

КУЛТУРНО НАСЛЕДСТВО В МИГРАЦИЯ

**МОДЕЛИ НА КОНСОЛИДАЦИЯ И ИНСТИТУЦИОНАЛИЗАЦИЯ
НА БЪЛГАРСКИТЕ ОБЩНОСТИ В ЧУЖБИНА**

Изданието е осъществено по проект „Културно наследство в миграция. Модели на консолидация и институционализация на българските общности в чужбина“ (2014–2017), финансиран от Фонд „Научни изследвания“ към Министерство на образованието и науката

© Владимир Пенчев, Мариянка Борисова, Валентин Воскресенски, Николай Вуков, Лина Гергова, Яна Гергова, Боян Кулов, Таня Матанова, Катя Михайлова, Йордан Янев, автори, 2017

© Владимир Пенчев, Николай Вуков, Лина Гергова, Яна Гергова, редакционна колегия, 2017

© Институт за етнология и фолклористика с Етнографски музей – БАН, 2017

© Издателство „Парадигма“, 2017

ISBN 978-954-326-331-8

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА ЕТНОЛОГИЯ И ФОЛКЛОРИСТИКА
С ЕТНОГРАФСКИ МУЗЕЙ

КУЛТУРНО НАСЛЕДСТВО В МИГРАЦИЯ

МОДЕЛИ НА КОНСОЛИДАЦИЯ И ИНСТИТУЦИОНАЛИЗАЦИЯ
НА БЪЛГАРСКИТЕ ОБЩНОСТИ В ЧУЖБИНА

ВЛАДИМИР ПЕНЧЕВ
МАРИЯНКА БОРИСОВА
ВАЛЕНТИН ВОСКРЕСЕНСКИ
НИКОЛАЙ ВУКОВ
ЛИНА ГЕРГОВА
ЯНА ГЕРГОВА
БОЯН КУЛОВ
ТАНЯ МАТАНОВА
КАТЯ МИХАЙЛОВА
ЙОРДАН ЯНЕВ

Парадигма
София • 2017

СЪДЪРЖАНИЕ

ВСТЪПИТЕЛНИ ДУМИ	9
УВОД	17

ГЛАВА ПЪРВА. МИГРАНТСКИ ИНСТИТУЦИИ И ОРГАНИЗАЦИИ

СДРУЖЕНИЯ НА БЪЛГАРИТЕ В ЧУЖБИНА.....	37
ДЪРЖАВНИ ИНСТИТУЦИИ И ДЪРЖАВНА ПОЛИТИКА КЪМ БЪЛГАРИТЕ ПО СВЕТА.....	73
БЪЛГАРСКИ УЧИЛИЩА ЗАД ГРАНИЦА.....	99
БЪЛГАРСКИ ПРАВОСЛАВНИ ЦЪРКВИ И ЦЪРКОВНИ ОБЩИНИ В ЧУЖБИНА.....	119
БЪЛГАРСКИ СТУДЕНТСКИ ДРУЖЕСТВА ЗАД ГРАНИЦА.....	138

ГЛАВА ВТОРА. ФОРМИ И МОДЕЛИ НА КОНСОЛИДАЦИЯ НА БЪЛГАРСКИТЕ ОБЩНОСТИ

МУЗИКА И ТАНЦИ: ФОЛКЛОРНИ ФОРМАЦИИ, СЪБОРИ, ХОРОВЕ.....	167
ИЗКУСТВО В МИГРАЦИЯ: ИНСТИТУЦИИ И ПОЛИТИКИ.....	192
ЛИТЕРАТУРА И КНИЖНИНА: БИБЛИОТЕКИ, ЧИТАЛИЩА, МУЗЕИ, КНИЖАРНИЦИ, КЛУБОВЕ.....	209
МИГРАНТСКИ МЕДИИ.....	239
СЕМЕЙСТВО И ПРИЯТЕЛСКИ КРЪГОВЕ В МИГРАЦИЯ.....	263

ГЛАВА ТРЕТА. ПРАЗНИЧНОСТ В МИГРАЦИЯ

НАЦИОНАЛНИ И ОФИЦИАЛНИ ПРАЗНИЦИ НА МИГРАНТИТЕ.....	289
ПАМЕТНИ МЕСТА В МИГРАЦИЯ И ПОЧИТАНЕ НА НАЦИОНАЛНИ ГЕРОИ.....	304

РЕЛИГИОЗНИ И ТРАДИЦИОННИ ПРАЗНИЦИ И ОБИЧАИ НА БЪЛГАРСКИТЕ ОБЩНОСТИ В ЧУЖБИНА.....	315
БЪЛГАРСКИ ПРОСВЕТНИ ПРАЗНИЦИ ЗАД ГРАНИЦА.....	341
ЗАКЛЮЧЕНИЕ.....	351
ПРИЛОЖЕНИЕ.....	359
ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА.....	405

*По време на работата ни по темата в екипа се родиха шест деца.
Посвещаваме тази книга на нашите наследници и бъдещите изследователи.*

От авторите

ВСТЪПИТЕЛНИ ДУМИ

Културното наследство, което българите зад граница пренасят от родината, предават на децата и внуците си, популяризират в приемните общества, практикуват и опазват, за което милеят и което е живата им връзка с България, съдържа многообразни елементи: говоримия език, традиционните и официалните обичаи и календар, фолклорните танци, музика и песни, религията като вяра и практика (с акцент към православието като традиционната българска религия), литературата и изобразителното изкуство от по-старо и по-ново време и пр. То не е консервирано познание, а жив процес, в който се включват и емигрантите, и българските роднини и приятели, и държавните институции, и артистите, и учените. То е и основата, ядрото, което обединява по различни формални и неформални начини сънародниците ни в чужбина – за да съхраняват, предават и популяризират културното си наследство, основават и поддържат училища, църкви, танцови и певчески клубове, асоциации, дружества, библиотеки.

Затова и изследователският екип, автор на настоящото издание, подготви проекта **„Културно наследство в миграция. Модели на консолидация и институционализация на българските общности в чужбина“**, финансиран от Фонд „Научни изследвания“ към МОН. Проектът се изпълни в Института за етнология и фолклористика с Етнографски музей при БАН под ръководството на проф. д-р **Владимир Пенчев**, славист, фолклорист и етнолог, занимаващ се с историография на българската и славянската фолклористика, с история на българо-чешките културни взаимодействия, с етнология на славянството, с изследвания на славянските миграционни общности в българските земи и на българските миграционни общности в Средна Европа и др. Той е автор на над 200 научни публикации (включително 15 авторски и съавторски книги), съставител на издания, посветени на българите в Словакия и Австрия, преподавател по славистика, фолклористика, етнология, културна антропология в български и чужди университети; член на международни редколегии на български и чуждестранни научни списания и на международни научни организации; преводач.

Екипът представлява сплав от утвърдени и млади учени, както и от изследователи и експерти в тази област. Научните интереси на секретаря на проекта гл. ас. д-р **Таня Матанова** са насочени както към българските мигранти в чужбина, техните моно- и биетнически семейства и деца, институции, културно наследство, идентификации и представи за родина, така и към живота на руснаци и украинци в България. Тя работи и върху теми в областта на кулинарната

антропология, православните поклоннически практики и киберпространството. Научните занимания на доц. д-р **Катя Михайлова** са в областта на религиозния фолклор и проблемите на народното християнство, епическото изпълнителство и традицията на странстващите певци-просяци при славяните, календарната обредност, съвременния политически фолклор, етническите стереотипи, религиозната и културната идентичност на българите в Централна Европа и на поляците в България. Автор е на десетки научни публикации и няколко книги; член на международни редакционни колегии на български и чуждестранни научни фолклористични, етнологични и антропологични списания, а също на международни научни организации. Изследователските интереси на доц. д-р **Николай Вуков** са свързани с антропологията на паметта и възпоменанията, словесен фолклор, паметници и музеи от периода на социализма, градско пространство, миграции и културно наследство. Той е автор на няколко книги и десетки научни публикации у нас и в чужбина; преподавател е по социална и културна антропология в ПУ „Паисий Хилендарски“ и СУ „Св. Климент Охридски“, гост-лектор в няколко чуждестранни университета; участник и ръководител на няколко международни проекта в сферата на антропологията и културната история.

Гл. ас. д-р **Лина Гергова** се интересува от различни полета в културната антропология и фолклористиката, като най-много опит има в изследването на етническите стереотипи, националните и официални празници, културното наследство, градската култура и киберпространството. Тя е автор на монография, съставител на няколко сборника по изброените теми, има и десетки публикации в научни издания. Била е стипендиант на програма „Мария Кюри“ на ЕК. Заниманията на гл. ас. д-р **Яна Гергова** са в сферата на културната антропология, фолклористиката и изкуствознанието и по-специално в изследването на култови обекти и изображения, ритуални практики, религиозността сред новата българска миграция в ЕС. Автор е на монография и на редица научни публикации в посочените по-горе области, съставител на няколко сборника. Гл. ас. д-р **Мариянка Борисова** се интересува основно от различни полета в културната антропология и фолклористиката, като проучванията и публикациите ѝ са в сферата на мъжките календарни маскаради, устните и писмените наративи, локалната история, миграциите, светската и религиозната празничност. Научните занимания на докторант **Валентин Воскресенски** са в областта на културната и социалната памет, институциите, съхраняващи миналото, и трансмисията на памет между поколенията, като фокусът на дисертационния му труд е върху възпоменанията за травматични събития от периода на социализма в България, както и съпътстващите ги наративни форми и словесни репрезентации. Интересува се още от процесите по конструиране на националните места на паметта и свързаните с тях културни идентичности.

Доц. д-р **Боян Кулов** работи в Националния институт по геофизика, геодезия и география при БАН, води лекции в СУ „Св. Климент Охридски“, както и в чуждестранни университети, ръководител е на научна програма в

Университетски комплекс по хуманитаристика „Алма матер“ на Софийския университет. Изследователската му дейност е финансирана от Националната научна фондация на САЩ, Фондация „Макартър“, САЩ, Борд за международни изследвания и обмен, САЩ, Националният съвет за изследвания на САЩ и т.н.; автор на многобройни публикации основно в чужбина. Основател е и е бил председател на Борда на настоятелите на Българския образователен център във Вашингтон, САЩ, както и на Управителния съвет на Асоциацията на българските училища в чужбина (АБУЧ). Д-р **Йордан Янев** е работил като научен сътрудник в Института по социална история и в Главно управление на архивите, а по-късно – в Държавната агенция за българите в чужбина последователно като специалист, началник отдел, директор на дирекция, зам.-председател и и.д. председател. Научните му интереси са в областта на политическата история и на културата и културните институции в България след Втората световна война, както и формирането, развитието и съвременното състояние на българските общности и техните организационни структури зад граница. В първия етап на изследването член на екипа беше също докторант **Георги Георгиев** (СУ „Св. Климент Охридски“), който обаче замина за чужбина и не участва в по-нататъшната работа по проекта.

В изследователските си търсения екипът разчиташе и на двама изявени чуждестранни консултанти, учени с международна известност. Проф. д.ф.н. **Ирина Седакова** е специалист в областта на етнолингвистиката, социолингвистиката и фолклора, завеждащ Секцията по типология и сравнително езикознание в Института по славистика и ръководител на Центъра за лингвокултурни изследвания BALCANICA при Руската академия на науките. Тя е съпредседател на работната група „Ритуална година“ на SIEF и научен секретар на Руския комитет за изучаване на Югоизточна Европа (AIESEE). Била е лектор по етнолингвистика, межкултурна комуникация и славянска филология в университети в Русия, Великобритания, САЩ, Япония и Италия. Д-р **Габриела Килианова** е учен в Института по етнология при Словашката академия на науките. Била е лектор в различни университети в Австрия и Германия, редовен член на Европейската академия за науки и изкуства в Залцбург и на Института за социална антропология, Виена, почетен член на Финландското литературно общество и на Австрийското фолклорно общество, член на редакционните съвети на няколко европейски списания. Бихме искали от сърце да им благодарим и на двете за колегиалното отношение и подкрепа.

От казаното по-горе става ясно, че екипът, заел се със задачата да проучи и анализира процесите на поддържане и съхраняване, но и на конструиране на българско културно наследство в другоетническа среда, разполагаше със значителен и теоретичен, и практически ресурс. Затова и сред изследванията, върху които проектът стъпи, се открояваха предишните изследователски постижения на членове на екипа по темата. В тази връзка би трябвало специално да бъдат подчертани дългогодишните изследвания на Владимир Пенчев и Катя

Михайлова сред българските общности в Средна Европа, реализираният проект на Мариянка Борисова (ръководител), Лина Гергова, Яна Гергова и Таня Матанова за проучване ролята на църквата за българите в чужбина (който до голяма степен провокира подготовката и на настоящия проект), както и редицата публикации на споменатите и на другите колеги – Николай Вуков, Валентин Воскресенски, Боян Кулов и Йордан Янев, свързани с изследваната проблематика. От друга страна, своя несъмнена роля за успешното изпълнение на проекта имаше и практическият опит на последните двама в условията на взаимодействия между държавните и мигрантските организационни структури.

Исходна точка в реализацията на проекта, в рамките на който е подготвена настоящата монография, е разбирането, че в резултат на културните политики (институционални или неформални) на мигрантската общност се конструира културно наследство, основаващо се на няколко основни парадигми: националната културна политика на изпращащата страна в периода на заминаване; политиката на изпращащата страна по отношение на нейните емигранти; политиката на приемното общество (европейски или националистически тенденции; финансиращи програми); лични творчески представи и компетенции (самодейци, творци, учени, общественици в миграция); икономически възможности на приемащата и изпращащата страна и т.н. Изследователският опит върху традиционните мигрантски общности показва, че много често мигрантите не само използват културното наследство в своите интеграционни и консолидационни (общностни или лични) стратегии, но и съхраняват в консервиран вид много важни елементи на националната култура: език, обичаи, вярвания, празници, паметници, фолклорни текстове. От друга страна, наличните (обикновено осъществявани от родната държава) и формираните от самите мигрантски общности модели на консолидация (институционални, неформални или пространствени) са специализирани точно във връзка с конкретни елементи на наследството: език, религия, история, фолклор, изкуство, персоналия и пр. Тази специализация едновременно включва институциите, организациите, сдружаванията в социални, бизнес или политически мрежи, но и е причината за диференцирането на отделни ядра, привличащи и консолидиращи обособени или припокриващи се групи (или общности) от емигранти, при това не само от една националност, а често и от представители на приемната нация.

В резюме, **изследователската хипотеза**, следвана в работата по проекта и подготовката на настоящата монография, обвързва в пряка зависимост културно-историческото наследство в поне две негови хипостазии (емблематичното, останало в родината, и нематериалното, донесено при миграцията) с различните форми на консолидация на мигрантските общности (организираните отвън или отвътре, „отгоре“ или „отдолу“, институционализирани или неформални, пространствени или виртуални) и процесите на комуникация с местното общество (интеграция, общностна и личностна изява, съвместни културни практики и пр.). Затова и

научните задачи на проекта бяха насочени именно към проблематизирането и тематизирането на двете основни терминологични полета и реалии и свързаните с тях разнопосочни взаимодействия, политики и подходи: **културно наследство на и сред мигрантските общности и тяхната консолидация и институционализация.**

На първо място, става дума за изследване на културното наследство от гледна точка на българските мигрантски общности и тяхната консолидация, както и проблематизиране на ролята на наследството изобщо за консолидацията на мигрантските общности (вкл. интегриране и оразличаване от другите мигрантски общности или приемната среда). Второ, от значение е и установяването на формите на „внасяне“, конструиране, „отвоюване“, валоризиране, опазване, съхраняване и употреба на културното наследство от и сред българските общности в чужбина. На трето място е проучването на ролята на институциите и неформалните обединения на българските емигранти за конструиране, опазване и употреба изобщо на културно наследство в приемното общество и в родината. Следва тематизиране на културното наследство като социален капитал както от гледна точка на институциите, така и от гледна точка на мрежите и индивидуалните социални стратегии.

От друга страна, по отношение на процесите на консолидация и институционализация на мигрантските общности, на преден план се извежда най-напред проблематизирането на взаимодействията **институция – общност – наследство** и открояване на ролята на различните институции сред българските мигрантски общности (училище, църква, дружество и др.). На второ място се имат предвид моделите на институционална, неформална или пространствена консолидация на българските общности в чужбина. Следва проучване на формирането на институции (църква, църковна община, (културно-просветно) дружество, училище, музей, читалище и пр.) и приобщаването към вече налични такива (културен институт, посолство, църква и пр.) на българските емигранти, и то в синхронен и диахронен план. На четвърто място е проучването на ролята на социалните (реални и виртуални) мрежи едновременно за консолидацията на емигрантските общности и във връзка с изграждането и съхраняването на културното наследство. Тук се има предвид и едно изследователско вглеждане в ролята на семейството като основна и естествена среда за трансмисия на културно наследство в процеса на неформално обучение в култура, опазване на обичаи, език, религия, именна система, родови предания, предметност, образност, календар и пр.

За изпълнението на тези свои задачи през периода 2015–2017 г. екипът изследва съвременни български емигрантски общности в **80 селища в 16 европейски страни** (Белгия, Великобритания, Германия, Гърция, Дания, Ирландия, Испания, Италия, Кипър, Нидерландия, Норвегия, Португалия, Финландия, Франция, Швейцария, Швеция) и в различни части на САЩ (Вашингтон ДС, Калифорния, Илинойс, Масачузетс, Ню Йорк). Срещна се с представители на **306 формални и неформални организации и бизнес инициативи** на българи в чужбина, в т.ч. български храмове и български

православни църковни общини (37); неделни училища, културно-образователни центрове и школи (84); Български културни институти (2), културни центрове, асоциации, културно-просветни организации и сдружения (43); фолклорни групи и танцови ансамбли (63); посолства (9); консулства (4); оркестри, хорове, певчески групи и музикални състави (13); съюзи и сдружения на писатели, художници, артисти (6); детски градини, занимални и детски центрове (6); студентски дружества (5); вестници, интернет сайтове, онлайн телевизии, списания (9); български ресторанти (6); магазини и складове за български хранителни стоки (11); местни организации за интеграция на имигранти (2); български книжарници (2); фондации (2), библиотеки (1), театри (1). На практика това се оказва най-мощното проучване на българските общности в чужбина, провеждано някога в историята на българската хуманитаристика. Събраният богат емпиричен материал стана основа за представените в настоящото издание научни анализи и експертиза. Но той стана и основа за редица други значими активности на екипа по проекта.

На първо място, още в процеса на работа, на 17 май 2016 г. в ИЕФЕМ-БАН беше направена **публична презентация** на проекта и беше представен филм, който отразява работата на екипа в рамките на първия етап от проектното финансиране, озаглавен **„Пъзелът: културно наследство в миграция“**. В него се включиха повечето колеги от екипа, а автори бяха Лина Гергова и Яна Гергова.

На 15 и 16 юни 2017 г. в ИЕФЕМ-БАН бе проведена **международна научна конференция „Cultural Heritage in Migration“**, организирана в рамките на проекта от Николай Вуков, Мариянка Борисова, Таня Матанова, Яна Гергова и Валентин Воскресенски. Нейната основна научна платформа бе разбирането, че наред с проблемите, свързани с миграционните политики, социално-културната адаптация на имигрантите и функционирането на имигрантските мрежи в приемното общество, интензивните миграционни процеси през последните три десетилетия от Източна Европа към Западноевропейските страни и Съединените щати поставят в нова перспектива темата за изграждането, поддържането и предаването на културното наследство зад граница. Изнесено от имигрантите извън родната им страна, това наследство се възстановява по специфичен начин в миграционните условия и е основен фактор за формирането и укрепването на имигрантските общности. Затова и конференцията имаше за цел да очертае някои специфични аспекти на културното наследство в миграция от гледна точка на значението му за поддържане на културната идентичност на имигрантите в чужда среда и ролята му в процесите на консолидация и институционализация на мигрантските общности. В нея участваха близо 40 учени, както от България, така и представители на научни школи от Източна и Западна Европа, от Русия, САЩ и др. Докладите бяха обединени най-общо в два големи дяла – фактори за консолидиране и институционализиране на общностите в другоетническа среда, от една страна, и исторически и съвременни перспективи на мигрантското културно наследство „в движение“, от друга (вж. също Гергова 2017а).

На 18 октомври 2017 г. екипът представи в ИЕФЕМ-БАН и своето специално издание **„Културно наследство в миграция: добри практики и проблеми“**, подготвено от Лина Гергова. В него е направен опит за обобщаване на добрите практики, но и на проблемите, регистрирани сред българските мигрантски общности, по отношение на културното наследство (опазване, пренасяне, предаване, популяризиране) във връзка с консолидацията на тези общности, техния вътрешен живот и комуникация с родината и местното общество. Изведени са и идеите на екипа за решаване на тези проблеми чрез промяна в държавните политики и практики и в законодателната рамка. Информацията и идеите, представени в изданието, са насочени към всички държавни органи, имащи отношение към българите в чужбина, както и към Българската православна църква. Екипът като научна общност, стояща зад препоръките, би искал да е полезен на държавните институции и да ги подкрепи с натрупания си опит и в качеството си на медиатор между българските общности зад граница и в родината, между политическия, обществен и медийния сектор.

На същата дата, 18 октомври 2017 г., в Националния етнографски музей бе експонирана и изложбата **„Културно наследство на българите в миграция“**, подготвена от Лина Гергова и Яна Гергова и представяща във фотографии и предмети многообразния културен живот на българските общности в чужбина. Чрез нея изследователският екип се опитва да смени стереотипа за българските емигранти като хора, които са скъсали връзката си с България, показвайки колко много те се интересуват от българското във всичките му форми. Показва се също как се създават общности в чужбина на база на културното наследство. Изложбата е пътуваща и ѝ предстоят експонирания в други български градове – Русе, Пловдив, Стара Загора и др., както и в чужбина.

Логично, в рамките на посочените резултати от работата на екипа по проекта се вписва **настоящата монография**, в която е направен опит да бъдат представени, систематизирани, обобщени и проблематизирани нашите наблюдения и анализи на явленията и процесите, свързани с консолидацията и институционализацията на българските общности в чужбина в контекста на усилията им за съхраняване и поддържане на културното ни наследство. Тази монография е колективна, тя е дело на всеки един от нас.

Искаме да вярваме, че книгата не само ще привлече вниманието на изследователската колегия, но и че ще бъде полезна податка за по-нататъшни проучвания сред сънародниците ни в чужбина. Искаме да вярваме също, че тя ще се срещне с техния радушен прием, което би било най-голямото удовлетворение за нас. А това е и повод да благодарим от все сърце на стотиците ни събеседници, отделили време и усилия, за да ни бъдат в помощ. Благодарим ви!

Владимир Пенчев

УВОД

Владимир Пенчев, Николай Вуков

В продължение на десетилетия миграционните процеси на големи групи българско население вън от страната, обхващащи периодично българското общество, по различни причини остават извън масовото внимание и то най-често мълчи по темата, макар тя да не е непозната. А добре е известно, че перипетиите в осъществяването на българската национална идея след възстановяването на държавността през втората половина на XIX век, неуспешните въстания и войни, неумелите политически решения и действия, неблагоприятната обществено-политическа обстановка в Европа, икономическите и социалните проблеми в българските земи и редица други обективни и субективни предпоставки оформят една характерна структура на българско присъствие извън граница, включително и на други континенти. Отношенията между българската държава, независимо от политическия ѝ облик, и сънародниците ни зад граница през всички тези десетилетия далеч не са еднозначни. Прекалено често в исторически план се появяват „проблеми в общуването“, продиктувани и от нейна незаинтересованост, и от идеологически и политически натрупвания, и от разминавания между търсенията и потребностите на едната и другата страна. На практика едва в последните десетилетия се наблюдава извеждане на въпроса за „българите в чужбина“ в по-висока степен на приоритет и за обществото, и за държавата. Не може да не се отчете, че ако не друго, то „говоренето“ за тях вече е част от нашето обществено всекидневие, както и не може да се отрече, че ангажирането на научната общност с тази проблематика доведе не само до значително разширяване на познанието за тях, но и до ангажираност на държавните институции, дори и в терминологичен план, тъй като благодарение тъкмо на нашата колегия в обществената лексика се утвърди понятието „общност“, което започнаха да използват и политиците, и държавните органи¹.

Изследвания на българските общности в чужбина и мястото в тях на ИЕФЕМ-БАН

Може да се твърди, че Институтът за етнология и фолклористика с

¹ По-подробно по въпроса вж. Пенчев 2017:14-15.

Етнографски музей (ИЕФЕМ) при БАН определено е един от първопроходците в проблематиката и неслучайно проектът, продукт на който е настоящата монография, възникна и се осъществи точно в него. При това интересът и изследванията на неговите учени обхващат, както т.нар. **„исторически“ общности**, т.е. формираните на територията на Бесарабия, Банат и пр., и т.нар. **„стари“ общности**, най-вече тези в Средна Европа, така и **„новите“ общности**, появили се в резултат на мащабните и многолюдни миграционни процеси, развиващи се от 90-те години на миналия век досега. Емблематичен е например проектът, озаглавен **„Бесарабските българи в постсъветското пространство. Култура, политика, идентичност“**², като екипът, ръководен от Жения Пимпирева и включващ Ана Лулева, Галин Георгиев, Валентин Лазаров, Соня Средкова, Елена Водинчар, Яна Янчева, Елка Минчева и др.) извършва множество теренни проучвания, резултатите от които (освен в редица други студии и статии) публикува през 2012 г. в едноименен сборник. Доста по-мощен като замисъл и резултат е проектът **„Културно-историческо и езиково наследство на „съседна“ България“**, реализиран с финансиране от ФНИ към МОН, в рамките на който участващите учени от ИЕФЕМ осъществиха теренни проучвания в Балканския ареал и Мала Азия сред или по следите на тамошните български общности. Подготвеният въз основа и на техните изследователски усилия едноименен тематичен сборник е едно сериозно издание, поставило си за цел да анализира културното битие на българите от съответните територии и взаимовръзките му с останалите части от българското етническо и езиково землище. В този контекст са и изключително активните през последните години теренни проучвания на Веселка Тончева в **Албания и Косово**, довели до публикуването на тритомното издание (2009, 2011, 2016) **„Българите от Голо Бърдо, Албания“**, както и на **„Непознатата Гора“** (2012), посветено на общността на „гораните“ в Косово. Редица публикации, при това не само в последно време, посвещава на българската общност в **Румъния** Валентина Васева, а със свои приноси в тази изследователска проблематика се открояват още Евгения Грънчарова, Милена Любенова и др.

Изследванията на средноевропейските български общности в ИЕФЕМ започват със създаването на съвместния българо-чешки научен екип **„Побратим“**³, с участието на Владимир Пенчев и Катя Михайлова, издал изследването **„Българи по чешките земи“** (1994). Той предначертава модела за изследване на подобни общности, който намира по-късно приложение при реализацията на следващия много по-обхванат и масов проект за изследване на **българите в Словакия**. Неговият екип също е съвместен, като от ИЕФЕМ участват Владимир Пенчев,

² Вж. www.besarabski-bulgari.org (14.10.2017). Той е продължение на изпълняван в периода 2005–2007 г. проект, назован „Междуетнически отношения: взаимодействие на културите. Българските преселници в Бесарабия – традиции и идентичност“.

³ Съвместният екип се беше позовал на съществувалото през 60-те години на XIX век в Прага чешко-българско студентско сдружение, поставило си за цел да подпомага българското националноосвободително движение.

Катя Михайлова, Наталия Рашкова, Ваня Матеева, Ива Станоева, Светлана Антова, Иван Николов, които заедно с колеги от Института за български език, от една страна, и изследователи от Института за етнология при Словашката академия на науките, Университета „Константин Философ“ в Нитра и Университета „Матей Бел“ в Банска Бистрица, от друга, осъществяват комплексно теренно проучване през 2002 г. Резултатите от него са обобщени в двутомното издание „Българи в Словакия. Етнокултурни характеристики и взаимодействия“, излязло в София и Братислава през 2005 г. Логично продължение представляват монографиите на Светлана Антова „Тук живеем, тукашен хляб ядем“ (Етнокултурна идентичност на българите в Словакия)“ (2007), както и на Лина Гергова „Етнически стереотипи във всекидневната култура“ (2012), в която значителна част от текста е посветена тъкмо на словашките българи.

Натрупаният изследователски опит разширява и обогатява още повече модела за изследвания на подобни общности и доказателство за това са сондажите в битието и културата на още една средноевропейска българска общност, тази в **Австрия**. Теренното проучване там е осъществено през периода 2006–2008 г. отново от интердисциплинарен изследователски екип, в който от ИЕФЕМ-БАН участват Владимир Пенчев и Анелия Касабова. В резултат през 2011 г. е публикувано изданието „Българската общност в Австрия – историческо, лингвистично и етнологично изследване. Т. 1“ (съст. Снежана Йовева-Димитрова, Ана Кочева, Владимир Пенчев), последвано през 2016 г. от втори том (съст. Ива Пенкова, Владимир Пенчев). Подобно „постепенно“ изследване е осъществено на предела между XX и XXI век и сред българската общност в **Унгария**, целящо да проучи проблемите на културната и социална адаптация в другоетническа среда на тамошните българи, културния им билингвизъм, както и маркерите и образите на тяхната идентификация и самоидентификация. Резултатите от изследванията са публикувани в редица статии и студии в научни списания, сборници и други издания, както и в тематичния брой на списание „Български фолклор“ (1/2011), озаглавен „България – Унгария: етнокултурни традиции и съвременност“ (съст. Н. Рашкова) и най-вече в монографията на Валентина Ганева-Райчева „Българите в Унгария – проблеми на културната идентичност“ (2004). Сравнително по-различни като изследователски практики са проучванията сред българската общност в **полските земи**, дело на Катя Михайлова, която публикува редица студии и статии по проблематика, свързана преди всичко с идентификационните параметри на изследваната българска общност, с проявите на етнокултурна идентичност от членовете ѝ в полската етническа среда, с взаимните етностереотипи, с различните интеркултурни взаимодействия и т.н.

По-скоро към „новите“ общности са насочени изследователските усилия в полето на разглежданата проблематика чрез финансирания от ФНИ към МОН

проект на няколко млади учени от института⁴, назован „Институции на българите зад граница. Църквата – православни ценности, национална идентичност, институционална ангажираност“, както и чрез научния семинар в ИЕФЕМ „Мобилност. Миграции. Култура“, явяващ се продължение на ателието „Култура на гърбета“, осъществявано през периода 2006–2010 г. Основни двигатели на този проект са Петко Христов и Ивайло Марков, чиято основна цел е да се задълбочи проучването на различни форми на движение на хората и съпътстващата ги културна динамика. В този контекст специално внимание заслужават също усилията на Маргарита Карамихова, особено що се отнася до изследванията на българската общност отгатък океана, на Анелия Касабова, Мила Маева, София Захова и др., посветени на европейските български общности, включително и в съседните ни страни⁵.

Всичко това показва, че учените от ИЕФЕМ са не само сред първите, проправили пъртината в изследванията на българските общности в чужбина, формулирали и обосновали теоретичната и методологичната база на тези изследвания, но остават и до днес едни от най-активните в полето на хуманитаристиката и социалните науки в търсенията и анализите си. **Проектът „Културно наследство в миграция. Модели на консолидация и институционализация на българските общности в чужбина“** е явно потвърждение на това, а настоящото издание се вписва в поредицата от монографии и сборници, посветени на български общности в миграция.

Понятийна база

Още в началото е необходимо да бъдат уточнени основните понятия, с които екипът борави в усилията си за разработване на тази сложна сама по себе си проблематика. Използваните в литературата и в общественото говорене през предишните години обозначения, свързани с наличието на българско присъствие в други страни, са доста разнообразни, включително и с редица обяснения в скоби или под линия, мотивиращи избора на един или друг термин. Напоследък обаче, както стана вече дума, все повече се утвърждава понятието „общност“. Широко известен е фактът, че историческото развитие на европейските етноси, на европейските общества и на европейските държави на практика довежда до формирането на обособени етнически (и етнокултурни) общности в другоетническа среда вследствие както на миграционни движения, така и на различни междудържавни конфликти. Става дума за дълъг и сложен процес, чиито параметри е трудно да бъдат обхванати и обобщени, тъй като роля играят твърде разнообразни явления,

⁴ Както стана вече дума, в проекта, ръководен от М. Борисова, участват Л. Гергова, Я. Гергова и Т. Матанова.

⁵ Публикациите по тази тема са десетки; вж. напр. Карамихова 2003; Карамихова 2004; Карамихова 2006; Карамихова 2016, Kasabova 2002; Krasteva, Kasabova, Karabinova 2010; Маева 2017; Маева, Захова 2013 и още редица други.

разгръщали се на европейската територия, а и извън нея. Същественото обаче е, че в резултат на споменатите исторически процеси почти навсякъде под една или друга форма се появяват групи хора, различни по своя етнически произход и идентичност от основното население в съответната страна. Те могат да бъдат назовани именно като **общности в другоетническа среда**, като носеща конструкция е понятието „общност“, възприемано до голяма степен в разбирането на Фердинанд Тьониес (вж. Тьониес 1987: 100-104), който структурира елементите и функциите на двете исторически форми на социална организация – общността и обществото, като откроява общността с неформалните връзки (споделени ценности, вярвания, чувства на заедност и т.н.), свързващи нейните членове.

Общностите в другоетническа среда, съобразно механизмите на своето създаване и принципите на функционирането си, могат да бъдат разграничени в три типа, два от които имат миграционен характер. На първо място, става дума за т.нар. **етническа диаспора**, при която причините, породили миграцията, са от социални, икономически, политически или някакви други подбуди. Европейската, а и световната история, предоставят стотици примери за подобни резултати от миграционните движения. Именно заради честотността и многобройността им обаче, понятието „диаспора“ е придобило тотална гражданственост във всички езици и с него на практика се покриват всички случаи на съществуването на общности в другоетническа среда, без да се отчитат спецификите в тяхното формиране и битие. Затова и можем да приемем, че етнодиаспората се образува по пътя на насилствена или доброволна миграция на етнически групи извън пределите на историческата си родина и представлява обособена етническа общност, живееща за постоянно в съответната страна (вж. Sheffer 1986: 10). Този тип общност се изгражда и развива съвсем целенасочено за живот в другоетническо обкръжение и затова много по-еластични (и дори лабилни) са нейните структурни основи, много по-чувствителни са идентификационните ѝ маркери, много по-разгърнати са възможностите ѝ за интеретнически взаимодействия. Етнодиаспората е компактна, защото е продукт на масова миграция, поради което успява много скоро на новоусвоеното пространство (защото най-често тя притежава територия, която осмисля като „своя“) да възстанови присъщите на всяка етническа общност селищна и институционална организация и да започнат те да функционират. Ако погледнем на нещата през българската оптика, един от най-характерните примери е българската етнодиаспора в областта Банат (т.нар. банатски българи или банатчани), където и днес живеят потомци на заселили се през XVII–XVIII век мигранти от Чипровци и от павликянски села.

Вследствие на миграционни процеси се обособява и **етническата дисперсия**, която обикновено е отъждествявана с етнодиаспора, но механизмите за нейното формиране и битие са различни. Миграцията в случая може да бъде и групова, и единична, но общността не е продукт на компактно заселничество и не формира селищни структури. Тя не притежава „своя“ територия, а е разсеяна върху цялата

територия на държавата. Въпреки че задължително изгражда свои общностни институции, които при това обикновено са доста действени, етнодисперсията рядко присъства в общественото съзнание в държавата приемник като етнически субект, още повече че тя априорно се възприема и подчинява на съществуващите там обществени и административни структури. Вътрешните връзки в една такава общност са лабилни (най-вече заради акомпактността), но осигуряват онова достатъчно равнище, което е потребно за нейното самовъзпроизводство. Пример в случая са както т.нар. „стари“ български общности – в Унгария, Чехия, Австрия и др., така и „новите“ в резултат на миграционните процеси след 1989 г.

И накрая с понятието „**етнически анклав**“ (вж. Botík 1973: 497) се фиксира територия, откъсната чрез политическа граница от землището на даден етнос, включена в държавните граници на друга държава и обкръжена от другоетническо население. Етноенклавът е несъмнено най-често срещаният тип от разглежданите общности в европейската социално-антропологична действителност поради историческата съдба на континента. Той е продукт на постоянните междудържавни войни и конфликти, в резултат от които държавните граници се прекрояват и територии от определено етническо землище попадат под юрисдикцията на съседна държава. В този случай откъснатата чрез политическата граница част от цялото прекъсва естествения си етнически, културен, а често и икономически развой и започва да изгражда новата си структура – като общност в другоетническа среда с всичките ѝ присъщи идентификационни маркери – институционална общностна организация (легална или нелегална според конкретните исторически условия в съответната държава) – сдружения, клубове, училища и пр., езикова и културна мобилизация, изява и дори афиширане на етнокултурна специфика и т.н. Характерно за етноанклавната общност е, че тя се стреми да не прекъсва пъпната връв с общността-майка, че базира битието си върху усилията за възвръщане на принадлежащото ѝ пространство отново в границите на етническото землище. Типичен пример за етноанклав от българска гледна точка са Западни покрайнини, наречени така с оглед последствията от Първата световна война.

От казаното дотук се вижда ясно, че **българските общности** зад граница далеч не могат да бъдат унифицирани и подведени под общ знаменател. Те се обособяват веднъж във **времеви план (исторически, стари, нови)** и втори път – в **съдържателен (етнодиаспорни, етнодисперсни, етноанклавни)**. В последните години обаче се сблъскваме с един ярко изразен феномен, утежняващ допълнително нещата. Той е продукт на протичащите в съвремието процеси, които освен миграционни, са и **процеси на мобилност**. Може да се твърди, че днес класическата миграция не е забравена, нито отхвърлена, но вече се наблюдават нови форми, свързани повече с мобилността. Миграция и мобилност в случая обаче не са антиподи, а различни модалности с нарастваща диверсификация и интензификация на взаимодействията между тях (Кръстева 2014: 17-19). При това трябва да имаме предвид още няколко фактора, които в огромна степен

влият върху настоящата ситуация, конкретно в Европа. От една страна това са постоянните усилия на Европейския съюз да подреди, да канализира, да въведе ред в правилата за миграция, респ. мобилност, както и в тяхното изпълнение (срв. Кръстева 2014: 218-244). От друга страна са интеграционните политики, които всяка една държава прилага, за да осигури необходимия, но и контролиран и канализиран приток на „свежа кръв“ в лицето на мигрантите. Тези политики, от една страна, пак са индивидуални съобразно потребностите и държавните прерогативи за всяка една от страните, но от друга, и в този случай е налице опит за европейска систематизация и синтез в лицето на ЕС и неговите директиви. И от трета страна, огромният бежански наплив от 2016 г. разбърка, образно казано, всички карти, като принуди и Съюза, и отделните страни, да динамизират и реформират своите миграционни политики, което неминуемо води до установяването на нови правила и модели. Същевременно, и мобилността, и нейните характеристики (особено в светлината на т.нар. Брекзит) също заемат постепенно водещо място в политическия дебат и в конкретните европейски и държавни политики, при това в перспективата на интеграционните модели и практики (вж. Йовева-Димитрова 2013: 60-72). Като се има предвид документацията на Евростат, според която през 2011 г. българите са третата (след румънци и поляци) най-голяма национална мигрираща група в ЕС⁶, това предполага търсенето и прилагането на реални работещи интеграционни политики, както в съответните европейски държави, така и изработването и въвеждането в действие на функциониращи държавни политики за реинтеграция у нас⁷. Защото българските мигранти и мобиланти „съграждат новата „архитектура“ на Европа“, а българските общности в Европа са елемент от постоянно развиващите се и нестихващи процеси на миграция и мобилност. Освен това разстоянието от и до родината в днешно време не е препятствие и затова установяването и циркулирането с цел работа, обучение или по друг повод не е проблем, тъй като са създадени както европейски предпоставки, така и национални механизми за целта (Йовева-Димитрова 2013: 153, 156). Същевременно обаче **„новата миграция“ поставя и редица „нови“ проблеми**, свързани с промените в половата структура на мигрантите и мобилантите, с тяхната териториална и професионална стратификация, с характера на отношенията им с родната среда и пр. И тези проблеми изискват „ново“ решаване, с различен изследователски инструментариум. Настоящото издание представлява опит тъкмо в тази посока.

Цел на изследването

То е насочено на първо място към установяване на **конкретните практики и**

⁶ Вж. www.manager.bg/българите-са-третата-най-голяма-имигрантска-група-в-ес (20.10.2017).

⁷ Тук, с оглед на темата, не се занимаваме и със специфичния проблем за „завръщането у нас“. Вж. за него у Кръстева 2014: 408-415. Вж. също и сайтовете на съществуващите организации, поставили си подобна цел: tuk-tam.bg; karieravbulgaria.com; www.jobtiger.bg/cominghome/?ln=2 (15.10.2017) и др.

политики на българските мигрантски институции в чужбина за конструиране, опазване и употреби на българското културно наследство, разбирано и като наследство на българската нация, и като наследство на конкретната мигрантска общност. Наблюденията показват, че в резултат на културните политики (институционални или неформални) на мигрантската общност се конструира културно наследство, основаващо се на няколко основни парадигми: националната културна политика на изпращащата страна в периода на заминаване; политиката на изпращащата страна по отношение на нейните емигранти; политиката на приемното общество (европейски или националистически тенденции; финансиращи програми); лични творчески представи и компетенции (самодейци, творци, учени, общественици в миграция). В тази ситуация наличните (обикновено осъществени от държавата-родина) и формираните от самите мигрантски общности форми на консолидация (институционални, неформални или пространствени) са специализирани точно във връзка с конкретни елементи на наследството: език, религия, история, фолклор, изкуство, персоналия и пр. Тази специализация едновременно включва институциите, организациите, сдружаванията в социални, бизнес или политически мрежи, но и е причината за диференцирането на отделни ядра, привличащи и консолидиращи обособени или припокриващи се групи (общности) от емигранти (не задължително само от една националност, а много често и местни граждани)⁸.

Културното наследство

Всичко това предизвиква необходимостта от дефиниране на разбирането за културно наследство и за неговото съхраняване, от една страна, и на институционалната система на българските мигрантски общности, от друга. Освен като обект на множество изследвания, попадащи в полето на различни дисциплини, културното наследство и различните негови форми и стратегии за опазване са повод за различни дебати на локално, национално и международно ниво, много от които сами привличат интереса на редица изследователи и са анализирани в самостоятелни разработки (вж. напр. Arnold, Davies, Ditchfield 1998; Kirshenblatt-Gimblett 1998; Lumley 2005; Smith, Messenger, Soderland 2010; Выков, Герова 2014). Както изследователският потенциал на темата за наследството, така и силно дискуссионният характер на явленията и процесите, свързани с наследството, са очертани още в първите **аналитични текстове по тази проблематика**. Тук заслужава да се отбележи например класическият вече труд на Ерик Хобсбаум и Терънс Рейнджър за преоткриването на традицията в различни национални и постколониални държави (Hobsbawm, Ranger 1983), работите на Дейвид Лоуентал за това, което той нарича „кръстоносен поход“ в откриване и конструиране на наследство (Lowenthal 1998), както и анализите на Барбара Киршенблат-Гимлет

⁸ Вж. www.migrantheritage.com/за-проекта (20.10.2017).

за музеефикацията на наследството и неговото превръщане в туристическа дестинация (Kirshenblatt-Gimblett 1998). Още в тези първи значими текстове за осмислянето и реконструирането на традиции и наследства в съвременните общества може да видим добре очертана ролята на наследството като пресечна точка за аналитични подстъпи от различни дисциплини (антропология, история, културология, социология и пр.), а също така и върху цял ред нови изследователски направления като изследвания върху масовата култура, туризма, миграциите, културните взаимодействия и пр. Нещо повече, изследователското внимание по теми, свързани с наследството, допълнително повлиява върху процесите на преоткриване и конструиране на наследства, върху появата и мултиплицирането на нови и нови форми на наследство в различни социокултурни контексти. Това на свой ред стимулира, от една страна, все по-силното внимание към изработване на различни законодателни документи и административни процедури, които да гарантират грижата и опазването на наследството в съвременните общества, а от друга – все по-широката обществена чувствителност към темата, нейното популяризиране в различни медийни контексти и присъствието ѝ като значим елемент от съвременната реалност.

Този повишен интерес към наследството през последните десетилетия е обект на различни **изследователски интерпретации**. Според мнозина той е резултат от повишената социална и историческа динамика през XX век и от нарасналото усещане в съвременните общества за загуба на редица социокултурни устои, свързвани най-общо със „света на традицията“. В този смисъл търсенето и преоткриването на наследства е симптом за поддържане на връзка с един вече отдалечил се свят на миналото посредством реактуализирането и конструирането на „наследени“ практики и форми. Така колкото по-интензивна е динамиката на социална, културна и технологична промяна в съвременните общества, толкова по-мощабни стават усилията за извеждане на пластове от миналото и тяхното превръщане в наследство. Според други изследователи (Boniface, Fowler 1993; Hutter, Rizzo 1997; Robinson et al. 2000; Al Sayyad 2001; Kirshenblatt-Gimblett 2006) решаваща роля в тези процеси има влиянието на туризма и на културните индустрии, за които наследството има значение най-вече на културен капитал, който може да бъде управляван и употребяван за извличане на икономическа полза. От такава гледна точка повишените темпове на туризъм и на производство на културни продукти обуславят постоянното търсене на нови форми на наследство, с които да се привлича интересът на туриста и на потребителя на култура. Наследството в този смисъл е разглеждано като резултат най-вече от развитието на консумативното общество и от тези две основни сфери на дейност, боравещи с артефактите от миналото като „културни продукти“, които трябва да бъдат обграждани с внимание и съхранявани, но и използвани. Според трети кръг изследователи (King 1991; Wong 2005; Halbertsma, Van Stipriaan, Van Ulzen 2011) важен фактор за засилването на интереса към наследството имат разгърналите се през последните десетилетия

процеси на глобализация и мултикултурализъм, свързани с повишена мобилност на културни модели, разнообразни взаимодействия между различните култури, размиването на граници между тях. Това, от една страна, повишава пълнотата на културните реалности в съвременния свят, но от друга, изостря вниманието за това да не се изгуби културната самобитност, да се съхранят основни културни особености и традиции независимо от интензивно протичащия днес диалог и преплитане между култури. В един такъв план усилията за поддържане и опазване на форми на наследството се разглеждат като своеобразен рефлекс за съхраняване на памет и идентичност, като поддържане на различност в свят на съперничаещи си културни модели, като противодействие срещу опасността от културно обезличаване.

Сред важните фактори, които могат да се открият при разглеждане на повишения интерес към наследството, следва да се отбележи също последователната политика на международна организация като ЮНЕСКО, намерила израз в поредица от конвенции и съпровождащи ги документи, пряко насочени към опазването на различни форми на наследството. **Политиките на ЮНЕСКО** от втората половина на XX век не само лансират една нова идея за наследството – като универсална ценност и принадлежащо на цялото човечество, но също така съдействат за повишаване на информираността за неговата застрашеност и уязвимост в съвременния свят и за необходимостта от последователни и системни политики за неговото опазване (вж. Вуков, Гергова 2014). Специално място в тези политики имат **Конвенцията за световното наследство** от 1972 г. и **Конвенцията за опазване на нематериалното културно наследство** от 2003 г. Освен като основни документи, посветени на опазването на наследството в световен мащаб, те отбелязват и своеобразната траектория в разбирането на наследството в протекание на три десетилетия – от схващането му предимно в плана на исторически значими, археологически или архитектурни форми и материални обекти до разглеждането му като съвкупност от знания и умения, като процес на постоянно пресъздаване и продължаване на традицията, като опиращо се на културна трансмисия и обмен между поколенията (Вуков, Гергова 2014). Тези нови акценти в разбирането на наследството се оказват особено благодатни в плана на съвременните процеси на пространствена и културна мобилност, при които във фокуса на идеите за културна идентичност е именно наследството, което се носи от самите хора, което може да се пренесе през граници и да се поддържа в различен културен контекст, за което не е необходима валидизация посредством исторически или естетически критерии, а за което достатъчното е неговото предаване и споделяне.

Показателно е в тази връзка, че държавата (и конкретно българската държава в случая) канализира и систематизира законово общите параметрите на културното наследство въз основа на няколко основни маркери: културното наследство е сред приоритетите в политиката на ЮНЕСКО и европейските политики; културното наследство все повече се обвързва с повишаване на отговорностите на държавните

политики за неговото опазване, съхраняване и използване като ресурс за устойчиво развитие; културното наследство запазва и поддържа културното многообразие на Европа и е маркер за открояване на идентичността; културното наследство е един от основополагащите жалони за съхраняване и разгръщане на идентичността на мигрантските общности.

Българското законодателство се опира в това отношение на Рамковата конвенция на Съвета на Европа за значението на културното наследство за обществото, която го определя като „група от ресурси, наследени от миналото, които хората идентифицират, независимо от собствеността върху тях, като отражение или израз на техните постоянно развиващи се ценности, вярвания, знания и традиции. То включва всички аспекти на културната среда, получени в резултат на взаимодействието между хора и места в течение на времето“ (чл. 2, а). Съгласно българския Закон за културното наследство (ЗКН – 2009 г., с изм.) то обхваща „нематериалното и материалното недвижимо и движимо наследство като съвкупност от културни ценности, които са носители на историческа памет, национална идентичност и имат научна или културна стойност“ (чл. 2, ал. 1).

В този контекст се открояват също **обектите на културното наследство**, определени в закона, според който недвижимо културно наследство са културни ценности, трайно закрепени към земята, включително под водата, както и прилежащата им среда (чл. 9). Движимо културно наследство са всички останали културни ценности (чл. 10). **Културната ценност** е формулирана като нематериално или материално свидетелство за човешко присъствие и дейност, природна даденост или феномен, което е от значение за индивида, общността или обществото и има научна или културна стойност (чл. 7, ал. 1). Законово е формулирано и **опазването на културното наследство**, което представлява системен процес на издирване, изучаване, идентификация, документиране, регистрация, консервация, реставрация и адаптация (чл. 8, ал. 1). Обърнато е специално внимание на закрилата на културното наследство, разбираана като система от мерки за осигуряване опазването му в интерес на обществото (чл. 8, ал. 2).

Нормативната документация обаче показва, че към момента българското законодателство не дава достатъчно ясна и общоприемлива дефиниция за понятието **нематериално културно наследство** и не му предоставя необходимата специална пряка закрила. По принцип практика в опазването на нематериалното културно наследство у нас е прилагането на принципите на обичайното, неписано право, че то е широко достъпно и всеки член на обществото го носи със себе си, практикува го и го използва като неразривна част от индивидуалната или колективна идентичност. ЮНЕСКО определя нематериалното наследство като традиционни знания и умения, включващи опита, практикуван и предаван през поколенията в областите на фолклора и унаследените традиции. С други думи, това са словесните, музикалните и жестомимичните традиции, както и техният материален израз, представен през произведенията на народните художествени занаяти като народни

носи, народни инструменти, традиционни накити и занаятчийски произведения. В сферата на генетичните ресурси могат да бъдат отбелязани напр. народната медицина и методите за лечение (билколечение), както и традиционните методи за производство на продукти, като българското кисело мляко.

Тук е добре да се обърне специално внимание на Конвенцията на ЮНЕСКО от 2003 г., която акцентира върху начините за опазване на подвижното и постоянно променящо се, прекосяващо граници и култури, нематериално по своя характер наследство, тъй като то е изменчиво, не непременно ограничено до определена пространствена точка или територия и няма историческа зафиксированост, доколкото неговите форми не могат да бъдат отнесени до точен момент на възникване и функциониране. Нещо повече, за разлика от материалното наследство, което е притежание на държавата, на чиято територия то се намира, нематериалното културно наследство не е собственост на държавата или на нейните институции – то принадлежи на общностите и се носи от тях, поддържа се от тях, зависи от тяхното желание за опазване и предаване през поколенията.

Културно наследство в миграция

Това поставя в особена светлина наследството, пренасяно от различните мигрантски групи, и техните стратегии за неговото поддържане и предаване в чуждата културна среда. Независимо от формите, които заема – език, обичаи, традиционни практики и пр., **това наследство е носено от самите мигранти, то е тяхната връзка с културния контекст, от който произхождат, и реактуализирането на това наследство е средство за съхраняване на тяхната културна идентичност и различност в чуждата среда.** То е наследство именно като знания и умения, като съвкупност от културни компетентности, които правят мигрантите различни в новия контекст и обединени помежду си, споделящи този общ културен капитал, независимо от пространствената им ограниченост, разпръснатост и наличието или не на непосредствено общуване помежду им. То е едновременно разпръснато наследство, фрагментирано по логиката на разпръскването на мигрантите по различни дестинации и обитаването им на различни територии, страни, общности; и същевременно то е **спояващото наследство**, обединяващо независимо от пространствената отдалеченост, от държавните граници или от различната гражданска принадлежност. То е наследство, което е опряно на идеята за общност, при това такава, която не зависи непременно от определени локални параметри. То носи със себе си идеята за общностна принадлежност и само допринася за поддържането на тази идея, за изграждането и функционирането на общности благодарение на споделяното от тях общо наследство.

Мигрантски институции

Същевременно, колкото и свободно, подвижно и изменчиво да е, това

наследство търси форми за евентуална институционализация, които да подпомогнат неговото споделяне и предаване през поколенията, да канализират средствата за неговото поддържане и да допринесат за приемствеността на тези политики във времето. Тази особеност на носеното от мигрантите наследство помага да се види в една различна светлина спецификата на мигрантските институции в чужда среда – те са едновременно форми на изява и поддържане на носеното от мигрантите културно наследство в чуждия културен контекст на приемащата държава, но и средства за разграничаване, за подчертаване на различието и заявка за принадлежност към друга общност, тази споделяща съответното културно наследство. **Мигрантските институции полагат и легитимират процедурите на предаване на културни практики и умения в рамките на страните, които тези общности обитават, и заедно с това позволяват да се поддържа аспект на различност спрямо обграждащия контекст.** Независимо дали са резултат от политиките на изпращащата или на приемащата страна, или пък са плод на усилията на самите мигрантски общности, тези институции имат важно значение за усилване на видимостта на носеното от мигрантите наследство и за това неговото предаване да продължи да се случва в новите социокултурни условия.

Предвид изказаните дотук наблюдения не е случайно, че носеното от мигрантите наследство и възможностите за неговото институционално поддържане и изява е обект на редица международни документи през последните години и специално на Европейската стратегия за културата, в която на културното наследство на мигрантите е отделено специално място. В общи линии, всичко това очертава теоретичните рамки, в които екипът от изследователи ситуйра своите търсения, стремейки се да отговори на поставените цели и задачи.

Подходи към проблематиката

С оглед навлизането в проблематиката още в началото бе извършена сериозна **библиографска подготовка**, като списъкът включваше стотици заглавия на български, английски, немски, испански, руски и други славянски езици. На първо място бе направен подбор и прочит на научна литература по темата на проекта и бяха изведени основни теоретични подходи и идеи, които да се развият в индивидуалните **аналитични разработки**. Сред темите в центъра на вниманието за повечето членове на екипа бяха тези за политиките на идентичност на българските общности в чужбина, за спецификата на мигрантските групи и техните организации, за опазването и институционализацията на културно-историческото наследство, за емигрантските общности и съхраняването на културното наследство зад граница, за връзката между миграции и културно-историческо наследство, за държавните политики към българите в чужбина и др. Обект на индивидуален интерес бяха темите за миграционни политики в страни от Европейския съюз, за българските хранителни институции в чужбина, за географията на миграционните процеси и факторите, обуславящи миграциите по страни, за медиите и каналите за

комуникация сред българите в чужбина, за политиките на адаптация на мигранти в чужда културна среда, за мигрантските мрежи като част от процеса на адаптация и институционализация на общностите в чужбина.

Проучването на литературата установи, че наличните разработки се отнасят предимно до миграционните процеси преди създаването на същинските сдружения. Научната литература върху институционалните модели и консолидацията на мигрантските общности е сравнително оскъдна. Изследванията са малко и нямат теоретична насоченост, нито са достатъчно мащабни. Основните теми, които се разработват, са свързани с миграционните процеси, асоциациите, самопредставянето на мигрантската общност, трудовата заетост, социалния профил на общността в отделни области, стратегиите за интеграция, феномени като носталгия по родината и др. Миграционните процеси са динамичен феномен, който предполага създаване на различни местни политики за интеграция. Това от своя страна води до възникването на нови тематични полета, които са бързо овладявани от хуманитарните дисциплини. Затова и една от основните цели в работата на екипа по проекта беше именно запълване на тази ниша.

Впоследствие, участниците в него разгърнаха и **предварително проучване** в интернет и в библиографските източници, въз основа на което бяха селектирани конкретните страни за теренни изследвания – според организираността на българската мигрантска общност и активностите ѝ, според географските и цивилизационни специфики, членството в ЕС или не на съответната държава, икономическите и социални условия, доминиращите религии и език в приемащите страни. Подбраните за теренно проучване страни включиха популярни за българските мигранти дестинации в Северна, Западна, Южна Европа и САЩ с изяви на български мигрантски консолидационни формирования. Според опита и компетенциите си членовете на екипа издиряха и обособиха свод от български мигрантски организации, подлежащи на проучване. Осъществени бяха предварителни интернет интервюта, за да се обезпечи информираността на екипа относно изследваните мигрантски организационни форми и стратегиите им спрямо българското културно наследство.

Наблюденията показаха, че почти всички институции първоначално създават профили или страници във фейсбук, което не изисква специализирани познания или финанси, както при създаването на уебсайтове. Тези профили/страници масово се използват и за разпространение на информация, популяризиране на дейностите, привличане на нови участници, контакти. В тях биват публикувани постове с описания на бъдещи събития около празници от българския национален, традиционен и църковен календар, дебати или публикации на политическа тематика, интеграционни дейности и други въпроси, засягащи пряко или косвено българската мигрантска общност или тяхната страна на произход. Освен обща информация за институциите в интернет сайтове, във фейсбук страниците могат да бъдат открити и наративи, свързани с ключови проблеми от фокуса на проекта

като съхраняването, конструирането, преживяването и осмислянето на културно-историческото наследство. Ценен източник се оказаха също нормативните и административните документи за образованието на ученици в чужбина, достъпни от интернет архива на Министерство на образованието и науката. От тях може да се проследи развитието на образователни програми, държавното финансиране и политиките за съхраняване на културно-историческото наследство и обучение по български език и литература зад граница.

В крайна сметка, системно и целенасочено беше събран и анализиран огромен **корпус от емпирични материали**, включващ справочна литература за българските общности и институции в чужбина, публицистични материали, архивни и интернет източници. Подробно проучена беше наличната информация за институции на българите в посетените в рамките на проекта страни и градове, статистическите данни за миграционните процеси, нормативни и административни документи относно българските общности в чужбина, публикациите за мигрантските групи, социалните и културни характеристики на мигрантите. Изследвани бяха и някои от най-богатите източници на информация за българските институции в чужбина: сайтовете на Министерство на образованието и науката, Министерство на външните работи, Държавната агенция на българите в чужбина, Асоциацията на българските училища в чужбина, както и на българските посолства в чужбина, вестник „АзБуки“ и др. Внимателно анализиран беше изобилният текстов, снимков и филмов материал, достъпен във фейсбук страниците на отделните български мигрантски институции (асоциации, училища, сдружения, фолклорни групи и пр.), а също и на сайтовете на българските медии в чужбина. Извършен беше периодичен преглед на качваната в тях актуална информация за провежданите събития и културни инициативи, както и на общи сведения, засягащи цялата българска общност. Отделено беше внимание и на медиите в България, интересувачи се от работата на институциите на сънародниците ни зад граница и отразяващи я в публицистични предавания и репортажи.

Въз основа на предварителните проучвания от членовете на екипа беше изготвен **блок въпроси за полуструктурирани интервютата** в съответните изследователски области: „Език, литература, фолклорно наследство“, „Национален календар“, „Църква, религия, християнска и календарна празничност“, „Семейно пространство и семейна обредност“. Въз основа на това беше изработена и онлайн анкета „Културно наследство в миграция“, предназначена за български емигранти от всички страни в Европа и САЩ. Резултатите от тези анкети бяха събрани, архивирани и също са основа за последвалата аналитична работа. В допълнение беше използвана и богатата информация, предоставена от председатели на сдружения, директори на училища, учители и хореографи и мн.др., за историята и структурата на институциите, които представляват, за създаването и развитието на мигрантските общности и за техните дейности по поддържане и популяризиране на българското културно наследство.

Като изключително важни в тази връзка бяха формулирани цял набор от **практически проблеми и въпроси**, фокусиращи вниманието на изследователите – пространствата и местата в миграцията, трудовата мобилност, мигрантските мрежи, т.нар. „транснационални институции“, миграционните политики, политиките на интеграция и адаптация на имигрантите, институционализирането на миграцията, стратегиите за консолидация на общността, ре-конструирането на общности, многопространствената идентичност, параметрите на първото и второто поколение мигранти, трансмисията на културно наследство в чуждата културна среда, перформативността на наследството, взаимодействията институция – общност – наследство и наследство – памет – идентичност и др.

Структура на монографията

Както се вижда от всичко казано дотук, в настоящата монография авторският екип си постави за цел да анализира конкретни изследователски задачи и това определя нейната структура. Разнообразните организационни форми на българите в чужбина са разделени типологично на **институции**, към които причисляваме всички образувания, имащи своя вътрешна структура и йерархичност, свързани с юридическа регистрация и официално репрезентирани българската общност както пред местните, така и пред българските власти, и **консолидационни модели**, обхващащи механизмите на обединение на българските общности извън традиционните институции, свързани по-скоро с действеност, отколкото със статут. Тези два типа биха могли да се разделят и на формални и неформални, но реалността ни представя огромно разнообразие от преливащи случаи и затова бихме предпочели да не се ангажираме с тази твърде условна рамка. Хоризонталната класификация добива своята дълбочина в третата глава, в която сме анализирали вертикала на **календара и празничността**, демонстриращи мрежовостта и взаимодействията между разгледаните в първите части институции, организации, клубове и пр.

В **първа глава** се занимаваме с мигрантските институции, които се представят подробно и системно и то с техните характерни дейности и изяви. Акцентира се върху поддържането на културно наследство зад граница – и с исторически преглед, и с начертаването на съвременните политики и практики; анализират се основните тенденции и типологии, свързани с политиките на съответния тип институции и организации, като се открояват силните и слабите им страни. Предмет на изследователското внимание тук, на първо място, са мигрантските дружества, сдруженията и други подобни институции, респективно тяхната роля за консолидиране и институционализиране на българските общности в чужбина, параметрите на разнообразната и многообразната им дейност, включително и в областта на съхраняването на културното наследство. На второ място, търсенията се фокусират върху „отсрещната страна“, т.е. дипломатическите мисии и културните представителства на България в чужбина и тяхната роля и

функции във взаимодействия държава – мигрантски институции, при това със специално внимание към държавните политики в тази област, включително и по отношение на съхраняването на културното наследство. На трето място, анализът се съсредоточава върху училищната мрежа и моделите на функциониране на съботно-неделните български училища в чужбина. А тъй като повсеместно се смята, че тъкмо езикът е този, който определя етническата идентичност, тук авторският екип подробно разглежда функциите и ролята на българските училища в процеса на поддържане на българската идентичност и на съхраняване на културното наследство. На четвърто място, изследователският интерес се насочва към българските църковни общности в чужбина, към грижата на Българската православна църква и нейните свещенослужители за мигрантските ни общности и усилията за съхраняване на културното ни наследство. Внимание се обръща накрая на младежките сдружения и най-вече студентските дружества, като се разглеждат техните функции, значението им за консолидирането на българските младежи и ролята им за поддържането на българските традиции.

Втората глава на изследването е посветена на различни модели на консолидация на българските общности. Тук, на първо място, се анализират процесите на поява и разпространение на фолклорни танцови клубове, които са най-масовата организационна форма на българите в чужбина след училищата и които са едни от най-изявените механизми за съхраняване на културното наследство в чуждата етническа среда. Именно в този контекст са разгледани по-нататък институциите и политиките в областта на изкуството и тяхното значение в процесите на консолидация на българските общности. Библиотеките, читалищата, музеите, книжарниците, литературните клубове и други подобни консолидационни топоси на българските общности в чужбина са следващият предмет на анализ. После се обръща конкретно внимание на българските емигрантски медии и на тяхното значение в живота на съответната общност и в процеса на пренасяне и утвърждаване на традициите. Макар да не са толкова многобройни, именно те са сред най-ревностните съхранители на българското културно наследство и изиграват характерна роля в процесите на консолидация на българските общности. В този контекст изследователското внимание се насочва накрая към семейните, роднинските, приятелските мрежи, към етнопредприемачеството и към други структури, дейности и функции на българите в миграция, които несъмнено имат също свое специфично значение в процесите на консолидиране на членовете на общността и на съхраняване на българското културно наследство.

В трета глава е представен празничният календар на българските общности в чужбина с оглед на функциите му за поддържане на културно наследство в условията на миграция. Трябва да се има предвид, че разделението между отделните празници в различните подраздели е донякъде условно, като допълнително ситуацията се утежнява и от своеобразното преливане между граждански и религиозни празници, между национални и просветни, а при това не трябва да се забравя и специфичната

роля на училищата зад граница в поддържането на различни форми на празничност. В тази глава се занимаваме конкретно с националните празници и честванията на национални герои сред различните български общности. Открит е и акцент към представянето и анализа на паметните места на българските общности в миграция, свързани с почитането на български национални герои. Широко място е отделено по-нататък на представянето на традиционните ни календарни празници през целия годишен цикъл. Следват характерните просветни празници (24 май, 1 ноември, откриване на учебната година и пр.).

Със **заклучението** в тази книга не слагаме точка в изследванията си по особено интересната за всеки един от нас научна проблематика на проекта. Съществуват редица възможности за по-нататъшни изследвания и в нейната широчина, и в нейната дълбочина. Културното наследство на българските общности в чужбина е една изключително динамична система, която предполага постоянен мониторинг и сверяване на часовника. Проучванията на изследваните от нас процеси и явления биха могли да продължат сред „новите“ извъневропейски общности, биха могли да бъдат анализирани взаимодействията в това отношение на „предишна“ и „нова“ миграция в „старите“ общности, може да бъдат насочени към различни новопоявяващи се форми и механизми за съхраняване на културното наследство... Възможностите наистина са изключително много.

ГЛАВА ПЪРВА

МИГРАНТСКИ ИНСТИТУЦИИ И ОРГАНИЗАЦИИ

СДРУЖЕНИЯ НА БЪЛГАРИТЕ В ЧУЖБИНА

Йордан Янев, Владимир Пенчев

Анализирайки българското присъствие в чужбина, не можем да не отбележим, че въпреки характерните специфики и условия във всяка една страна, в процесите на формиране и утвърждаване на българските общности в чужбина веднага се набива на очи фактът, че за да функционира пълнокръвно в другата обществена среда, общността задължително изгражда своя **институционална система**. Тази система включва на първо място **официалните институции**, представляващи общността (дружества, сдружения, съюзи, организации, асоциации, клубове, центрове, фондации и пр.), като разнообразието тук е изключително голямо и зависи както от историческото развитие и конкретните обстоятелства във формирането и развитието на съответната общност, така и от нейните цели, намерения, възможности. Много често с тях съвпадат и заявените като **културни институции** или отново различни дружества, сдружения, съюзи, центрове, клубове, но и библиотеки, читалища, музеи и др., тъй като и заради съответното законодателство, и по презумпция, обикновено институциите се самоформулират или са формулирани от съответните държавни органи в приемащата страна именно като културни, но все пак има и доста обособени и различни от общите. На трето място се открояват **образователните институции** – училища, детски градини, школи, образователни центрове и др. Те също често съвпадат както с културните, така и с общите, защото обикновено за откриването на училище е задължително регистрирането на сдружение. Особено място в тази редица заемат емигрантските **църковни общини** и енориаршески общности, при които има голямо разнообразие, а понякога и дублиране, но като цяло са един от значимите елементи в цялостната система от мигрантски институции. **Певческите и танцови групи**, хорове и ансамбли обединяват изпълнители и любители на класическа и модерна музика, като по принцип репертоарът може да бъде много широк и да включва на практика всичко. Отделно могат да бъдат открити **фолклорните състави** или онези афиширани и емблематични формации, самоформулиращи се като носители и съхранители на културното наследство. Не по-малко значими в живота на общността са **младежките институции** – студентски дружества, общества и асоциации, както и младежки клубове и организации. Те най-често са студентски – за взаимопомощ, легитимиране, организиране на свободното време,

но и за осигуряване на работа например. **Спортните организации** могат да бъдат своеобразни подразделения на дружествата, но могат да бъдат и самостоятелни организационни единици. И накрая, но далеч не на последно място, се открояват **мигрантските медии** – телевизии, радиостанции, сайтове, печатни медии и др., и **социалните мрежи**. Освен че играят ролята на съхранители, пазители и медиатори по отношение на културното наследство, често самите те изпълняват функциите на институции за общността. Някои от тях, например спортните групи и тези на фолклорна основа, както и многообразните форми за комуникация в информационното пространство, са успешен модел за неформална интеграция.

В този контекст е нужно да се обърне специално внимание също така на институциите в съответните страни, които възникват по инициатива на местни активисти, или на т.нар. **организации за приятелство с България и българите**. Става дума за институции, инициатори и основни двигатели в които са чужденци, свързани по един или друг начин (професионално, семейно, емоционално и др.) с България. От една страна, това не са мигрантски институции, от друга, обаче, често техни членове са представители на мигрантската общност. Инициативите на подобни сдружения често дублират като цел и характер инициативите на мигрантските институции, затова и те намират място в представената типологизация.

Следващият изключително важен момент в този контекст е свързан с **българските държавни институции в чужбина** – посолства, културни институти/центрове, училища и др. Тук въпросът наистина е сложен – от една страна, те не са мигрантски институции, но от друга, провеждат държавна политика, включително и по отношение съхранението и запазването на културното наследство; изпълняват функциите на медиатори, съорганизатори, спонсори на инициативите на мигрантските организации; понякога самите те са инициатори в това отношение. Следователно държавните институции в чужбина не трябва да бъдат априорно изключвани най-малкото защото предоставят възможности за разгръщане на дейността на мигрантските организации. Друг вече е въпросът, че на места те са доста пасивни в това отношение, но има и страни, в които българските държавни представителства са изключително активни и дейни.

Развитие на българските мигрантски организационни структури

Тук специално ще се фокусираме върху може би най-характерните организационни структури на формиралите се български общности извън държавните ни граници. Институционализирането на тези общности е с близо 150-годишна история. Създаването на общностни организации е логично следствие от потребността на установилите се (за постоянно или продължително) в приемащата страна наши сънародници за общностно единство, за обединение и за решаването на определени проблеми на битието и на социални въпроси. Най-важно за тях е съхраняването на националната идентичност, което задава векторите

в дейността на институциите и по отношение на културното наследство.

Веднага трябва да се каже, че във формирането и развитието на българските общностни институции в чужбина изпъкват **три големи периода**. **Първият** обхваща времето от установяването на значимо българско присъствие в отделни страни от средата и края на XIX век до Втората световна война. **Следващият период** изпълва десетилетията след нея до демократичните промени в България през 1989 г. **Третият** е отчетливо маркиран в рамките от 90-те години на XX век до настоящето. Във всеки период същността и дейността на мигрантските институции се отличава с определени характеристики, произтичащи преди всичко от профила на мигрантските вълни, формиращи съответните общности. Те са пряко свързани и с техните възможности, намерения и цели, които преследват в конкретните обществени условия на страната приемник. Трябва да се подчертае, обаче, че от гледна точка на релацията „общностни институции – изпращаща страна“ те търпят влиянието и на политиката на българската държава към вече изградените „стари“ или в процес на формиране „нови“ мигрантски общности. В тази политика се разграничават ясно **три периода** със същата времева характеристика, които са в рамките на три различни обществено-политически и икономически системи. В нея отчетливо са отразени главните задачи, които имат да решават държавата и обществото съобразно историческия момент и перспективите пред нацията.

Първият период обхваща времето от Освобождението на България през 1878 г. до края на Втората световна война. В продължение на десетилетия усилията на държавата и обществото се свеждат до национално обединение на разпокъсаната от Берлинския конгрес българска нация, а стратегическата цел на българската външна политика е фокусирана върху ревизията на Ньойския договор (Стоянович и др. 1999: 17-18). Това в значителна степен обяснява въздържането от по-активна държавна политика по отношение на българите, формирали или намиращи се в етап на формиране на мигрантски общности в страните от Средна и Западна Европа и Северна и Южна Америка.

През разглеждания първи период профилът на мигрантските групи отчетливо рефлектира върху характера на първоначално споменатите институции. Това са дружества, чиято основна цел е обединяването на мигрантите и подпомагане на тяхната житейска и професионална реализация. Същевременно, информирането на приемните общества за същността на българския национален въпрос през призмата на културно-историческото наследство е важен елемент в дейността на много от организациите, изградени в края на XIX и първите десетилетия на XX век.

Първите институционални стъпки за деклариране на българско присъствие в приемна страна са свързани най-вече с младото поколение – студенти и ученици,

обучаващи се основно в учебни заведения в Австро-Унгария и Швейцария⁹. Идеите за организирана взаимопомощ и подкрепа се реализират още преди реализирането на Третата българска държава в годините, когато процесът на формиране на българската нация е най-интензивен.

Създаденото през 1869 г. във Виена дружество „Напредък“, имащо за цел да поддържа парично учещите от българските земи, заема специално място в отношението общностна институция – метрополия, като то е активната страна и връзката е еднопосочна (Прешленова 2008: 61-63). Създаденият от организацията Академичен фонд, обезпечен със значително финансово покритие, номинира и награждава едни от най-изявените български учени и творци от края на XIX и първите десетилетия на XX век. С високата институционална и обществена оценка и признание и с подкрепа на тяхното творчество фондът допринася за развитието на националната литература, изобразително изкуство, философия, академична мисъл, които в последствие се превръщат в част от съвременното българско културно-историческо наследство. Фондът реализира своята мисия до 1947 г., когато се влива във финансова структура на Българската академия на науките (Драндийски 2015: 130-135).

Същевременно, както може да се очаква, сред самите ученици и студенти в чужбина започва процес на самоорганизиране с цел изява на националната идентичност. Още през 1863 г. в Прага е учредено тайното българо-чешко студентско сдружение „Побратим“, поставило си за цел да се бори за освобождаването на България. В края на XIX век във Виена вече съществува студентското дружество „Балкан“, чиито членове през 1898 г. наброяват 100 човека. Дружеството организира различни културни и политически акции – новогодишни и други тържества, честване на юбилейни годишнини и пр., като развива и сътрудничество с други славянски академични дружества в австрийската столица (Драндийски 2015: 145-146).

Една по-различна форма за опазване на отделни елементи на българската национална идентичност прозира в дейността на дружество „Българска седянка“, създадено в Прага през 1880 г., чиито членове са основно младежи, като организацията концентрира своите усилия в запознаване на приемното общество с границите на българското етнокултурно пространство и с българския песенен и танцов фолклор. Специфичното е, че това се осъществява в контекста на популяризирането на общата славянска идея съвместно с други славянски обществени структури¹⁰.

Заедно с ръста на миграционните движения и процеса на формиране на български общности в чужбина в края на XIX и началото на XX век появата

⁹ В тази връзка вж. по-подробно Пенчев 2017: 107-119. Вж. също Прешленова 2008, Прешленова 2011.

¹⁰ За българската общност в Чехия и нейните институции вж. подробно Побратим 1994 и Пенчев 2017.

на нови мигрантски сдружения видимо нараства, като вече ясно се очертават техните организационни структури. Според една статистика за периода 1906–1933 г. българските емигранти в САЩ и Канада създават 43 организации и дружества (Гаджев 2003: 177-181). В обобщен план тяхната дейност може да се класифицира като политическа, взаимоспомагателна, църковна, културно-просветна, феминистка. Диференциацията има донякъде условен характер, тъй като отделните общностни институции се преплитат в практическата реализация на своите функции. Работата на изградените от тях клубове, библиотеки, училища, театрални и фолклорни колективи, както и ежегодното честване на различни празници (светски и църковни) и обичаи са конкретните компоненти на подход и практика, чрез които се опазва българското културно наследство.

Същевременно, подобно на ситуацията в Австро-Унгария и Швейцария, пристигналите от България в Съединените щати младежи, обучаващи се в американските университети, също изграждат своите първи организации. Материалното подпомагане е едната от двете основни функции на изграденото през 1890 г. в Ню Йорк студентско дружество „България“, действащо като взаимоспомагателна организация. То успешно се справя и със запознаването на американското общество с българския национален въпрос и съдбата на Македония чрез представяне на нейното минало като неразделна част от българската история, език, култура и духовна принадлежност.

Трябва също така да се отбележи, че върху характера на множеството български мигрантски институции се проектират и трагичните събития в националната и политическата история на България от края на XIX и първите десетилетия на XX век. Този процес е свързан с краха на Илинденско-Преображенското въстание през 1903 г. и войните за национално обединение, които води България през 1912–1913 и 1914–1918 г., както и произтичащите от тях нови миграционни вълни. Те са катализатори за създаването на мигрантски структури в САЩ, Канада, Аржентина, Бразилия, Австрия, Германия, Франция, Румъния, Чехословакия, Полша. Ангажиращи отделни значими части от мигрантските общности, дейността на техните институции има сериозен принос за обединяване на българите в страните от Северна и Южна Америка, Централна и Западна Европа.

Дълбоките сътресения в Европа и в света преди и след Първата световна война, както и драматичните събития, за които стана дума, ориентират българската емиграция конкретно в Северна Америка към създаването на множество нови общностни институции. Те отразяват целия спектър от идеи и философски концепции, характеризиращи епохата. Изградените многобройни българо-македонски просветителски кръжоци, братства, организации, съюзи възплъщават сложните и многоаспектни виждания и подходи за решаване на т.нар. Македонски въпрос и постигане на националното обединение. Наред с това се появяват и дружества, свързани с набиращите привърженици социалдемократическите идеи. Разцеплението в политическото движение и неговите институционални структури

става факт след оформянето на новата крайно лява теория и практика на комунизма след 1917 г. в Русия. Изградени с определени задачи и функции, тези институции развиват и широка културна и образователна дейност, въпреки че тя е подчинена на целите на конкретната организация. Преподаването на български език в отворените от тях училища, организирани в течение на десетилетия масови литературни и музикални прояви, лекциите по различни аспекти от националния въпрос и по социални проблеми имат своето стимулиращо влияние върху процесите на консолидация в средите на отделните членове, симпатизанти и гравитиращите в орбитата на съответната идея представители на емиграцията.

От общия преглед дотук може да се направи изводът, че годините до Втората световна война са интензивен период както във формирането на български мигрантски общности в чужбина, така и в изграждането на общностни институции. С особена сила това се отнася до българската емиграция в рамките на Австро-Унгарската империя и, след нейното разпадане, в Австрия, Унгария и Чехословакия¹¹. Както беше вече отбелязано, обликът на тази емиграция е предимно икономически, като българските градинари съставляват нейното ядро (Пенчев 2017: 88-106). И тук същностната ѝ характеристика пряко се отразява върху дейността на изградените общностни структури. С професионална насоченост, както показва и името на организационната структура, е Българско градинарско дружество „Св.св. Кирил и Методий“, изградено през 1901 г. в Братислава, което е последвано от подобно и в град Бърно. Появата в Будапеща на Дружеството на българите в Унгария през 1914 г. безспорно също е основополагащ камък в усилията на българските градинари за изява на собствената идентичност в другоетническата среда. Стъпки по посока на формирането на идентични общностни институции правят и българите в Австрия, като през 1936 г. е създадено „Дружество на българските земеделско-стопански предприятия“, познато като Българско градинарско дружество в Австрия (Колев 2013: 270). Като цяло държавата не предлага през тези десетилетия целенасочени мерки, свързани с българските общности в чужбина и техните общностни структури.

Вторият етап от развитието на общностните институции и на държавната политика към тях обхваща времето от средата на XX век до края на 80-те години. Тя е ограничена в рамките на еднопартийната комунистическа система в страната и епохата на Студената война. Различни изменения във вътрешен и международен план стимулират процеси, политики и практики, които имат нееднозначно отражение върху мигрантските общности и техните институции. Изпълнителен орган за провеждане на държавната политика става Славянският комитет, учреден на 12 септември 1944 г. (Чичовска 1990: 29). Изграден изцяло по съветски образец, той осъществява своите пропагандни функции и през призмата на общославянската идея.

¹¹ Вж. по-подробно Пенчев 2017.

Емиграцията и нейните общностни институции търпят влиянието на държавната политика, съответстваща на радикалната промяна през онези години. Идеологически и политически натиск върху тях и обявяването на всички лица, неприемащи комунистическото управление в страната, за „врагове“ и „изменници“ се отразява негативно на вътрешните консолидационни връзки. Основания за това могат да се търсят и в съществуващото противопоставяне между „старата“ икономическа и „новата“ политическа емиграция. Причините са резултат и на конфронтацията вътре в средите на политическата емиграция и нейните организации, всяка от които е с претенции да има водеща роля в борбата с комунистическото управление в България¹².

През всичките години на съществуване на еднопартийната политическа система в България се изграждат институции на политическата емиграция, при това както в Западна Европа, така и в Северна Америка. „Българският национален комитет“ и „Българският национален фронт“ са организациите, които развиват най-продължителната и най-мощна дейност сред тях (КРДОПБГДСРСБНА 2014: 8). Многобройните други формации са до голяма степен подразделения, гравитиращи в орбитата около двете основни организации. След промените през 1989 г., с развитието на демократично общество и многопартийна система в България те прекратяват своето съществуване.

Основна характеристика на българската политическа емиграция, макар и с различен образователен, професионален, политически (промонархически и прорепубликански) и идеологически профил, е нейната антикомунистическа насоченост. Въпреки наличието на нюанси, и тя, и формираните от нея организационни структури, притежават общи характерни черти: твърде ограничен е кръгът от лица, членуващи и развиващи активна дейност в изградените институции; нееднозначно е влиянието им сред икономическата емиграцията, дължащо се и на безспорния факт, че дейността на институциите на политическата емиграция изцяло зависи от финансирането на приемната страна или на нейни централи и организации; налице е непоследователност в дейността на институциите, които търпят влиянието на промените в международните отношения в годините на Студената война и противопоставянето на двете социално-политически системи в глобален план. Като носители на ярки политически послания и действия, те се различават от останалите общности институции и могат да се определят като самостоятелен компонент в типологията на емигрантските организации.

Началните години от този период са белязани от политически и идеологически натиск на държавата върху изградените общностни институции. Въпреки намесата на такива фактори и мотиви, центробежни процеси в средите на българските общности не се развиват. Напрежението е на ниво партийна принадлежност и идеологически пристрастия. Неприкритото желание за налагане

¹² Вж. по-подробно Василева 1999, Киряков 2012, Пенчев 2017.

на контрол и зависимост върху утвърдилите се през годините дружества, училища, църкви и църковни общини не се приема от мнозинството български емигранти, но те, особено в страните от Източния блок, все пак са принудени да се съобразяват с него. Там се разгръщат и нови миграционни вълни – отново от икономически подбуди, например т.нар. „трудови миграции“ към тогавашна Чехословакия през 40-те и 50-те години на века (Пенчев 2017: 130-137) или единичните заселвания вследствие на сключен брак практически във всички социалистически страни. Характерно в случая е, че техните представители не инициират създаването на нови общностни структури в съответните страни, а плавно се включват в дейността на съществуващите.

В началото на осемдесетте години на XX век причини от вътрешно и международно естество внасят промени в подхода на държавата към българските общности, особено към ситуираните в Западна Европа. Измененията са свързани и с желанието за развитие на икономически и културни връзки с държавите от т.нар. „капиталистически блок“ (Иванов 2004: 657-674) и, в този контекст, търсене на диалог с българската емиграция. С преобразуването на Славянския комитет в Комитет за българите в чужбина през 1982 г. насаждането на идеологеми донякъде е целенасочено приглушено. Новата структура продължава следваната дотогава линия, макар и не с такава висока степен на драстична идеологизация.

Позитивният ефект от корекцията релефно изпъква при честването на 1300-годишнината от основаването на българската държава. То е съпроводено с подкрепа на Българската православна църква и нейното желание да активизира дейността си сред българските православни общности зад граница. Създава се епархия в Централна и Западна Европа със седалище в Будапеща и е избран митрополит, което стимулира изграждането на български православни църковни общини (БПЦО) във Франция, Австрия, Германия, Белгия, Великобритания и Швеция – един процес, който в следващите десетилетия ще се разгърне значително, при това не само на европейска територия.

Демонстрирането на национално-патриотично отношение към емиграцията цели извличането на външнополитически дивиденди, необходими за укрепване на еднопартийната система в страната. В крайна сметка субективните намерения на властта се пресичат с обективните желания на сънародниците ни за съхраняване на своята духовна и национална принадлежност. По-гъвкавите форми в подхода на българските държавни институции регистрират сериозни позитивни резултати в Австрия. В основата на промяната са декларираният неутралитет от австрийската държава, изтеглянето на окупационните войски от нейна територия и пълното възстановяване на двустранните отношения (Калев 1999: 97). В тази средноевропейска страна, от гледна точка на разглежданата тема, успешно се преплитат т.нар. обществено и държавно начало. В продължение на няколко години по инициатива на българската държава, подкрепена от българската общност там, се изграждат институции като Дом на българската култура, Български културен

институт „Дом Витгенщайн“, Дружество „Приятел на Дом Витгенщайн“, Българският изследователски институт (Калев 1999: 109). Техните функции са ориентирани към културния и научен обмен между двете страни, както и към представянето и разпространението на българската култура и наука, а оттам и на положителния образ на България в Европа и света. Макар и с други задачи, те надграждат успешната десетилетна дейност на общностните институции там – Българска културно-просветна организация „Св.св. Кирил и Методий“, Дружеството на българските градинари, различните студентски организации, БПЦО, печатни медии (светски и църковни) – за съхраняване на националната историческа памет, на духовната и културна принадлежност, на културното наследство¹³.

Трябва да се има предвид, че разгледаните тук примери са по-скоро изключения и имат подчертано специфичен характер, докато общото и типичното за периода е спорадичното формиране на общностни институции в страните извън средноевропейския ареал. Културно дружество „Иван Вазов“ и Културен клуб на българите „Св.св. Кирил и Методий“ например са единствените създадени през този период организации, обединяващи по-голям брой сънародници във Франция и Швейцария. Причините за това могат да се търсят и по посока на затормозяващия ефект от „идеологическата целесъобразност“. Независимо от някои промени, той е водещият мотив в политиката на държавата към българските емигрантски общности по света по това време, особено към тези в страните от Западна Европа и Северна Америка.

Промените в България след 1989 г. очертават началната граница на **нов период** в развитието на българските общности и техните организационни структури зад граница. Настъпилите изменения в обществено-политическите отношения, изграждането на многопартийна политическа система и на демократични по характер и съдържание държавни институции, както и приемането на България за член на Европейския съюз през 2007 г., внасят коренна промяна в миграционната обстановка и създават предпостави за формирането на нов тип общности зад граница. Присъединяването към принципите за свободно движение на хора увеличава миграционния поток в посока към страните от Западна Европа и Северна Америка. Професионална реализация в чужбина – временна или постоянна, както и придобиване на образование са основните мотиви за избора на мигрантите. Налице е дълбока промяна в същността на тези „нови“ български общности, които надхвърлят рамките и измеренията на типични емигрантски групи. Неслучайно според някои автори в споменатите ситуации вече би могло да става дума не за миграционни процеси, а по-скоро за процеси на мобилност (Кръстева 2014).

Логично, новите условия в света и в страната провокират формулирането на съвременна държавна политика, съобразена с принципите на плурализма и

¹³ Вж. също Йовева-Димитрова, Кочева, Пенчев 2011; Пенкова, Пенчев 2016.

демократията. В продължение на години се изгражда нейната **институционална и нормативна система**, в значителна степен съобразена с динамиката на миграционния процес. На тези въпроси ще обърнем внимание по-нататък, а тук само ще отбележим, че през 1992 г. е създадена Агенцията за българите в чужбина (ПМС № 180/18.09.1992 г.), преобразувана по-късно в Държавна агенция за българите в чужбина – ДАБЧ (ПМС № 19/21.02.2000 г.), с което се издига равнището ѝ в системата на държавните институции на Министерския съвет. Тя е конституирана като специализиран орган на правителството за провеждане на държавната политика към българските общности и техните институции по света. В дейността на министерствата на външните работи, на образованието, на културата, на правосъдието, на вътрешните работи също са заложили дейности, покриващи различни елементи от държавната политика в тази област. Новият подход е нормативно регламентиран в закони, решения на изпълнителната власт, официални документи и програми на Министерския съвет. Централно място в него заема категоричното разбиране, че мигрантите са неделима част от българския народ и държавата провежда политика на подкрепа, единение и приобщаване на всички българи към родината, независимо от тяхното местоживее, политическа ориентация, социална характеристика и вероизповедание.

Процеси на консолидация и сдружаване сред българските общности в чужбина

Въпросът с параметрите на миграционните процеси в последните три десетилетия на границата на XX и XXI век е изключително сложен и следва да бъде обект на самостоятелно интердисциплинарно научно изследване с участието на специалисти от различни академични области. Тук само ще отбележим, че затрудненията произтичат и от липсата на пълна официална информация относно миграционните потоци. Това е свързано с факта, че няма изградена завършена система за наблюдение, отчитане и регистриране на българските мигранти и изграждането на единна база данни. Все пак информацията от достъпни източници, макар и непълна, може да представлява известен ориентир. В края на 2000 г. по данни на италианското външно министерство в страната пребивават около 12 000 българи. Според националното бюро по статистика за 2003 г. българите в САЩ са 65 725 души. Германският статистически институт преброява 61 854 български граждани, пребиваващи на територията на страната през 2009 г. (Колев 2013: 284, 292, 337). Към 2015 г. според доклад на Министерски съвет около два милиона български граждани живеят зад граница. От тях 800 000 са в страните членки на Европейския съюз¹⁴. Картината не се изяснява и от данните на Министерството на външните работи, които се ползват по Закона за достъп

¹⁴ Вж. www.24chasa.bg/novini/article/5530895 (12.08.2017).

до обществена информация и публикуват от проекта Изборен кодекс 2011 г.¹⁵ По преценка на дипломатическите мисии, т.е. по субективни изчисления, към 2011 г. българите във Великобритания са около 100 000, САЩ – 300 000, Испания – 250 000; Италия – 100 000, Канада – 70 000, Германия – 74 869, Франция – 30 000, Нидерландия – 12 340 и т.н.

Като се абстрахираме от разминаванията в оценките, налице е фактът, че новоформираните, както и „старите“ български общности, изграждат навсякъде множество институции в **техните три основни измерения** – организации (самостоятелни или от смесен тип) с отчетлива културна характеристика в задачите и функциите си; съботно-неделни училища, в чиято дейност тясно се преплитат и преливат едно в друго елементи от сферата на образованието и съхраняването на национални ценности, традиции, обичаи, фолклор; църковни институции – с неотменимата роля на пазители на духовната идентичност. Високата степен на желание за обединение, иманентно присъщо на всяка етническа общност, както и възможността за установяване и развитие на напълно свободни, изчистени от идеологемите на предишните години, двупосочни отношения с държавните институции в България улесняват тяхната поява.

Дейността на огромна част от изградените през периода общностни институции преследват една сходна стратегическа цел – съхраняване на българската идентичност на мигрантските общности. В нейното реализиране отчетливо място заема **мрежата** от културни (най-често, но не само) **дружества и сдружения**, присъстващи почти навсякъде в приемните страни, чиято изконна цел е да консолидира и организира членовете на съответната общност за общи действия и инициативи за етническа и езикова самоидентификация, от една страна, и за идентификация в чуждото общество, от друга. Не по-малко важна в тази връзка е и все по-разширяващата се **система от неделни училища** и поддържането на езика, преподаването и усвояването на знанията по българска история и минало; запознаването със знаковите фигури от българските националноосвободителни борби; представяне на националната литература, изкуство и наука; съхраняването на християнските корени и конфесионална принадлежност; информационното обслужване на българските общности чрез изграждането на множество медии – печатни и електронни, участия в радио и телевизионни предавания и пр. Към това трябва да се прибави разпространяването, не само сред българските общности, но и сред приемното общество, на **българския песенен и танцов фолклор, на български обичаи и изобщо традиции**, благодарение на различни формални и неформални организационни структури. Основаните от края на XX век десетки самодейни и полупрофесионални ансамбли и състави в Австрия, Белгия, Германия, Дания, Испания, САЩ, Унгария, Финландия, Франция, Холандия, Чехия и др. са и елемент от системата, чрез която се представя България и българската култура в

¹⁵ www.izborenkodeks.worldpress.com/a-propos (12.08.2017).

държавите от Южна, Средна и Западна Европа и Северна и Южна Америка.

Желанието за и осъзнаването на необходимостта от обединение и духовно единение сред българските общности надделява над продължилото повече от петнадесет години разцепление в Българската православна църква и появата на т.нар. „алтернативен синод“ в началото на 90-те години на XX век. През 1994 г. е основана БПЦО „Св. Цар Борис Покръстител“ в Берлин. С преместването на следващата година на седалището на Средно и Западноевропейската епархия от Будапеща в германската столица се интензифицира **процесът по изграждане на църковни общини** сред българите в цяла Европа. Заедно със създадените преди това църковни общини се оформя широка по обхват конфесионална структура, в която са включени райони с голяма концентрация на българи към Светия синод на Българската православна църква¹⁶.

От казаното и най-вече от наблюденията във връзка с изпълнението на проекта за изследване на българското културно наследство в миграция става ясно, че на практика в последните десетилетия мигрантите изграждат **цели системи от утвърдени модели на обединение и сдружаване** – дружества, клубове, църковни общини, спортни дружества, библиотеки, радио предавания, печатни и електронни медии и мн.др. Нов момент е масовото и повсеместно откриване на повече от двеста училища по целия свят, като разрастването на мрежата от образователни институции на българските общности зад граница в количествен и географски аспект стимулира изграждането на обединяващ център на всичките учебни структури. Създадената през 2007 г. с подкрепата на ДАБЧ Асоциация на българските училища в чужбина¹⁷ не само ги интегрира, но е и важна крачка към консолидирането на българското учителство по света.

Съхраняването на български език сред най-младото и подрастващото поколение българи в чужбина е стратегически въпрос както за съответната българска общност, така и за държавната политика. Чрез Националната програма „Роден език и култура зад граница“ на МОН¹⁸ държавата финансира българските училища, включително и държавни учебни заведения на държавата приемник с изучаване на български език. В този аспект ролите на мигрантските институции и на българската държава взаимно се допълват. Подкрепата за образователната система зад граница стимулира нейното разширяване. От своя страна, това оказва влияние върху държавната политика за търсене и развитие на нови възможности за положително въздействие върху състоянието на учебните звена.

¹⁶ Повече по въпроса вж. в частта за Българската православна църква и църковни общини в чужбина в тази книга.

¹⁷ Вж. www.abgschool.org (25.10.2017).

¹⁸ Вж. www.mon.bg/?go=page&pageId=15&subpageId=175 (10.09.2017).

Модели на институционални системи сред българските общности в чужбина

Новите реалности в света и в България от края на 80-те години на XX век стимулират българските общности в институционален план. Разширяването на мигрантските направления е динамичен процес, който се отразява върху изграждането на адекватни на вътрешното състояние на общностите дружества и организации. Допълнително важно обстоятелство е, че се превъзможват противоречията между икономическата и политическата емиграция. За две десетилетия и половина сънародниците ни по света изграждат **повече от 600 общностни институции**. Според електронния регистър на ДАБЧ към 2015 г. общият брой на тези структури е повече от 900¹⁹. Това се отнася не само до организации на новоформираните мигрантски общности като тези в Испания, Португалия, Ирландия, Република Южна Африка, но и в държави с десетилетно и вековно присъствие на българи в тях – Унгария, Чехия, Словакия, Италия, Франция, Белгия, САЩ, Канада, Австралия.

Мигрантските институции обединяват отделни по-малки или по-големи части от българската мигрантска общност. Тяхната дейност е разнолика, но в същността си е ориентирана към запазването на етнокултурната принадлежност на всеки член на индивидуално ниво и на групата като цяло, както и тяхната консолидация в рамките на общността. Различните типове организации, особено тези, чиято основна характеристика не е с културна и образователна насоченост, в голяма степен преследват същите цели и в този смисъл се вписват в посочената обща рамка. Работата на изградените училища, културни дружества, електронни и печатни медии, театрални и фолклорни групи има и стратегически измерения, свързани с изграждането и функционирането на работещ модел за съхраняване на национално съзнание и на българското културно наследство във второто и следващите поколения български мигранти. Конкретно от гледна точка на поддържането на българско културно наследство мигрантските институции провеждат политики и реализират практики, които са в значителна степен идентични в своето съдържание. Разликата по-скоро може да се отнесе към някои общности със специфична линия на изграждане.

Именно в тази връзка ще представим и редица характерни примери за наличието на **модели на формиране и развитие на институционална система** сред българските общности в чужбина от гледната точка на интересуващата ни проблематика, свързана **със съхраняването и конструирането на културно наследство**. В исторически план българската общност в **Унгария** е първата, която изгражда подобна цялостна система от собствени мигрантски институции²⁰.

¹⁹ Вж. www.aba.government.bg/?orgs=1-8 (14.09.2017).

²⁰ Българската общност в Унгария е предмет на многобройни изследвания – вж. напр. Чангова-Менихарт 1989, Сотиров 2000, Симеонова-Харгитаине 2004, Ганева-Райчева 2004, Пейковска 2011, Рашкова 2011, Янкова 2014 и т.н.

Нейното начало се отнася към времето до и след Първата световна война, когато са регистрирани структури, покриващи всички страни от битието на българите в специфичните условия на приемното общество – образователни, културни, конфесионални, стопански. Хронологически първо е създаденото през 1914 г. Дружество на българите в Унгария, което продължава своята дейност и в съвремието. След това са изградени църковни общини в Будапеща (1916) и в градовете Мишколц (1921) и Печ (1933), Българо-унгарско средно езиково училище „Христо Ботев“ (1918), Българско студентско дружество „Хан Омуртаг“ (1920), православен параклис и църковен храм „Св.св. Кирил и Методий“ (1918, 1932), читалище „Иван Вазов“ (1922), Трансдунавско културно дружество, неделни училища в Мишколц (1924) и Печ (1939), Български градинарски съюз (1928) и неговият вестник „Български градинар“ – първата професионална медия на българска емигрантска общност в Европа (Колев 2013: 248-251). Така в първата половина на XX век изградената институционална система придобива завършен вид. Хомогенността на българската мигрантска общност и нейното желание за съхраняване на националната си идентичност и на културното си наследство в унгарските земи е с основен принос за това.

Обединителен духовен център за сънародниците ни е Българският културен дом в Будапеща²¹. Изграден по инициатива на Дружеството на българите и с лични дарения на емигрантите през периода 1953–1957 г., той се превръща в институция, чрез която се разгръщат мащабни дейности за поддържане на българското културно наследство в неговото разнообразие. Честванията на националния празник 3 март, на исторически дати и събития (24 май, 2 юни, Трифон Зарезан, 1 ноември), тържествата по различни поводи, съвместните вечеринки, екскурзии и посрещане на Нова година, фолклорните концерти, театралните постановки и изложби са отделните елементи на една добре структурирана политика в тази насока²².

Приетият през 1993 г. Закон за правата на националните и етническите малцинства в Унгария значително разширява възможностите на общностните институции за съхраняване на духовната, културна и езикова идентичност. Конституирането на Републиканското самоуправление на българите (Колев 2013: 252-253), съгласно този закон, задава нов формат на изградената система от организации. С избирането на повече от 30 районни и регионални самоуправления институционалното представителство на българската общност на практика покрива територията на държавата. Централизацията се осъществява от Българското републиканско самоуправление в Будапеща, което ръководи местните структури. През 2012 г. се приема нов Закон за правата на народностните групи в Унгария, който доразвива държавната политика в условията на пълноправно членство на страната в Европейския съюз.

²¹ Вж. www.bolgarok.hu/index.php?id=19&L=1 (15.08.2017).

²² Вж. www.bolgarok.hu/index.php?id=593&L=1 (15.08.2017).

В съвременните условия институциите на българската общност в Унгария изграждат много успешен модел на политики в поддържането на културното наследство. В това отношение е важна ролята и на Републиканското самоуправление. То стимулира и оказва необходимата подкрепа на различни по характер организации с културна, образователна, издателска и младежка насоченост в своята дейност, които всъщност очертават и отделните елементи на модела. Предаването, популяризирането и разпространението на българското културно наследство от общностните институции се концентрира в ясно очертани насоки – празничен календар, език и фолклор.

На ниво съхраняване и развитие на традиции и обичаи фолклорните състави „Мартеница“, „Янтра“ и „Зорница“ заемат водещо място. Представянето на автентични български народни песни, танци и народни обичаи в цялото им разнообразие от всички етнографски области на страната, увеличаване на желаещите за запознаване и практикуване на български фолклор стимулират провеждането на обучителни курсове и приобщаването на лица от второ, трето и прочие поколения емигранти към него, репрезентирането на българската общност и на България на най-престижни музикални форуми по света, очертават разширяващия се обхват на връзката общност – общностна институция – културно наследство.

Към институционалната мрежа, осигуряваща представянето на българска култура, може да се причисли и основаното през 1996 г. „Малко театро“, което е единствената професионална българска театрална група извън границите на страната. Издателската дейност е друг открояващ се компонент в разглежданата политика. През годините, с подкрепата на Българското републиканско самоуправление и Дружеството на българите в Унгария, широка известност и авторитет извоюват Българо-унгарско списание за култура и обществен живот „Хемус“ и в-к „Български вести“. С двуезичното им списване е намерена удачна форма както за поддържане и разпространение на български език и култура сред сънародниците ни, така и за представяне на българска наука, изкуство, литература и социално значими теми в обществото на приемната страна. Същите потребности задоволява и разнообразната като тематика и насоченост книгоиздателска дейност: български пословици и поговорки, антология на българска детска литература, класическа и съвременна българска поезия, история на България, учебници по български език, изследвания по заселването на българските градинари по унгарските земи са само част от печатната продукция. Специално място сред тях заема ежегодното издание на „Български календар“, запознаващ най-широк кръг читатели с националните традиции, обичаи, чествания и религиозни празници²³.

Българите в Унгария изграждат институционална система, която обхваща всички поколения от мигрантската общност и това е една от причините провежданите политики да имат успех. Българската двуезична малцинствена

²³ Вж. www.bolgarok.hu/index.php?id=23&L=1 (15.08.2017).

детска градина и Българското училище за роден език изпълват рамките на диапазон, в който се вместиат най-младите генерации. Основаното през 1997 г. в Будапеща младежко дружество е последното звено от вертикалната възрастова скала в системата на общностните институции. Приоритет в неговата дейност е запазването на културното наследство в младежките среди, което намира израз и в създаването и подкрепата на споменатите танцови състави „Росица“ и „Янтра“²⁴.

Следващият пример, който ще разгледаме с оглед моделите на институционални системи, е свързан със специфично място, което заемат в типологията от мигрантски институции **смесените дружества и организациите за приятелство**. Характерното тук е, че те не могат да се класифицират изцяло като общностни структури, но в определени държави са единствените легитимни формации, в които са представени трайно установилите се в приемната страна емигранти. Това е така, защото, както вече беше отбелязано, профилът на миграционните процеси оказва пряко влияние върху вида на институциите, които съответната мигрантска общност изгражда. Именно в това обстоятелство биха могли да бъдат потърсени причините за изграждането на подобни организации в **Германия**.

Формирането на българската общност там е перманентен процес, като неговото начало е поставено непосредствено след Освобождението на България 1878 г. от студенти, мотивирани да се обучават в германски университети, привлечени от изключително високото им научно ниво. След завършване на образованието една част от тях се завръщат в родината, но и немалко висшисти търсят и намират професионална реализация в Германия. Така се изгражда постепенно солидното присъствие на музиканти, художници, архитекти, композитори, лекари, инженери, стопански кадри и др. в икономическия и културния живот на страната. Създавайки семейства, те се установяват в различни градове и това е един характерен процес, продължаващ с неотслабващи темпове и до днес.

Другият елемент в структурата на българската общност в Германия (и най-вече в източната ѝ част) в периода от Втората световна война до края на 80-те години на XX век са емигрантите, изградили през тези десетилетия смесени бракове. Резултатът от това е наличието и на поколения с двойно гражданство. В условията на затворената еднопартийна система в България създаването на семейства е една от малкото легитимни възможности за трайно заселване в страните от Западна Европа и в частност в тогавашната Западна Германия (ФРГ). Същевременно, още по-многобройни са смесените бракове в Източна Германия, и заради широкоспектърното сътрудничество между тогавашните НРБ и ГДР, и заради българските черноморски курорти, осигурили възможност за появата на стотици, ако не и хиляди т.нар. „плажни бракове“²⁵.

²⁴ Вж. www.bolgarok.hu/index.php?id=11&L=1 (15.08.2017).

²⁵ Вж. по-подробно Пенчев 2017: 36.

В резултат на тези обективни обстоятелства постепенно възникват множество германо-български дружества и то в различни градове на страната. Участието на лица от български и немски произход естествено ориентира дейността на изградените дружества и към развитие на културните връзки между двете страни. Характерно е, че в някои от тях днес движещите сили са българи (например Германо-българското социокултурно сдружение в Магдебург), но в други (и това е по-честият случай) са германци.

Българо-германското дружество в Берлин, основано през 1916 г., е първата организация, която работи за развитието на културните и стопанските връзки между двете страни (Колев 2013: 280). Неговата дейност е ориентирана към активно представяне на българско културно наследство – откриване на изложби и литературни четения на български художници и писатели, организиране на концерти на инструменталисти и певци, представяне творчеството на композитори както от България, така и практикуващи в Германия. Освен това със съдействието на дружеството се изгражда Българска библиотека, издават се сериозни научни монографии, като „Българска граматика“, „Българо-немски речник“, сп. „Балкан-архив“. Така дори в тежките години на Първата световна война дружеството налага подходи и практики за запознаване на германското общество с българската литература, изкуство, език, традиции и обичаи, които се развиват в следващите десетилетия, подхранвайки културен и научен интерес към България.

Във времето на идеологическото противопоставяне българите в Германия изграждат институция с европейско и световно присъствие. През 1965 г. в Мюнхен е регистрирано Българско академично дружество „Д-р Петър Берон“ (Янев 1997: 27-28). То привлича големи български интелектуалци, живеещи в различни страни на Стария континент и в Северна Америка. По този начин се създава своеобразна мрежа, включваща най-изявения научен и културен потенциал на българската емиграция в Австрия, Великобритания, САЩ, Германия, Швейцария, Италия. Осъществените от дружеството инициативи имат най-разнообразен характер: откриване през 1966 г. на паметна плоча на д-р Петър Берон в Хайделберг в къщата, където е следвал и живял; организиране на научна сесия по случай 1050-годишнината от смъртта на св. Климент Охридски, както и отбелязване на 100-годишнините от рождението на Пенчо Славейков и д-р Кръстьо Кръстев и техния принос за европеизирането на българската литература. Крупно постижение са издаваните и разпространявани по целия свят от организацията Български годишници (*Bulgarische Jahrbücher*), съдържащи солидни изследвания върху значими проблеми и събития от националната ни история и култура. Със свои публикации на съответния език в тези научни издания участват и чуждестранни учени. Привличането на изследователи със сериозна академична репутация в западноевропейската историография и културология е изключително постижение за годините на Студената война. Още повече че и те представят на света заслуженото място на България и българската материална и духовна култура в европейската история и културна традиция.

Както вече бе отбелязано, причини от различно естество внасят изменения в политиката на държавата към българските общности през 70-те и 80-те години на XX век, което се отнася и за Западна Германия. С Източна Германия сътрудничеството е интензивно през целия социалистически период, и то на всички равнища. Промените, за които става дума, са резултат от ясното разбиране за важноста от задълбочаване на стопанските и финансови връзки с тази страна, характерна със своята развита икономика на високо технологично ниво. В този смисъл развитието на диалог, какъвто до този момент изобщо липсва, с българската емиграция може да се определи като въпрос от особена важност и перспектива.

Началото е поставено с нормализиране на дипломатическите отношения между НРБ и ФРГ. Тяхното възстановяване през зимата на 1973 г. е последвано от масирано културно присъствие на България в тази страна (Йорданов 2016: 244-258). Без да се навлиза в подробности, само изброяването на инициативите очертава развитието на една значително по-активна политика на българската държава. С участието и на българската общност са организирани крупни събития, чиято основна цел е представянето на българското културно-историческо наследство и хилядолетната култура по българските земи: провеждат се Дни на българската култура, оперни постановки, изложби на класическо християнско и съвременно българско изобразително изкуство, както и представяне на тракийското сребърно съкровище от Рогозен, изнасяне на цикъл лекции „България – природа, история, култура“, откриване на ателие за музикално и театрално изкуство, в което преподава световно известният български цигулар Минчо Минчев.

Град Елванген заема особено място в живота на българите, намерили своята реализация в Германия. Тук през 1970 г. на 24 май, по инициатива на българската общност и на Германо-българското дружество за приятелство в Щутгарт, за първи път се провеждат Дни на св. Методий (Станоев 2015: 220)²⁶. Пребиваването на по-големия от светите братя по тези земи, както и църковният процес срещу него през 870-873 г. са в основата на идеята за организиране на тържества, научни дискусии, изложби, събрания, които се превръщат в традиция в следващите десетилетия. Реализирането на Дните на св. Методий е съставен елемент от политиките на българската държава и на българската общност в Германия в търсенето и намирането на символи от историята, чрез които се цели и съхраняването на националната и културна идентичност. Посредством тях отделната личност ценностно се ориентира в миналото и в бъдещето, като част от един етнос, народ и нация.

Свършено нов подход към честванията в Елванген е установен през 2011 г., с което се подчертава тяхната изключителна важност и в съвремието за духовната консолидация на българите. Със сключването на правителствено споразумение между България и изпълнителната власт на провинция Баден-Вюртенберг

²⁶ Вж. www.aba.government.bg/?show=38&nid=1674 (18.08.2017).

събитието се издига на държавно ниво. Нещо повече, то се превръща в място на националната памет. Барелефното изображение на св. Методий, изградено още през 1885 г. върху стена на базиликата в Елванген, е допълнено с мемориална плоча през 1975 г. Понастоящем, благодарение на обединените усилия на българската държава, общностните институции и Българската православна църква, е изграден параклис „Св. Методий“. Реализирането на идеята за изграждане и на Методиев център като Български културен институт превръща този комплекс в духовно и научно средище, свързано с историческото ни минало. Целта на реализираните в Елванген инициативи е двойка – представяне и разпространение в германското общество и сред присъстващите делегации от чужбина на българско културно и духовно наследство и използването им като механизъм за съхраняване на националната идентичност на българите в тази страна. С такава насоченост са изложбите „В началото бе буквата“, „История на християнството по българските земи“, „Български принос към световното културно наследство“, „Старобългарската азбука и държавата на духа“, осъществени в следващите години²⁷.

Безспорно положителната промяна в двустранните отношения активира процеси по появата на нови българо-германски организации (Колев 2013: 285). През този период до политическите изменения в България в края на 80-те години са регистрирани германо-български дружества в Есен (1975), Дармщат (1978) и Франкфурт на Майн (1982). Така спазването на традицията, свързана с изграждането на такъв тип структури и наложена от различни обстоятелства и причини, се развива в устойчива тенденция.

Дружествата заемат много активна позиция по време на честванията на 1300-годишнината от основаването на българската държава. Промяната в държавната политика благоприятства те да формулират практики, в които отчетливо изпъква презентирането на българска култура и българско културно наследство. Инициативи, реализирани за кратък период след основаването на организациите, са: художествени и фотоизложби; в продължение на години представяне пред българска и германска публика на постиженията на българското игрално кино, на български писатели и техните произведения; изложби на фолклорни носии от всички краища на България, както и на майстори на ръчната бродерия; организиране на концерти с български изпълнители на класическа музика и фолклорни песни и танци; курсове по български език.

Политическите, икономическите и социалните трансформации в края на 80-те години в България слагат началото на бурно развитие на специфичните организационни структури, изградени от български и германски граждани. Съществени обстоятелства изпъкват при анализа на причините за това. На първо място е превръщането на Германия в една от основните дестинации на разгръщащата се с нарастващи темпове миграционна вълна, включваща освен

²⁷ По подробно за честванията на св. Методий в Елванген вж. Станоев 2015.

търсещите работа или по-добър живот и хиляди студенти в немските университети, мнозина от които също остават след завършването на образованието си да работят там. От гледна точка на времевата линия българската общност в страната е сплав от емиграция (главно политическа и резултат на смесени бракове) от след Втората световна война и такава, формирала се след 1990 г. и особено след приемането на България за член на Европейския съюз и отварянето на работния пазар за българите в страните от Западна Европа.

В един отрязък от две десетилетия и половина българската общност в Германия нараства лавинообразно и се изграждат множество структури. Установилите се в страната мигранти с висше образование, т.е. интелигенцията, е с главна заслуга за създаването на новите дружества. Извън мрежата остават обаче някои групи, основно упражняващи нископлатен труд. Независимо от някои нюанси диапазонът на дейност на новоизградените организации в Берлин, Лайпциг, Мюнхен, Магдебург, Мьосинген, Хамбург, Хановер, Щутгарт, Дюселдорф, Дрезден, Манхайм, Билефелд, Кобленц, Пютлинген, както и на техните филиали, като цяло е дефиниран в рамките на основните направления за популяризиране на българската култура и културно наследство в германското общество, двустранното сътрудничество във всички сфери на социалния живот и реализирането на инициативи и проекти в България от хуманитарно естество. Формите за представяне на постиженията на българската култура и наследство включват изложби на класическо и съвременно изобразително изкуство, концертни изпълнения, честване на национални и официални празници, организиране на семинари и конференции, представяне на български творци и техни произведения на български и в превод на немски език, фотоизложби. Традиционният характер на подхода се допълва от силно изразена мащабност на проектите²⁸.

Тук е мястото да се отбележи фактът, че характерна особеност на германо-българските дружества е тяхната организационна самостоятелност. Независимо от провежданите ежегодни срещи на ръководствата им, на които се отчитат дейностите от предходния период, всички структури отстояват принципите на автономност при осъществяване на своите проекти с културен, образователен и хуманитарен характер.

Специфично място в системата от организации от споменатия тип заема Германо-българският форум. Създаден в Бон през 1996 г. от представители на най-високото политическо и стопанско ниво, както и от дейци на културата, той осъществява инициативи в няколко области: политика и опазване на околната среда, култура и спорт, икономика и финанси, образование и наука, здравеопазване и социални дейности. Провеждането на конференции, семинари, икономически форуми и сесии, издаване на информационен бюлетин са само част от практическата

²⁸ Според наблюденията на Т. Матанова и Вл. Пенчев по време на изследването им в Германия през 2015 г. Вж. архивизираните им теренни материали в Националния център за нематериално културно наследство (НЦНКН) при ИЕФЕМ-БАН, ФНАИФ № 2748, 2783.

работа на форума. Тази организационна форма се дублира от Българо-германски форум, създаден в България, с което двустранните отношения разширяват своята обществено-политическа и икономическа база.

Германо-българският форум осъществява и хуманитарни акции в България. Те се вписват в множеството инициативи от такъв характер, реализирани от смесените организации, което е израз на социална загриженост и преди всичко на висока степен на съхранена национална принадлежност и съзнание на българите в Германия. Обект на хуманитарните акции са домове за стари хора, за деца без родителски грижи, здравни заведения, деца с увреждания. Сред най-активните са организациите в Есен, Дармшат, Франкфурт на Майн, Мьосинген, Берлин, Ноенкирхен-Зигертсбрун и др.

През последния четвърт век се развива широко разклонена мрежа от български образователни звена в Германия. Тя е изразение на желанието и потребността от запазване на майчиния език в чужда езикова среда, а оттам и на националното съзнание сред най-младото поколение, което е главният приоритет в дейността на т.нар. неделни училища. Франкфурт на Майн, Берлин, Заарланд, Дюселдорф, Мюнхен, Хамбург, Манхайм, Нюрнберг и още редица други са градовете, където българските деца получават възможност за усвояване на най-важните елементи на националната идентичност и памет – езика и историческото минало. Характерно е, че наред с чисто образователните задачи неделните училища – самостоятелно или съвместно с германо-българските дружества по места организират фолклорни събития, чествания на национални и църковни празници, представяне на книги и български писатели, запознаване с български традиции и обичаи. Инициативите са важна част от практиките, насочени и към единение на различни поколения от българските мигранти в Германия. Те се вписват в очертаните рамки на политиките и инструментариума в тяхната дейност: организиране на Вечери на България, включително и в Бундестага на Германия, и на работни срещи по проблемите на български неделни училища; изграждане на нови фолклорни групи и състави; организиране на фотоизложби; представяне на българска национална кухня и фолклор; организирано посрещане на 3 март и 24 май от германо-българските дружества на територията на цялата страна²⁹.

Примерите за подобно сътрудничество на германо-българските дружества с български мигрантски институции на германска територия, при това в целия спектър от организации, са многобройни и на цялата територия на страната, като може да се смята, че това е един характерен модел там. Същевременно, има и примери за мигрантска организираност, концентрираща изцяло различните институционални форми, например Българо-немското културно дружество „Златен век“ в Нюрнберг, включващо и училището „Златен век“, студентското дружество „Златен век“ (в

²⁹ Вж. в тази връзка теренните записи на Т. Матанова и Вл. Пенчев от Германия от 2015 г., (ФнаИФ № 2748, 2783) и годишните отчети за дейността на ДАБЧ от 2011, 2013, 2014, 2015 и 2016 г.

Нюрнберг и Ерланген), медиите „Златен век“ и пр.³⁰

В тази връзка трябва да се отбележи, че тъкмо студентските дружества са изключително характерни мигрантски институции в Германия, заради огромния наплив от български студенти. Макар да не е ясно колко точно българи учат там, смята се, че вероятният им брой е около 8000 души. И тъй като, подобно и на други държави, както вече бе отбелязано, още в края на XIX век в редица академични центрове на Германия български студенти изграждат свои организации (Колев 2013: 280), те на практика полагат традицията за подкрепа на младите сънародници, изучаващи различни науки и специалности във висшите училища и университети там. Благодарение на тях студентите във Фрайбург, Хале, Мюнхен, Хайделберг, Берлин, Лайпциг, Дрезден водят задружен живот, макар и ограничен в рамките на образователния цикъл. Този модел се запазва и до днес. В последните години са активни предимно студентските сдружения „Хъшове“ в Берлин, „Бай Ганьо“ в Манхайм, „Св.св. Кирил и Методий“ в Карлсруе, „Алеко“ в Мюнхен, „Съединение“ в Дармщат, споменатият „Златен век“ и др.³¹

Като сравнително подобна, но със съответните спецификации най-вече по линията на преобладаващите мигрантски организации, е ситуацията с институционалната система на българската общност във **Франция**. Наред с политическата емиграция, намерила убежище след Втората световна война и изградила антикомунистически организации, страната привлича много художници, певци, инструменталисти, артисти, журналисти, учени, лекари, студенти. Тази миграционна линия е продължена и в условията след войната, когато там се установяват много българи, упражняващи свободни, академични и артистични професии. По различно време през целия XX век Париж и големите градове на страната са притегателни центрове за творци, учени и общественици с европейски и световни измерения, като художниците Жул Паскин, Жорж Папазов, Давид Перец, Боян Райнов, Никола Манев, Любен Диманов, оперните певци и музиканти Анна Тодорова, Боян Икономов, Илка Попова, проф. Юрий Буков, Силви Вартан, хуманитаристите проф. Юлия Кръстева, проф. Цветан Тодоров, Дора Валие, проф. Минко Балкански, журналистът Джон/Дими Паница и др. Представителите от тези среди слагат отпечатък върху облика на българската общност и нейните институции в новите условия. Ако в десетилетията до края на 80-те години дружеството „Иван Вазов“ е единствената организация, която представя България във Франция в културен план, след политическите промени тяхното изграждане придобива сравнително мащабни измерения.

Изключително високото професионално и интелектуално ниво на сънародниците ни в значителна степен задава насоките в дейността на

³⁰ Вж. напр. www.facebook.com/ZlatenVek (20.09.2017). Вж. специално и АИФ I № 487, 136-141. Вж. също Раева 2017.

³¹ Вж. отново АИФ I № 487. По-подробно по темата вж. в текста за студентските дружества в тази книга.

новоизградените организации – изцяло български, или с участие на българи и французи (Колев 2013: 294-300). Алианс „Франция – България“, организиращ семинари и бизнесфоруми с цел разширяване на културните и икономическите контакти между двете страни, оказва подкрепа и на общностните институции на сънародниците ни. Френско-българска асоциация „Прованс – България“, популяризираща българската култура и изкуство в южната част на страната, макар да не е много активна напоследък, издава тримесечен бюлетин на френски език с информация за България, организира традиционни конкурси за поезия на френски език сред ученици от средни училища в България, представя български традиции и обичаи по време на честванията на 9 май, Деня на Европа, и отбелязването на Коледа. Подобна е ситуацията и с асоциация „Франция – България – Голям Запад, Бургбар“, асоциация „Сердика-България“, Френско-българска асоциация R.F.L.A.I.S., които бяха сред големите и авторитетни организации, представящи България и българската култура в различни региони на Франция – Бретан, Марсилия и Бордо, но които в последните години не са активно действащи.

Позитивни практики, целящи съхраняването и разпространяването на българското културно-историческо наследство, са приоритет в дейността на асоциация „Френско-български обмен“. През годините организацията презентира България на традиционния Форум на световните езици в Тулуза, организира художествени фотоизложби, представя книги от български автори, както и българско игрално кино. Сред значимите инициативи е провеждането на уроци по български език като клон на парижкото училище „Кирил и Методий“ и драматизация на приказки за децата. Курсове и ателиета по български език, инициране и реализиране на проекти от образователен, научен и културен характер са сред основните дейности на асоциация „Европа Култура Обмен“, създадена през 2014 г. с оглед осигуряване на институционалната база на училище „Паисий Хилендарски“ в Париж. Разпространението сред френското общество на информация за България, за събития от българската история, култура и туризъм посредством специализиран сайт в интернет е важна част от практиките в работата на Асоциация „България – Франция“ в Париж.

Съхраняването на българския език пронизва дейността на асоциация „Български език – език европейски“ в Париж, която създава и училището „Кирил и Методий“. Децата на сънародници от различни страни по света са привлечени в инициирания от нея конкурс за изобразително изкуство „Баба Марта“, който в последните години обаче не се провежда. Включването на български образователни звена извън Франция разширява не само взаимодействието между общностните институции и съхраняването на българските традиции и духовност, но допринася и за откриване на талантиливи деца и тяхното взаимно опознаване.

Изграждането на система от образователни звена, обхващащи най-младото поколение българи, е приоритет от особена важност за българската общност във Франция. Самостоятелно или към определена асоциация са създадени

десет неделни училища – 4 в Париж и 6 извън него – в Лион, Тулуза, Страсбург, Монпелие, Екс ан Прованс, Манделю ла Напул. Освен изучаването на майчиния език, българска литература и история, се развиват курсове по рисуване, народни песни и танци, ателиета за изработване на мартеници.

Важна стъпка, предприета от ръководството на училище „Кирил и Методий“, е българският език да бъде официално приет във френската образователна система. Целта е да бъде признат като изучаван предмет със статут на втори език. Усилията в тази посока продължават, тъй като позитивното им приключване е от съществено значение за най-младите български мигрантски генерации, чиято житейска перспектива е свързана с Франция.

Характерен елемент от практиките на общностните институции по представяне на българската култура е привличането и участието на много български творци и изпълнители от във Франция. В рамките на институциите или самостоятелно художници, оперни певци и инструменталисти организират изложби и концерти, включително и с благотворителен характер, които се вписват в политиките на българската общност. Така съхраняването на нематериалното културно наследство, формирано и на територията на Франция, изпълнява важната роля на консолидиращ фактор за цялата българска общност в тази страна.

Значими хуманитарни акции и инициативи, предназначени за български лечебни заведения или домове за деца в неравностойно положение, развива изключително активната асоциация „Силви Вартан за България“, Париж. Франция е една от страните, заедно с Германия и Великобритания, привличащи най-много български студенти. Това обяснява и наличието на студентски дружества там – асоциациите на българските студенти в Париж, в Лил и в Лион³².

Но най-многобройните **студентски организации** без съмнение са във **Великобритания**, които са десетки, и в това отношение студентите там видимо се отличават от колегите си в останалите европейски страни. Думата си казва несъмнено и наличието на редица реномирани гимназии с преподаване на английски език у нас, които в голяма степен са инкубатори на бъдещи студенти. Вероятно и заради множеството университети и колежи на територията на Англия, Шотландия и Уелс, почти във всеки по-известен университетски град съществуват подобни младежки организации. И именно това ни дава основанията да обърнем специално внимание на Великобритания в контекста на анализа ни на моделите на институционални системи.

Българската общност там се формира от края на XX век, но политическа емиграция се установява на острова веднага след Втората световна война. В новите условия, като един от банковите и академични центрове на света, Лондон привлича българи с икономическо образование, специалисти по финансово дело, иновативни

³² В рамките на проекта бяха посетени Париж, Лион, Тулуза, Монпелие, Екс ан Прованс и Страсбург от Л. Гергова и Я. Гергова, Вл. Пенчев и Т. Матанова. ФнАИФ № 2943, 2964.

технологии, учени, както и специалисти в областта на здравеопазването. Тези специфични черти на мигрантските потоци към Великобритания се отразяват на характера на изгражданите институции. Насърчаването на инвестиционни отношения между британски и български фирми в България и Обединеното кралство са били основно съдържание в дейността на Българския бизнес клуб, Лондон. Изграждането на мрежа за развитието на контакти и идеи във финансовата и инвестиционната сфера допълват културно-информационните функции на структурата. Създаден през 1998 г., Лондон сити клуб обединява представители на банковото дело и служители в големи английски корпорации и фирми. Като използват завоюваните високи позиции сред финансовия елит, членовете на клуба активно лобират в полза на България и осъществяват благотворителна дейност.

Асоциацията на българските здравни работници във Великобритания, учредена през 2004 г., е друга организация, възникнала на професионална основа. Тя е една от най-големите общностни структури, в която членуват повече от 300 лекари, медицински сестри, физиотерапевти и други здравни работници. Активната ѝ работа сред българската общност е свързана с осигуряването на консултации по въпроси от професионално и административно естество по отношение на здравната система във Великобритания.

Новоизградените структури не изчерпват разнообразието във формата и съдържанието на разглежданите институции. Британско-българското дружество за приятелство и Шотландско-българската асоциация са най-старите смесени организации на територията на кралството. Първата от тях е основана през 1952 г. и съществува и до днес. Към дружеството е създаден Източноевропейски информационен център, като дейността му е ориентирана към подпомагане на интегрирането на имигранти от този регион на Стария континент. Шотландско-българската асоциация осъществява програми по междууниверситетското сътрудничество и в областта на научно-промишленото коопериране. През 2011 г. тази структура чества своята 40-годишнина.

На територията на Обединеното кралство е изградена и мрежа от образователни звена. Повечето от неделните училища са в Лондон, но има такива и в Съри, Бирмингам, Нотингам, Глостър и т.н. Най-старо и с големи традиции е Българското училище към посолството в Лондон, основано през 1987 г. Повечето от останалите структури са образувани през първото десетилетие на новото хилядолетие.

Съчетаването на два важни елемента – образование и културна дейност – развива извън границите на Великобритания и Българското училище „Азбука“ в Дъблин с клон в Тюламор, **Ирландия**, към Българския образователен и културен център в Ирландия. Българско училище има и в Шанън, а в Корк е имало опит за създаване на училище и организиране на църква.

Заедно със съществуващите фолклорни състави и тяхната дейност по представяне на народното танцово и песенно творчество, българските неделни

училища имат важна роля в процеса на конструиране и популяризиране на културното наследство. Елементи на стратегията за съхраняване на националната идентичност не само на подрастващите поколения са развиваните към училищата клубове за народно творчество и обичаи, танцови клубове за деца и възрастни, други форми на извънкласна дейност като приложно и изобразително изкуство, куклен театър, народна музика и инструменти.

На базата на проведените във Великобритания теренни изследвания по проекта може да бъде отчетено по-слабото присъствие на общностни културни институции в северната част на кралството. Сред сънародниците ни – главно в столицата Лондон – назрява идеята за създаване на български културни центрове, които да са пряко свързани с общността. Целта е осъществяването на културна дейност – фолклор, музикални и театрални спектакли на любителско ниво, работилници, свързани с традиционната празничност, която да бъде в основата на консолидацията на общността и нейното самоорганизиране и саморазвитие³³.

Не са малко и младите хора, избрали да продължат своето образование във висшите училища на Апенинския полуостров, като характерен момент е, че една немалка част от тях са завършили т.нар. Италиански лицей в София – Национален учебен комплекс по култура. **Италия** освен това е втората след Франция държава, привличаща интелектуалци и артисти като художници, оперни певци, актьори, скулптори, музиканти. Борис Георгиев, Андрей Николов, Александър Добринов, Мара Фратева, Елена Николай, Христо Бръмбаров, Борис Христов, Райна Кабаиванска, Асен и Илия Пейкови, проф. Георги Елдъров са само малка част от хората, творили и творещи в Италия. Към общността можем да отнесем и лицата, установили се в страната по политически причини след 9 септември 1944 г. Комитетът за подпомагане на българските бежанци в Италия, учреден през 1949 г., и издаваното от него сп. „Емигрантски преглед“ (1949–1953) са плод на усилията на тази група за институционално обединение и за влияние в средите на всички сънародници в страната. Заедно с икономическата емиграция от времето преди Втората световна война и след 1989 г., те не само изграждат, но в голяма степен и дават облика на българската национална общност в Италия. Друга особеност, която изследователите в проекта отбелязват и свързват със сравнително неголямата отдалеченост между изпращащата и приемната страна, е менталната нагласа сред сънародниците ни за временно пребиваване в Италия и перспектива за реемиграция в родината.

Първата общностна институция, която изграждат съотечествениците ни, е Българското академично дружество „Св. Климент“. По негова инициатива

³³ В рамките на проекта бяха посетени Лондон, Уотфорд, Кент, Годалминг, Бирмингам, Глостър, Белфаст и Арма от Л. Гергова, Т. Матанова и Я. Гергова. В. Воскресенски проведе среща и с представител на българското училище в Единбург. Вж. ФНАИФ № 2862, 2863, 2864. Вж. също текста на Л. Гергова и Я. Гергова за фондация BBR (Gergova, Gergova 2017) и монографията на М. Маева за българите в Англия (Маева 2017).

през 1929 г. на стената на базиликата „Сан Клементе“ е поставена мемориална плоча на св. Константин-Кирил Философ. Този акт в центъра на католическия свят е не само маркер за национална, културна и духовно принадлежност, но и важна стъпка в процеса на европейското и световното признание за епохалното дело на равноапостолите. В резултат от него е обявяването им – на един по-късен етап – за Съпокровители на Европа. Като част от постиженията на европейската цивилизация кирилицата става третата европейска азбука, а българският език – официален в рамките на Европейския съюз (Янев 2007: 2).

През 40-те, 50-те, 60-те и 70-те години на миналия век се изгражда организационна мрежа, обединяваща българите с католическо вероизповедание. Дейността на Българската секция на Радио Ватикана, сп. „Църква и култура“, „Българска католическа библиотека“, сп. „Вяра и просвета“ изцяло са пронизани от нормите от тази конфесия. По инициатива на формирования през 1960 г. Български църковен център е осветен параклисът „Св. Йоан Рилски“. Възпоменателните тържества, религиозните служби и научните конференции, които се провеждат там в продължение на много години, го превръщат в духовно средище на всички българи в Италия (Колев 2013: 292).

В съвременните условия българите в Италия конструират сравнително цялостна система от обществени институции – асоциации, неделни училища, православни общини, студентски организации, танцови групи, печатни и електронни медии. Ново като модел е изграждането на фонда „Райна Кабаиванска“ и фондацията „Борис Христов“. Плод на индивидуални усилия и желания, двете организации се превръщат в институции със световни измерения и принос не само за развитието на оперното пеене, клавиричното майсторство и медицината, но и допринасят за авторитета и положителния образ на България.

Асоциация „България – Италия“ и асоциация „Феникс“ са сред най-активните дружества, представящи българска култура – дни на България и нейното изкуство, традиции, обичаи; издание на книги, като антология на българската поезия „Венци от рози и бодли от Балкана“ и „Антология на българския разказ“; кинопанорами; концертни изпълнения на български фолклорни групи и състави. Единствената електронна медия „България – Италия“³⁴ поднася разнообразна туристическа, културна, политическа информация за страната, както и на материали на различни социални теми в помощ на българите в Италия.

Специално място в системата от организации заема Италиано-българска културна асоциация „Пенчо Славейков“. Както показва и името, дейността ѝ е ориентирана към личността на поета и запознаване на италианското общество с неговото творчество. Съвършено нов елемент в практиката на една културна институция е реализирането – с подкрепата на български държавни ведомства – на идеята за побратимяване на град Булгарограсо в Италия и Трявна, където е

³⁴ www.bulgaria-italia.com (20.10.2017).

родното място на Пенчо Славейков.

По отношение на запазването и разпространяването на българско културно материално и нематериално наследство е характерна практиката на асоциация „Пенчо Славейков“, която успешно се доразвива и в дейността на неделните училища в Рим „Св.св. Кирил и Методий“ и „Асен и Илия Пейкови“. С ползването на дома на световноизвестния оперен певец Борис Христов за база на училището, носещо имената на равноапостолите, се подчертава значението на един от духовните столери на българската култура на XX век. Консолидираща българската общност в Милано е Асоциацията за българска култура, сред чиито приоритети са активностите на българско училище „Пейо Яворов“ и на фолклорна танцова група „Нашенци“ – водещи по отношение на поддържането на културното наследство общностни институции. Със сценичните изяви на фестивали във и извън Италия фолклорният ансамбъл има съществен принос за това.

Организираните от ръководствата на българските образователни институции в Италия посещения на местата на национална памет, като паметниците на Иван Вазов, Капитан Петко Войвода, Пенчо Славейков, гробовете, където са положени останките на св. Константин-Кирил Философ, Петър Парчевич и др., са важна част от подхода за съхраняване на връзката между историческото минало на нацията и мигрантската общност и за поддържане на българското културно наследство в миграция³⁵.

В този ред трябва да се обърне много специално внимание на **Испания**, защото към началото на XXI век страната се превръща във важен обект на български миграционни движения. През 2012 г. Националният статистически институт на кралството определя броя на сънародниците ни на 147 000³⁶, което ги прави най-голямата българска общност в Западна Европа. Почти навсякъде в големите испански градове биват регистрирани различни мигрантски асоциации, осъществяващи широка гама от инициативи – индивидуално или съвместно с местната администрация. Сред тях са практики, ориентирани към детската аудитория, което е естествен резултат и от възрастовия профил на мигрантите. По данни на същия институт за 2009 г. групата на лицата в активна работоспособна възраст от 25 до 59 год. и със семеен статус са 46% от общия брой, а лицата в детска възраст от 0 до 14 год. са 14% (Колев 2013: 308). До голяма степен това предопределя активностите към аудиторията на подрастващото поколение. Образователните проекти на Асоциацията на българските емигранти „Балкан“ в Мадрид, която създава и Българско неделно училище „Св. Иван Рилски“ и инициира реализирането на предавания за българската общност в Радио „Пуебло Нуево“; Международният

³⁵ В рамките на проекта бяха посетени Рим, Нетуно и Милано от К. Михайлова, М. Борисова и Я. Гергова. Вж. напр. ФНАИФ № 2858 и ФТАИФ № 1446. Вж. също Gergova, Gergova 2017a; Gergova, Borisova 2015; и текста за паметните места и почитането на национални герои в настоящата монография.

³⁶ Според изследването в Испания на В. Воскресенски (Воскресенски 2016).

конкурс за рисунка и литературна творба „Природата и традициите в детското творчество“, организиран от асоциация „Слово“ и Българското неделно училище „Бачо Киро“ в испанската столица; Празникът на талантиливите български деца в четири категории – рецитация, песен, музика, фотография, както и Дните на българската култура, организирани от асоциация „Родолюбие“ и Асоциацията на българката „Бялата лястовица“, Валенсия; Традиционният фестивал „Аз съм българче“, провеждан сред българските общности в различни градове и държави – Мадрид, Валенсия, Вроцлав, Прага, Будапеща, Рим, Амстердам, с главен инициатор и организатор асоциация „Т.А.Н.Г.Р.А“, Мадрид; Работната среща-семинар „Българското училище в Испания: специфика, постижения, предизвикателство“, организирана от 26 български организации и 31 неделни училища; Ателиетата „Български изкуства и занаяти“; многобройните кръжоци и групи по народни песни и танци – това са само малка част от позитивните практики по отношение на разглежданата мигрантска общност. Загрижеността за подрастващите, насочена главно към преодоляването на някои тревожни тенденции, свързани с владенето на майчиния език, стимулира българската общност в изграждането на множество неделни училища, като е показателно, че финансирани по ПМС № 334 за 2017/2018 г. са 50, както и 6 по Програмата „Роден език и култура зад граница“³⁷.

В съхраняването и представянето на българското културно наследство се преплитат традиционен подход и нови форми. Провеждането на Дни на българската култура; честванията на Деня на българските будители на 1 ноември, на националните празници, на годишнината от Априлското въстание; изложби на художници, премиери на книги, включително и с автори българи, творещи в Испания; фолклорни изпълнения на танцови състави от Малага, Майорка и Мадрид в рамките на Дни на България по инициатива и организация на Асоциация „България – Малага 2010“; Фестивалът на българския фолклор „Нашият танц, нашата страст“, организиран от асоциация „Стара планина“ във Валядолид; Съборът на българския фолклор „Гергьовден“, организиран от Асоциация „Бялата лястовица“ и провеждал се многократно във Валенсия; серията от фолклорни представления „България – очарованието на Балканите“ по проект на Асоциация „Балкан“; курсовете по българска бродерия и народна шевица и др. очертават разнообразието в практиките на общностните институции в Испания.

Масштабни по своя характер и дълбочина на въздействие са инициативите на Асоциация „Балкан“, осъществила проекта „Отворени врати“ в испанската столица, включващ състезанието „Обичам България“ с ученици от 6, 7 и 8 клас, викторината „Обичта към България в творчеството на нашите писатели“ с ученици от горните класове и изложбата „Българската азбука за интеграция и култура“. Участието на много сънародници от Мадрид, Хатива, Енгера, Валенсия, Майорка,

³⁷ Вж. напр. www.novaduma.com/00133423-Над-1-7-млн--лв--за-българските-училища-в-Испания.html (20.10.2017).

Мостолес, Колядо Вилялба, Валядолид, Сеговия и други селища в Кастилия и Леон на превърналия се в традиционно събитие „Събор на българите в Мадрид“, организиран от асоциация „Балкан“, е катализиращ фактор за консолидация на българската общност в тази страна³⁸.

Значим проект е изграждането на Испанско-български информационен център в Мадрид, изцяло финансиран от местната общинска власт. Чрез него се реализират инициативи, целящи социалната ориентация и възможностите за предприемаческа дейност на мигрантите, както и популяризирането на България и нейната култура (Колев 2013: 310). Проведеният от центъра през 2007 г. семинар „Имиграция и интеграция. Българската общност в Испания след присъединяването на България към Европейския съюз“ е своеобразно продължение на работната среща на всички български организации в Мадрид „Имиграция и интеграция“ от 2004 г.

Увеличаването на българската общност в Испания в количествен план води до разширяване на мрежата от общностни институции. Липсата на координация при осъществяване на тяхната дейност поражда необходимостта от създаване на обединителен център на конфедеративни начала. Идеята не се възприема от всички организации и, въпреки активното съдействие на дипломатическите служби, опитът не се реализира дори и на регионално ниво в област Валенсия, която е сред областите в Испания с най-многочислена българска общност и най-активни прояви на българските културни институции в тази страна.

Европейски и американски модели

Конкретните примери в разгледаните европейски страни разкриват един характерен модел на създаване и дейност на български мигрантски институции, който възможно най-концентрирано би могъл да бъде изразен със следната схема: миграционните процеси (независимо дали в миналото или днес) довеждат на съответната чужда територия достатъчно количество български емигранти, за да се формира мигрантска общност в приемното общество (вж. и Елчинова 2010). Важното в случая е, че тя започва да формира свои мигрантски институции, изграждайки постепенно институционалната си система, както показахме нагледно още на унгарския пример. Наблюденията ни разкриват факта, че това е процес, свързан както със значими изменения в тази система – размножаване, понякога и дублиране на институции и разширяване на палитрите от дейности, така и постоянна поява на нови и нови организации, но и самозакриване на такива. Става дума за модел, видим и при „старите“, и при новоформиращите се в последните десетилетия общности, а и действащ както в Южна (напр. в изследваните от нас Португалия, Гърция, Кипър), така и в Западна (Белгия, Нидерландия, Швейцария) и Северна (Дания, Швеция, Норвегия, Финландия) Европа. Разбира се, навсякъде

³⁸ Отчети за дейността на ДАБЧ 2011–2016 г.

има характерни специфики, продиктувани от миграционните характеристики и параметри и от условията в приемащата страна, но може да се смята, че **принципите, представени тук, са общовалидни.**

По-различна е обаче днешната ситуация с българската общност и нейните институции в Северна Америка и по-конкретно в **Съединените щати**. Би могло да се твърди, че различията са почти типологични, тъй като засягат самата същност на мигрантското битие, а оттам и характеристиките на общностните институции и моделите на тяхното функциониране. В Европа, независимо от това дали става дума за Южна, Западна, Северна или Средна, двигатели на общностните институции са малки групи мигранти, а често и отделни единици (почти емблематични примери са г-жа Калинка Кюпер – основател и дългогодишен председател на Германо-българското културно дружество „Иван Вазов“ в град Есен, и г-н Иво Стоилов с всеобхватната структура „Златен век“ в Нюрнберг), които осъзнато и съзнателно работят „на ползу роду“ и които увеличат след себе си останалите или поне им осигуряват „моменти на съпричастност“. От друга страна, дейността на мигрантските институции в Европа е до голяма степен териториално ограничена – два града например може да са на един час път един от друг, но ако в единия има българска организация, българите от другия град рядко посещават и участват в нейните инициативи. Разбира се, това не трябва да се абсолютизира – познати са случаи родители да водят децата си на българско неделно училище на стотици километри (например във Финландия) или да се ходи на сбирки на танцов състав в друга държава (например от Франция в Швейцария), но те са по-скоро изключения. И на трето място, наблюденията показват, че по-рано съществуването на контакти и общи инициативи между българските организации в една страна (не че няма и такива – например в Швейцария, но те пак са по-скоро изключения), да не говорим за такива между различни страни, беше сравнително спорадично и едва в последно време, включително и с посредничеството на медиите по нашия проект, то значително се засили.

В САЩ, както стана дума, е различно – множеството организации, пръснати практически из цялата огромна територия на страната – са във връзка и се познават, често си сътрудничат, организират общи инициативи, канят се взаимно и участват в различните дейности на една или друга мигрантска институция. Макар и много по-сериозни от европейските, разстоянията там не са проблем – мигрантите са способни да изминат стотици и дори хиляди километри (включително от Канада), за да участват в конкретна инициатива. А в тази връзка трябва да се отбележи още, че ядрата на мигрантските институции са много по-обширни от европейските, в дейностите се включват и участват ангажирано много повече хора, което довежда и до значителна масовост на проявите. Освен това българските мигрантски организации на американска територия са изключително многобройни и покриват със своето многообразие широка палитра в институционалната система на общността. На практика в САЩ можем да намерим всички онези институции, за

които стана дума по-горе, като тук е трудно да бъдат изредени. По-важното обаче е, че освен десетките образователни и религиозни (вкл. и протестантски) структури, освен обичайните културни и студентски организации, съществуват и женски дружества, научни сдружения и пр. Особено впечатление правят разнообразните и многобройни мигрантски медии – вестници (вкл. електронни), радиостанции, телевизии, сайтове и др., които освен информационни носители играят често ролята на междунституционални посредници.

Българската общност в САЩ от края на 80-те години на XX век до днес може да бъде обект на самостоятелно академично изследване³⁹ – ето защо тук ще маркираме само някои основни положения, свързани с нея. В хода на настоящия проект са проведени теренни проучвания сред българските общности във Вашингтон, Ню Йорк, Чикаго, Филадельфия, Бостън, Лос Анжелис, Сан Диего и Сан Франциско⁴⁰. Сред интервюираните са представители на общностни институции с различен профил на дейност: образователни звена, детски градини, неформални организации, творчески сдружения, свещенослужители и др., както и на български дипломатически представителства. Отразено е честването на Деня на българската просвета и култура и на славянската писменост – 24 май⁴¹ и съпътстващите този официален празник инициативи и тържества, както и много други дейности с изразен културен характер.

Според анализа и обобщенията формирането на общността след 1989 г. преминава през три етапа. Времето им линия обхваща първите години непосредствено след политическите промени, десетилетието след икономическата криза 1996–1997 г. и накрая – началните години от новото хилядолетие. Моделите на адаптация в приемната страна са свързани с посочената периодизация на миграционните вълни. Отчетливо изпъкват по-добрите условия за установяване на лицата през последния период, благодарение на възможността да ползват и да се впишат в изградената мрежа от установили се по-рано в САЩ роднини, близки, приятели, сънародници. Не е маловажна и предварителната информираност за наличието и функционирането на съответната мрежа⁴².

Вече се спомена за проблемите, свързани с установяване на точния брой на българите мигранти в различни страни по света, което се отнася и за тези в Съединените щати. Според Националното бюро по статистика, през 1990 г. на територията на САЩ пребивават 65 725 лица от български произход. През 2000

³⁹ Макар че такива са правени – вж. напр. Трайков 1993, Карамихова 2004 и др. – нещата там са толкова динамични, че биха изисквали постоянен научен мониторинг.

⁴⁰ Вж. ФНАИФ № 1437; ФНАИФ № 2850; ФНАИФ № 2861; ФНАИФ № 2953; ФНАИФ № 2954; ФНАИФ № 2955.

⁴¹ Вж. напр. Гергова, Гергова 2016.

⁴² Според наблюденията в САЩ на Н. Вуков.

г. бюрото отчита 55 489 българи, през 2010 г. – 95 588, а през 2013 г. – 98 541⁴³. Самооценката на общностните институции на сънародниците, придобили американско гражданство и живеещите с българско гражданство, значително надминава посочените официални данни и е около 300 000. Най-голяма е концентрацията в Чикаго (60 000), Лос Анжелис и Детройт (по 20 000), Ню Йорк, Вашингтон, Маями (по 5000) и т.н. (Колев 2013: 337). Мнението на организациите се покрива с това на цитираните данни на Министерството на външните работи, според които българите в Съединените щати са също в рамките на 300 000⁴⁴. Вероятно общият брой на сънародниците ни – със съответните уговорки – варира около тези стойности, макар че според някои само в Чикаго са над 200 000.

Типологията на изградените институции на съотечествениците ни в САЩ покрива рамката на класическата схема, но има и извънсистемни структури, които не са така характерни за други български общности. Например, налице е известна повтаряемост по отношение на обединението на отделни социални групи по професионален признак. В годините след Втората световна война, освен организациите с изявена политическа и партийна характеристика, дейност развиват асоциациите на медиците, на юристите, на свободните български писатели, на българските инженери и архитекти⁴⁵. Организацията на актьорите „Апостоли“, Българо-американската медицинска асоциация, Българската асоциация на младите професионалисти в Чикаго, Сдружение „Български художници зад граница“, Съюзът на българските писатели в САЩ и по света, Българските биомедици в Северна Америка, Музикалното дружество „Български вируози“ са част от новите структури, изградени от нашите сънародници след 2000 г.

Многобройните общностни институции, формирани в Сан Франциско, Питсбърг, Сиатъл, Филаделфия, Вашингтон, Бостън, Лос Анжелис, Ню Йорк, Невада, Сакраменто и др., развиват широк спектър от инициативи с различна насоченост и характер. От гледна точка на мащабност централно място заемат съборите – практика, ориентирана към конкретното състояние и нужда на съответната регионална група от българската общност. Сред тези неформални събирания са и ежегодните прояви по случай 24 май и/или представяне на народни носии и традиционна българска скара (Филаделфия, Сиатъл, Сан Франциско, Сан Диего). По правило, на тях фолклорни групи и състави изнасят концерти. В този модел на добри практики, пренесен в приемната страна, се открояват две нива на заложената цел: разгръщане на желанието за съхраняване на връзката с родината чрез предаване и популяризиране на културно наследство (народни песни и танци, национални носии, представяне на събития от традиционния народен календар с

⁴³ Вж. factfinder.census.gov/faces/tableservices/jsf/pages/productview.xhtml?pid=ACS_13_1YR_B04003&prodType=table (25.10.2017).

⁴⁴ Вж. www.izborenkodeks.worldpress.com/a-propos (25.10.2017).

⁴⁵ Вж. bg-voice.com/articles/view-2/6077 (25.10.2017).

изразните средства на фолклора) и консолидация на мигрантската група.

Майските тържества на българската култура, присъстващи ежегодно в календара от дейности на „Антика България“, фестивали на българското кино, Дните на България (Celebrated Bulgaria), Школата по родолюбие „Златната ябълка“, театрални постановки, фолклорни концерти и т.н. са инструментариумът, чрез който се реализира културната политика на общностните институции сред отделните групи. Организираните традиционни Вечери на българските таланти от Центъра на българската общност във Вашингтон, ежегодният Български културен фестивал, организиран от Българския културен център „Мадара“ в Бостън, са елементи на развит консолидационен модел и маркери за употреба на културно наследство⁴⁶.

Успоредно със съхраняването на националната идентичност и българската духовност изпъква участието в инициативи, чрез които представянето на националните традиции, обичаи, изкуство са позитивни практики, насочени към межкултурното общуване в американското общество. Сред най-мощните прояви на промотиране на културни събития е Северозападният фолк-фестивал (Northwest Folklife Festival) в Сиатъл с 40-годишна традиция на провеждане, който се посещава ежегодно приблизително от 250 000 души⁴⁷. Крупно събитие е Фолклорният фестивал „Верея“ в Чикаго. През април 2016 г. той привлича за участие множество ансамбли и групи за народни песни и танци от Канада и САЩ. Чрез инициативата на клуб „Верея“, ансамбъл „Български ритми“ от Лондон и група „Димитровче“ от Торонто за провеждане на Международния фестивал „Верея и приятели“ в Стара Загора, превърнал се в традиционен, на практика не само се поддържа двустранна връзка с България, но се изгражда и международна мрежа от неформални групи на сънародници от различни страни – САЩ, Канада, Великобритания, Нидерландия, България.

На динамиката във формирането, и преди всичко в увеличаването, на мигрантската общност в Съединените щати отговаря реципрочна дейност по изграждането на институции, чиято основна цел е съхраняването на българското културно наследство в чужда езикова и културна среда. Дейността на създадените повече от 50 образователни структури е насочена към поддържането на знанието за българския език, българската история и литература, представяне на живота и дейността (обществена, литературна, революционна) на крупните национални фигури от по-близо и по-далечно минало. Изградени по личната инициатива на родители, около общностни институции или църковни храмове, училищата изразяват желанието за поддържане на българския език като най-важния фактор за запазване на национална идентичност, за формиране на съзнание сред

⁴⁶ Съгласно изследването в САЩ, проведено през 2015 и 2017 г. от В. Воскресенски, В. Пенчев, К. Михайлова, Л. Гергова, М. Борисова, Н. Вуков и Я. Гергова.

⁴⁷ Вж. напр. www.aba.government.bg/?show=38&nid=1178 (25.10.2017).

подрастащите поколения за етническа и културна принадлежност.

Като проблем може да се отчете, че практиката по финансиране на образователните звена в чужбина по Национална програма „Роден език и култура зад граница“ и Постановление № 334 не обхваща всички неделни училища. Основните причини могат да се обобщят по линията на разминаване с изискванията на министерството – определен норматив за часовете, необходима степен на образование и квалификация на преподавателския състав, задължителното условие образователните звена да са официално регистрирани по местното национално законодателство. Според едно проучване, осъществено от ДАБЧ, около 26% от всички неделни училища, изградени от българските общности по целия свят, не се субсидират по програмата и постановлението. Един пример: от 53 учебни структури на българската общност на територията на Съединените щати 17 не получават финансиране от българската държава. В Канада ситуацията е подобна – от 14 училища 8 не са подпомагани⁴⁸.

В търсене на пътища за решаване на цял комплекс от въпроси, свързани с образованието сред българските деца в САЩ, се провеждат няколко форума в Чикаго. Организиран от държавни и обществени институции, като МОН, ДАБЧ, АБУЧ, със съдействието на българското посолство в САЩ и на генералното консулство в Чикаго при домакинство на Българското неделно училище „Джон Атанасов“, на срещите се акцентира върху приоритетите и политиките за съхраняване и популяризиране на българския език и националните ценности зад граница, както и съвременните алтернативи в обучението по български език, литература и история на България в мултикултурална среда⁴⁹.

Несъмнен успех е признаването на програмата за обучение в тази учебна институция от страна на щатското министерство на образованието в Илинойс, в резултат на което българският език се включва в американските дипломи за средно образование на учениците от българското училище⁵⁰. Значимостта на това събитие има двойно измерение – на първо място, като модел и практика и за други образователни институции, а от перспективна гледна точка – възможност за успешна интеграция на подрастащите поколения в американското общество при съхранен национален идентитет. За някои градове на страната (Чикаго, Орландо, Финикс) много характерен момент е институционалният синкретизъм – съвместно реализиране на инициативи от българските църкви и неделните училища, особено за провеждането на празненства, свързани с национални и религиозни празници. Констатацията е, че без координирането на усилията им предаването и

⁴⁸ Вж. bg-voice.com/articles/view/bulgarite_v_severna_amerika_nyakoga_i_dnes-3/6103 (25.10.2017).

⁴⁹ Вж. Отчет на ДАБЧ за 2016 г. Повече за българските съботно-неделни училища в чужбина вж. в текста за българските училища зад граница в настоящата книга.

⁵⁰ Вж. bg-voice.com/articles/view/bulgarite_v_severna_amerika_nyakoga_i_dnes-2/6077 (25.10.2017).

поддържането на културното наследство би било силно затруднено⁵¹.

Като обобщение на казаното дотук можем да посочим, че изследваните българските общности изграждат цялостни системи от институции, изразяващи стремежите и твърдото намерение за постоянна уседналост в приемните държави и общества и за съхраняване на националната идентичност. Макар да се наблюдават различни модели на институционализация и в различните европейски държави, и в Европа и Северна Америка като цяло, създаването на мрежа от организационни структури увеличава видимо и несъмнено ресурса на конкретната емигрантска общност за постигане на целите ѝ. В дейността на отделните дружества и сдружения водещи са запазването на традициите и обичаите, културните ценности и ориентири, религиозната принадлежност. В тази скала основополагащ е езикът, който е ядрото на колективната памет. Не по-малко значение имат фолклорните традиции, които също целенасочено се съхраняват и възпроизвеждат във възможните форми. Важна роля в това отношение е отредена и на имената на български светци, революционери, писатели, поети, хора на духа, използвани за патрони на общностните институции. Своето безспорно значение има и религията като изявен консолидиращ фактор. Това са символите, които свързват една емигрантска група с миналото, но ценностно я ориентират и в бъдещето. По този начин установилите се в страната приемник обозначават връзката си с българския народ, с неговата история и култура и в крайна сметка общността се самоопределя като неразделна част от българската нация.

⁵¹ Според наблюденията в САЩ на Н. Вуков. Вж. www.migrantheritage.com/наш-екип-се-завърна-от-чикаго-българск (20.10.2017).

ДЪРЖАВНИ ИНСТИТУЦИИ И ДЪРЖАВНА ПОЛИТИКА КЪМ БЪЛГАРИТЕ ПО СВЕТА

Йордан Янев

Стана дума по-горе, че в битието на българските общности в чужбина свое специфично място има отношението български общностни институции – български държавни институции, т.е. политиките на държавата, насочени към българите по света като част от българската нация. В контекста на работата по проекта беше направен общ преглед и характеристика на отделните етапи в развитието на държавните политики (Янев 2015), затова тук ще акцентираме върху маркирането на някои специфични черти в дейността на държавни органи и ведомства в посочената област. Стремехът ни е да очертаям формата и съдържанието на държавните политики по отношение на съхранението и разпространението на културното наследство сред българските общности в приемните страни и по тази причина основно се обръща внимание на съвременните измерения на подхода на държавни институции с техните отличителни функции и задачи за представяне на българската култура зад граница.

Развитие на държавните политики към българите в чужбина

Както вече беше отбелязано, в държавните политики към българските общности по света се разграничават **три периода на развитие**, които протичат в рамките на три обществено-политически и икономически системи. В политиката рефлектират фундаменталните задачи, решавани от обществото и държавата, съобразно историческата характеристика на епохата и очертаните перспективи пред българската нация. **Първият период** обхваща времето от Освобождението (1878) до Втората световна война (1944). Възстановяването на българската държавност, разгърната само върху част от националната територия, се съобразява с решенията на Берлинския конгрес (1879). Това са обстоятелства, които дават пряко отражение върху външната политика, подчинена на националното обединение като основна стратегическа цел. В глобален план началните десетилетия след конституирането на новата държава са белязани от усилията на обществото и държавните институции за интегритета на целокупния български етнически елемент и разпокъсаните български територии в държавните граници на Отечеството.

Наложените изисквания от Великите сили предопределят началния обхват на действие на образуваното на 29 юли 1879 г. **Министерство на външните работи и изповеданията** (МВРИ) (Ангелова и др. 1987: 148). Заради ограниченията първите дипломатически агенти са назначени през 1879 г. само в столиците на съседните на Княжеството държави – Белград, Букурещ и Цариград. След упорита външнополитическа активност България извоюва правото да открие до края на века **представителства** и в Атина, Санкт Петербург, Виена, Цетине и Париж, а в началото на XX век – в Рим, Лондон и Берлин (Стоянович и др. 1999: 14). Така, въпреки неуреденото международно положение, Княжество България прави конкретни стъпки за представяне на своите интереси в отношенията с балкански и европейски държави, където – по различни исторически причини – са налице значими части от българския етнос. Това главно се отнася за Османската империя, Гърция (Беломорска Тракия), Кралство Румъния (Банат, Старо Влашко и Добруджа), и по-малко към българското – макар и дългогодишно – присъствие в рамките на Австро-Унгарската империя, Италия и Германия.

Основна линия в дейността на дипломатическите представителства е информиране на чуждестранните правителства, особено на държавите в Средна и Западна Европа, за тежкото положение на българите, останали в пределите на Османската империя. Търсенето на подкрепа от Великите сили за справедливата българска кауза е ядрото във външнополитическата дейност на МВРИ. Още с неговото институционално изграждане и включването на духовните въпроси към ведомството се дефинира основен елемент на държавната политика – отношението към българите-християни и загриженост за Българската екзархия, чието седалище по това време е в Цариград. Далновидността на това решение изпъква няколко години по-късно, когато с дипломатическа подкрепа Българската екзархия успява да запази автономията на българското учебно дело в Македония и Одринско. Освен защитата на българските общински училища в двете области са извоювани и берати (назначения) за български владци във Велешка и Неврокопска епархия (Стателова, Грънчаров 1999: 125-127), което допринася за съхраняването на българския език и християнската принадлежност като структуроопределящи елементи на националния идентитет на българите.

Наложената от Берлинския конгрес васална зависимост на Княжество България е сериозна пречка за развитие на активна държавна политика по отношение на българските емигрантски общности в страните от Стария континент и Северна Америка. Обявяването на независимост през 1908 г. не внася дълбоки корекции в разглежданата тема, тъй като усилията на българската дипломация продължават да са концентрирани върху решаването на националния въпрос.

Неуспешните за България Балкански и Първа световна война и последвалите ги национални катастрофи променят стратегическата цел на външната политика. Мирната ревизия на Ньойския договор застава в центъра на дейността на МВРИ. Всички практически стъпки са насочени към преодоляване

на външнополитическата изолация на страната, която залага своите надежди и на образуваното след световната война Общество на народите. Декларираните от него принципи за сътрудничество и закрила на националните малцинства са основата, върху която МВРИ търси възможности за подобряване на положението на българите, останали извън държавните граници. Затова в годините до Втората световна война като коректив на държавната политика, но и в нейна подкрепа изпъкват множество обществени организации, главно на бежанци от Тракия, Македония, Западните покрайнини, Добруджа. В балканско направление са и някои частични успехи на държавната политика и МВРИ, свързани със защитата на българите в Румъния, Гърция, Югославия. С Букурещ са започнати преговори по т.нар. „висящи“ въпроси, засягащи положението на сънародниците ни в Южна Добруджа, но до конкретни резултати не се достига.

Българската дипломация се опитва да използва Обществото на народите, разчитайки на прокламираните от световната организация принципи. През 1924 г. с посредничеството на тази международна структура е подписан протоколът **„Калфов – Политис“**, с който се признава българската национална принадлежност на славянското население в Егейска Македония. Усилията на МВРИ са минимизирани, тъй като гръцкият парламент отказва да ратифицира документа. Въпреки това, агресията на Гърция продължава и през 1925 г. т.нар. Петрички инцидент е прекратен благодарение на намесата на Обществото на народите. Все пак през 1927 г. е подписана финансова спогодба **„Моллов – Кафандарис“**, уреждаща плащанията на задълженията на двете страни една към друга за обезщетяване на бежанците за изоставените от тях имоти в двете държави⁵². След сложни перипетии конвенцията едностранно и окончателно е прекратена от Гърция през 1931 г., независимо че българските бежанци са многократно повече от гръцките изселници.

Двадесетте и тридесетте години на XX век са белязани с нови изпитания за българската външна политика. Дипломацията ни е плътно ангажирана с преодоляването на изолацията, породена от създаването на поредните антибългарски съюзи. През 1920–1921 г. Румъния, Югославия и Чехословакия сключват т.нар. Малка Антанта, политически и военно насочена срещу Унгария и България. Няколко години по-късно е образуван нов военнополитически блок с регионални измерения. Балканското съглашение, включващо Румъния, Югославия, Турция и Гърция, е мотивирано основно срещу България и в по-малка степен срещу Унгария и Албания⁵³.

Всички тези събития, белязали десетилетията до средата на XX век, канализират усилията на държавните институции за справяне и преодоляване на съдбоносни за обществото и страната проблеми. Тяхното решаване възпрепятства

⁵² Подробно по тези въпроси вж. Пенков 1992: 245-264.

⁵³ Стателова, Грънчаров 1999: 385, 386, 426, 466, 514. Вж. и Трайков 2000.

провеждането на активна политика по отношение на българските емигрантски общности в страните, обект на настоящия проект. Макар и с важно значение в перспектива, институционалната намеса на МВРИ за реализиране на инициативи на някои български общности в Европа (Колев 2005: 242) има подчертано **епизодичен характер** поради посочените по-горе причини.

Вторият етап обхваща годините между Втората световна война и последното десетилетие на XX век. Установената еднопартийна система в България дефинира съдържанието и насоките на държавната политика, а оттук и на дейността на институциите, които я реализират. Наложените в международните отношения принципи на Студената война допълнително внасят нюанси в подхода на държавата към българските общности и общностни институции зад граница. Непосредствено след политическата промяна се създава **Славянският комитет** – първата институция, която провежда държавната политика не само в разглежданата сфера, но и международната културна дейност на страната. Учредена на 12 септември 1944 г., тази обществена организация е изградена изцяло в духа на традициите, характерни за работата на подобни структурни звена в Съветския съюз⁵⁴. Отличителна черта на функциите на Комитета са пропагандните им измерения, в голяма част от случаите реализирани на практика през призмата на общославянската идея. Съобразено с тази наложена културна характеристика, от началото на 1945 г. започва да излиза неговият печатен орган сп. „Славяни“. Темата за славянското единство е водеща в изданието, като акцентът е върху политическите аспекти на движението – укрепването на бойното единство на славянските народи в борбата срещу фашизма. Тази формулировка се използва и с оглед на неуреденото международно положение на България по това време⁵⁵. Макар и участник в заключителния етап на войната, дала и немалък брой жертви и ранени, страната се разглежда като сателит на хитлеристка Германия. Освен това още от есента на 1941 г. дипломатическите отношения със САЩ и Великобритания са прекъснати, след като България обявява война на двете държави. Едва след сключване на Мирния договор в Париж на 10 февруари 1947 г. е прекратено състоянието на война с антихитлеристката коалиция и София възстановява дипломатическите си отношения с Вашингтон и Лондон.

Славянският комитет прави плахи опити и да изгради отношения **с организации** на български емигранти. По линия на книгообмена връзки са установени с дружества на българите в САЩ. Освен това подкрепя печатни издания на сънародниците ни в Аржентина, Уругвай, Канада. От своя страна, патриотично настроени сънародници от тези страни организират акции за събиране на финансови средства за българската армия, сражаваща се срещу войските на Вермахта. Комитетът участва организационно и в провеждането на традиционните

⁵⁴ Подробно за дейността на Славянския комитет до 1948 г. вж. Чичовска 1990.

⁵⁵ Подробно за международното положение на България вж. Баева, Калинова 2003.

Кирило-Методиеви тържества в Девин, Чехословакия (Баева, Калинова 2003: 29-52).

При изпълнение на своята дейност комитетът се опира преди всичко на Министерството на външните работи и изповеданията⁵⁶. Дипломатическите мисии зад граница са структурите, чрез които се осъществяват непосредствените контакти с общностните институции и отделни групи от емиграцията. Дейността на Славянския комитет има подчертано **формата на „културна пропаганда“**. Освен в сп. „Славяни“, с такава характеристика са материалите, публикувани и във в-к „Свободна България“ и „Бюлетин за културна информация“. Те са единствените издания, от които българските общности зад граница се осведомяват за различни страни от живота в България, макар информацията да е поднесена по тенденциозен начин и обслужваща целите на новата власт. Една от първите стъпки в дейността на създадения през 1947 г. Комитет за наука, изкуство и култура – държавен орган с ранг на министерство – е да закрие споменатите по-горе вестник и бюлетин. Някои автори смятат, че сънародниците ни в чужбина в известна степен са приели положително тази форма на информиране, затова и актът среща неодобрението на различни среди от българската емиграция (Чичовска 1990: 296).

Макар и установени, връзките с общностни институции на българската емиграция не следват свое логично развитие и не се издигат на ниво двупосочно взаимодействие. Причините за това могат да се търсят по посока на прерастването на „културната пропаганда“ като сърцевина на държавната политика във все по-открита идейно-политическа пропагандна дейност сред българската емиграция в чужбина. Освен това, с разгарянето на Студената война основната външнополитическа линия на новата власт плътно следва тази на Съветския съюз и другите страни с т.нар „народна демокрация“. Към това трябва да се прибави и фактът, че отношенията на България с Франция, Великобритания, Федерална Република Германия и Италия, където има значителни групи български емигранти, попадат в орбитата на блоковото противопоставяне между Изтока и Запада. Скъсването на дипломатическите отношения със Съединените щати през 1950 г. (Баева, Калинова 2003: 219) прави почти невъзможни контактите с общностните институции на българските емигранти в Северна Америка.

Формулирана като решение на Политбюро на ЦК на БКП от 1960 г.⁵⁷, „идейно-политическата пропагандна дейност сред българската емиграция в чужбина“ заляга в основните функции на държавните институции, имащи отношение към нейното изпълнение. Като главни задачи пред тях се поставя популяризирането на успехите на НР България във всички социални сфери; на повишаване на жизненото равнище на живота в условията на социалистическото строителство; на външната политика

⁵⁶ МВРИ съществува под това име до 1947 г., когато се преименува на Министерство на външните работи (Йорданова и др. 1987: 148).

⁵⁷ ЦПА, ф. 1, оп. 6, а.е. 4399, л. 25-26.

на НРБ и другите страни от социалистическия лагер за запазване на мира и т.н. По този начин позиции, характерни за политическата дейност на една партийна структура, се трансформират като изисквания и практика на държавно ниво.

Същевременно на Славянския комитет е вменено задължението и да осигурява възможности за предоставяне на емиграцията на „буквари, читанки, детска илюстрирана литература, вестници, историческа и географска литература, грамофонни плочи и др.; за младежите периодично да се издават на английски и испански език брошури, кратки исторически очерци и др.“⁵⁸ Дипломатическите представителства в чужбина са ангажирани в тази дейност, която – независимо от факта, че се възприема като пропаганда, целяща използването на българската емиграция като трансмисия за разпространение на един по-позитивен образ на еднопартийната власт зад граница – има своя принос за поддържане на българското съзнание сред сънародниците ни в страните от Западна Европа и Америка. Например в САЩ Славянският комитет снабдява изградените към съществуващите църкви български училища със съответните материали и пособия за обучение; финансира предавания „Български час“ в местни радиостанции; организира гостувания на български фолклорни състави и музиканти.

Освен това комитетът отпуска стипендии за деца на български емигранти за обучение в български висши училища. Този подход се оказва много удачен, защото завършилите своето образование се завръщат в страната приемник и работят като журналисти в български печатни издания, като ръководители на художествени и фолклорни ансамбли, като преподаватели по български език и литература и т.н. (Гаджев 2006: 406). В духа на политиката на еднопартийната власт, слагаща знак за равенство между България и БКП, кандидатурите за стипендианти от САЩ и Австралия се съгласуват със съответните комунистически партии на двете страни (Гаджев 2006: 417). Разбира се, всичко това се осъществява преди прекъсването и след възстановяването (1959) на дипломатическите отношения между България и САЩ.

Цитираното решение на ЦК на БКП възлага на Комитета изучаване на „конкретните нужди и условия за работа сред емиграцията“ в САЩ, Канада, Южна Америка и Австралия⁵⁹. На един по-късен етап на базата на осъществени командировки са издадени две брошури „Българите в Австралия“ и „Българите в Аржентина“⁶⁰. Разработени в духа на наложените по административен път постулати и идеологии, изследванията са предназначени само за „служебно ползване“. Въпреки че резултатите от анализа и обобщенията излизат извън рамките на безпристрастния академизъм, те се вписват в опитите за изучаване на историята и състоянието на български емигрантски общности.

⁵⁸ ЦПА, ф. 1, оп. 6, а.е. 4399, л. 28.

⁵⁹ ЦПА, ф. 1, оп. 6, а.е. 4399, л. 29.

⁶⁰ Вж. Дамянов, Беров 1986; Вартоломеев, Аврамов, Георгиев 1987.

В своята дейност с общностните институции Славянският комитет се подпомага от Министерството на външните работи и изповеданията, особено в страните от Източна Европа. Ярък израз за позитивна практика в държавната политика е закупуването през 1971 г. от българската държава в лицето на дипломатическото представителство имот в Прага. Още същата година посланикът предоставя сградата с протокол за ползване от Българската културно-просветна организация в чешката столица. Липсата на ясни фиксирани права и задължения обаче пораждат сериозни търкания между двете страни през последните години⁶¹.

Комитетът оказва финансова помощ за ремонта и обзавеждането на Дома на българската общност във Виена. Дипломатическата подкрепа при закупуването от българската държава на „Дом Витгенщайн“ (Драндийски 2015: 271) се вписва в рамката на държавната политика, насочена към укрепването на политически и стопански връзки с високо развити държави от т.нар. „капиталистически лагер“ и най-важното – разпространяване на положителен образ на България със средствата на културата и културните продукти. Реализирането на тази задача преминава и през практическото формулиране на нов подход към сънародниците ни в Западна Европа и Северна Америка. Отбелязаните вече промени в международните отношения, характерни за десетилетието от средата на 70-те и началото на 80-те години на XX век, внасят някои корекции в държавната политика към българите и българските общности зад граница.

Измененията са свързани и с нейното институционално покритие. През 1982 г. **Комитетът за българите в чужбина (КБЧ)** става правоприменик на Славянския комитет. Преименуването на институцията съвпада с подготовката и провеждането на чествания в страната и на много места по света на 1300-годишнината от създаването на българската държава. Смяната на името е наложена и от промяната в задачите, които се възлагат на новия обществено-държавен орган. Ако основно съдържание на държавната политика до момента е идейно политическата пропаганда, то на КБЧ е вменена „културно-просветната работа сред българските колонии в чужбина за поддържане и укрепване на националното съзнание на сънародниците и връзките им с родината, подпомагане на дейността на организираните родолюбиви сдружения на българите в чужбина, информиране на колонии за развитието на съвременна България в областта на икономиката, социалната политика, външнополитическата дейност, за укрепване на мира, сътрудничеството и дружбата с всички народи по света“ (Гаджев 2006: 398).

По същество няма голяма разлика между двата подхода в държавната политика, но при КБЧ – макар и с уговорки – е налице **известно преодоляване на следваната линия на идеологическа нетърпимост**. Това с особена сила се отнася за

⁶¹ Подобни крайни отношения възникват и в началото на 90-те години на XX век между дипломатическото ни представителство и Българо-австрийското училище „Св.св. Кирил и Методий“ във Виена, приключили позитивно за образователната структура (Драндийски 2015: 236).

българите и техните общностни институции от „старата“ икономическа емиграция в страните от Западна Европа и Северна Америка. Същевременно, позицията по отношение на представителите на политическите антикомунистически групи и организации остава непроменена⁶².

Отбелязването на 1300-годишнината от основаването на българската държава протича особено мащабно във Федерална Република Германия и Австрия. Разгледаните по-горе инициативи в двете страни изразяват важна страна от дейността на българската дипломация в сферата, която е обект на настоящото изследване. На първо място е нейното непосредствено участие в изграждането на юбилейни комитети в двете държави. С привличането на изяви творци, учени, бизнесмени, но и на политици, кметове на големи градове и столици, министри от тези страни представянето на българското културно-историческо наследство по време на честването приема формата и измеренията на междудържавни отношения на България⁶³. На организираната среща на тези структури във Виена те дават висока оценка за „българския влог в развитето на световната цивилизация“ (Йорданов 2016: 247-308). На второ място българските посолства оказват логистична подкрепа на общностните институции за организирането на множество събития в приемните страни. Художествени и фотографски изложби, театрални, оперни и балетни постановки, представяне на издателското дело в България изпълват проведените през този период Дни на българската култура⁶⁴.

Като обобщение на този втори период в развитието на държавната политика към сънародниците по света може да се направи изводът, че през 70-те и 80-те години на XX век се търси изграждането на трайни **двупосочни връзки с българите и българските общностни институции**. Като водещо начало остава „идеологическата целесъобразност“, но независимо от това, в подхода към българската емиграция по различни субективни причини – главно от политическо естество – се съдържа и ясно изразен елемент на национално-патриотично отношение към нея. С такава характеристика е организираният в страната за първи път Събор на българите от чужбина, посветен на 1300-годишният юбилей от основаването на българската държава, както и други мащабни инициативи⁶⁵. С

⁶² Вж. КРДОПБГДСРСБНА 2014: 47-505.

⁶³ През 1988 г. за провеждането на Дни на българската култура в Бон канцлерът Хелмут Кол предоставя салоните на канцлерството за експониране на изложбата „Рогозенското съкровище“, а кметът на град Елванген съдейства да се построи параклис, посветен на св. Методий. Председател на комитета в Канада е кметът на Монреал (Йорданов 2016: 250).

⁶⁴ Само на територията на ФРГ Дни на българската култура са проведени в Кьолн, Ханوفر, Есен, Щутгарт, Франкфурт на Майн, Хамбург (Йорданов 2016: 249, 256).

⁶⁵ През 1983 г. е организиран Национален събор по случай 80-годишнината от Илинденско-Преображенското въстание, в който са привлечени потомци на участници във въстанието. На следващата година е проведен младежки събор, среща-диалог с успели българи-емигранти в различни сфери на живота, симпозиум за лекари и специалисти в областта на медицината от целия свят и т.н. (Гаджев 2006: 408).

поканата за участие и осигуреното присъствие на стотици български емигранти от всички краища на света се цели не само създаването на възможност за взаимно опознаване, но и за усещането, че не са забравени в Отечеството.

Комитетът за българите в чужбина провежда държавната политика към сънародниците ни зад граница до своето разпускане през 1990 г. Този акт е свързан с дълбоките политически, културни, икономически и институционални промени в България, които бележат началото на **третия период** в развитието на държавната политика. Включването на България в световната общност на страните с плуралистична политическа система, демократично избрани институции и ценностите на свободния свят създава възможност за преодоляването на натрупани от десетилетия стереотипни и идеологемни схеми. В новите реалности се формират условия за изграждане на цялостна държавна политика, съобразена с утвърдени принципи на демокрацията, както и за конституиране на институции без затормозяващия ефект от накъсване на линията в тяхната работа.

Характеристики на държавната политика днес

Новите условия и протичащите в съвременното разнообразни процеси очертават необходимостта от развитие в политиките към българите по света. Благоприятна предпоставка за това е съществуващият обществен консенсус в разглежданата област, както и достигането на определено ниво на координация в дейността на държавните институции. В последно време, освен правителствени структури, с политиките спрямо българите в чужбина се ангажира сериозно и последователно **президентската институция** в лицето на вицепрезидента, в чийто ресор попадат българите в чужбина. Все по-очевидна става от друга страна потребността от приобщаване на българските граждани, пребиваващи зад граница, към България. Развитието на една модерна държавна политика към тях е от изключителна полза както за сънародниците ни, така и за България във външно- и вътрешнополитически, икономически, културен план. Националните интереси на страната, високата степен и желание за съхраняване на национално съзнание сред българите по света, споменатата вече изградена и разрастваща се мрежа от граждански структури на българите и българските общности зад граница, тенденциите на мобилност в глобален и регионален план, ползата за България от българските лобита в чужбина, потенциалът на българите и техните общности зад граница като перспективен фактор в междудържавните отношения на страната предопределят една съвременна държавна политика в разглежданата област.

Важна особеност на държавната институционална система е наличието на немалък брой ведомства, ангажирани с темата за сънародниците ни по света. Всяко със своите компетенции, те покриват отделни страни на държавната политика. Дейностите по нейното практическо реализиране са многостранни и излизат извън компетенциите на строго определените функции на отделните институции. В този смисъл българските общности по света са обект на транссекторна политика.

Същевременно, всяка от посочените институции обхваща само отделни елементи от активностите, засягащи сънародниците ни зад граница. Тук ще разгледаме само някои от ведомствата и структурите, чиято дейност, макар и в различна степен, е ориентирана пряко към провеждане на държавната политика към българите в приемните страни или в контекста на културната международна дейност на България.

Специфично място в цялата институционална система заема **Държавната агенция за българите в чужбина (ДАБЧ)**. В промяната на нейните функции и задачи се отразява развитието на съществени елементи от държавната политика в частта на институционалното ѝ покритие. В първоначалния си вид ведомството е създадено през есента на 1992 г. като Агенция за българите в чужбина⁶⁶. Чрез конституирането ѝ като „орган на Министерския съвет за провеждане на държавната политика по отношение на българите в чужбина“ се заявява ангажираността на държавата към българите, трайно или временно пребиваващи в други страни. Освен това на нея е вменено задължението да „координира, подпомага и контролира дейността на министерствата и ведомствата по проблемите на българите в чужбина“. На практика постигането на замисъла е трудно осъществимо. Агенцията няма разпоредителни функции по отношение на други държавни органи, още повече към министерства, които са и на по-високо административно ниво в системата на изпълнителната власт.

През февруари 2000 г. агенцията е преобразувана в Държавна агенция за българите в чужбина (ДАБЧ). Като е отчетена невъзможността тя да „контролира“ другите държавни институции, в устройствения ѝ правилник е разписано, че тя е „орган на изпълнителната власт към Министерския съвет за координиране провеждането на държавната политика по отношение на българите, живеещи извън територията на Република България“⁶⁷. Макар и да търпи развитие като институция в скалата на административната йерархия на държавните ведомства, тя отново остава на една по-ниска степен от ведомствата с обект на дейност и българите по света. Независимо от това обстоятелство, координацията между различните държавни институции се развива във възходяща линия.

Мотивите за създаването на специализиран държавен орган като агенцията са породени и от развитието на миграционната обстановка в България и наличието на голяма мигрантска вълна към страните от Западна Европа и Северна Америка. По това време започва формирането на големите икономически мигрантски общности в Испания, САЩ, Великобритания, Франция, Германия, Република Южна Африка, Канада. Към този процес може да се добави и значителният брой на българските студенти зад граница, обучаващи се във висши училища, главно в страните от Централна и Западна Европа, САЩ и Канада.

⁶⁶ Постановление на Министерския съвет № 180/18.09.1992 г.

⁶⁷ Постановление на Министерския съвет № 19/21.02.2000 г.

Основните функции на агенцията, заложили в нейните устройствени правилници, изпълват съществени страни на държавната политика. Многобройни са конкретните инициативи и дейности, реализирани със стотици общностни институции на българите по целия свят. Ето защо тук се налага да бъдат направени максимални обобщения. За годините на своето съществуване ДАБЧ организира, координира и финансира изучаването на българските общности по света⁶⁸; осъществява и поддържа контакти с организации, дружества, клубове, училища, църковни храмове, електронни и печетни медии на българите; събира и съхранява информация (база данни) за тях⁶⁹; изготвя анализи и прогнози за състоянието и перспективите на отделни групи и общности, всяка със своите особености и характеристики⁷⁰. Конкретните дейности по отношение на съхраняването на духовната и национална идентичност на сънародниците ни чрез предоставяне на културни, образователни и информационни продукти⁷¹; реализирането на културни събития в България – представяне на произведенията на художници, писатели, поети, артисти, творещи зад граница⁷²; организиране самостоятелно или в сътрудничество с общностните институции на Дни на България, кръгли маси, тържества, кинофестивали, честване на национални празници в чужбина⁷³

⁶⁸ Сред тях са изданията „Световната България“ (2000); „Българи в Словакия. Етнокултурни характеристики и взаимодействия“ (2005); „Българската общност в Австрия – историческо, лингвистично и етноложко изследване“ (Т. 1, 2011; Т. 2, 2016); „Австралия – България: по-малко непознати“ (2011); „Майка България и нейните чедра по света“ (2013); „Имиграцията в Бразилия. Бесарабски българи и гагаузи“ (2014); „Българите в чужбина – толкова близо, толкова далече“ (Т. 1, 2016; Т. 2, 2017) и мн.др.

⁶⁹ www.aba.government.bg (20.10.2017).

⁷⁰ Вж. Отчети на ДАБЧ за 2011–2016 г.

⁷¹ Само през последните няколко години такива продукти са предоставени на стотици български училища и общностни институции в много страни в Европа и Северна Америка, в Австралия, Нова Зеландия, Република Южна Африка, Израел. Вж. Отчети на ДАБЧ за 2011–2016 г.

⁷² Сред най-значимите са изложбите, концертите, представянето на книги, лекции и пр. по време на срещата „Българи – творци в странство“ в София през 1996 г.; организиране съвместно със Съюза на архитектите на изложбата „Български архитекти от чужбина“, представяща 13 български творци от Виена, Сан Франциско, Чикаго, Монреал, Париж, Единбург и др.; съдействие за набавяне на средства за построяване на паметника на светите братя Кирил и Методий в Микулчице, Република Чехия; реализираната съвместно с Националния дарителски фонд „13 века България“ изложба „Толкова близо, толкова далече“, представяща творчеството на български художници от Германия, Австрия, Гърция, САЩ, Франция, Нидерландия, Чехия, Испания и др., както и други изложби на българи, творци от Венецуела, САЩ, Бразилия, Украйна. Вж. Отчети на ДАБЧ за 1996 и 2011–2016 г. Така ДАБЧ се очертава като една от институциите, които активно представят българска култура, реализирана зад граница.

⁷³ ДАБЧ участва, организира, подпомага – финансово и институционално – множество такива събития във Виена, Мадрид, Париж, Чикаго, Карлсруе, Ерланген-Нюрнберг, Малага, Фридрихсхов, Хатива, Прага, Мюнхен, Манхайм, Франкфурт на Майн, Валядолид, Отава, Комо, Сао Пауло, Буенос Айрес, Дармшат, Лисабон, Цюрих, Микулчице и мн.др. Вж. Отчети на ДАБЧ за 2011–2016 г.

съставляват значителен дял от нейните активности при провеждане на държавната политика.

Всички тези инициативи преследват не само установяването и поддържането на двустранни връзки, но и стратегическата цел – съхраняването на националната идентичност на сънародниците ни, включително и сред най-младото и подрастващото поколение. Резултатна форма за единение на тези генерации българи е организирането на специални програми за тях – конкурси, фестивали, тържества, срещи и т.н. От гледна точка на приобщаването им към миналото, традициите и културата на България детските конкурси⁷⁴, реализирани от ДАБЧ, са изключително ефективни. Успехът се дължи и на българските дипломатически мисии, които оказват логистична подкрепа в съответните държави, в българските неделни училища и в общностните институции.

Един от постоянните приоритети в държавната политика е **дейността, ориентирана към младежките сдружения на българите зад граница**, обединяващи студенти и млади професионалисти. В най-общ вид тя се осъществява в следните направления: мониторинг на тяхната дейност; актуализиране на базата-данни за числеността, структурата и организационното равнище на българските студентски общности зад граница; изготвяне на материали с аналитичен характер; подпомагане на културната дейност на студентските сдружения, посветена на изграждането на положителен образ на България в страните от Европейския съюз и по света; консултации по проблеми, свързани с организационното развитие на студентските сдружения; популяризиране на дейността им в България⁷⁵.

Важен елемент от политиката в тази сфера е проучването на нагласите на младите хора за професионална реализация в родината⁷⁶. Организирането на прояви по темата, с участието на дипломанти и млади професионалисти, завършили чуждестранни висши училища, вече имат многогодишна история. Сред тях изпъква Младежният форум „Кариера в България. Защо не?“, организиран девет пъти от сдруженията „Тук-там“ и „Back2BG“ с финансовата и институционална подкрепа на

⁷⁴ Такива са конкурсите за литература „Стефан Гечев“, за изобразително изкуство „България в моите мечти“ и за музика и пеене „Прехвъркна птичка“. Провеждани в продължение на десетилетия, в тях участват повече от 12 000 деца от близо 30 страни.

⁷⁵ Вж. Отчети на ДАБЧ за 2011–2016 г

⁷⁶ През март 2008 г. е направено първото проучване от Job Tiger, подкрепено от ДАБЧ. Анкетирани са 682 студенти и млади специалисти, завършили висшето си образование в чужбина. Според изследването 27% от отговорилите виждат началото на своята реализация в България, а 73% – зад граница. Сред предимствата за започване на работа в България специалистите поставят на първо място възможността да допринесат за развитието на своята родина – 56%, познаването на социалната и културна среда – 52%, възможността да бъдат със семействата и приятелите си – 77%. Едва 10% от анкетираните виждат повече възможности за избор на работа, а 20% – полесна реализация на собствени проект или бизнес. Вж. Отчет на ДАБЧ за 2008 г.

ДАБЧ⁷⁷. Участието на обществени организации и представители на частния сектор е подкрепа на държавната политика за привличане на висококвалифицирани млади български специалисти за развитие на професионален опит и знания в родината. Това се включва в усилията да се разработи цялостна концепция за държавна политика по стратегическия въпрос за реемиграцията на сънародници, установили се – временно или за постоянно – в различни страни по света.

Важен елемент в държавните политики към българите в чужбина е и признанието към отделни личности и общностни институции. Техният принос има измеренията, съответстващи на сферата, в която са влагали усилията си за достойно представяне на България в приемната страна. С различни държавни отличия – ордени, медали, грамоти, почетни значки, плакети и др. са наградени десетки българи и много организации. Сред тях са учители, дейци на културата и изкуствата, лекари, учени и изследователи. Тази практика, започнала още през 70-те години на XX век, продължава и днес.

Изграждане на законова база

Без да се спираме обстойно, ще отбележим, че подготовката и внасянето за разглеждане на **закони или на стратегически документи** в Министерския съвет е част и от цялостния механизъм за взаимодействие между държавните институции при практическото реализиране на държавната политика в миграционната сфера. Тук само накратко ще представим основополагащите актове, очертаващи рамките на този изключително важен въпрос за бъдещето на българската нация. Трайното завръщане в страната на сънародници от чужбина и установяването на публично-правна връзка с българската държава чрез механизма на българското гражданство са двете допълващи се страни от общ елемент на държавната политика. Това е обстоятелство, което намира израз в **Националната стратегия на Република България по миграция и интеграция (2008–2015)**. Документът е приет преди светът, а в частност и България, да бъде обхванат от финансова криза. Навлизането на страната в тежките условия на тази ситуация налага съответната корекция. Резултатът е приемането на нова **Национална стратегия в областта на миграцията, убежището и интеграцията (2011–2020)**. В нея живеещите зад граница български граждани и лицата от български произход се разглеждат като „възможен ресурс за преодоляване на негативните демографски тенденции в България“. **Националната стратегия за демографско развитие на Република България (2006–2020)** е третият основен документ, имащ допирни точки с разглежданата тема. В разработени годишни планове по реализация на стратегията

⁷⁷ Например през 2009 г. от участвалите във форума близо 1000 студенти и специалисти 54% са се завърнали в България, а 16% – изразяват готовност да направят същото. Колебание къде да продължат професионалното си развитие изразяват 29% от участниците. През 2016 г. присъстват повече от 1200 млади хора, представени пред близо 100 работодателски организации, компании и фирми. Вж. Отчети на ДАБЧ за 2009 и 2016 г.

са разписани и изпълнявани специални дейности, залегнали в програма „Българи зад граница“ – множество инициативи, ориентирани към съхраняване на българската идентичност, изучаване на диаспората (създаване и поддържане на интернет портал за информация и общуване с българите зад граница) – ангажименти на отделните ведомства.

Наред с институциите и техните компетенции, функции и задачи и **Законът за българите, живеещи извън Република България (ЗБЖИРБ)**⁷⁸ е един от инструментите за осъществяване на държавната политика към сънародниците ни по света. Новите предизвикателства, породени от измененията в миграционната обстановка в България, особено след приемането на страната в Европейския съюз на 1 януари 2007 г., категорично налагат актуализиране на нормативната уредба в тази област. Още повече че към закона няма разработен правилник за приложението му, което създава сериозни пречки да се изпълняват в пълен обем някои от неговите разпоредения. Най-важната от тях е невъзможността да се конституира разписаният в нормативния акт Национален съвет за българите, живеещи извън Република България. На практика така не може да се използва една от линиите за двупосочна връзка общностни институции – изпращаща страна. Освен това, тъй като е замислен като държавно-обществен орган с организационни, координиращи и представителни функции, липсата на такъв съвет стеснява механизмите за представителство на общите интереси на мигрантите и мигрантските институции пред българските власти.

Съдържание на Националната стратегия

През 2014 г. Министерският съвет приема **Национална стратегия за българските граждани и историческите български общности по света**⁷⁹. Документът очертава необходимостта от нов подход в политиката към сънародниците ни зад граница. Сред дефинираните стратегически цели изпъква приобщаването и включването на българските граждани, временно или постоянно пребиваващи зад граница, към държавния и общественно-политически живот в България. Съхраняването на българското етнокултурно пространство зад граница като друга стратегическа цел е пряк ангажимент на държавата към българите от историческите общности.

В документа е залегнало важното условие да се създаде единна нормативна база, регулираща обществените отношения на държавата с българските граждани и българите от историческите български общности. В този смисъл, разработването и приемането на нов Закон за българските общности извън България е повече от належащо в обозримо бъдеще. Изграждането на „**Национално представителство**“

⁷⁸ Закон за българите, живеещи извън Република България, ДВ, бр. 30/11.04.2000 г. с изм.

⁷⁹ Цялата стратегия вж. в www.strategy.bg/StrategicDocuments/View.aspx?lang=bg-BG&Id=938 (20.10.2017).

като основна политика – Национален съвет и Обществени съвети на българите извън Република България – не е само търсене на отговор за механично преодоляване на неизпълнението на споменатите вече текстове в ЗБЖИРБ. В основата е категоричното разбиране за необходимостта българите и българските общности по света в перспектива да станат субект на политиката.

Положителен момент в стратегията е заложената приемственост в някои елементи от подхода на държавата. Например **„Образователна политика“** е ориентирана към продължаването на практики, подчертаващи изключителната важност на въпроса за българския език като определящ елемент за съхраняване на национална идентичност на българите по света. Едно от основните направления за работа е разработване на нов модел за тази политика, чрез която да се обхванат по възможност всички български деца в системата на неделните училища.

Младите български мигранти и студенти и отношението към тях се разглежда в програмата **„Млада българска емиграция“**. Те са част от активностите, разписани в т. IV „Национални политики в областта на миграцията, убежището и интеграцията“ от Националната стратегия в областта на миграцията, убежището и интеграцията, свързани с „привличане на висококвалифицирани български граждани – емигранти и чужденци от български произход с цел трайно установяване и заселване в страната“⁸⁰. Като задължителен елемент е посочено информационното обслужване на българите по света, в което БНТ и БНР заемат водещо място, организирайки и разпространявайки специални програми, предназначени за сънародниците ни зад граница. Освен това българската държава създава условия за тяхното пълно информационно покритие, финансирайки излъчването на програмите на двете водещи национални медии.

Наред с дейностите в образователната сфера културната политика се определя като важен инструмент за съхраняване на националното самосъзнание, етнокултурна и духовна идентичност на българските граждани и българските общности зад граница. Централно място в тази политика заема Министерството на културата. Създаването на **Национална програма за разпространение на българската култура по света** е стъпка към утвърждаване мястото на българската култура в световните културни процеси. Стратегията предвижда създаването на Български културно-информационни центрове в страните, където са формирани големи български общности.

Държавни политики в сферата на образованието

В началния период след промените в България се допуска дублиране във функциите и задачите на някои ведомства, главно заради неизбистрени схващания за институционалната структура на държавната политика. Например през 1992 г. са конституирани Агенцията за българите в чужбина и Културно-просветен център

⁸⁰ Вж. www.strategy.bg/FileHandler.ashx?fileId=5855 (20.10.2017), стр. 41.

„Васил Априлов“ към образователното министерство. Основните дейности на центъра са насочени към издателска, информационна, културна и просветна проблематика, ориентирана към българите по света, т.е. налице е препокриване с практическата работа на Агенцията. Недостатъчното финансово обезпечаване, отсъствието на координация на функциите с други институции, както и липсата на независим административен статут, са причините малко по-късно Центърът да бъде закрит.

Независимо от нерешените проблеми и слабости, държавната политика има ясно очертана характеристика и съдържание. Например в полето на образованието се пресичат две взаимосвързани цели. Стратегическият им характер ги определя като най-важните както в политиката на държавата и държавните институции, така и за състоянието и перспективите пред българските общности и техните институции. Съхраняването и развитието на българския език е основополагащ елемент в запазването на националната идентичност на българските общности в нейната цялост, а освен това и на българското етнокултурно пространство, преобладаващо заето от български етнически елемент.

Практическо провеждане на държавната политика в образователната сфера сред българските общности, както и състоянието и перспективите на системата от неделни училища, е обект на самостоятелно изследване в настоящия проект. Ето защо, тук само ще бъде маркирана нормативната основа в тази област, която се изгражда стъпка по стъпка в продължение на години. Един от важните инструменти на политиката е **Националната програма „Роден език и култура зад граница“** на Министерството на образованието и науката⁸¹. Чрез нея българската държава финансира всяка година български неделни училища, включително и държавни учебни заведения на държавата приемник с изучаване на български език. Като друга мярка, подпомагаща неделните форми на обучение, е **Постановлението на Министерски съвет № 334**. В документа се фиксирани реда и условията за оказване на финансова подкрепа за функционирането на тези учебни звена.

Нормативната основа на държавната политика в образователната сфера включва и други актове на Министерския съвет, които основно се отнасят до историческите български общности по света. Сред тях е **ПМС № 103** за осъществяване на образователна дейност сред българите в чужбина. Съгласно акта ежегодно се приемат над 400 българи от чужбина за студенти, докторанти и специализанти в български висши учебни заведения. След няколко години политиката в тази област се допълва с още един акт на изпълнителната власт. През 1998 г. е прието новото **ПМС № 228** за приемане на граждани на Република Македония за студенти в държавните висши училища на Република България. Важно развитие на подхода в разглежданата сфера са измененията на условията и реда за предоставяне на стипендии на студенти, докторанти и специализанти от

⁸¹ Вж. www.mon.bg/?go=page&pageId=15&subpageId=175 (20.10.2017).

държавните висши училища и научни организации, разписани в нов нормативен акт от 2000 г.⁸²

Възможностите за обучение в български висши училища предизвиква сериозен интерес главно сред лицата от български произход. Повече от дванадесет хиляди са младите хора, които завършат висше образование в България. Без всякакво съмнение, нормативната уредба по този важен въпрос засилва и задълбочава връзките на тези българи с родината. Трябва да се подчертае, че огромната част от завършилите образование по този ред кандидатстват и придобиват българско гражданство. Образователната част от новия подход към сънародниците ни по света и конкретно към лицата от български произход от историческите български общности е най-резултатна от целия комплекс елементи на държавната политика. Обучението на етнически българи в родни висши училища има традиции в миналото, но то не е резултат от целенасочена държавна политика, характерна за новото време. Освен това в чисто количествени измерения мащабите в двата случая са абсолютно несравними.

Държавни политики в областта на културата

Представянето и разпространението на българска култура е в диапазона от дейности на специализирани държавни ведомства. Съгласно Закона за закрила и развитие на културата⁸³ **Българските културни институти в чужбина** (БКИЧ) са държавни институции, които се ръководят методически и финансово от Министерството на културата. Те се създават и осъществяват своята дейност на базата на подписани двустранни междуправителствени спогодби, регламентиращи юридическия им статут и условията за работа и протоколи към някои от тях. В Концепцията за Българските културни институти в чужбина⁸⁴ са разписани целите, задачите, нормативната база и дейностите на този държавен орган. Разширяването на присъствието и влиянието на българската култура в страната домакин; утвърждаване на положителния образ на България чрез популяризиране постиженията на българската култура; утвърждаване мястото на българската култура в световните културни процеси; подпомагане на запазването на българската национална културна идентичност и интегрирането ѝ в културното многообразие в Европа и света; съхраняване на българските национални културни характеристики; разширяване и задълбочаване на връзките и контактите на българската култура в света и др. очертават широките рамки, в които се вписват отговорностите на БКИЧ.

⁸² Постановление на Министерския съвет № 90/2000 г. за условията и реда за предоставяне на стипендии на студентите, докторантите и специализантите от държавните висши училища и научни организации.

⁸³ Закон за закрила и развитие на културата, ДВ бр. 50/01.06.1999 г. и последна редакция ДВ бр. 16/26.02.2016 г.

⁸⁴ Вж. mc.government.bg/files/1609_240_konzeptzia_za_bki.pdf (20.10.2017).

Понастоящем български културни институти в чужбина има изградени в 11 страни. Те са ситиурани в столиците на Франция, Италия, Германия, Великобритания, Полша, Австрия, Словакия, Унгария, Чехия, Русия и Македония, което създава условия тяхната дейност да се осъществява непосредствено в центъра на политическия, културния и административния живот на съответната страна. От гледна точка на наличието на големи български мигрантски общности, прави впечатление отсъствието на БКИЧ в Испания, Гърция, САЩ, Канада, Австралия, Нова Зеландия, Република Южна Африка. Такъв липсва и в Израел, където близо петдесет хиляди български евреи, макар и от небългарска народност, са носители на модерната българската култура и продължават да бъдат свързани в различна степен с българската държава. Друго важно обстоятелство е фактът, че в Париж, Рим, Берлин, Лондон, Варшава, Виена, Братислава, Будапеща, Прага, Москва и Скопие се намират официалните български дипломатически представителства, както и основните институции на българските общности. Това улеснява взаимодействието с тях при реализиране на културни събития и програми. С оглед на мигрантските общности, които се разглеждат в конкретния обхват на настоящия проект, на базата на дейността на институтите в Париж, Рим, Берлин и Лондон⁸⁵ през последните няколко години се направи обобщена характеристика на реализираните от тях инициативи и събития, очертаваща специфичното им място в държавната политика в изследваната област.

Като инструмент за международна културна политика на държавата, БКИЧ ориентират дейността си по националния български календар. Официалните, просветните и религиозните празници, юбилейните годишнини и тържествени събития са основните маркери, около които се реализират културните събития. Жанровото представяне на културните продукти е най-разнообразно, с което се цели българското изкуство да бъде изложено в неговата пълнота. Така чуждестранната публика се запознава с постиженията на българското кино – игрално и документално⁸⁶, с творчеството на утвърдени и млади български

⁸⁵ Подробно за дейността на тези културни институти и реализираните от тях събития вж. mc.government.bg/page.php?p=98&s=99&sp=0&t=0&z=0; mc.government.bg/page.php?p=98&s=449&sp=0&t=0&z=0; mc.government.bg/page.php?p=98&s=134&sp=137&t=0&z=0; mc.government.bg/page.php?p=98&s=139&sp=393&t=0&z=0 (20.10.2017).

⁸⁶ В Рим е организиран „Празник на българското кино“; на кинофестивал в Салерно са показани „Източни пиеси“ на Камен Калев, „Куба е музика“ на Илиян Джевелков, „Апостол Карамитев“ на Момчил Карамитев, „Константин Величков – Европеецът“ на Илия Костов и Татяна Пандурска; в Лондон е организирана Гала вечер за представяне на сериала „Под прикритие“, на документалните филми „Село Цибър“ на Елдора Трайкова, „Пътят на буквите“ на Ралица Димитрова, в Париж – филма „Аве“ на Константин Божанов, документалните филми „Кристо на седемдесет и пет години“ на Тома Томов, „Севт, безсмъртният – тайните на един тракийски цар“ на Златина Русева; в Берлин – „На лов за дребни хищници“ на Цветодар Марков, „Чужденецът“ на Ники Илиев, и др.

художници от България и правещи изкуство зад граница⁸⁷.

Международната културна дейност като част от външната политика на България в определени моменти изпълнява и някои специфични функции. Те са свързани с двустранните отношения от гледна точка на представяне на български културни продукти, преведени на езика на приемната страна. Това улеснява приемането и разпространението им в другата културна и езикова среда. Например такава форма придобиват изданието на стихотворенията на Христо Ботев в превод на френски език от Пол Елюар; представянето на книгата на Янко Михайлов „*Poemes a oublier*“ със стихове на френски език; изложбата и представянето на книгата „Далечни песни“ на Марги Русева на български и английски език в Лондон; Дните на българската култура и традиции „София поздравява Рим“ по случай 150-годишнината от обединението на Италия; спектакъла „Браво – домът на съвременната драматургия“ и превод на италиански език на произведения на Йордан Радичков, Георги Господинов, Алек Попов и Божана Апостолова; концерти по случай 140-годишнината от обявяването на Рим за столица на Италия и др. По този начин българската култура се представя във връзка с френската и италианската традиция, което от своя страна я превръща в част от общия европейски културен процес. Уважение към страната домакин, но и израз на признание за твореца, е художествената изложба на Димитър Петров, открита в навечерието на 14 юли – националният празник на Франция.

Много често на такива събития присъстват и официални лица, с което се надхвърлят рамките на културната проява⁸⁸. Сътрудничеството с държавни и международни институции се развива не само като успешна практика при реализиране на много събития⁸⁹, но и се включва в своеобразна система от европейски структури – културни и административни. Представянето на българско културно наследство в рамките на събития, организирани от световна организация като ЮНЕСКО⁹⁰ издига престижа на България на международната сцена, а репрезентирането на произведения на изкуството от български автори получава

⁸⁷ Изложбите на Полина Герджикова, Панчо Малезанов, Николай Янакиев, Аглика Гайтаникова, Георги Терзиев, Любен Диманов, Иван Пастухов, Ангел Радусев, Николай Иванов, Елена Карагеоргиева, Зорница Иванова, Атанас Нейков-Найо, Димитър Киров-Дикиро, Владимир Димитров-Майстора, Давид Перец, Камен Старчев, Иван Токаджиев са само част от представянето на българско изобразително изкуство, църковна живопис, художествена фотография в БКИЧ.

⁸⁸ Например на изложбата с фотографии на Иван Пастухов „Над София вали сняг“, открита в Париж през 2013 г. присъстват посланиците на Черна Гора, Швейцария, Хърватия и Украйна, както и други представители на дипломатически мисии.

⁸⁹ Например културният институт в Рим си сътрудничи с Министерството на културата на Италия, Община Рим, Председателството на Европейската комисия в Италия, културните институти на Кипър, Естония, Литва, Унгария, Словакия т.н., а културният институт в Париж – с Министерството на културата на Франция, Кметството на френската столица и т.н.

⁹⁰ Постоянното представителство на България в ЮНЕСКО и Културният институт в Париж са организаторите на изложбата „Славянското културно наследство и традиции“ в сградата

максимално широки възможности в оценъчен, териториален и информационен план.

Общата характеристика на една голяма част от реализираните събития е, че те са ориентирани в областта на българската култура и културата по българските земи от древността до съвременieto, както и представяне на личности с крупен принос в историята на България. В този смисъл, заложените в отделните прояви (изложби, филми, музикални и литературни произведения, фолклор и т.н.) цели са в хармонично единство с функциите и задачите на БКИЧ и са подчинени на конкретна идея и държавна политика в сферата на културата. Ако дипломатическите мисии са институциите, през които българската държава осъществява предимно двустранни и многостранни външнополитически отношения на официално равнище, БКИЧ се превръщат във важно духовно средище за българските мигрантски общности. Със своята дейност те имат съществен принос за съхраняване и на националната идентичност на сънародниците ни в страните, където функционират тези институти. За това допринасят и изградените дълготрайни връзки между тях и български общностни институции. Българският културен институт в Рим установява добра практика на сътрудничество с Българо-италианската културна асоциация „Феникс“. С нейна подкрепа се организират концертът „Честит рожден ден, Рим“ с участието на млади таланти – стипендианти на Фондация „Борис Христов“, Празникът на българското кино и др.

Дълбоки измерения имат съвместните инициативи с Българските православни църковни общини. Културният институт и БПЦО „Св. Патриарх Евтимий“ в Париж няколко пъти организират изложби на български икони. В рамките на споменатото събитие „Славянското културно наследство и традиции“ са изложени творбите на съвременни български иконописци. Чрез тези експозиции се представя пред света не само един значим елемент от националната култура, но и се подчертава цивилизационният избор на българския народ. Без съмнение те допълнително способстват за запазване на духовната принадлежност на българските мигрантски общности към източноправославната конфесия.

В системата от институции, чрез които се репрезентира българска култура зад граница характерно място заема **Държавният културен институт към министъра на външните работи (ДКИ)**. Той е създаден през 2005 г. с основаната задача „да бъде интегрална част от международното културно сътрудничество и да съдейства за изпълнението на външнополитическите приоритети на България със средствата на културната дипломация“⁹¹. С оглед на тематичния обект на проекта е важно да отбележим, че една от стратегическите задачи, залегнала в

на световната организация. Представени са съвременни български икони, дело на Миглена Прашкова, Ваня Сапунджиева, Тереза Миролубова и Елена Карагеоргиева. Под егидата на ЮНЕСКО е проведено второто издание на Международния ден на поезията в Рим с участието на Българския културен институт в италианската столица. Вж. и ФнАИФ № 2732.

⁹¹ www.culture-mfa.bg/content/a_10.html?docs=docs (20.10.2017).

специално разработената програма „Културна дипломация“ е приобщаването на българските общности в чужбина и оказване на подкрепа за техните усилия да съхранят и популяризират българската култура и традиции. Комуникацията и сътрудничеството с представители на българските общности в чужбина са изведени като дейности, свързани с постигането на целите за популяризиране на българската културна идентичност и международен диалог.

През годините Държавният културен институт осъществява множество културни инициативи по целия свят. Програмата „Пътуваща експозиция“ е водеща по отношение на другите активности на института. Като основен проект той се реализира съвместно с дипломатическите представителства на България зад граница. Основна цел на експозициите е да бъде разширена географията и запознаването на родната и чуждестранната публика с най-високите образци на българското културно-историческо наследство и традиции. Само за 2016 г. в българските дипломатически мисии са организирани 24 презентации на 12 от пътуващите изложби⁹². Посещавани от много представители на българските мигрантски среди, културните събития се вписват в държавната политика за съхраняване на тяхната духовна и културна идентичност. Организирани с подкрепата на българските посолства⁹³, инициативите не само обогатяват техния културен календар, но и ги превръщат в активни участници в представянето и разпространението на българската култура като неотменима част от общоевропейската.

Като инструмент на културната дипломация през последните години се очертават проектите, свързани с представянето на българското кино. Повече от 30 заглавия на игрални и документални български филми са представени за участие в различни фестивали и панорами. Между тях са „Чия е тази песен“ на Адела Пеева, „Жажда“ на Светла Цоцоркова, „Каръци“ на Ивайло Христов и др.⁹⁴ Филмовите продукции не само се превръщат в реален инструмент за промоция на съвременната българска култура и на образа на България, но са и модел за успешна практика за привличане и създаване на междуличностни контакти сред сънародниците ни в страните приемници, което се отразява на единението

⁹² Сред тях са проектите „Св. Климент Охридски“, „Гутенберг и славянският свят“, „Ненадминат по сила и ненадминат по храброст“ (Българският цар Самуил 1014), „Светлината на буквите“, „Кирилската азбука“, „Сборяново – природа и паметници, богове и хора“, „Български паметници под закрилата на ЮНЕСКО“ и др. Само изложбата „Иван Шишманов и обединена Европа“ е експонирана в Никозия, Виена, Любляна, Фрайбург, Йена, Берлин, в Европейските парламенти в Страсбург и Брюксел и т.н., а „Силата на гражданското общество. Съдбата на евреите в България, 1940–1944“ е експонирана в Сеговия, Хелзинки, Толедо, Минесота, Прага, Мадрид, Европейския парламент в Брюксел, Лунд, Касерес и т.н. Вж. www.culture-mfa.bg (20.10.2017).

⁹³ Например българските посолства в Полша, Швейцария, Чехия, Испания, Финландия, САЩ, Италия, генералното консулство в Милано, постоянното представителство в Женева оказват логистична подкрепа за осъществяване на различни културни събития. Вж. www.culture-mfa.bg/content98-1767.html (20.10.2017).

⁹⁴ Вж. www.culture-mfa.bg/content (20.10.2017).

на мигрантските общности. За това спомагат и организирането на събития със съвместните усилия на Държавния културен институт, българските дипломатически мисии и общностните институции на сънародниците ни в различни страни. Тук само ще отбележим някои от тях, като разгръщането на дългосрочен проект „По стъпките на българи, оставили следа в испанската култура“ по инициатива на асоциация „Балкан“ и Първото българско неделно училище „Св. Иван Рилски“ в Мадрид; представянето на мултимедийния проект „Молитвата на Борис Христов“, организиран със съдействието на Асоциацията за приятелство „Тоскана – България“ в град Кастело Буджано, Италия; провеждането на „Дни на българската култура – 2015“, организирани от Българо-американския културен център „Родина“ в Сейнт Питърсбърг, Флорида, и др.⁹⁵ Проектът „Молитвата на Борис Христов“ е включен в културните програми на българските дипломатически мисии в много страни от Европа, Северна Америка, Азия и Африка.

Дипломатическите представителства на България и мигрантските общности

Както неведнъж вече беше отбелязано, значителна част от инициативите и събитията, реализирани от Държавната агенция за българите в чужбина, Българските културни институти и Държавния културен институт, се осъществяват в пряка координация и с участието на Министерството на външните работи в лицето на неговите структури зад граница – дипломатическите и консулските представителства. Тази съгласуваност е важен елемент от цялостния механизъм за осъществяване на държавната политика към българите в чужбина, още повече, че нейното институционално покритие се осигурява от различни ведомства, всяко със своите конкретни отговорности и области на практическа дейност. Съгласно действащото законодателство, МВнР в лицето на министъра на външните работи ръководи, координира и контролира осъществяването на държавната политика в областта на външната политика. Към нея се отнася и политиката по отношение на българските граждани, лицата от български произход, българските общности и техните организационни структури в чужбина. На институцията е възложено и предприемането на „дипломатически действия за опазване на българското културно-историческо наследство и паметници в чужбина“⁹⁶. Конкретната дейност на министерството в разглежданата област, респективно на дипломатическите и консулските представителства, има своя специфична характеристика и нива на реализация в разглежданата сфера. На първо място е взаимодействието между тях и общностните институции, което, както вече бе отбелязано, в немалко случаи има дългогодишна история. В неговите рамки се вписват активното включване – организационно, информационно, както и предоставяне от страна на официалните

⁹⁵ Вж. www.culture-mfa.bg/content (20.10.2017).

⁹⁶ www.mfa.bg/bg/pages/18/index.html (20.10.2017).

институции на територия за провеждане на културни събития и инициативи. По време на теренните проучвания по проекта е отбелязана разнообразната дейност на българските посолства, насочени към „подпомагане на българските общности“⁹⁷. Като обоснован извод може да се заключи, че българските държавни институции в чужбина при необходимост изпълняват ролята на своеобразен посредник между общностните организации и централните или местните власти и администрации в приемната държава. Това се отнася и за консулските служби и особено за тези със статут на генерални български консулства.

Независимо от посочените търкания между някои общностни институции и дипломатически представителства, ролята на българските посолства е особено важна по отношение на държавната политика в областта на образованието. Там, където е възможно, те предоставят посолски помещения за провеждане на занятия в неделните училища на българските общности. Такива са случаите с училището в Берлин, създадено през 1966 г.; с училище „Св.св. Кирил и Методий“, организирано като образователен проект на асоциация „Български език – език европейски“, и училище „Васил Левски“ в Париж; с училище „П. Яворов“ в Брюксел; с училището към българското посолство в Лондон, основано през 1987 г.; с Българо-австрийско училище за занимания в свободното време „Св.св. Кирил и Методий“ във Виена и др. В сградата на Постоянното представителство на България в ООН, Женева, също се приютява българско училище с неделни форми на обучение. Две от училищата в Ню Йорк („Гергана“ и „Христо Ботев“) дълго време са работели паралелно в сградата на Генералното ни консулство в града. Организирането и учредяването на образователни звена зад граница е другата важна дейност, която среща подкрепата на официалните български институции. Например с тяхно съдействие се създава училището в Мюнхен „Паисий Хилендарски“. Значима е ролята на българското посолство в Дъблин, с чиято помощ през септември 2008 г. отваря врати българското училище „Азбука“.

Без да се навлиза в детайли, тук само ще отбележим, че активната позиция

⁹⁷ Вж. в тази връзка интервютата с М. Люцканов, генерален консул на Р България в Ню Йорк (ФнаИФ № 2860, зап. Л. Гергова, М. Борисова и Я. Гергова, 15.05.2015 г., Ню Йорк, САЩ); със С. Стоилов, генерален консул на Р България в Чикаго (ФнаИФ № 2850, зап. М. Борисова и Н. Вуков, 19.05.2015 г., Чикаго, САЩ); с Р. Митрева, посланик на Р България в Кралство Норвегия (АИФ I № 494, зап. Вл. Пенчев и К. Михайлова, 28.10.2015 г., Осло, Норвегия); с К. Димитров, посланик на Р България в Обединено кралство Великобритания и Северна Ирландия (ФнаИФ № 2862, зап. Л. Гергова, Т. Матанова и Я. Гергова, 28.10.2015 г., Лондон, Великобритания); с Л. Тодоров, посланик на Р България във Финландия (АИФ I № 499, зап. Вл. Пенчев и К. Михайлова, 01.11.2015 г., Хелзинки, Финландия); с Бр. Заимов, посланик на Р България в Р Ирландия (ФнаИФ № 2865, зап. Л. Гергова и Я. Гергова, 03.11.2015 г., Дъблин, Ирландия); с В. Иванов, временно управляващ Посолството на Р България в Гърция (ФнаИФ № 2963, зап. Л. Гергова и Я. Гергова, 09.05.2017 г., Атина, Гърция); с В. Вълчев, генерален консул на Р България в Лос Анжелис (ФнаИФ № 2949, а.е. 108, зап. В. Воскресенски, Вл. Пенчев и К. Михайлова, 25.5.2017 г., Лос Анжелис, САЩ); с Хр. Георгиев, посланик на Р България в Кипър (ФнаИФ № 2958, зап. М. Борисова и Т. Матанова, 22.05.2017 г., Никозия, Кипър).

на дипломатическите представителства и генералните консулски служби при организирането на форуми от образователен и културен характер е продиктувана от категоричното разбиране за стратегическия характер на съхраняването на българския език, историческа памет и традиции както сред младото поколение мигранти в чужбина, така и сред всички българи. Освен това инициативите, подкрепени и реализирани със съдействието на държавните български институции в чужбина, им придават характер не само с мигрантски общностни измерения, но и на събития с официална специфика и ниво. С особена сила това се отнася до организирането на събития под патронажа на дипломатическия представител на Република България в съответната страна или на българското посолство като институция. Тържественият концерт, посветен на 10-годишния юбилей от създаването на асоциация „ТАНГРА“ (2014) в Мадрид и честването на 70-годишнина от основаването на Българската културно-просветна организация „Св.св. Кирил и Методий“ (2015) във Виена не са единствените примери в това отношение. Награждаването на общностни институции, на техни ръководители или членове с различни отличия и по време на такива събития е важен елемент на държавната политика. Отдаването на заслужена почит е оценка и израз на уважение от страна на държавните институции, което надгражда заслужено извоювания авторитет в приемното общество. Организирането на приеми по повод на национални български празници на територията на чуждата държава, поканата и участието на представители на българска общност създава възможност и за преки контакти с официални представители на страната домакин. Тази практика е налице навсякъде, където се честват 3 март, 24 май, 6 май, 6 и 22 септември.

На територията на някои посолства и други български институции в чужбина са изградени паметници и паметни плочи на книжовници, революционери, писатели и поети, които се превръщат в места за духовно единение на мигрантите. Такива са паметниците на Васил Левски на територията на българското посолство във Вашингтон и Генералното консулство в Солун, паметниците на светите братя Кирил и Методий във Виена, Рим и Лисабон, барелефът на Христо Ботев, вграден в стената на Българския културен институт в Париж. Заедно с други мемориални знаци, като паметната плоча на св. Методий в Елванген, възпоменателната плоча на св. Константин-Кирил Философ в базиликата „Сан Клементе“ в Рим, паметникът на св. Кирил и Методий в Микулчице, паметниците на Христо Ботев в Голс, Австрия, и в двора на Българския дом в Будапеща, с течение на годините те релефно изпъкват като маркери на българската историческа и национална памет, но и като конкретни стъпки за съхраняване на българското културно наследство.

Накрая, въз основа на направения преглед на държавните институции и политиките им към българите зад граница, можем да направим няколко извода. От Освобождението до края на 80-те години на XX век държавната политика към българите в тази сфера търпи влиянието на различни фактори, като договорно-

административна зависимост, неуредено международно положение, национални катастрофи, войни, идеологически постановки, политически внушения и т.н. Те стесняват възможностите да се изработи и следва една непрекъсната национално-патриотична линия на отношение към сънародниците ни. След демократичните промени в България се създават условия за преодоляването на тези обстоятелства. В търсенето на облик и избистряне на елементите на нов подход и политики се стига, макар и за кратко време, и до дублиране на функции и задачи в дейността на институциите. Освен това между 1990 и 1992 г. се създава своеобразен административен вакуум поради липсата на специализиран държавен орган в разглежданата сфера. От трета страна, политиките по изпълнение на приетите национални стратегии не довеждат до очаквани резултати по отношение на реемиграция в посока към България. Към това може да се добави и закъсняващото решаване на въпроса, свързан с практическата реализация на залегналите програми в Национална стратегия за българските граждани и историческите български общности по света, приета от Министерския съвет през 2014 г., причините за което са разнообразни.

В крайна сметка, все пак бихме могли да твърдим, че държавната политика към българите в чужбина днес стъпва върху всичко позитивно от предишните периоди в своето развитие. В новите условия нейната обща характеристика се обуславя от фактори и процеси с различен обхват, дълбочина на проявление и перспектива, като държавните интереси на страната, интересите на българите по света, високата степен и желание за съхраняване на българския език, култура и национално съзнание сред тях, изградената и непрекъснато разрастваща се мрежа от граждански, културни и образователни структури на сънародниците ни зад граница, тенденциите на мобилност в глобален и регионален план, ползата за страната от изграждането и поддържането на български лобита в чужбина, потенциала на българите и българските общности по света като перспективен фактор в двустранен и многостранен план, демографската криза на българската нация и необходимостта от регулиране на миграционните процеси.

В този контекст основните рамки на съвременната държавна политика се определят от институции с конкретни функции и задачи, от закони и нормативни актове, регламентиращи специфични обществени отношения, и държавни документи от стратегически характер. Тя е динамично развиваща се система, в която институционалното и нормативното покритие на държавната политика се развиват паралелно във времето, взаимно се обуславят и допълват. Освен това сложният и многопластов характер на връзката между българите и българските общности по света с българската държава и нейните ведомства са в основата на своеобразно преплитане в дейността на институциите при реализиране на политиката. Успоредното решаване на пресичащи и допълващи се задачи от „външно“ и „вътрешно“ естество, имащи пряко отражение върху бъдещото развитие на страната и нацията, оформят интеграционните измерения на държавната политика

в тази област.

От тази гледна точка Националната стратегия за българските граждани и историческите български общности по света представлява важен документ, ориентиран и към бъдещето. Едва ли ще сгрешим, ако предположим, че нейната практическа реализация би била по-успешна, ако тя стане интегрална част от цялостна национална доктрина за развитието на България в стратегически план. Една ясна визия за перспективата на страната в демографски, икономически, социален, културен, образователен план допълнително би допринесла държавната политика към българите по света да бъде още по-гъвкава и по-адекватна на промените.

БЪЛГАРСКИ УЧИЛИЩА ЗАД ГРАНИЦА

Боян Кулов, Мариянка Борисова

При семейна миграция с деца (политическа или икономическа) сред първите консолидационни форми, които българите създават в приемната страна, е училището. В българските мигрантски институции обучителните процеси са тясно свързани с формирането на представата за културно наследство, с неговото осмисляне, валоризиране, употреби (Гергова, Борисова 2018). Българските училища зад граница притежават мощен **консолидационен потенциал** по отношение на емигрантските общности; фокусирани са в поддържане, трансфер, съхранение, популяризиране на българското културно наследство в разнообразни негови проявления: български език и литература, празничен календар, фолклорни музика и танци, традиции, персоналия. Такива училища възникват още през Българското възраждане, в средите на т.нар. български исторически общности, оказали се поради религиозни, социални, военно-политически, икономически причини в небългарска среда (дн. Украйна, Молдова, Унгария, бившите Югославия, Чехословакия, Османската и Руската империи).

Що се отнася до българските икономически миграционни потоци от края на XIX и началото на XX век, те включват преимуществено мъже, като постепенното нарастване на семейната миграция стимулира у мигрантската общност необходимост да открива български училища зад граница. По време на комунистическия режим, поради рестриктивните мерки за пътуване отвъд Желязната завеса, рядко възникват български мигрантски училища. Изключение правят училищата към дипломатическите мисии в съответната дестинация, в които се обучават предимно децата на дипломатите, както и в страни като Либия и Съветския съюз, с които са сключвани правителствени споразумения за изпращане на големи групи български медицински персонал и работници, заети в добивната промишленост, и в които са създавани български училища. В края на XX и началото на XXI век, в условията на глобализация, интензивни миграционни вълни и мобилност, предпочитани от „новата“ българска миграция са страни в Западна, Северна и Южна Европа, както и в Северна Америка – САЩ и Канада, където мигрантската общност създава български училища в стремежа си да съхрани връзката с България, с националното културно наследство.

Теоретична основа

В „Детство и общество“ (1950) Ерик Ериксон очертава юношеството като период на криза на идентичността – преходът към възрастен е маркиран от множество физически, емоционални и социални промени. Есенциална задача на развитието през този период на повишаване на самосъзнанието, когато концептът за себе си е ковък, е формирането на здравословно чувство за идентичност. За имигрантските деца тези процеси на развитие са усложнени от интензивни акултурационни и междугенерационни конфликти, докато те се опитват да адаптират в социалната идентичност контексти, които могат да бъдат расово и културно противоречиви (Rumbaut 1994: 753). Така например за първото и 1,5 поколение емигранти българският език е роден, но за второто поколение този факт вече не е валиден. Образователните центрове зад граница се оказват институциите, чрез които се преодолява парадоксът майчиният език, в случая българският, (ако бъде изучаван) да бъде изучаван като чужд.

Различни аспекти на мигрантското образование попадат във фокуса на изследователите (Steward 1993, Jacob, Jordan 1993, Gowens 2001, Gonzalez 2008). Българските образователни центрове зад граница също привличат изследователския интерес (Ганева-Райчева 2004, Маева 2006, Елчинова 2010, Ганева-Райчева 2012, Янкова 2014, Маева 2017, Йовева-Димитрова 2017), като част от проучванията концептуализират релацията наследство–памет–идентичност през дейностите на българските училища в чужбина. Наследяването през институциите на училището и семейството е динамичен процес на прием и отказ от наследяване (Бурдийо 2008). В условията на миграция училищната институция се дублира: българското училище бележи символен континуитет с родителя и с българското, а училището в приемната страна осигурява необходимото за успешното наследяване, разграничаване от и „надминаване“ на бащата (Гергова, Борисова 2018). Българската историческа памет и културно наследство биват ангажирани в конструирането и поддържането на културната идентичност на подрастващите в българските училища зад граница.

В настоящото изложение е приложен интердисциплинарен подход, като в изследователския фокус попадат **функциите на българските училища зад граница да съхраняват, валоризират, предават, популяризират, обучават в българско културно наследство**. Същевременно, българските училища в чужбина биват разгледани в светлината на транснационализма (вж. Кръстева 2014: 146-162) като „grassroots phenomenon“, доколкото са инициирани от средите на мигрантските общности, и е проследен пътят на възникването и институционализирането им.

Историко-географски контекст

Очертаването на историко-географския контекст допринася за изясняването на феномена „български училища зад граница“. Хронотопните параметри, без да претендират за изчерпателност, очертават основните етапи и пространства в развитието на българските училища зад граница. От Възраждането досега между

българската образователна система и българската миграция се наблюдават редица допирни точки и взаимосвързаности (Кулов 2016). В историческото си развитие българските училища в България и извън пределите ѝ най-често са инициирани, организирани, финансирани от българската миграция. Сред движещите сили и проявления на Българското възраждане през XVIII и XIX век е просветното движение. Нововъведенията в образователната дейност, привнесени от Руската империя, Гърция, Австро-Унгария и други страни от Централна и Западна Европа, и рязкото увеличаване на броя на просветните институции от нов тип в населените с българи земи на Балканския полуостров се превръщат през първата половина на XIX век във водещ фактор в борбата за национално освобождение и формиране на новата българска държавност. В условията на липса на собствена държава, инициатор и главен поддръжник на своеобразната революция в образователната дейност на българския народ са емигрантите и най-вече тези прогресивно мислещи, образовани и (често) заможни родолюбиви българи, които пребивават постоянно или за дълги периоди от време извън границите на Османската империя обикновено във връзка с развитие на търговска дейност и/или получаване или надграждане на образованието си (Кулов 2016: 120-121)⁹⁸. Редица български емигранти влагат своите знания, финансови средства, способности като преподаватели, учени, автори на учебници и помагала, създатели на български училища.

Българската емиграция играе първостепенна роля както в институционализирането на просветното дело – създаването на училища, читалища и други видове образователни структури в населените с българи земи, така и в тяхното устойчиво развитие (Кулов 2016: 121). Основана през 1858 г., най-старата българска гимназия – Болградската (тогава в Молдова, днес – в Украйна) – посреща нуждите от образование на историческата българска общност в Бесарабия. През 60-те години на XIX век в Комрат (главен град на българите в Руската империя, а сега се намира в Молдова), отново по българска инициатива, се създава Комратското централно училище (Дойнов 2005). През 70-те години българските преселници в Приазовския край на Руската империя също организират със собствени средства централно българско училище в село Преслав.

Българските общности и училищата зад граница след създаването на съвременната българска държава

Емиграцията продължава да играе важна роля за просвещението на българския народ и институционализацията на образователната дейност и след възстановяването на българската държава през 1878 г. Относно училищата зад граница тази роля остава решаваща поради факта, че борбата за влияние между Великите сили не дава възможност за освобождение на всички български земи под османска власт. По силата на Берлинския договор от 1878 г. извън Княжество

⁹⁸ Вж. и посочената там библиография.

България остават големи територии, населени с българоезично население, както и съществени части от Българската екзархия (1870–1953). В резултат, стотици български училища се озовават извън границите на българската държава с всички произтичащи от това негативни последици както за цялостното развитие на образователното дело, така и за запазване на националния дух и самосъзнание на българската народност.

До 1923 г., когато настъпва окончателният разпад на Османската империя, българското просветно дело в нейните предели, основно в историко-географските области Македония и Одринска Тракия, се ръководи предимно от Българската екзархия (Ризов 1917). Трудностите пред тази дейност са многопосочни. От една страна, през 1913 г. Екзархията продължава да ръководи училищата от чужбина, тъй като до разгрома на България в Междусъюзническата война нейното седалище се намира в Цариград. От друга страна, образователната дейност постепенно придобива все по-светски характер. На трето място, националноосвободителните движения и създаването на националните държави в Централна и Източна Европа са силно повлияни от национализъм и иредентизъм, чиито прояви засягат и културната сфера. Основните въпроси – езикът на обучение в училищата и езикът на богослужение в религиозните институции – са тясно обвързани. Създадена в обстановка на противопоставяне с Цариградската патриаршия, Българската екзархия се бори срещу упорито налагания гръцки език и култура в българския обществен живот. Схизмата от 1872 г. и свързаните с нея продължителни конфликти относно собствеността на църкви и училища, породени от припокриващите се диоцези на Патриаршията и Екзархията, за които свидетелства османският Закон за спорните черкви и училища, влязъл в сила през 1910 г. (Снегаров 1929; Шопов 1995), на свой ред нанасят щети на образователното дело и националното самосъзнание на българите в областите Македония и Тракия.

Със същия генезис и резултати е конфликтът между българските училищни настоятелства и администрации и местните и централни румънски власти в Молдова относно езика на преподаване в местната образователна система (Дойнов 2005). Показателна в това отношение е историята на Болградската гимназия „Георги Сава Раковски“, като посочените процеси обхващат всички български училища в Бесарабия. Във васалното на Османската империя Княжество Молдова създаденото със средствата на българските колонисти училище през 1876 г. е превърнато в румънски лицей. Българският му характер и изучаването на български език се запазват до 1885 г., но след края на Руско-турската война (1877–1878) в границите на Руската империя тази основополагаща за българското образователно дело институция отново е преобразувана, този път в руска гимназия. През 1918 г. училището пак е превърнато в румънски лицей. Между 1941 и 1944 г. учебното заведение е със статут на румънска гимназия, а след присъединяването на част от Бесарабия към Съветския съюз, Болградската гимназия влиза в своя съветски период и изучаването на български език отново е прекъснато. През 1991 г. Украйна

прокламира своята суверенност и училището става украинско, а осем години по-късно възстановява и името си – Болградска гимназия „Георги Сава Раковски“ – с постановление на Министерския съвет на Украйна. На следващата година между образователните министерства на България и Украйна е подписан Протокол за Болградската гимназия, съгласно който обучението в нея се осъществява основно на български език и се подпомага от българската държава⁹⁹.

Господстващата имперска геополитика, честите въстания и войни, както и съпътстващата ги динамика на държавните граници в Югоизточна Европа в края на XIX и първата половина на XX век оказват отрицателно влияние както върху съществуването, така и върху ефективната дейност на образователните институции на българското население, което живее извън границите на България. Създаването на съвременната българска държава не променя особено състоянието на нещата. Нейна основна геополитическа цел до Втората световна война е политическото обединение на българите и присъединяването на населените от тях територии, включително по военен път. След неуспешните за България Балкански войни (1912–1913) големи територии, населени с българи, преминават от турско към гръцко или сръбско управление и новите държави се стремят с всички сили и средства към налагане на своята културната идентичност. В резултат масово са закрити българските училища и на тяхно място се откриват съответно гръцки или сръбски (Трайков 1993; Миланов 2002). Съвкупността от тези процеси предизвиква поредната масова емиграция на население от Македония.

В Централна Европа българската диаспора се формира в продължение на повече от хилядолетие и е резултат от няколко миграционни вълни, най-голямата от които е от края на XIX до средата на XX век. Институционализацията на образователната дейност сред българите там започва в земите на днешна Унгария, където множество български мигранти се препитават с градинарство. През 1918 г. в Будапеща е открито първото българско училище „Христо Ботев“, което се издържа първоначално със собствени средства, като наема учители и класни стаи в унгарски училища¹⁰⁰. След края на войната българското културно дружество постепенно възстановява дейността си и през 1922 г. открива отначало читалище, наречено „Иван Вазов“, а през 1923 г. – училище и параклис в град Мишколц. След края на Втората световна война българското културно дружество в Унгария бързо възстановява разрушените сгради на българското училище и църква. През 50-те години на XX век училището е „одържавено“, като неговата издръжка и управление се поемат изцяло от българската държава. Самото училище се премества в нова сграда, предоставена от Унгарската народна република. През 2011 г. държавното

⁹⁹ Протокол между Министерството на образованието и науката на Украйна и Министерството на образованието и науката на Република България за Болградската гимназия „Г. С. Раковски“ от 29.07.2000 г.

¹⁰⁰ Велкова, В. Предаване за българското училище за роден език в Будапеща, Унгария. Радио „Татковина“, 25.05.2012 г. – www.abgschool.org/218 (12.11.2017).

българското училище „Христо Ботев“ в Будапеща е закрито.

В Чехословакия отново български градинари създават частно училище, но официални документи за неговото съществуване не са запазени¹⁰¹. През 1948 г. България създава в Прага и Братислава български държавни училища. Училището в Прага бързо се разраства и от учебната 1989/1990 г. е преобразувано от МОН в единно средно политехническо училище¹⁰². Българското държавно училище в Братислава също е създадено като основно, като впоследствие се превръща в гимназия с 12-годишен курс на обучение. От 1995 г. е включено в мрежата на словашките училища и е със статут на частно училище. През периода на социализма се открива българско училище „Дора Габе“ във Варшава (1972), което днес е със статут на неделно.

В сравнение с Европа, емиграцията на българите в Северна Америка започва сравнително по-късно, едва във втората половина на XIX и началото на XX век, като българските училища там се формират като спомагателни към местните училища. Обучението в тях се осъществява от два до шест часа в седмицата, води се на родния език и се преподават само „родни“ предмети: майчин език и литература, история и география на родината, и родна култура – най-вече песни, танци, народни обичаи.

До промените в България през 1989 г. най-масовото преселение на българи към Америка се осъществява между края на XIX век и началото на Първата световна война. Причини от военен (въстания и войни), политически (предимно за българите от Егейска и Вардарска Македония) и икономически (най-вече за освободените след Руско-турската война от 1877–1878 г. български територии) характер отново играят ролята на емиграционни фактори. Най-голямата българска общност в Западното полукълбо се формира в САЩ. Както посочва Трайков (1993), още от самото си създаване тази общност е тясно свързана с българската имиграция в Канада чрез сравнително чести двупосочни миграции, общи или сходни образователни, религиозни, политически, обществени и културни организации. Това се отнася и за създаването на български училища, което следва във времето съответните миграционни вълни и е в пряка зависимост от основните демографски характеристики на мигрантите като пола, възрастова, образователна, икономическа и професионална специфика, а също и от географските области във и около България, в които се пораждат емиграционни движения.

Сред първите български мигранти в Северна Америка преобладават мъжете. Повечето не са си позволявали да доведат семействата си – по финансови причини или поради страх от неуспех в Новия свят. Най-голямата българска колония между 1905 и 1918 г. е тогавашната „столица“ на българската емиграция в Северна Америка – районът на градовете Гранит Сити, Медисън и Венеция в Югозападен

¹⁰¹ www.bgschool.eu/history.html (12.11.2017).

¹⁰² Пак там.

Илинойс, които сега са квартали на над 3-милионната метрополия на Сейнт Луис, Мисури, наречена от самите мигранти „Българската Америка“. Много българи емигрират заедно със семействата си след края на Първата световна война, като броят на жените и децата в района на Гранит Сити се изравнява с този на мъжете едва през 1919 г. (Cassens 1991). Според американския изследовател от български произход Николай Алтънков (Altankov 1979) вероятно поради тази причина „българските американци“ едва тогава се организират за създаване на училища, в които се изучава български език и знания за родния край. Той представя като първо в Северна Америка българското училище в град Стийлтън, Пенсилвания, регистрирано през 1921 г.

Периодът на активен обществен и духовен живот, който кипи в началото на XX век сред българите в Северна Америка, както в гореспоменатата „столица“ на колонията в САЩ, така и в най-голямото географско средоточие на българи в Канада – Торонто – включва изучаване на родния език и култура, организирано в училища преди началото на Първата световна война. Георги Генов (2011) представя новооткрити доказателства от архива на Българската православна църква, според които изпратените от Светия синод свещенослужители отец Карабашев и йермонах Теофилакт основават в периода 1908–1909 г., съответно в Медисън и Гранит Сити, Илинойс, български неделни училища, в които „разглеждат книги с нравствено-религиозно съдържание; изучава се светото Евангелие и българския[т] език“¹⁰³. Тези училища се създават в допълнение на разкритите от българи училища с преподаване на английски език, главно за усвояване на езика на приемната страна от възрастните български емигранти. Най-ранното българско училище в Новия свят всъщност е създадено от български протестанти отново в тогавашната българската „столица“ на континента – района на Медисън и Гранит Сити – още през януари 1908 г. (Cassens 1991; Cassens 1999). Анализът на сведенията относно иниципирането и изграждането на български училища от мигрантската общност в Северна Америка показва, че най-активният период на тяхното създаване до 90-те години на XX век е между 1908 и 1940 г. В тази времева рамка са идентифицирани 37 училища.

Най-често документирана и коментирана е годината на създаване на българските училища в чужбина, докато годината на закриване рядко е известна. Много и разнообразни са факторите, които оказват влияние върху продължителността на съществуване на тези образователни организации. Съществена отрицателна роля – и върху тяхното иниципиране, и върху функционирането на българските училища в Северна Америка, оказва Втората световна война. Множество училища преустановяват дейността си, а създаването на нови български училища е почти изцяло прекратено в продължение на около половин век. След Втората световна война продължават съществуването си

¹⁰³ Генов 2011 – ЦИАИ, ф. 2, оп. 1, а.е. 24, л. 130.

само четири училища – тези, които се намират в основни градски центрове на българската диаспора и са свързани със съществуващите български църкви в Торонто (Онтарио), Детройт (Мичигън), Стийлтън (Пенсилвания) и Форт Уейн (Индиана). Новооснованите училища до 90-те години на XX век са едва три.

Българските училища в Северна Америка са предимно начални и в тях се изучава български език, история, география и култура на родината, като занятията се провеждат в помещения до или в църквата, а броят на учениците в отделните училища варира между 20 и 120. Използват се изцяло български учебници, одобрени от българското Министерство на просветата, някои от тях издадени в български печатници в САЩ – в Гранит Сити и Индианаполис. Учителите обикновено са по един до трима в училище, като сред тях често има свещенослужители или техни съпруги. Неслучайно броят на българските училища в Северна Америка във всеки период е много близък до броя на българските църкви¹⁰⁴. Две български организации от национален мащаб в САЩ и Канада имат устойчиви във времето заслуги за основаване и поддържане на българските училища в Северна Америка до 90-те години на XX век – това са Македонската политическа организация, основана през 1922 г. и преименувана през 1952 г. на Македонска патриотична организация, и Духовната мисия в Америка, създадена през 1921 г. от Българската православна църква, и преобразувана през 1937 г. в епархия. Поне 75% от училищата до Втората световна война са организирани изцяло от или с участието на Македонската организация.

От казаното по-горе за приноса на емиграцията в развитието на българското образование зад граница можем да обобщим, че институционализацията на българското образование от средата на XIX век започва и до голяма степен се развива в условията на фактическо отсъствие на собствена държава, имперска геополитика, остри националноосвободителни борби и постоянно увеличаване на броя на държавите в Централна и Източна Европа, съпроводено от непрекъснати военно-политически конфликти, резки икономически колебания и масови миграционни вълни, които засягат особено Европа и Америка. В този историко-географски контекст създаването на мрежа от модерни за времето си училища за преподаване на български език и култура в Централна и Източна Европа и Северна Америка е резултат, от една страна, от културните ценности и образователната традиция на българския народ, а от друга – от труда, патриотизма, инициативността, солидарността, дарителството от страна на просветени и родолюбиви българи и техните общности, които живеят или прекарват съществена част от живота си извън границите на родината. Тази мрежа от училища и други културни институции се явява един от важните инструменти, които съществено подпомагат съхранението на националната идентичност на българския народ, възраждането и изграждането на негова съвременна държава. Периодът от Българското възрождане до Втората

¹⁰⁴ Вж. и частта за българските църкви зад граница в настоящата монография.

световна война може да се определи като **първи етап**, в който българската емиграция оказва съществено влияние върху образователната система на българите както в България, така и извън нейните предели.

Български училища зад граница след 1989 г.

Българската миграция в Западна Европа и САЩ през социалистическия период (1944–1989) е силно редуцирана и предимно политическа. Основните ѝ актанти са мъже, заклеени като „невъзвращенци“. Поради липсата на семейна миграция, в този период се откриват малко на брой нови български училища: те са изключително държавни и обикновено функционират към дипломатическите мисии на страната. След демократичния преход в България (1989) съдбата на такива училища зависи от субективни фактори като личните качества на съответния български посланик. Като последица от този факт, много от тези училища (в Берлин, Виена, Либия) биват закрити, а на други места (Лондон, Москва, Женева) те функционират и се развиват.

Преходът към демокрация и присъединяването на страната към ЕС (2007) генерират мощни емигрантски вълни, които се отправят към страни от всички континенти, но преимуществено към Великобритания, Франция, Испания, Германия, Италия, Гърция, Кипър, САЩ, Канада. Новата българска миграция е разнородна по социален статус, по възраст и пол, по цел е икономическа и по-рядко образователна, а по структура често е семейна, като обхваща и децата. Освен в семейството, моно- или биетническо, българското културно наследство – чрез елементите му език, литература, традиции, празници, обичаи, герои, кухня – се съхранява, предава, популяризира, витализира в различни мигрантски консолидационни форми, с особено значение сред които е училището. **Пропорционално на нарасналите като брой и численост мигрантски общности се увеличават българските училища зад граница.** Както посочва Боян Кулов (2016), за първи път в историята на българската държава около 10% от училищата, в които се води обучение по български език, история, география и култура, се намират извън границите на България и са разположени на всички континенти с постоянно население.

Началото на XXI век бележи **втория етап** на отчетлива взаимобвързаност между българската емиграция и българското образование, осъществявано извън пределите на страната. Българските училища в очертаните направления възникват като инициатива на родители или преподаватели, т.е. идеята за училище идва „отдолу“, като „grassroots phenomenon“ от средите на мигрантската общност. За учредяване на българско училище в чужбина е необходима регистрация в приемната страна като нестопанска неправителствена организация. В началото процесът е труден и неясен за новодошлите, постепенно основателите и преподавателските екипи на възникналите зад граница български мигрантски училища започват да общуват помежду си, обменят опит, идеи. Възникналата необходимост от мрежа,

от комуникация между българските училища в чужбина е повод през 2006 г., по време на Първата среща на българските медии в Чикаго, Райна Манджукова, представител на ДАБЧ да издигне идеята за тяхното организационно обединение. Същата година Боянка Иванова (инициатор на първото лицензиране на българските училища в САЩ към МОН в България през 2002 г. и директор на Българско училище „Св. София“ в Чикаго), д-р Боян Кулов (съосновател и първи директор на Български образователен и културен център „Св. Климент Охридски“ във Вашингтон, окръг Колумбия), д-р Росен Димитров (основател и ръководител на Българското училище „Св.св. Кирил и Методий“ в Бостън) и Валентин Ненков (основател и ръководител на Първо българско виртуално училище „По жицата“ в Питсбърг) учредяват във Вашингтон Асоциация на българските училища в САЩ (10 години Асоциация 2017: 8). „Американският“ прототип през 2007 г. прераства в **Асоциация на българските училища в чужбина (АБУЧ)**, чиято цел е да представя българските училища по света пред държавните институции в България. Първият управителен съвет на АБУЧ включва д-р Боян Кулов (председател), Боянка Иванова (съосновател и директор на Българско училище „Джон Атанасов“, Чикаго, САЩ), Снежина Мечева (директор и учител в българското училище към Посолството на България в Лондон, Великобритания), д-р Ваня Велкова (основател и директор на Българското училище в Хамбург, Германия), Райна Манджукова (тогава вече автор и водещ на предаването „Облаче ле, бяло“ по ТВ СКАТ), Боряна Занева (директор на Българско училище „Св.св. Кирил и Методий“, Бостън, САЩ), Галина Иванова-Кумбару (основател и директор на Българско училище „Св.св. Кирил и Методий“, Никозия, Кипър)¹⁰⁵. Към 2017 г. АБУЧ обхваща над 220 членове – физически и юридически лица, които развиват образователна дейност на пет континента. На основата на информация само за членовете на АБУЧ всяка година през върховия засега период между 2006 и 2015 г. извън България са създадени между три (2013) и седемнайсет (2015) училища. Амбициите на АБУЧ са да подпомага членовете си и да насочва вниманието на българската държава към регламентирането на статута на българските училища зад граница. В резултат на нейната дейност се инициират най-важните механизми за финансово, организационно и програмно подпомагане на българските училища зад граница: **Национална програма „Роден език и култура зад граница“ (РЕКГ)** на Министерство на образованието и науката и **Постановление на Министерския съвет № 334**.

За да се възползват от тези механизми, българските училища зад граница се лицензират към Министерство на образованието и науката и учебната програма, по която работят, е утвърдена от МОН и представлява съкратен вариант на учебната програма за съответния клас в България. Лицензираните български училища зад граница биват финансирани от МОН чрез програмата РЕКГ или ПМС № 334. Съществуват и български училища в чужбина, които работят по свои програми,

¹⁰⁵ Вж. 10 години Асоциация 2017: 8-10.

обикновено с акцент върху конкретно изкуство (танци, инструментална музика, хорово пеене, изобразително изкуство) и се самофинансират и не се възползват от програмите, предлагани от българската държава. Пример за такива са училищата в Монпелие и в Мандельо ла Напул (Франция), чиито ръководители твърдят, че не искат финансиране от българската държава не защото процедурата е сложна, а защото считат, че българската държава не им е длъжна и те, като работещи в чужбина, са в състояние сами да поемат издръжката на училищата¹⁰⁶.

Специфика на съвременните българските училища зад граница

Българските граждани са конституционно задължени да изучават български език, но **обучението в българските училища зад граница е на доброволна основа**. Това е съществена причина съвсем малка част от българските деца зад граница да бъдат обхванати в мигрантските училища. Посещението им зависи от волята на децата и родителите, от желанието на последните да бъде съхранена връзката с българските корени. В приемните страни българските училища съпътстват и допълват съответната местна образователна система, а занятията в повечето от тях се провеждат в събота или неделя, поради което в министерски постановления този тип училища биват наричани „неделни“, „съботни“ или „съботно-неделни“. Тези названия са некоректни – от една страна, в редица случаи обучението се провежда в друг ден от седмицата, а от друга, назовавани неделни, училищата зад граница се асоциират с неделните училища по вероучение. Българските училища зад граница (адекватен термин за този тип организации) са наследници на най-добрите български традиции и мнозинството от тях са илюстрация на ценностите, плод на високите способности за самоорганизация на българите в емиграция и „огромната по мащаб на усилията и постигнатите резултати дейност на хората, занимаващи се с обучението по български език, история и география по целия свят в последните няколко десетилетия. Интересно е да се отбележи, че в своята основна част тази дейност е и благотворителна – с нейната реализация са обвързани много часове безвъзмезден експертен труд, не само преподавателски, но и организационен, административен, комуникационен и т.н.“ (Христова 2017: 250-251). Техните плодове тепърва ще обогатяват българското и световното образование и култура.

Важна функция на **българските училища в чужбина**, в цялото им многообразие, е да **обединяват българските емигрантски общности, както помежду им, така и с България**. Имено в този смисъл – на съпричастност и съпреживяване – терминът „български училища зад граница/ в чужбина“ точно определя тези организации. Законът за предучилищното и училищното образование от 2015 г. не ги припознава и институционализира в достатъчна степен, въпреки усилията на АБУЧ. Разделянето на училищата зад граница – на неделни, държавни, частни, обществени, посолски, църковни и други – може да бъде аргументирано

¹⁰⁶ По-подробно за училищата в Южна Франция вж. ФнАИФ № 2964 и ФтАИФ № 1618.

само от административна гледна точка. На този етап и **така структурирани, те продължават да функционират между институционалността и неформалността** (Гергова, Борисова 2018) под влиянието на политиките и на изпращащата, и на приемната страна.

Регистрираните към МОН български училища зад граница провеждат обучение по одобрени от образователното министерство учебни програми, учебници и учебни помагала. Изучаваните дисциплини са **български език и литература, история и цивилизация, география и икономика на България**. Учебната година завършва с връчване на удостоверение за проведено обучение без придобиване степен на образование. Обучаващите се в приемната страна български мигрантски деца, посещавали лицензирано от МОН българско училище зад граница, паралелно с местно училище, при завръщане в България могат да продължат обучението си без приравнителни изпити. В училищната дейност са включени **извънкласни дейности**, свързани със съхраняването на културната идентичност, календар и традиции – **народни танци и музика**.

Национална програма „Роден език и култура зад граница“ към МОН, след кандидатстване, осигурява средства за учебници и учебни помагала, извънкласни дейности (театрални, певчески, танцови групи), фолклорни носии и инструменти. Финансираните по тази програма български училища зад граница през 2017/2018 уч. г. са 137, от които 54 образователни центрове обучават по повече от 100 ученици. По-големите от тях са училища на съответната приемаща държава, в които се изучава български език и култура и са разположени в територии с исторически български общности: 32 – в Украйна, 16 – в Молдова, 4 – в Сърбия.

Другата възможност за подкрепа от страна на българската държава е **Постановление на Министерски съвет № 334**, което подпомага финансово българските училища зад граница на базата на норматив за постоянни разходи и норматив на ученик за провеждане на обучение и извънкласни дейности. За да бъде финансирано по ПМС № 334, едно училище в чужбина трябва да е функционирало най-малко една учебна година. През учебната 2017/2018 г. по това постановление българската държава подпомага финансово и организационно 190 български училища (за сравнение броят училища, финансиран през предходната учебна година, е 175). Преобладават малки като брой (с по-малко от 100 ученици) български училища зад граница¹⁰⁷. От тези 190 български училища 37 обучават повече от 100 ученици всяко, като са организирани в страните с големи български общности: Австрия, Белгия, Великобритания, Германия, Гърция, Ирландия, Испания, Кипър, САЩ, Украйна, Франция. От големите български училища 15 са в Лондон и предградията, 2 в Атина, 2 във Валенсия и 2 в Сеговия, 3 в Чикаго,

¹⁰⁷ Вж. Списък на българските неделни училища в чужбина със стойността на финансовото подпомагане от Министерството на образованието и науката за учебната 2017/2018 г. по ПМС № 334 на сайта на МОН: www.mon.bg/?go=page&pageId=15&subpageId=174 (13.11.2017).

5 в Украйна¹⁰⁸. Макар че българските училища зад граница динамично се роят и сливат и не възникват на принципа на райониране, тази концентрация на големи български училища също е индикатор за компактни български общности. Най-много училища, които се финансират по това постановление, има в Испания – 44, а с най-голям брой ученици през 2017/2018 уч. г. е „Малко българско училище“ в Чикаго с над 600 ученици (заедно с филиалите). Впечатляващият контраст между броя ученици и името на училището е показателен за динамиката, с която се развиват българските училища зад граница.

Според ПМС № 334, чл. 3 (3) „Учебната година се организира в съответствие с графика на учебното време в училищата в Република България или в съответствие с графика на учебното време в съответната държава при спазване броя на учебните часове“. За да развива дейност, българско училище зад граница, регистрирано към МОН, е необходимо в него да се обучават поне 10 деца. Училищата функционират, обучавайки самостоятелни или слети паралелки, като за съществуването на самостоятелна паралелка изискваният брой ученици е 10. Българските училища в чужбина обучават деца/ученици от подготвителна група до 12 клас. Някои от тях приемат дори едногодишни деца с цел **ранноезиково обучение**, за което българската държава все още няма разписани разпоредби¹⁰⁹ и, поради липсата на което, множество български деца зад граница късно проговарят български език и се налага да го изучават като чужд. Редица български училища зад граница, в зависимост от локалните условия, изискват съответна такса. Отчетлива е дейността на **родителските съвети** – орган за контрол и подпомагане на училищните дейности.

Материалната база на българските училища зад граница се влияе както от организационните умения на училищния ръководител и на локалната българска общност, така и от политиките спрямо имигрантите в приемната страна. Редица приемни общества осигуряват безвъзмездно местни училищни сгради през почивните дни за нуждите на българските училища (напр. Копенхаген, Лимасол). Най-честият случай е ползване срещу наем на местни училищни сгради в събота и/или неделя (Германия, САЩ, Ирландия, Франция). Обучение по български език и литература, история и география на България може да бъде организирано към асоциации, дипломатически представителства на България, към българските църковни общини в чужбина. Поради това, някои български училища в чужбина се помещават в сгради на друга българска институция (посолство, културен център, църква). Такива са училищата „Иван Станчов“ – към българското посолство в Лондон, „Св.св. Кирил и Методий“ – към Българския културен институт в Рим,

¹⁰⁸ Част от изброените многолюдни български училища включват филиали в няколко населени места и общият брой на обучаваните в тях ученици надхвърля 100.

¹⁰⁹ Вж. Гергова 2017.

„Св. София“ и „Св. Иван Рилски“ към съответните църкви в Чикаго)¹¹⁰. В други случаи бива наета сграда, използвана изцяло за нуждите на училището (каквато е практиката в редица български училища в Лондон, Атина, Никозия, Паралимни).

Всеотдайността на българските преподаватели, които през седмицата често са заети в съвсем различна сфера, на родителите, които в почивния си ден водят своите деца на българско училище (понякога в друг град, в друг щат, преодолявайки големи разстояния), на самите деца, които са заети в местната образователна система, а през уикенда – и в българската, е съизмерима с възрожденския просветен патос. Този феномен на комплексна идентичност, ангажираност, лоялност, може да бъде обяснен чрез оптиката на транснационализма (срв. Кръстева 2014: 146-162). Усилията за интегриране в приемната страна не изключват поддържането на културната идентичност и връзката с българското културно наследство. Транснационализмът е релевантен инструментариум в случая, доколкото неговата специфика е дейността на неинституционализирани актьори в мрежи (Portes 2001): полуинституционалният статут на българските училища зад граница по отношение на българската държава, инициативата „отдолу“, АБУЧ и неформалните мрежи на българските училища в чужбина, родителските комитети са показателни в това отношение.

Училищният патрон

Характерна особеност на българските училища зад граница е изборът на патрон. Въпреки множеството възможности, названието на училището неотменно има отношение към българската история, география, култура, т.е. българските образователни центрове зад граница както на ниво институция и дейност, така и на ниво ономастика, отвеждат към националното културно наследство. Най-често изборът на училищен патрон бива (приеман за български) светец, национален герой, български възрожденец или писател, реални с отношение към свободата, просветата, родината. Сред (възприеманите за) български светци често патрони на мигрантските училищата са: св. Кирил и Методий (Никозия, Уотфорд и Бирмингам, Атина, Барселона, Валядолид, Витория, Рим и Нетуно, Ванкувър, Лисабон, Бостън, Сан Франциско, Лос Анжелис, Лайден, Виена, Барселона и Торевиеха, Париж и Тулуза); св. Климент Охридски (Лимасол, Вашингтон, Годалминг, Екс ан Прованс, Айндховен); св. Иван Рилски (Мадрид, Валенсия, Енгера, Чикаго); св. София (Чикаго); св. Георги Зограф (Солун); св. Седмочисленици (Реус). Национални герои, избирани за патрони на български училища зад граница, са: Васил Левски (Бенидорм, Валенсия и Сарагоса, Шанън, Париж, Сан Диего, Лондон), Христо Ботев (Глостър, Братислава, Торент, Ню Йорк, Вашингтон), Райна Княгиня (Римини). Немалко са и училищата, чиито патрон е български възрожденец – д-р Петър Берон (Ларнака, Манхайм, Прага), Паисий Хилендарски (Лимасол, две училища

¹¹⁰ Вж. и частта за българските църкви зад граница в настоящата монография.

в Атина, Париж, Мюнхен), Захари Стоянов (Патра), Васил Априлов (Кастельон), Бачо Киро (Алкоркон). Други мигрантски училища избират за патрон български владетел: Хан Аспарух (Сънивейл), Хан Кубрат (Лондон); български писател: Иван Вазов (Копенхаген, Париж, Лион и Мандельо ла Напул), Никола Вапцаров (Никозия, Ерфурт, Грац), Пейо Яворов (Милано, Брюксел), Дора Габе (Мюнхен), Димитър Димов (Колядо Вилялба), Йордан Йовков (Мадрид), Алеко Константинов (Чикаго). Училищата зад граница възприемат за название и български литературни герои или заглавия – Ян Бибиан (Карлсруе и Мюнстер), „Патиланско царство“ (Чикаго), Патиланци (Монпелие), „Ние, врабчетата“ (Щутгарт), Родна стряха (Ларнака), Родна реч (Чикаго, Цюрих, Лондон). Училищни патрони стават и българи с принос в приемното общество: физикът и електроинженер с български произход Джон Атанасов, създал компютърния прототип, дава име на българско училище в Чикаго; (скулпторът) Асен и (художникът) Илия Пейкови са патрони на училищата в Рим и Нетуно¹¹¹. Аналогично на читалищните институции в България, реални с отношение към свободата, просветата, родината често стават названия на български училища в чужбина: Възраждане (Йорет де Мар), Пробуда (Гандия), Слово (Годалминг, Валенсия, Оксфорд), Азбука (Дъблин), Азбукарче (Полис Хрисохус), Буквар (Базел), АБВ (Хелзинки, Амстердам), Родолубие (Валенсия, Чикаго), Зора (Амстердам). Макар и по-рядко, название на училище дава българско географско понятие – Розова Долина (Лондон), традиционен обреден предмет – Мартенички (Сан Франциско). Без претенции за ономастична и географска изчерпателност, направеният обзор очертава основни посоки и тенденции относно названията на българските училища в чужбина.

Изборът на училищен патрон може да бъде резултат както от лични предпочитания (на основателите на училището), така и от конкретна причина. За патрон на Българското училище в Никозия към Съюза на българите в Кипър е избран Никола Вапцаров поради факта, че през 1932 г. поетът участва в учебно плаване като юнга и акостира в недалечния град Фамагуста. Едно от българските училища в Чикаго носи името „Алеко Константинов“ в памет на Щастливеца, който през 1893 г. посещава Световното изложение в американския град. Резонно е българско училище в Испания да избере за патрон Димитър Димов, предвид специализацията на писателя в Испания и последвалата тема за Испания като една от доминиращите в творчеството му. Сред предпочитаните патрони на българските училища в чужбина се очертават Васил Левски, Христо Ботев, св. Кирил и Методий, св. Климент Охридски, св. Иван Рилски, Паисий Хилендарски, Иван Вазов – персоналия, съчетаваща националното, героичното и просветното начало, с отчетлив консолидационен потенциал сред българските мигрантски общности. Уклонът към писатели, литературни произведения и персонажи, към словото и

¹¹¹ Първоначално училището в това градче е филиал на римското „Св.св. Кирил и Методий“, но през 2016 г. става филиал на БНУ „Асен и Илия Пейкови“ – Рим.

азбуката в избора на училищно название насочва към образователната специфика на този тип институции в чужбина, чиито фокус е преимуществено българският език и литературата, създадена на него.

Специфичен пример за избор на патрон представлява Българското училище към посолството на Република България в Лондон, наречено през 2016 г., в негово присъствие, на бившия посланик в Лондон и съветник на двама български президенти Иван Станчов. Както пише Снежина Мечева, директор на училището, „днес за нас той е един от малцината живи възрожденци“ (2017: 228). Приносът на Иван Станчов към българското образование в чужбина далеч не изчерпва заслугите му към България. През 1991 г., с мотива „липса на средства“ българските власти стартират закриване на училищата към дипломатическите мисии и разпродават училищното имущество. Новоназначеният посланик в Лондон, Иван Станчов, от семейство на дипломати, самият той без дипломатически опит, категорично се възпротивява на тези действия на своите началници, като съхранява и възстановява училището към посолството в Лондон. За да продължи учебният процес, посланикът прави и лични дарения, и осигурява такива чрез лондонски фирми. Същата учебна година Министерството на образованието на България не признава дипломите, които училището издава, въпреки че същите учители работят по одобрени от МОН програми и учебници (Мечева 2017: 229)¹¹². Трябва да се подчертае, че подобни действия не са изолирани явления – по един или друг начин се запазват и няколко други училища при посолствата. Към 2017 г. към българските дипломатически мисии функционират 14 училища.

Повечето български училища зад граница следват образователния модел, установен в България. По този начин българското културно наследство се предава, съхранява, популяризира чрез елементи като българските език и литература, история, персоналия, география, празници, извънкласни дейности, свързани с българските традиции. Съществуват и организирани според друг принцип български училища зад граница, обучението в които е съсредоточено в изучаването на изкуства (хорово пеене, изобразително изкуство, фолклорни пеене, свирене и танци) и български език, като съответното изкуство не отвежда непременно към българското културно наследство. В този тип училища, ако не са специално насочени към българския фолклор, връзката с българската културна идентичност се съхранява чрез българския език. Така Българският детски хор с училище „Гергана“ – хронологически първият образователен център в Ню Йорк – е основан през 2004 г. като вокална инициатива, като постепенно развива и училищна

¹¹² През 2007 г. Иван Станчов присъства на Първата кръгла маса, организирана от току-що създадената Асоциация на българските училища в чужбина (АБУЧ) в сградата на Народното събрание по покана на тогавашния му председател Георги Пирински. Завършва поздравлението си в свой стил чрез въпрос: „А защо не виждам тук министъра на образованието г-н Даниел Вълчев?“ И до този момент Иван Станчов продължава да подкрепя АБУЧ, на която е почетен член.

дейност (Гергова, Борисова 2018). Аналогичен път извървява фокусираното във фолклорни занимания Българско училище по изкуства, български език и традиции „Мартенички“ в Сан Франциско, което възниква през 2009 г. с „неделни занимания по народни танци, песни и български обичай“ за деца и родители¹¹³, а впоследствие прераства в училище по изкуства. Сходен е и случаят с училище Young Bulgarian Voices New York, което залага повече на извънкласните занимания, включително и за възрастни – хор и гайдарска група – и не търси финансовата подкрепа на българската държава.

Извънкласни дейности

Българските училища зад граница развиват разнородни дейности с отношение към културното наследство: освен обучението по български език и литература, история и цивилизация, география и икономика на България, те включват и редица извънкласни занимания. **Училищната празничност** привлича като публика множество представители на българската общност, без непременно всички да имат пряко отношение към училището, т.е. консолидационният заряд на училището по отношение на емиграцията е особено видим по време на празници и тържества (Коледа, 3 март, 24 май)¹¹⁴. В повечето български училища в чужбина като извънкласна дейност се изучават **фолклорни танци**¹¹⁵ и **песни**, във **фолклорните работилници** децата изработват традиционни празнични предмети: сурвачки, мартеници, лазарски китки, кукерски маски, боядисват великденски яйца. Фолклорните занимания често са паралелни за ученици и родители. Същевременно, учениците в българските училища зад граница, насърчавани от преподавателите си, **участват и печелят награди в конкурсите, организирани от Държавната агенция за българите в чужбина** – в литературния конкурс „Стефан Гечев“, в конкурса за изобразително изкуство „България в моите мечти“, в певческия конкурс „Любка Рондова“. Българските училища в Чикаго всяка година през месец февруари участват в организираната от Българо-американския център за културно наследство **олимпиада, посветена на Васил Левски**. Форматът включва викторина „Какво знаем за живота на Апостола“ и спортни игри¹¹⁶. Множество училища в чужбина организират **благотворителни акции**, посветени на различни каузи в България. Вече осем години Светлана Кампс и Българската православна църковна община „Св. Климент Охридски“ в Мюнхен развиват инициативата „Коледа в кутия“ (вж. Борисова 2016: 223), в която се включват все повече български училища в Германия, изпращайки подаръци за деца и възрастни в неравностойно

¹¹³ Вж. sites.google.com/a/martenichki-school.com/www/predistoria (24.10.2017).

¹¹⁴ Вж. и главата в настоящата монография, посветена на празничността.

¹¹⁵ Вж. и частта за фолклорните групи в настоящата монография.

¹¹⁶ За проявата през 2017 г. вж. chicago.bg/седмата-олимпиада-за-левски-мина-под-з (26.10.2017).

положение в България¹¹⁷. В рамките на българското училище в Хамбург, което основава, д-р Ваня Велкова многократно инициира благотворителни мероприятия в полза на домовете за деца, лишени от родителска грижа в с. Рабиша, с. Борован, с. Широка лъка, СОУ „Христо Ботев“ в с. Баните.

Българското културно наследство бива опознавано, усвоявано и чрез **екскурзиите в България**, организирани от редица български училища зад граница. Благодарение на преподавателския ентузиазъм учениците от БУ „Д-р Петър Берон“ в Ларнака, Кипър, през лятото на 2016 г. имат възможност да посетят и опознаят забележителностите в Кюстендил, Рилския манастир, София, Хисаря, Калофер, Сопот, Карлово, Копривщица, Панагюрище. През лятото на 2017 г. „Малко българско училище“, Чикаго, организира детски езиков лагер в Бургас с посещение на острова Св. Анастасия, Созопол, Несебър, общинската сграда в Бургас, както и местно училище, където децата посещават класове по скулптура и живопис¹¹⁸. Пример как културното наследство може да бъде предавано на поколенията чрез игровото начало е летният лагер Чуднотека „Малката България 2017“, организиран отново от „Малко българско училище“ в Чикаго, осигурил за децата, останали в САЩ през лятото, забавления, песни, танци и игри на български език.

Българските училища зад граница – перспективи

За отбелязване е фактът, че в повечето български училища зад граница интересът на обучаващите се ученици стихва около 5–6 клас. Като причини могат да бъдат изтъкнати нарастващата трудност в обучението в местната образователна система, която изисква повече усилия за подготовка и намалява времето и възможността за посещение на българско училище, както и преценката на родителите, че нивото на владеене на български език на децата им вече е достатъчно за комуникация помежду им и в контактите с приятели и роднини в България. Зрелостниците в българските училища зад граница в Европа са повече в сравнение с тези в Америка, тъй като много родители работят временно в ЕС и съответно повече семейства се завръщат в родината, където децата продължават обучението си. Миграциите в Европа са много по-динамични и в двете посоки поради по-малките разстояния.

Училищата зад граница са полезни за българите в чужбина и с предоставянето на възможности зрелостниците да се подготвят за кандидатстване във висши училища в България. Така например след сключен през 2017 г. двустранен договор за сътрудничество между Съюза на българите в Кипър и Великотърновския университет „Св.св. Кирил и Методий“ се утвърждава практиката зрелостници, завършили български училища в Кипър, да полагат изпит и да продължават обучението си във ВТУ.

¹¹⁷ Вж. www.dobrasreshta.de/?cat=7 (26.10.2017).

¹¹⁸ Вж. www.eurochicago.com/2017/07/malko-balgarsko-utchilishte-burgas (26.10.2017).

Срещу ненавременното прекъсване на обучителния процес е инициираната от АБУЧ и подкрепена от българските евродепутати **петиция** до Европейския парламент **малките езици в ЕС да бъдат признати за матуритетни и по този начин равнопоставени с останалите**. Повишаването на статута на българския език зад граница като резултат от реализирането на тази стратегия ще предотврати ранния отказ от обучителния процес в българските училища зад граница, като същевременно ще привлече много по-голям брой български деца в мигрантските училища. През 2016 г., в отговор на заявлението на Българското училище „Иван Станчов“ към посолството на България в Лондон, правителството на Великобритания отказва да предостави матуритетен статут на българския език (Мечева 2017). **Матуритетният статут на българския език е утвърден засега в Ирландия и в някои американски щати като Вашингтон и Илинойс, в които българският език е официално признат като част от програмата за двуезичност (Seal of Biliteracy)¹¹⁹**. В резултат, учениците в българските училища в тези държави/щати са мотивирани да завършат курса на обучение и да положат изпит по български език, тъй като това увеличава възможностите им за продължаване на образованието както в приемната страна, така и в България; способства и намирането на престижна работа (Борисова 2018).

През 2017 г. по инициатива на директора на българското училище „Джон Атанасов“ в Чикаго, Боянка Иванова, и колегите ѝ, със съдействието на генералния консул в Чикаго Иван Анчев, както и на МОН, са положени първите изпити и е дадена възможност на всички български училища в чужбина да провеждат изпити по български език, а учениците от чужбина да получават сертификат за езикова компетентност по Общата европейска езикова рамка чрез Департамента за езиково обучение към Софийския университет „Св. Климент Охридски“.

На базата на направения преглед може да се очертаят следните изводи за ролята на българските училища в чужбина за поддържане на културното наследство в миграция. В началото на XXI век за първи път в историята и географията на българската държава **в над 350 училища в чужбина**, разположени на всички континенти с постоянно население, **се води обучение по български език, история, география и култура** (Кулов 2016). Отговор на потребността от български образователни средища, от социална дейност или вследствие носталгичен жест, **българските училища зад граница** се оказват мигрантската институция **с най-мошен консолидационен заряд за българската общност**. Като съхранява, популяризира пред местни публики, предава на поколенията българското културно наследство, **училището във висока степен задава ритъма**

¹¹⁹ Вж. www.ekipnews.com/news/world/svetyt_zn_nas/bylgarskiqt_ezik_e_priznat_kato_chast_ot_programata_zn_dvuezichnost_na_amerikanskiq_shtat_ilinojs/199099; www.bitelevision.com/balgarskiyat-ezik-veche-ofitsialen-v-shtata-ilinojs; www.bg-voice.com/articles/view/bulgarskiyat_ezik_veche_oficialen_v_uchilishtata_v_ilinojs/7022 (28.04.2017).

празник – делник на мигрантската общност. Сред разнородните мигрантски консолидационни форми, държавните политики – българските и тези в приемното общество – са насочени преимуществено към училището. През ХХІ век за първи път разнообразните по географско разположение, организация, численост и начин на финансиране български училища зад граница в по-голямата си част участват, включително чрез свои организации, в правенето на политиките и се възползват от механизмите за финансово подпомагане, които българската държава предлага.

Обучаващи българските деца зад граница в езика и литературата, историята и географията на България, повечето училища включват в заниманията си редица извънкласни форми с отношение към културното наследство: фолклорни танци, пеене и свирене, работилници за традиционни предмети, тържества и конкурси. Тоест във фокус са езикът, историята, календарът, персоналията, на места – православието, като базови елементи, обезпечаващи българските мигрантски деца с устойчива културна идентичност, която стимулира успешната им реализация и интеграция. Българските преподаватели зад граница, често заети през седмицата в съвсем различни сфери, с възрожденска отдаденост и жар осъществяват обучението в българските училища. От 2017 г. учителите имат възможността да участват в квалификационни курсове относно преподаването на български език като чужд и роден в най-добрите български университети. Обществено все по-чуваем става апелът на учителите зад граница учебните програми, учебниците и помагалата, по които се работи извън България, да бъдат изработени тъкмо от преподаватели с опит в българските училища в чужбина. Благодарение на преподавателската активност българските зрелостници в Кипър могат да кандидатстват в български висши учебни заведения, практика, която очаква нови адепти. Пак благодарение на българските преподаватели зад граница в България е създадена АБУЧ като представител на българските училища в чужбина и медиатор между тях и българските държавни институции с цел съвместно създаване и последователно прилагане на релевантни политики по отношение на българските образователни центрове извън България. Благодарение отново на българските преподаватели в Ирландия и някои американски щати, българският език е включен в зрелостните дипломи. А една от актуалните заслуги на АБУЧ е подетата кампания в Европейския парламент и двустранните отношения на Република България за равнопоставеност и признаване на всички малки езици в ЕС за матуритетни.

Обсъждат се перспективите за електронно и дистанционно обучение по български език, история, география и култура на България, което ще открие нови хоризонти, ще разшири и обогати значително образователните възможности на всички български деца в миграция. Българските училища зад граница са мигрантските институции, които не само образоват, но и ревностно отстояват българската културна идентичност, работят чрез своите организации за равнопоставеността на всички култури в Европа и по света.

БЪЛГАРСКИ ПРАВОСЛАВНИ ЦЪРКВИ И ЦЪРКОВНИ ОБЩИНИ В ЧУЖБИНА

Яна Гергова

Съществуването на православната църква извън националните и канонични територии се характеризира с употребата на религията в някои от приемните страни като главен маркер при включването на членове на т.нар. транснационални общности в етническа или национална група и важно средство за поддържане на връзки с родината (Roudometof 2010). Православните църкви в миграция действат като транснационални институции, поддържайки техния национален фокус, а транснационалните връзки спомагат за изграждането и укрепването на религиозната идентичност, която се осмисля като застрашена чрез живеенето в не-православна среда (Hämmerli, Mayer 2014: 18). В българската и чуждестранната хуманитаристика изследванията върху православната църква като мигрантска институция са съсредоточени основно върху функциите на църквата в диаспора, православната диаспора в контекста на миграционните процеси, религията като идентичностен маркер, връзката на църковната общност с мигрантските институции, църквата като транснационален актьор и пр. (вж. напр. Михайлова 2005; Янкова 2014; Гергова и др. 2015; Ebaugh, Chafetz 2000; Beyer, Beaman 2007; Hämmerli, Mayer 2014; Leustean 2014; Stoeckl 2014; Hämmerli 2016).

Със засилването на потоците от българи емигранти към страните от Западна Европа и САЩ в края на XX и началото на XXI век и особено след приемането на България в ЕС през 2007 г., нараства и нуждата от организиране и изграждане на нови енории и нови храмове, които да обслужват разрасналите се мигрантски общности. В по-голямата си част църковните общности, както по-старите, така и най-новите, възникват вследствие и благодарение на **инициативи на местната мигрантска общност**. Българската православна църква подпомага организирането на църковните общности зад граница, но не е инициатор (Желев 2001). Мотивацията за създаването им не би могла да се ограничи обаче само в необходимостта от религиозна институция, която да изразява съответно и религиозната принадлежност на българските мигранти – в случая православието. Напротив – в повечето случаи църквата в миграция освен като средство за **поддържане на религиозната идентичност**, особено що се отнася до тези, основани в различна от изповядваната религиозна среда, се възприемат и като **консолидационен**

център, който да отговаря на нуждите на общността. Църквите изпълняват важна роля в организирането на мигрантските общности (Berzano 2008 чрез Ihlamur-Öner 2014: 32) като предоставят пространство за възпроизвеждане на традициите (Ihlamur-Öner 2014: 32) и обучение в тях, за решаване на общностните или личните проблеми, за обмяна на информация, общуване на роден език, връзка с родината. Религията при мигрантите често се възприема повече като маркер на етническата идентичност и социални услуги, отколкото като духовност, а мигрантските отношения с религиозните институции се договарят и адаптират в зависимост от своето време, контекстуални специфични ситуации и необходимост (Gallagher 2014: 251). „Функцията на църквата е да обединява хората... Българинът пази традиции. Когато се случи нещастие – прибягва до църквата. Когато се роди дете – за кръщение, пак...”¹²⁰

Българските православни църкви зад граница в по-голямата си част действат под юрисдикцията на Българската православна църква и се причисляват към една от двете функциониращи задгранични български епархии – **Българска източноправославна епархия в САЩ, Канада и Австралия** със седалище в Ню Йорк, САЩ, и **Българска източноправославна епархия в Западна и Средна Европа** със седалище в Берлин, Германия. Двете епархии следват различна линия на възникване и развитие¹²¹.

Първите български православни общини в САЩ са създадени през 1906–1907 г. в Медисън и Гранит Сити, Илинойс, където през 1909 г. е основана и първата българска църква отвъд океана, посветена на св. Кирил и Методий. Българските православни общини в САЩ и Канада се определят като македонско-български или българо-македонски, тъй като повечето от тях се състоят от бежанци от Вардарска и Егейска Македония, които емигрират след Илинденско-Преображенското въстание от 1903 г. (Mihaylova 2017: 242), и са често под влиянието на Македонската патриотична организация (Иванов 2011: 40).

Българска източноправославна епархия в САЩ, Канада и Австралия е създадена официално през 1937 г. с решение на Синода на БПЦ. За викариен епископ, който да се грижи за епархията, е поставен Андрей Велички. През 1950 г. епископ Андрей основава пет български православни енории в градовете, центрове на българската мигрантска общност в Австралия, като по този начин към диоцеза

¹²⁰ ФНАИФ № 2803, интервю с протойерей Юлий Николов, свещеник в Българската православна църква „Свето Богоявление Господне“ в гр. Сеговия, зап. Г. Георгиев, 26.10.2015 г., Сеговия, Испания.

¹²¹ Освен православни общини, българите зад граници създават и протестантски общности, част от които имат и собствени храмове. Те образуват широко развита мрежа (Маева 2013б: 162), като особено активни са протестантските църкви във Великобритания, Франция, Германия, САЩ. Въпреки голямата им активност, в настоящия текст няма да бъде обърнато специално внимание върху развитието и дейността им, тъй като те не се причисляват към „традиционната“ религия за България и не биха могли да се определят като консолидираща институция на базата на културно наследство и национална идентичност.

се приобщава още един континент (Аврамова 2016: 7). Поради политическата обстановка в България по това време и неодобрението на епископа от страна на местната българска общност, следват дълги години на проблеми и разделения в епархията¹²². През 1969 г. Синодът разделя епархията и обособява три – Нюйоркската, Детройтската и Акронската. Митрополит Андрей поема ръководството на Нюйоркската епархия, а начело на другите две застава епископ Йосиф Знеполски (Иванов 2011: 65). След смъртта на епископ Андрей през 1972 г., Йосиф поема Нюйоркската епархия, докато другите са обединени и поверени на епископ Симеон¹²³. През следващите години още няколко епископа се сменят при управлението на двете епархии (вж. Иванов 2011: 67). Основите на съвременното състояние на епархията е поставено през 1989 г., когато Нюйоркската и Акронската епархии са слети в една, а за митрополит е избран епископ Йосиф (Иванов 2011: 77).

През последната четвърт на XX и началото на XXI век голяма част от българските църковни общини в САЩ преминават към Православната църква в Америка. Като основна причина за това се смята липсата на финансова помощ от България. Църквите в САЩ се изграждат със средства на енорияшите и се регистрират на името на сформирания от тях църковна общност, а не на Светия Синод. Така църковното настоятелство, което плаща и заплатата на свещеника, е органът, решаващ под чия юрисдикция да бъде храмът и как да се разпорежда с имуществото¹²⁴. За периода 1976–2007 г. като такива могат да се определят 19 църковни общини. Особеност при тях е, че службата рядко е на български, както и свещеникът често не е българин (вж. повече Mihaylova 2017: 243-245 и пос. там библ.)¹²⁵.

Макар и по-малка по територия, Българска източноправославна епархия в Западна и Средна Европа обхваща близо 40 български църковни енории и общини в страните Германия, Норвегия, Швеция, Финландия, Обединеното кралство, Нидерландия, Белгия, Франция, Испания, Португалия, Италия, Малта, Швейцария, Австрия, Словения, Хърватия, Чехия, Словакия и Унгария¹²⁶. Нейното създаване по

¹²² Вж. подробно Иванов 2011: 40-62.

¹²³ По-късно митрополит на Българска източноправославна епархия в Западна и Средна Европа.

¹²⁴ Вж. Николова, Силвия. 2016. Губим храмовете си отвъд океана. – *Монитор*, 12.01.2016 – www.monitor.bg/a/view/56702-Губим-храмовете-си-отвъд-океана (20.10.2017). Проблемът със заплащането на църковните служители в САЩ датира малко след създаването на първите православни български общини, когато броят им постепенно нараствал значително, което пораждало нуждата от повече църковни служители. Изпращаните свещеници били пряко подчинени на Синода и получавали заплати си от България. По време и след Първата световна война, комуникацията между Америка и България е затруднена, а парите за свещениците не идвали. Това поставя началото на икономическата зависимост на свещениците от енорияшите, а по-късно и от техните настроения и идейно-политическа принадлежност (Иванов 2011: 38).

¹²⁵ Повече за българските църковни общини в САЩ вж. Генов 2013.

¹²⁶ На официалния сайт на Българската източноправославна епархия в Западна и Средна Европа е поместена информация за 31 църковни общини. Вж. bulchurch.org/municipals (20.10.2017 г.).

времето на патриарх Максим цели пасторалното обгрижване на разрастващата се българска диаспора (Zhelev, Dimitrov 2010: 69). За първи патриаршески викарий, управляващ българските църковни общини в Западна Европа, е избран епископ Симеон Главиницки със седалище в Будапеща.

Изборът на БПЦО „Св.св. Кирил и Методий“ в унгарската столица не е случаен. Това е може би най-старата българска църковна община в рамките на Среда и Западна Европа. Основана през 1916 г. от българите градинари, които скоро след установяването си на унгарска територия започват и изграждането на институциите на своя обществен и религиозен живот (Янкова 2014: 81). През същата година отваря врати и българското училище в града, в което е поместен новият български параклис. Десет години по-късно, поради нарастващата българска мигрантска общност, се налага разширяването на храма. Новата църква е издигната през 1930–1931 г. върху подарен от общината терен и със средствата на доброволни дарения¹²⁷. През същия период, благодарение на ентузиазма и желанието на българските мигранти в Унгария за създаването на консолидационни и духовни центрове, е основана православна църковна община и в град Печ с патрон „Св. Иван Рилски“¹²⁸.

Официално за първи митрополит на новоучредената българска Западноевропейска епархия Симеон е избран през 1986 г., а с решение на Св. Синод през май 1994 г. титлата му е сменена на западно- и средноевропейски митрополит, като седалището на епархията е преместено в учредената година по-рано църковна община „Св. цар Борис Покръстител“ в Берлин. 80-те години на XX век са и времето, когато възникват все повече български православни общини по инициатива на нарастващите мигрантски общности в страните от Западна Европа. Така, в края на 1980 г. е поставено началото на българската православна църква „Св. преп. Паисий Хилендарски“ в Стокхолм по инициатива на иконом Лука Кадиев от софийския храм „Св. Седмочисленици“, чийто син Петър Кадиев е имигрант в Швеция¹²⁹. През 1981 г. с благословението на митрополит (тогава викарий) Симеон е основана БПЦО „Св. Патриарх Евтимий Търновски“ в Париж, чиято дейност стартира с пристигането на първия енорийски свещеник отец Антон Вълчанов през 1985 г. През 1982 г. по инициатива най-вече на местната мигрантска общност български църковни общини се откриват и в Мюнхен, Щутгарт, Брюксел и Лондон.

Българската източноправославна епархия в Западна и Средна Европа се разраства най-силно в самия край на XX и началото на XXI век, когато се

¹²⁷ Вж. news.bnt.bg/bg/a/istoriyata-na-blgarskata-tsrkva-v-budapeshcha; bulchurch.org/municipals/?mu=58 (12.10.2017).

¹²⁸ Вж. повече Янкова 2014: 82 и пос. там библ.

¹²⁹ Вж. bulchurch.org/municipals/?mu=47 (12.10.2017), както и ФНАИФ № 2831, интервю със свещ. Ангел Петрунов, обслужващ църковните общини в Скандинавските страни, зап. Я. Гергова, К. Михайлова, Вл. Пенчев и М. Борисова, 12.10.2015 г., София, България.

учредяват църковни настоятелства и се устройват български църковни общини в редица европейски градове с по-големи български мигрантски общности – в Лион и Страсбург (1997), Барселона (1997), Лисабон (2001), Рим (2004), Сеговия (2006), Хамбург и Манхайм (2009) и др. Според доклад, изнесен на Десетия епархийски събор, състоял се през юни 2017 г., в Западно- и Средноевропейска епархия има общо 32 свещенослужители (от тях 6 архимандрита, 9 ставрофорни иконома, 3 иконома, 6 протоiereя, 7 свещеника и един схийеродякон), които обслужват църковните общини, както и един епархийски манастир – „Св. Троица“ в Бухаген, Германия, с общо 4 монаси (2 архимандрити, 1 схийеродякон и 1 монах). Отбелязва се също и разрастването на епархията по отношение на броя български църкви през периода 2011–2017 г., когато са регистрирани нови църковни общини в Люксембург, Грац, Кьолн–Брюл и Цюрих, а инициативи за откриването на такива са подети още в Анцио, Флоренция, Болоня, Неапол и Палма де Майорка¹³⁰. През 2013 г. по лична молба поради здравословни причини митрополит Симеон е освободен от длъжност, а негов заместник става дотогавашният викарен епископ – Антоний¹³¹.

Българските православни храмове

Може би едно от най-големите предизвикателства пред българските църковни институции в чужбина е намирането на подходящо място за извършване на богослуженията. Православните български храмове зад граница (в Западна, Северна и Южна Европа и САЩ) нямат собствени църковни сгради, които да са строени специално да изпълняват ролята на храмове. Изключение тук прави спомената българска църква в Будапеща. Няма и нито една църковна сграда, която да е собственост на Българската православна църква. Съществуват *приспособени*¹³² помещения, които са функционално реконструирани и трансформирани за нуждите на богослужебните последования. Като такива в Европа биха могли да се определят две български църкви. Първата е „Св. Иван Рилски“ в Лондон, локализирана в помещение (бивш гараж) в двора при Посолството на Република България във Великобритания. Самата църковна община е основана през 1980 г. по инициатива на местната общност, но официално се сдобива с помещение за служби през 1993 г., когато е осветен параклисът към посолството¹³³. Ситуирането на църквата в близост до други български институции – посолство, културен институт и българско училище, които също функционират в същата или близка сграда, **„образуват цялостен български институционален комплекс, съставен**

¹³⁰ Вж. bulchurch.org/западноевропейска-митрополия-провед (12.10.2017).

¹³¹ Вж. Карамихалева, Александра. „Избор на Западно- и Средноевропейски митрополит на БПЦ – Българска патриаршия. Епархийски избор. Каноничен избор“. – *Църковен вестник*, 2013, 12, 2-3.

¹³² Тук ще използваме определенията за двата типа български църкви – приспособени и предоставени, предложени от авторите Я. Гергова, М. Борисова, Л. Гергова и Т. Матанова в тяхната статия „Църквата като институция за българите в чужбина“ (Гергова и др. 2015: 141).

¹³³ Вж. официалната страница на параклиса: bgchurch.org.uk/about.php (15.10.2017).

от властова представеност, култура, образование и духовност“ (Гергова и др. 2015: 143).

Втората храмова сграда от този тип е българската църква във Виена. Основана през 1967 г. българската църковна община в града първоначално използва храма на Руската православна църква, но през 1993 г. тогавашният български посланик във Виена Александър Караминков предоставя помещение в жилищния комплекс на посолството, което църковната община ремонтира и преустройва в храм. Поради малкия размер на сградата, през 2013 г. стартира инициатива за изграждането на нов храм. Със средства от дирекция „Вероизповедания“ на Министерски съвет, с подкрепата на посолството ни във Виена и чрез даренията и усилията на църковното настоятелство новата църква е построена и осветена през юни 2017 г. от митрополит Антоний. Макар че новият храм се намира на приземния етаж на жилищен комплекс, интериорът му е изцяло конструиран за нуждите на православно богослужение и според изискванията на църковния канон¹³⁴.

С изключение на тези два случая и няколко други в САЩ¹³⁵, повечето български енории зад граница използват за богослуженията си *предоставени* сгради от други християнски деноминации (в зависимост от съответната държава това могат да бъдат католически и протестантски храмове) или местните власти (община), или такива, използвани от други православни християнски църкви (румънски, сръбски, гръцки, руски и др.). Преотстъпването в някои случаи е срещу нисък месечен наем или само срещу поемане на режимните сметки. По този начин действат например повечето български църкви в Германия: в Мюнхен, поместена в крипта към действаща католическа църква; в Майнхайм, Регенсбург, Пасау и др., както и митрополитската църква за Средна и Западна Европа в Берлин, която е бивш гробищен храм, но преустроен за нуждите на българската енория. Предоставена от Ватикана е сградата, в която организира богослужения българската църковна община в Рим – „Св. Павел ала Регола“ – действаща през седмицата като католически храм, през неделните дни и на големите празници, тя се превръща в православно място¹³⁶. По същия начин са организирани и богослуженията в другия италиански град, характеризиращ се с голяма българска мигрантска общност –

¹³⁴ Вж. dveri.bg/wcd9p; www.bg-patriarshia.bg/news.php?id=237231; inlife.bg/освещаване-на-новият-български-храм-с (16.10.2017).

¹³⁵ В САЩ се наблюдават случаи, при които сградите, които се използват за църковни, са закупени изцяло със средства на местната българска общност – обикновено жилищни или индустриални постройки, които се преустройват на църкви. Обикновено са на два етажа като на долния се служи, а горния има помещение за събирания след служба, има помещения за свещенослужителя, библиотека и др. Такива са например църквата в Лос Анжелис „Св. Георги“ (която е към Светия Синод на БПЦ) и църквата „Св.св. Кирил и Методий“ в Сан Франциско (към Православната църква на Америка). Вж. още Mihaylova 2017: 250.

¹³⁶ Това е втората църковна сграда, използвана от Българската православна общност в Рим за периода на нейното съществуване. Първоначално българската църква се е помещавала в храма „Св. Викентий и Атанасий“ в близост до Фонтана ди Треви, предоставен от папа Йоан Павел II.

Милано.

Важно е да се отбележи, че разлика се наблюдава и спрямо вида на предоставяне – за *временно ползване* или *постоянно*. При първите организирането не само на службите и празничния календар, но и на храмовото пространство в съответствие с православните традиции, са плод на огромни усилия от страна на свещеника и църковното настоятелство¹³⁷. Именно Италия е типичен пример – българската православна общност често е поставена в ситуация на гост в църквата, който задължително да внимава при употребата на сградата (да следи за капки от свещи по пода, правилното използване на дървените пейки, внимателното поставяне на православните икони и утвар). При храмовете за постоянно ползване подобни процеси са сравнително по-леки. От една страна, липсва постоянен контрол и нуждата от преместване, поставяне и прибиране на църковния инвентар, а от друга – налице е сигурно място за провеждане на празнични служби, съобразени с православния календар, а не със свободните дати за използване на сградата. В Люксембург например през 2017 г. БПЦО „Св. Иван Рилски“ отбелязва Гергьовден много рано сутрин, тъй като сградата тогава е свободна¹³⁸ – богослуженията се извършват в католическия храм „Св. Алфонс“. За да има сигурно пространство за бъдещите си служби, през юли същата година представители на църковното настоятелство осигуряват и използването веднъж месечно на параклиса в духовната семинария „Св. Йоан XXIII“¹³⁹.

Трансформацията, която претърпяват преотстъпените храмове, е дело, с което се заемат църковните служители и представителите на църковните настоятелства с помощта на дарения – например „Св. Богоявление Господне“ в Сеговия, Испания, която използва храм към ордена на „Сестрите на милосърдието“, „Св. Йоан Рилски“ в Чикаго, САЩ – бивша лютеранска църква, трансформирана към каноните на православния канон; българската църква „Св. св. арх. Михаил и Гавриил и св. преп. Паисий Хилендарски“ в Хага, Холандия, и др. По-рядко разчитат на официална финансова подкрепа от българските държавни институции (Министерство на външните работи, Посолства, Дирекция по вероизповеданията), какъвто например е случаят с българския храм „Св. Иван Рилски Чудотворец“ в Лисабон, Португалия¹⁴⁰.

През 2013 г. той е отнет и българите остават без църква близо година. Вж. повече dveri.bg/993ua, www.24chasa.bg/Article/2117373 (16.10.2017).

¹³⁷ „Трябва винаги да се съобразяваме с архитектурните форми на католическите храмове...“ – ФНАИФ № 2803, интервю с протоиерей Юлий Николов в българската православна църква „Свето Богоявление Господне“ в гр. Сеговия, зап. Г. Георгиев, 26.10.2015 г., Сеговия, Испания.

¹³⁸ Вж. dveri.bg/wycd6 (16.10.2017).

¹³⁹ Вж. повече dveri.bg/wcf4w; www.bg-patriarshia.bg/news.php?id=249044 (16.10.2017).

¹⁴⁰ През февруари 2012 г. е подписан договор за безвъзмездно предоставяне на храма „Св. Богородица от Кабо“ на Българската църковна община „Св. Йоан Рилски“ в Лисабон, Португалия, благодарение на сътрудничеството между БПЦ и посланика на България в Португалия. На

Както вече споменахме, другият масово разпространен тип църковни сгради, които се използват от българските църковни енории зад граница, са *преотстъпените от другите православни християнски общини* като руската, румънската, сръбската, гръцката. В някои случаи и те са католически или протестантски храмове, жилищни или обществени сгради и помещения, прекопирани в православни църкви. Плюсът при тяхното ползване е липсата на постоянен наем, както и необходимостта от цялостното трансформиране на храмовия интериор за нуждите на православното богослужение. Така българските църковни общини регулярно или спорадично използват църковните сгради на гърци, румънци, сърби, руснаци (Париж, Сан Диего, Стокхолм, Осло, Хелзинки, Хамбург, Страсбург и др.).

Необходимостта българските свещеници да използват за богослужения храмовете на другите православни задгранични общини е единствено финансова. Липсата на средства за наемане или изграждане на български храм води до принудителното съвместяване на православните църкви в една сграда. Нито Българската православна църква, нито някоя от държавните институции, занимаващи се с проблемите на българите в чужбина, нямат ангажимент за поемането на разходи по поддържането на църковни общини. Това става обикновено с дарения на локалната мигрантска общност чрез еднократна помощ или регулярен членски внос – последното валидно най-вече за членовете на църковното настоятелство, които имат ангажимента и да търсят допълнителни финансови възможности. Нерядко самите свещеници отделят от собствени средства за заплащане на режийни разходи, закупуване на свещи, църковна утвар и пр. Не липсват и благотворителни инициативи – в БПЦО „Св.св. Кирил и Методий“ в Щутгарт, Германия, например, богослуженията се извършват през две седмици в събота в храмовете на руската или сръбската православна общност, а през останалото време църковната утвар и преносимият иконостас се съхраняват в домовете на миряните. За да се доближат до реализацията на идеята за собствен български православен храм, през 2016 г. църковната общност стартира кампания „Българска църква в Щутгарт“ с коледен благотворителен концерт, който се повтаря и през юни 2017 г. в рамките на организираната от католическата общност в града инициатива „Седмица на източните църкви“¹⁴¹.

освещаването на църквата през юни присъства министър-председателят Б. Борисов, а средства за реконструирането на храма са предоставени от българското правителство. Вж. повече www.mediapool.bg/premierat-prisastva-na-osveshtavaneto-na-balgarska-pravoslavna-tsarkva-v-portugaliya-news193622.html; dveri.bg/component/com_content/Itemid,100722/id,14577/view,article (18.10.2017).

¹⁴¹ Вж. dveri.bg/wcry6; www.24chasa.bg/novini/article/6325065 (20.10.2017). През октомври 2017 г. целта е постигната и след 30 години БПЦО в Щутгарт вече има своя църква, предоставена от римокатолическата общност в града. Вж. www.bg-patriarshia.bg/news.php?id=248749 (20.10.2017). Благотворителна акция за събиране на средства за изграждане на нов български храм е поета и в Лондон. Вж. www.justgiving.com/crowdfunding/emil-rusanov (11.11.2017).

Макар и най-често срещаната практика да е ползването на храма веднъж седмично или месечно в зависимост от заетостта на църковната общност домакин, не са редки и случаите на съслужие (напр. българският свещеник в Бон често служи заедно с домакините от руската църква в града; в Хамбург периодично се състоят съвместни служби с румънски и сръбски свещеници; българският свещеник Румен Пеловски от Българската църква „Св. Петка“ в Бостън извършва неделни съслужения със свещеника в сръбската църква „Св. Сава“¹⁴², и др.). Обратен пример може да се даде с българската църква „Св. св. арх. Михаил и Гавриил и св. преп. Паисий Хилендарски“ в Хага, Холандия, която използва самостоятелно предоставена от общината сграда, бивша руска църква, но веднъж месечно я предоставя на грузинската православна общност, с която поддържа близки контакти¹⁴³.

От една страна, употребата на тези храмове е възможно именно благодарение на **общия религиозен маркер** в лицето на православието, действащо в една инорелигиозна среда. От друга страна, обаче православните мигрантски общности имат необходимост от самостоятелно съществуване, независими една от друга не защото в основата на богослужението им се наблюдават никакви значими разлики, а защото мисията на църквата зад граница е по-различна от тази в родината. Защо е необходимо всяка православна мигрантска общност да разполага със собствен храм или най-малкото да организира служби на големите християнски празници?

Първият фактор това е *езикът*, но не толкова заради нуждата от разбираеми богослужения, а по-скоро заради езика като основен маркер и средство за предаване на културната и националната идентичност. Всяка мигрантска общност предпочита „да празнува на своя майчин език и спрямо своите родни традиции“ (Hämmerli, Mayer 2014: 14). В тази връзка православните църкви зад граница биха могли да се определят като институции с изявен национален характер, които са „много тясно свързани с националните традиции“ (Martikainen 2013: 108) и се грижат за запазването на етническата идентичност. Това може да бъде подкрепено и от два примера на функционирането на българска православна църква в две традиционно православни страни – Кипър и Гърция. Важно е да се спомене и че в тези две страни при по-голямата част от българите липсва езиковата бариера, тъй като нивото на владение на местния език е изключително високо. В Паралимни, през 2013 г., българският свещеник Станислав Симеонов инициира с подкрепата на Кипърската архиепископия създаването на *българоезична енория*¹⁴⁴ за нуждите на българите на острова. Българската общност в Атина използва за своите нужди

¹⁴² Вж. ФНАИФ № 2868, зап. Н. Вуков, 15-1.05.2015 г., Бостън, Чикаго, САЩ.

¹⁴³ Вж. ФНАИФ № 2962, интервю с отец Йоан Манев, зап. Я. Гергова и М. Борисова, 06.04.2017 г., Хага, Холандия.

¹⁴⁴ ФНАИФ № 2958, интервю с отец Станислав Симеонов, зап. М. Борисова и Т. Матанова, 19.05.2017 г., Паралимни, Кипър. Българоезичните служби се осъществяват в църквата „Св. Корнилий“, Паралимни.

предоставения от Гръцката архиепископия храм – в него се служи всяка неделя и на празници. Българи, които живеят в града, обаче споделят, че поради далечното местоположение на сградата, предпочитат да посещават някоя по-близка гръцка църква и ходят в българската само на празници, когато искат да са по-близо до общността. В този случай религията и наличието на българска църква в условия на еднаква деноминация на приемната страна служи повече като идентичностен маркер, отколкото като диференциращ фактор (Dimitrova 2013: 173). От друга страна, църквата се посещава от много гърци от квартала и затова службите се извършват от отец Стефан на два езика – български и гръцки. Тази практика на двуезично богослужение (или поне инкорпорирането на местния език в заключителната проповед) е често срещано явление – по този начин службата става достъпна за децата, родени и отраснали в приемната страна, за които българският език е като чужд, за съпруга/та от смесен брак и за новопокръстените, като по този начин те се приобщават към църковната общност¹⁴⁵.

Вторият фактор е *консолидиращият елемент и стремежът към укрепване и развитие на мигрантската общност* на базата не само на **религиозността**, но и на **културното наследство** като цяло. В контекста на „православната диаспора“ църквата като мигрантска институция би могла да бъде разгледана именно като „израз на съществуването на колективната памет за родината и място за нейното укрепване и освежаване, тъй като тя постоянно преоткрива етническата идентичност“ (Hämmerli, Mayer 2014: 14). Неслучайно е и присъствието в много български храмове зад граница на *национални символи* – знаме, портрети на български национални герои или елементи на традиционната българска култура – шевици, мартеници, керамика (в българската църква в Хага, например, има обособен „етнографски кът“ с предмети, интериорът е украсен с покривки с традиционни елементи, а редом до икона на Пресвета Богородица стоят портретите на Христо Ботев и Васил Левски).

Интериор и екстериор

Предизвикателство пред българските свещеници, както вече споменахме, е трансформирането на храмовия интериор за нуждите на православното богослужение. Там, където сградите се съвместяват с други местни или локални мигрантски църкви, православният интериор е временен – икони, църковна утвар и съгъваеми иконостаси – изключително популярни заради практическите си функции сред църквите в чужбина, които се слагат и прибират преди и след всяка служба (напр. в Рим, Милано, Щутгарт, Хамбург, Страсбург, Стокхолм, Сан Диего и мн.др.). При постоянното ползване често

¹⁴⁵ Тази практика се описва и от М. Хамерли и Ж.-Ф. Майер, които посочват неохотата на свещениците да включват локалния език в богослужението поради сложността на православната теологична терминология и трудностите при евентуален превод. Вж. Hämmerli, Mayer 2014: 15, бел. 20.

срещана е и стенописната декорация на част или на целия храм. Повечето иконописни, стенописни или дърворезбени творби за дело на българи – член на местната общност или на майстор от България¹⁴⁶. Църквите често се сдобиват с тях чрез директни дарения на съответния предмет или изображение, благотворително участие на майстора, закупуване чрез предварително събрани средства. Стилистиката е разнообразна – от традиционния византийски стил, копия на български школи¹⁴⁷ до силно разпространените принтирани изображения на известни чудотворни икони.

С изключение на царските, празничните и патронните икони, чийто брой в зависимост от размерите на църквата и, съответно, иконостаса варира, липсва някаква забележима закономерност в наличието на другите изображения на светците в интериора на църквата. Предпочитания се наблюдават, разбира се, към „българските светци“ като св. Кирил и Методий, св. Иван Рилски, св. Паисий Хилендарски, св. Петка и др., както и към „традиционните“ такива – св. Георги, св. Димитър, св. Николай Мирликийски, св. арх. Михаил и др.

В някои от българските църкви има обособени малки библиотеки с богослужебна, научна и научно-популярна литература (напр. в Хага, Берлин, Лондон, Сеговия) или се продават книги на български език на религиозна тематика. Не толкова с комерсиална цел, колкото в качеството си на общностна институция, свързана с българските традиции, обичаи и символи, в повечето български храмове зад граница за празници се продават боя за яйца, мартеници, църковни календари. Неизменна част от интериора са също кутиите за дарения – един от основните източници на средства за поддържане на църковните общини, както и свещите в различните им форми и видове (восъчни или парафинови).

Поради използването често на чужди сгради, рядко отвън има никакви белези за означаване на църквата като българска, с изключение на поставени табели. Когато се ползват обаче самостоятелно и когато пространството позволява, екстериорът често служи и като поле за празнични събития на цялата общност – изнасят се концерти, организират се пикници или общи трапези. В Атина например всяка година около 24 май българската църква „Св. Йоан Кръстител“ по инициатива на свещеника (до 2015 г. отец Антоний, след него отец Стефан приема и продължава традицията) събира в двора на храма всички български институции в града – трите

¹⁴⁶ Вж. например: за иконите и иконостаса в българската църква в Милано, изработени от Енчо Узунов от Троянско, който от години работи в Италия, и Иван Новаков от Асеновград – АИФ I № 498, с. 65, зап. К. Михайлова, 09.04.2015 г., Милано, Италия; за иконите и стенописите в църквата в Хага, изработени от зографа М. Мандалиев – ФнАИФ № 2962, а.е. 2, зап. Я. Гергова и М. Борисова, 06.04.2017 г., Хага, Холандия.

¹⁴⁷ Свещеникът в българската църква в Сан Франциско отец Христо Цанков дълги години служи в Габрово. Силно впечатлен от иконите в църквата, той поръчва същите и за тази в САЩ. Смята, че те са изключително подходящи за задгранична българска църква, тъй като в одеждите на светците са втъкани елементи на български народни носии. Вж. ФнАИФ № 2944, зап. К. Михайлова, 19.05.2017 г., Сан Франциско, САЩ; ФтАИФ № 1625, сн. 271-290, сн. К. Михайлова.

училища, групата за народни танци, българския хор и др., на празнично честване с концертна програма.

Друг интересен пример е превръщането на *екстериорното храмово пространство* в **национално** чрез поставянето на паметници на български дейци или паметни плочи за значими национални събития. Паметник на Васил Левски например, по инициатива на фондация „Ние, българите по света“ – Чикаго и дарител Милчо Томов, е открит през 2015 г. в двора на църквата „Св. Иван Рилски Чудотворец“ в Чикаго редом с плочата на св. Кирил и Методий. В другата българска църква в града – „Св. София“ също се намират паметни плочи на Солунските братя и на Апостола.

Не са редки и случаите, в които българската църква функционира в една сграда с други български институции, превръщайки се в „поли-функционална структура“, която събира „религиозни и светски дейности под един покрив“ (Иванов 2011: 119). Вече дадохме пример с църквата „Св. Йоан Рилски“ в Лондон, която се намира в сградата на Посолството на Република България заедно с едно от българските училища и в непосредствена близост до Българския културен институт. В Чикаго споменатите по-горе храмове, са обединени в един комплекс с българско училище („Св. Иван Рилски“ и с български ресторант), а към тях функционират танцови състави, театрални групи и пр. (вж. Иванов 2011: 119)¹⁴⁸.

Малко след основаването на българската църква в Рим през 2002 г., по инициатива на членове на църковното настоятелство, е открито и първото българско училище в града – макар първоначално само с няколко деца и в рамките на една стая в храма „Св. Викентий и Атанасий“, предоставен от папа Йоан Павел II за нуждите на българската църковна общност, където развива дейност в продължение на близо десет години (вж. Gergova, Borisova 2016: 218). Интересен пример може да се даде и с българската църква „Св. Иван Рилски“ в Монреал, Канада, която освен „място за провеждане на богослужения“ е и „център за културни изяви и обществена дейност“, тъй като в сградата на църквата се провеждат занятията на българското училище „Св. Климент Охридски“, репетициите на детския хор и на групата за български народни танци¹⁴⁹. Подкрепяйки и подпомагайки образователния процес на българските деца в чужбина, църквата влиза в ролята не само на религиозен център, но и на културно-просветен обединителен фактор.

Друг тип дейност, с която неизменно се свързва църквата, е **социалното подпомагане**. Най-често тя се изразява във финансова или предметна помощ или съдействие при намиране на работа и квартира, тъй като самите български храмове и свещениците към тях разполагат с много ограничени възможности. Би могъл да се посочи обаче и добър пример за усвояване на част от храмовото

¹⁴⁸ Инициативите за създаване на български училища и гробища към двете български църкви в Чикаго датират от времето на тяхното основаване – вж. Иванов 2011: 159-160.

¹⁴⁹ Вж. www.stivanrillski.org (25.10.2017).

пространство с благотворителна цел – откриването през януари 2016 г. на приют за социално слаби към българската църква „Св. Княз Борис Покръстител“ в Берлин¹⁵⁰. Приютът със социална трапезария се помещават в криптата на българския храм, а преустройването ѝ е по инициатива на Западно- и Средноевропейския митрополит Антоний с финансовата подкрепа на Министерски съвет на Р България и частни фирми. Приютът разполага с легла, кухня и трапезария и кът за четене¹⁵¹.

Патрони на храмовете

Българските храмове в чужбина са посветени на различни светци или християнски празници, като отчетливо се забелязва преобладаването на патроните, смятани за български светци. Най-много български църкви са посветени на св. Иван Рилски (Лондон, Атина, Чикаго, Паралимни, Лисабон, Виена) и св. Кирил и Методий (Хамбург, Щутгарт, Валенсия, Сан Франциско, Осло, Хелзинки, Страсбург, Будапеща, Нью Йорк) и сравнително по-малко на св. княз Борис Покръстител (Берлин, Нюрнберг), св. Климент Охридски (Мюнхен, Брюксел, Лос Анжелис, Детройт), св. Седмочисленици (Рим, Лайпциг), св. преп. Паисий Хилендарски (Стокхолм, Хага – единият патрон), св. Петка (Манхайм, Бостън), св. Теодосий Търновски (Нюрнберг), св. Патриарх Евтимий (Париж). Други срещани патрони са св. Георги (Лос Анжелис, Цюрих), св. Богородица (Барселона, Малмьо), св. София (Чикаго), св. Димитър (Гьотеборг), св. Николай (Сан Диего, Маями, Регенсбург) или храмовете са посветени на празници като Богоявление Господне (Валенсия). Тази тенденция на превес на българските светци вероятно е свързана с желанието на общността да открие своята и на институцията принадлежност не само на базата на религиозното (православието), но и на национално ниво. В някои случаи изборът е вследствие на проведена анкета сред църковната общност или настоятелство¹⁵².

Свещеници и църковни настоятелства

От изключително значение за поддържането на една църковна община е индивидуалната амбиция, енергията и ангажираността на свещеника и на църковното настоятелство (Гергова и др. 2015: 150). Те са тези, които се грижат за съществуването, организацията и дейността на българските църкви в чужбина, а спрямо индивидуалните черти на характера на всеки свещеник, общността го

¹⁵⁰ Разбира се, тук трябва да се направи уговорката, че църквата ни в Берлин разполага с много повече средства в качеството си на седалище на Българската източноправославна епархия в Западна и Средна Европа, както и със собствена църковна сграда.

¹⁵¹ Вж. www.24chasa.bg/novini/article/5419984 (20.10.2017).

¹⁵² Например случаят с църквата „Св. Николай Чудотворец“ в Сан Диего, САЩ. Вж. ФНАИФ № 2946, интервю с представители на църковното настоятелство, зап. К. Михайлова, 27.05.2017 г., Сан Диего, САЩ.

приема или отхвърля като лидер и обединяваща личност. Именно активната дейност на свещеника води до увеличаване на миряните и до положителния образ на църквата сред местната мигрантска общност.

Не всяка българска църковна община зад граница разполага със собствен свещеник, който да обгрижва общността и храма. Нередки са случаите на свещеници, които се ангажират с **обслужването на няколко енории**, като пътуването понякога налага и пренасянето на необходимите литургични пособия. Например отец Стефан Паликаров традиционно служи в българската църква „Св. Амвросий Медиолански“ в Милано, но от 2016 г., най-вече на големите празници, служи и в църквата ни в Люксембург¹⁵³. Другият български свещеник в Италия – отец Емил Ангелов, пък е ангажиран с българските църковни общности в Рим, съседния на столицата град Нетуно и във Валета, Малта. Нелека е задачата и на отец Ангел Петрунов, който отговаря за българските православни църкви във всички Скандинавски страни. Според предварително изготвена програма на богослуженията за съответната година, той служи съответно в Стокхолм, Малмьо или Осло, по-рядко посещава и църковните общности в Хелзинки и Гьотеборг. Единственият свещеник Симеон Илиев, представител на Българската православна църква във Великобритания, който обслужва мигрантската общност в Обединеното кралство – в събота и неделя извършва богослужения в църквата в Лондон, а през седмицата и на някои големи християнски празници пътува из околността и до различни градове в Уелс, Шотландия и Ирландия (вж. Маева 2013: 197; Маева 2017: 162). Подобен пример може да се даде и с дейността на отец Йордан Пашев от българския храм в Нюрнберг, който се грижи и за българските мигрантски общности в Швейцария (в Женева и Цюрих, по-рядко и Берн), с отец Висарион, обслужващ БПЦО в Лос Анжелис, Ориндж Каунти и Сан Диего.

Въпреки многобройните ангажименти, които поемат, свещениците нямат достатъчно добро финансово обезпечение, което е основен проблем. Средствата, които получават, са твърде ниски, за да покрият дори елементарен жизнен стандарт. Те са под формата на субсидия в размер на 500 евро, отпусната от Дирекция по вероизповеданията, която рядко стигат за заплащане на наем и режийни разходи на самия свещеник и никога за поддържане на църквата¹⁵⁴. Това принуждава повечето от свещениците да заемат и друга работна позиция през седмицата, често нискоквалифицирана – строители, болногледачи, продавачи, монтьори, рибари и пр. Така например, фрапиращ факт е, че отец Ангел Петрунов дълги години е принуден да работи като чистач, за да издържа себе си и съпругата си и да има възможност да обслужва българските общности в Скандинавските

¹⁵³ Вж. dveri.bg/wycd6 (25.10.2017).

¹⁵⁴ Дирекцията на вероизповеданията отпуска тази субсидия само на свещениците в Европа. Тези в САЩ (с изключение на митрополита и священослужителите в Ню Йорк) се издържат изцяло от дарения на българската общност или друга работа. Вж. ФНАИФ № 2945, интервю с отец Висарион, зап. К. Михайлова, 19.05.2017 г.,

страни¹⁵⁵. Другата финансова помощ, която получават свещениците, е от страна на енорияшите, които нерядко събират средства за подпомагане на църквата и нейните служители. Срещу заплащане понякога се извършват и различни треби като кръщенета, панахиди, освещавания на български магазини, заведения и др., по-рядко сватби и погребения.

Дейността на всеки свещеник се подкрепя от църковно настоятелство, което се ангажира с всяка необходимост на храма и църковната община. Членове на този тип институция са обикновено дейни хора, които осъзнават и оценяват обединяващата роля на църквата. Неслучайно, както вече споменахме, създаването на българските църковни общини зад граници е инициатива най-вече на представители на общността, като често настоятелството предхожда основаването на самата църква¹⁵⁶. Като най-пресни примери биха могли да бъдат посочени инициативите за създаване на църковни общини в Болоня и Неапол, подети от българската общност в двата града и изразени по време на посещенията на отец Стефан Паликаров, обслужващ църквата в Милано¹⁵⁷. В тази връзка отец Слави Такев от БПЦО „Св.св. Кирил и Методий“ в Хамбург споделя, че църквата възникнала „отдолу нагоре... не е дошъл духовник, който да обединява хората. Те са били вече обединени идейно“¹⁵⁸. Той споменава още за честите мисионерски дейности на свещениците и желанието им да разкриват нови храмове, но реално това се случва рядко. Такъв случай е служението на отец Александър Великов във Валенсия, стартирало през 2002 г. с опити за събиране в църковни общини на православните българи от Гандия, Валенсия и Енгера, но не успява поради липса на интерес. Основава община в Дения – „Св.св. Кирил и Методий“, намира параклис, в който да служи, и привлича няколко руски, украински и френски православни семейства за редовни енорияши. Именно затова и богослуженията се отслужват на български и руски език, а проповедта е на български, руски и испански¹⁵⁹.

Лос Анжелис, САЩ; ФНАИФ № 2944, интервю с отец Христо Цанков, зап. К. Михайлова, 19.05.2017 г., Сан Франциско, САЩ.

¹⁵⁵ Този факт го споделя в интервю, проведено по време на теренни проучвания в Швеция. Вж. също Thorbjørnsrud 2014: 196. Вж. в тази връзка и напр. www.segabg.com/article.php?id=143572 (25.10.2017); Стенограма от заседание на Комисия по вероизповеданията и парламентарна етика от 07.12.2013 г. (www.parliament.bg/bg/archive/50/3/2118/steno/ID/3069); вж. също dveri.bg/xyxpf; dnevnik.bg/bulgaria/2013/07/17/2105154_sinodut_i_veroizpovedaniiata_niama_da_plashtat_danuci; dnevnik.bg/bulgaria/2013/09/12/2139412_durjavata_e_dala_500_hil_lv_za_bulgarski_curkvi_v (25.10.2017).

¹⁵⁶ Вж. например основаването на църквата в Сан Диего, възникнала след учредяването на църковно настоятелство, както и тази в Сан Франциско, вж. ФНАИФ № 2946 и ФНАИФ № 2944.

¹⁵⁷ Вж. dveri.bg/uakwp; dveri.bg/wckuu (27.10.2017).

¹⁵⁸ ФНАИФ № 2748, а.е. 47-48, зап. Т. Матанова, 11.06.2015 г., Хамбург, Германия.

¹⁵⁹ Вж. повече Славкова 2017: 76-77; dveri.bg/u3qr3; bg-tzarkva-ispania.blogspot.bg/2016/07/blog-post_18.html (28.10.2017).

Дейност и празничен календар

В зависимост от степента на активност на свещеника и църковното настоятелство, както и от начина на функциониране, съществуват различни случаи на ситуиране на българските православни църкви сред мрежата от мигрантски институции и държавни представителства в чужбина. Наблюдава се или равнопоставеност с другите български институции, или (макар и рядко) капсулиране и донякъде изолираност (Гергова и др. 2015: 145). Българските църковни общности вземат активно участие в **културния, социалния и празничния живот** на българската общност, особено по време на най-големите религиозни празници като Рождество Христово и Възкресение Христово. От друга страна, те са с особено значение за редица събития от **жизнения цикъл**, сред които най-силно се открояват кръщението и панихидата, а по-рядко – венчавката и погребението (Гергова и др. 2015: 146).

Особено активно църквата в чужбина си сътрудничи с българските училища, независимо дали те се помещават в същата сграда, или са самостоятелна отделена институция, дали са големи, или малки, дали са единствени в населеното място, или са няколко. Може би най-яръкият момент от тяхната съвместна работа са честванията на 24 май. Вече споменахме за празничната програма в двора на храма „Св. Йоан Рилски“ в Атина¹⁶⁰. Подобно тържество се организира и от Българската православна църковна община „Св. патриарх Евтимий Търновски“ в Париж съвместно с българското посолство във Франция, с културния институт и с българските училища във френската столица. Празникът е разделен в две части – религиозна (тържествена литургия в българския храм) и светска (пикник с концерт и танцови изпълнения)¹⁶¹. Прави впечатление, че макар и с нерелигиозен характер, Денят на българската просвета и култура и на славянската писменост в много случаи се отбелязва по инициатива на църковната община, докато често в празничния календар отсъства честването на св. Кирил и Методий на 11 май. Тук, разбира се, трябва да споменем и честванията на 24 май в Рим с официалната държавна делегация, които не са инициирани от църквата в чужбина, но са с отчетливо присъствие на нейните представители. Църквата като институция понякога присъства и активно участва в честванията на националния празник на България 3 март. В някои задгранични български храмове се отслужват заупокойни молитви или празнични литургии, последвани от тържества с празнична програма, представена от местните български училища и културни институции¹⁶².

¹⁶⁰ Вж. още www.bg-patriarshia.bg/news.php?id=23158 (28.10.2017).

¹⁶¹ Вж. dveri.bg/wc839; www.paroissebg.fr/традиционен-пикник-за-празника-на-бъл (28.10.2017). Вж. още тържествата за 24 май в Регенсбург (dveri.bg/3ah4h; dveri.bg/awpr8) и Цюрих (dveri.bg/wc3pq) (28.10.2017).

¹⁶² Вж. например тържествата в Нюрнберг, Германия: dveri.bg/3awfq; в Атина, Гърция: www.bg-patriarshia.bg/news.php?id=229173; в Лисабон, Португалия: www.mfa.bg/events/73/11/1477/index.html (28.10.2017).

Може би най-ярка *притегателна функция* българските православни църкви зад граница изпълняват *по време на великденските празници*, когато са и най-силно посещавани от мигрантската общност. Службите за Възкресение Христово не отстъпват на тези в храмовете в България, макар и понякога да се налага да бъдат в по-кратък вариант. Миряните носят задължително боядисани яйца, козунаци и домашно приготвени великденски сладки. Нерядко присъстват и членове на други православни общности. За Цветница свещениците винаги са подготвени с клонки (върбови, маслинови или други в зависимост от природните особености на страната, в която развиват дейност). На места се организират и сходни с по-горе описаните тържества – например българската църква в Хага, съвместно с БНУ „Зора“ организират празнично събитие за Цветница, включващо литургия, беседа от отец Йоан Манев, концертно изпълнение на учениците и пикник в двора на храма. По инициатива на съпругата на отца пък за Великден се организира ателие за боядисване на яйца, по време на което са представени „както оригинални техники, така и автентични национални похвати в боядисването на яйцата“¹⁶³. Останалите празници от църковния календар се отбелязват с по-слаба тържественост. Може би изключение правят само храмовите празници и някои от по-големите като Рождество Христово¹⁶⁴ и Богоявление (отбелязвано особено интересно в Рим, където няколко години подред кръстът е хвърлян във фонтана ди Треви, както и в Паралимни, Кипър, ваден от водите на Средиземно море)¹⁶⁵.

Църковните православни общности зад граница инициират и други активности като *поклоннически пътувания, конкурси, лекции* и др. БПЦО в Париж например през 2012 г. организира поклонение до православната църква „Св. Серафим Серовски“ във френската столица¹⁶⁶, а през 2017 г. подготвя поклонническо пътуване до катедрала в град Шартр, където се съхранява Покровът на Пресвета Богородица¹⁶⁷. Църковните общности в Мюнхен и Щутгарт традиционно организират поклонническо пътуване за 24 май до Елванген, Германия¹⁶⁸. През 2011 г. БПЦО „Св.св. Кирил и Методий“ в Хамбург провежда поклонение до православния

¹⁶³ Вж. www.bgschoolnl.com/single-post/2017/04/10/Заедно-на-Цветница; www.aba.government.bg/?show=38&nid=23 (28.10.2017).

¹⁶⁴ Някои БПЦО отбелязват Рождество Христово и с празнични концерти. Такива примери могат да се посочат в Щутгарт (dveri.bg/wf96x) и Сеговия (bulchurch.org/municipals/?mu=83) (28.10.2017). В Ню Йорк Български детски хор и училище „Гергана“ вече няколко пъти организират концерт в църквата „Св.св. Кирил и Методий“ (разг. с Нели Хаджийска, ръководител на училището, зап. Л. Гергова).

¹⁶⁵ Вж. www.dw.com/bg/българска-атракция-в-рим/a-14754582; newsbg.eu/archives/14965. Вж. още за празника в Пасау (dveri.bg/wfq8); Люксембург (dveri.bg/wfh4f); Милано (dveri.bg/wfh3); Атина и ваденето на кръста от р. Кифису (www.bg-patriarshia.bg/news.php?id=223988; newsbg.eu/archives/29020); в Нюрнберг (dveri.bg/9fca) (28.10.2017).

¹⁶⁶ Вж. Маева 2013б: 161-162; www.paroissebg.fr/category/енорийски-вести/ (29.10.2017).

¹⁶⁷ Вж. www.paroissebg.fr/поклонническо-пътуване-до-покрова-на-п/ (29.10.2017).

¹⁶⁸ Вж. dveri.bg/wu684 (29.10.2017).

манастир „Св. Троица“ в Буххаген¹⁶⁹, а поклонници от българската православна община в Лондон се включват в пътуване през 2014 г. до православния манастир „Св. Йоан Кръстител“ в Есекс. Самите участници в пътуването са част от друга дейност на лондонската БПЦО – православен богословски курс, проведен в българската енория „Св. Йоан Рилски Чудотворец“ (октомври 2013 – юни 2014)¹⁷⁰.

Нерядко българските православни църкви подготвят и провеждат специализирани лекции пред миряните или изнасят беседи пред ученици в българските училища или други институции най-вече във връзка с честването на християнските празници и почитането на православните светци. Поради близостта с гроба на св. Кирил в базиликата „Сан Клементе“ в Рим българското училище „Св. св. Кирил и Методий“ например организират поклонение и беседа за живота и дейността на светеца, в което се включва и българският свещеник в града отец Емил¹⁷¹. В Атина българската църква в лицето на отец Атанасий е в тясно сътрудничество с българските училища в града, като редовно се отслужва водосвет или се изнася беседа във връзка с някой празник¹⁷² – практика, продължена и от неговия заместник отец Стефан.

Част от българските православни общини в чужбина ангажират вниманието на децата и с различни конкурси. В Хамбург например БЦО „Св. св. Кирил и Методий“ четири поредни години провежда конкурс за детска рисунка, който е отворен за участие на всички деца както в чужбина, така и в България¹⁷³. Отличените рисунки се публикуват в годишен православен календар. По техен пример подобен конкурс на тема „Моята църква“ се организира и от БПЦО в Щутгарт.

Немалко са и съвместните с други православни общности инициативи. В Париж БПЦО „Св. Евтимий Търновски“ си сътрудничи с асоциация „Православна младеж“, които всеки месец организират вечерни с беседи¹⁷⁴. В Щутгарт от 2012 г. се провежда международен православен фестивал, иницииран от православното дружество в града „Св. апостол Павел“. Всяка година патронажът се поема от някоя от православните общини в града. Програмата на фестивала включва музика, спортни състезания, кулинарни специалитети от традиционните кухни, забавления

¹⁶⁹ Вж. ФНАИФ № 2748, а.е. 47-48, интервю с Кръстин Апостолов, свещеник на БПЦО „Св. св. Кирил и Методий“ в гр. Хамбург, зап. Вл. Пенчев и Т. Матанова, 11.06.2015 г., Хамбург, Германия.

¹⁷⁰ Вж. dveri.bg/988hy (28.10.2017).

¹⁷¹ Вж. www.scuolabulgararoma.it/news_det/commemorazione-dei-1146-anni-dalla-morte-di-san-cirillo-news (29.10.2017).

¹⁷² Вж. например www.bg-patriarshia.bg/news.php?id=44470; newsbg.eu/archives/24335 (29.10.2017). Подобни беседи за големите християнски празници изнася и в българското училище „Дора Габе“ в Мюнхен свещеникът от БПЦО „Св. Климент Охридски“ Недялко Калинов. Вж. галерия bgschule-doragabe-muenchen.de/blog/velikdenska-beseda-2017 (29.10.2017).

¹⁷³ Вж. dveri.bg/wy9dy (29.10.2017 г.); ФНАИФ № 2748, а.е. 47-48.

¹⁷⁴ Вж. www.paroissebg.fr/вечерня-на-православната-младеж (29.10.2017).

за деца. През 2015 г. за първи път участие взима и БПЦО в града „Св.св. Кирил и Методий“¹⁷⁵.

В заключение може да се каже, че макар че според някои учени религиозните вярвания и практики биха могли да бъдат в тежест при борбата на мигрантите за адаптиране към новата среда и местната култура (Hirschman 2004: 1211; вж. също Hainard, Hämmerli 2011), съществуването и дейността на църковните общини играят особено важна роля при опазването, предаването и популяризирането на културното наследство зад граница. Макар и религията да може да се определи като един от основните маркери при консолидирането на мигрантските общности, църквата в чужбина не изпълнява само религиозна функция – тя е силно свързана с етничността и националността (Hämmerli 2016: 56), допринасяйки за оформянето на българската общност и за превръщането ѝ във видима за приемното общество (Маева 2013а: 207). Подобно на другите мигрантски институции, българските православни църковни общини възникват най-често „отдолу“, благодарение на инициативата на група българи или пък свещеник, който вярва в необходимостта от проповядване на православното християнство и духовно обгрижване на папство извън България в рамките на страната приемник. Свещениците са и фигурите, чиято дейност и амбиция допринасят за положителното развитие на църковната община и за изграждане на близост между институцията и общността. Устроени веднъж, църковните общини и храмовете често се превръщат във важен и многофункционален общностен и социален център, в институция, символизираща не толкова вярата, колкото православните традиции като маркер за българското. В този контекст може да се подчертае ролята на българската църква, от една страна, за видимост на българската общност сред останалите православни, а от друга – за поддържане на националната идентичност и връзката с България.

¹⁷⁵ Вж. dveri.bg/9hd9q; www.martenitsa.de/sites/default/files/2015bg.pdf (29.10.2017).

БЪЛГАРСКИ СТУДЕНТСКИ ДРУЖЕСТВА ЗАД ГРАНИЦА

Таня Матанова, Лина Гергова

Наред с други мигрантски институции в страните Германия, Великобритания и Франция се основават и студентски дружества. Макар и в по-голямата си част те да са създавани, за да представляват и защитават правата на българските студенти, да въвеждат новодошлите такива в спецификите на студентството в съответния университет, поставяйки си за цел да подкрепят и развиват културния, академично-научния и икономическия обмен между българската общност и местното общество, както и да лансират съответния университет в България, те същевременно популяризират българската култура на място и играят важна роля за съхраняването на българското културно наследство и поддържането на българското самосъзнание в чужбина. На организирания от тях концерти, представления, български кино вечери, партита и други събирания те говорят на български, празнуват български празници, консумират българска храна, танцуват народни хора, посрещат български музиканти и актьори. По-нататък ще се опитаме да проследим механизмите, чрез които организациите на българските студенти в чужбина и най-вече в Германия, Великобритания и Франция конструират културно наследство – за нуждите на самата студентска общност и за приемното студентско и местно общество.

Няколко са предизвикателствата пред тази задача – на първо място, това е вътрешноприсъщата динамика на изследваните форми на консолидация, дължаща се на непрекъснатата обективна смяна на състава на студентските общности. Второ, в този случай не става въпрос за експортирани форми на самоорганизация, а за заварени модели, характеризиращи се с дълбока традиционност и консервативност, но и – в този смисъл – разчитащи на подкрепата на местните образователни структури. И третото предизвикателство е изследваните организации да бъдат положени в няколко паралелни хоризонтални структури – на студентските клубове (национални, по интереси и др.), на българските етнически консолидационни форми (асоциации, училища, църкви, медии, клубове и пр.) и на социално-политическите актьори, имащи своето влияние върху взимането на решения и изработването на местни, национални и европейски политики.

Към принципно спорния въпрос дали студентите в чужбина изобщо могат да се мислят като мигранти или би следвало да се разглеждат от гледна точка на

мобилността¹⁷⁶, бихме прибавили някои съображения във връзка с осмислянето на студентските сдружения като мигрантски институции или неформални модели на консолидация. Както ще видим, всички разглеждани обединения са формално регистрирани според традициите и нормативната уредба на съответните страни, но те не са самостоятелни юридически лица и активностите им са в определени параметри, наложени на този тип организации. От друга страна, имат своите формални структура и йерархичност и репрезентативните им функции са от голямо значение за представляваната общност. И тъй като всички разглеждани студентски обединения са ясно разграничими и регистрирани субекти, концентриращи репрезентативни, организационни и консолидационни функции, бихме предпочели да ги разглеждаме като формални институционални образувания.

По отношение на културното наследство студентските обединения са интересни от гледна точка на това, че техният състав е динамичен и в тясно определена възрастова група, което означава, че не включва трансмисия в междупоколенчески план, а само конструиране, употреба и популяризиране на елементите на културното наследство, при това фрагментирано и в относително повтарящи се и масово разпространени форми, характерни и за другите национални студентски общности. Важен е и проблемът за отношението между младежка и популярна култура, от една страна, включваща разнообразни форми на изразяване и комуникация, и от друга, наследството, мислено като национално и пренесено в страната на миграция/мобилност от студентите като индивидуалности и като членове на общност. Постоянното взаимодействие между тези две сфери се вижда на много нива – език, хранене, мода, свободно време, работа и пр. (срв. Butcher, Thomas 2001: 11). И въпреки че младежката култура е мултикултурна в най-автентичния смисъл на думата (Butcher, Thomas 2001: 14), не е ясно до каква степен тази мултикултурност глобално включва български пласт, но е очаквано младите българи да се чувстват по-комфортно в представянето на националната си принадлежност и наследство най-малкото защото образователните заведения и местните общности предоставят тази възможност и тя е равна и еднаква за всички чуждестранни студенти (срв. Чавдарова 2008: 178-179).

В перспективата на тези теоретични съображения ще представим дейностите на българските студентски дружества във връзка с процесите по конструиране и промотиране на културното наследство и в мрежата им на взаимодействия в местните студентски и мигрантски общности.

Традиции в студентското сдружаване в Европа и САЩ

Студентските дружества като произход са вероятно най-старите мигрантски сдружения от съвременен тип – обединяващи земляци и сънародници, намиращи се отскоро или временно дисперсно в чуждо общество. Различни форми на студентски

¹⁷⁶ По-подробно по въпроса вж. Генова 2017.

общности, самоорганизации на младите хора съществуват навсякъде, където има учебни заведения и студентство (Daija 1994 чрез Рыжакова 2013: 52). Още през Средновековието студентите на първите университети, намиращи се далеч от родината, са обединявани в сдружения по произход, наричани първоначално и „нации“ (вж. Weber 1983: 1, Рыжакова 2013: 54). През вековете националното се оказва не само характеристика на тези обединения, но и тяхна кауза – това е особено видимо в университетите в двете големи империи – Руската и Австро-Унгарската, от началото на XIX до началото на XX век. Във времето се запазва в една или друга форма обичаят студентите в тези организации да се обучават да си служат с оръжие и да се бият (Weber 1983).

Първите землячески корпорации възникват в Парижкия и Болонския университет в средата на XIII век, но не просъществуват дълго. Те се формират окончателно в Германия около края на XVIII – началото на XIX век (Weber 1983: 3-5) и постепенно се разпространяват в различни страни като Австрия, Великобритания, САЩ, Руската империя и др. (вж. Трофимов 2014), определяни на различните места като „землячества“ (Landsmannschaften), „академични корпорации“ (Corps) и „братства“ (fraternities, Burschenschaften).

В немския тип формации водещи са концепцията за чест, свобода, хармония, равенство, толерантност, вяност, патриотизъм, доброволната ангажираност и чувството за свързаност за цял живот, породено от приетото доживотно членство на влезлите веднъж в такава братска институция и стремежа за създаването на силни приятелски връзки вътре в общността. В някои корпорации в първите години на съществуването им е насърчавана религиозността (Stark 1978: 332[4]) и политическата ангажираност, но с течение на времето и днес се изисква от членовете социална отговорност вътре в братството и към обществото и толерантност по отношение на религиозната принадлежност, националността и политически възгледи на останалите (Zwicker 2009). Наименованията, които получават братствата в отделните части на страната, се дават според латинските названия на регионите, от които произлизат членовете бурсаци (нем. Bursch, лат. bursa – общежитие за студенти).

По времето на Александър I в Русия са открити наведнъж няколко университета по немски образец, т.е. с висока демократичност, множество научни общества, възможност за създаване на студентски формации, регламентиращи студентския живот. Корпоративното движение се заражда най-напред в Тартуския университет (тогава Дерптски), а след това в Московския, Санктпетербургския и Казанския. Корпорациите се разделят на землячески (етнически) принцип, т.е. има корпорации като Estonia, Livonia, Polonia, Ruthenia (Тверетинов 1859: 61[8]; вж. и Макарова 1999)¹⁷⁷. Всъщност в Руската империя студентските корпорации

¹⁷⁷ Интересен факт е, че днешният национален флаг на Естония всъщност е в цветовете на корпорацията Estonia в Тартуския университет.

преминават през редица изпитания, особено след като през 30-те и през 60-те години на XIX век в различни университети (Московски, Санктпетербургски и др.) те биват забранявани. Затова и братствата на прибалтийските народи стават центрове за развитие на националните идеи и борба.

В Латвия, заедно с мъжкия *Fraternitas Arctica*, функционира и провежда свои мероприятия като Татянински бал и женската корпорация *Sororitas Tatiana*¹⁷⁸. Създадена през 1932 г. в Рига (Рыжакова 2013: 76), в нея като водещи дейности са определени развитието на интерес към науката, литературата, изкуството, а като цели: създаването на навици за обществена активност, чистота на родния език, съхраняване на традициите, най-вече корпорантските, отчитайки факта че *Sororitas Tatiana* е единствената руска женска академична организация (Рыжакова 2013: 92). Подобни организации са създадени още през 1899 г. в Германия, като най-старата действаща и днес корпорация – или както са наричани в немските страни „дамското обединение“ (*Damenverbindung*) – „Клубът на студентките в Грац“ (*Verein Grazer Hochschulelerinnen*) е в Австрия от 1912 г. Именно в средите на този тип обединения се откриват жени, влезли в историята на феминисткото движение (Рыжакова 2013: 74)¹⁷⁹.

Първите братства в САЩ (1825) се основават на американския идеал за мъжественост, обобщен от Ървинг Гофман (Syrett 2009: 2), т.е. на идеята за хегемонната мъжественост в кампуса (вкл. във връзка със сексуално посегателство върху жени като инициационен ритуал). През втората половина на XIX век братствата развиват националистически и расистки идеали (Syrett 2009: 30). Във Великобритания студентските съюзи заемат важно място в историята на висшето образование, имайки дълга история¹⁸⁰ от 1864 г., когато към университета „Сейнт Андрю“ в Шотландия е създаден първият студентски съюз (вж. Brooks, Byford, Sela 2015: 165). Във Франция студентските асоциации се пораждат отново в края на XIX век най-вече със социални функции. От първото десетилетие на XX век датира функциониращият и днес Национален съюз на френските студенти (*Union nationale des étudiants de France*).

Докато до Първата световна война студентските дружества са ядрата на националните възбуждания, особено в университетите, организирани по немски модел, от 60-те години на XX век университетският кампус се превръща в ключово място за активизирането на студентски протести и социални движения. Вероятно най-добрият пример от близкото минало за студентска политическа активност е т.нар. студентски бунт, тръгнал от атинския Политехний (*Πολυτεχνείο*) през 1973

¹⁷⁸ Вж. pribalt.info/lv.php?month=1&news=286 (01.08.2017).

¹⁷⁹ Днес действащи такива женски обединения освен в Австрия и Латвия има и в Германия, Швейцария, Белгия, Естония и Чили (Рыжакова 2013: 74-75).

¹⁸⁰ Въпреки това, съществуват сравнително малко научни изследвания на ролята на студентските съюзи в съвременното висше образование на Великобритания (Brooks, Byford, Sela 2015: 166).

г.¹⁸¹ Студентски общности играят важна роля за подбуждането към колективна дейност на иначе изолирани индивиди чрез създаването на социални мрежи по интереси (Loader et al. 2015). При съвременното поколение студенти, израснали с интернет средствата за информация и за комуникация, този процес на активизация е много по-интензивен, бързо и лесно разпространяващ се, защото дигиталните платформи дават възможност чрез малко финансови средства и постоянен обмен на информация да се създават и поддържат социални (онлайн и офлайн) групи и мрежи.

Български студенти учат в университети в различни градове на Централна и Западна Европа още от края на XIX век. В началото на XX век в Новия Брюкселски университет в Белгия се обучават 815 българи, от 1919 г. до началото на Втората световна война в университетите на град Бърно, Чехословакия, следват 2300 млади български студенти. До 1918 г. близо 200 българи защитават докторати в германски университети и институти (Янев 2015: 7). По това време установяваните студентски колонии (Burschenschaften в Германия) стават добър модел и за обединението на българските студенти, които също основават свои дружества и организации. Така например, през 1876 г. в Швейцария е създадено Българско студентско дружество „Братство“, което развива активна организационна и културна дейност до 1947 г. (Янев 2015: 7), а в Техническият университет в Карлсруе, в който през 1911 г. 25% от чуждестранните студенти са българи, през 1914 г. е основан Български академичен клуб, функционира до около 1950 г.¹⁸² Повечето от тези студентски дружества просъществуват за сравнително кратко време, обикновено докато учредителите и членовете им се обучават в съответното висше училище (Янев 2015: 7).

За развитието на дружествата на българските студенти в Австрия имаме повече информация. Интересът към обучението във Виена, а и в други градове, е голям и затова там още в края на XIX век е основано студентското дружество „Балкан“, което просъществува до Втората световна война. След нея се формира Българското студентско антифашистко дружество, но просъществува кратко, както и основаното в края на 50-те години на XX век дружество „Проф. Асен Златаров“ (Драндийски 2015; Пенчев 2017).

Българските студенти в чужбина и техните сдружения днес

По данни на ЮНЕСКО за 2011 г. обучаващите се в чужбина български студенти представляват около 10% от всички български студенти. По неофициални данни общата численост на българските студенти, обучаващи се зад граница, е в порядъка на 24–27 хил. души, но те се разминават с официалните данни по страни (Димитрова 2017: 251). По информация на Държавната агенция на българите

¹⁸¹ Затова днес в Гърция университетите са свободна зона за политически протести и демонстрации.

¹⁸² Вж. www.bg-verein.de (03.02.2015).

в чужбина най-висок е броят на българските студенти в Германия. Според Федералната статистическа служба към 2015/2016 уч. г. в страната се обучават 7325 българи (Димитрова 2017: 252). Във Великобритания броят на българските студенти расте, като през 2014 г. са 6355, повечето от които в Англия (Димитрова 2017: 252). Във Франция – обратното – намаляват, като по официални данни на френски източници към 2014 г. наброяват около 2000 души (Димитрова 2017: 253). В Италия и Испания студентите са още по-малко, като по същото време са съответно 1000 и 600. По данни на Института за международно образование във Вашингтон, например, броят на българските студенти за периода 2010–2014 г. в САЩ е спаднал с близо 60%, като за 2015 г. те са 1171 (Димитрова 2017: 253).

Формите и честотата на обединение на българските студенти в чужбина не зависи само от броя им, но и от традициите за студентско сдружаване в съответните страни и университети. Затова в САЩ на практика не съществуват български студентски сдружения, защото там студентското организиране не е на етнически или национален принцип. Най-голям брой и активност на български студентски дружества има в Германия, Великобритания и донякъде във Франция. В Испания и Италия можем да говорим по-скоро за фейсбук групи, свързващи българските студенти в Мадрид¹⁸³, Валенсия¹⁸⁴ и Рим¹⁸⁵, докато в Португалия изобщо не открихме каквато и да е форма на сдружаване на българите, обучаващи се там. Общото при всички студентски организации, независимо от страната, в която са основани, е, че те се създават, за да подпомагат студентите по време на следването им и, едновременно с това, пропагандират българската култура и традиция сред местното общество.

Без значение дали функционират като **студентски дружества (в Германия), асоциации (във Франция),** или **общества (във Великобритания),** около множеството организирани събития се конструира и консолидира общността на студентите. Докато в Германия днес студентски дружества има само в пет града (Берлин, Франкфурт, Манхайм, Карлсруе и Мюнхен)¹⁸⁶, във Великобритания студентски общества за различни интереси (научни, спортни, културни и пр.) има почти във всеки голям университет, а тъй като българските студенти са

¹⁸³ Български студенти в Мадрид – www.facebook.com/groups/312664575442180 (11.03.2017).

¹⁸⁴ Български студенти във Валенсия/ Bulgarian students in Valencia – www.facebook.com/groups/259297111168782 (11.03.2017).

¹⁸⁵ Gli studenti bulgari a Roma – www.facebook.com/groups/133953650000737 (11.03.2017).

¹⁸⁶ От 2006 г. функционира Dachverband der bulgarischen Studentenvereinigungen in Deutschland e.V или Асоциация на българските студентски сдружения в Германия като общ конституционен съвет на българските студентски дружества в немските градове Берлин, Бремен, Мюнстер, Кобленц, Хамбург, Манхайм, Карлсруе, Дармщат, Нюрнберг, Фрайбург, Бон/Кьолн. С намаляване броя на дружествата и отпадането на неговата функция по правови причини в момента е поддържана само фейсбук група.

малко, „това е начин да се виждат, да се запознават“¹⁸⁷. На Острова открихме 31 такива общности, съществуващи към февруари 2017 г., като по-стари сред тях са Обществото на българските студенти в Лондон, в Манчестър и в Оксфорд (Маева 2017: 197).

На някои места като берлинските „Хъшове“ (2000–2011; 2014), бостънския Български студентски клуб към Масачузетския технологичен институт (1998–2003) или Асоциацията на българските студенти в Лион (от 2013 формално до днес), дружествата се създават от едни студенти, с чието завършване замира и функционирането на организацията, като след няколко години, ако се съберат социално активни и дейни български студенти, те възобновяват дейността¹⁸⁸. В Лион след като постепенно дейността на асоциацията затихва заради оттеглянето на вече завършилите, се създават други проекти, най-значимият от които е асоциацията „Франкофонски обмен на знания и опит“. Студентското дружество „Съединение“ първоначално е основано през 2006 г. в Дармщадт и, след като членовете, развивали дейността, поемат по професионалния си път и напускат града, нови студенти от Франкфурт поемат сдружението през 2013 г.¹⁸⁹ На други места като Нюрнберг студентската организация „Златен век“ (2005) се превръща (през 2012 г.) в Българо-немско културно дружество „Златен век“ в Нюрнберг, Фюрт и Ерланген¹⁹⁰. За Германия това развитие е обосновано от различните по интензивност и време на движение миграционни вълни на студенти, както споделя един от респондентите: „Голямо раздвижване е имало в студентските дружества от 2000 г. до 2004 г., защото тогава масово са идвали хора заради безплатното образование и възможностите. След това заради таксите има едно спадане. И после с кризата от 2008–2009 г. също има малко спадане. И след като отпаднаха сега таксите почти навсякъде, през 2013 г. отново се покачват хората“¹⁹¹ и активността на студентските сдружения. С приемането на България в ЕС на 1 януари 2007 г. и възможността за безвизово движение към Великобритания броят на българските студенти там забележимо се увеличава, като трябва да отчитаме и фиктивното записване във висши училища заради изгодните студентски заеми.

Конкретните **типове студентски организации** зависят от няколко фактора. На първо място е нормативната рамка и традициите в съответната страна. Във

¹⁸⁷ АИФ I № 487, а.е. 26, интервю с Ивайло Драшански и Максим Недков, зап. Вл. Пенчев и Т. Матанова, 07.06.2015 г., Мюнхен, Германия.

¹⁸⁸ Вж. АИФ I № 487, а.е. 27, интервю със Смилен Хаджикостов, зап. Вл. Пенчев и Т. Матанова, 13.06.2015 г., Берлин, Германия; www.hashove.de/hshove/; www.mit.edu/~bg-club/index.shtml; www.web.mit.edu/bulgarian (11.03.2017).

¹⁸⁹ Вж. АИФ I № 487, а.е. 25, интервю с Пламина Диманова, Живко и Слави, зап. Т. Матанова, 04.06.2015 г., Франкфурт на Майн, Германия.

¹⁹⁰ Вж. АИФ I № 487, а.е. 30, интервю с Иво Стоилов, зап. Вл. Пенчев и Т. Матанова, 08.06.2015 г., Нюрнберг, Германия.

¹⁹¹ АИФ I № 487, а.е. 26.

Франция студентските асоциации на българите се регистрират към университета, но и към Националния съюз на френските студенти. Общинските власти са длъжни да предоставят пространство за дейностите на асоциацията, което означава, че регистрацията става на няколко нива, като впрочем от най-малко значение е тази в самия университет, защото той не подпомага по никакъв начин студентското обединение¹⁹².

Във Великобритания организирането на студентите е сложно и многопластово, но във всеки университет могат да бъдат регистрирани общества по интереси, вкл. национални, етнически или регионални (източноевропейски например). Регистрацията и изборите на ръководни органи става изцяло електронно – т.е. ръководено и контролирано от университетските власти, като членският внос се плаща директно в университета¹⁹³. На тези общества се предоставят символични средства за дейност, уеб и реално пространство за различни мероприятия (събирания, лекции, народни танци), както и биват насърчавани да се интегрират в местната общност¹⁹⁴. Обикновено официалните членове на обществата са много малко – в някои университети има изискуем минимум от 20 или 30 души, но в други няма и като членове се записват само влизащите в управленския борд.

Въпреки че в САЩ има много български студенти, самата конюнктура не насърчава отделянето им по етнически/национален принцип. Единственият пример за българско студентско дружество в САЩ е Българският клуб в Масачузетски технологичен институт (Bulgarian Club in MIT), който вече не функционира.

Изискване за съществуване на студентските сдружения в Германия е те да бъдат регистрирани като сдружение с обществено полезна дейност. Принадлежащите към сдружението провеждат свои редовни срещи (в университетски, студентски или други помещения), свързани с избирането на управителен съвет и с подготовката и осъществяването на различни мероприятия и културни дейности. За участие в сдружението се плаща минимален членски внос, предоставящ определени права на участниците.

Вторият фактор е съчетание от сложни вътрешнообщностни тенденции, които определят преимуществеността на виртуалното или физическото общуване на регистрираната или неформална общност. Освен формалните/регистрирани студентски институции към дадени университети, съществуват и неформални/нерегистрирани, видими и функциониращи в социалните мрежи, и най-вече във

¹⁹² ФНАИФ № 2964, интервю с Кристина Петрова, зам.-председател на Асоциацията на бившите и настоящи български студенти в Лион, зап. Л. Гергова и Я. Гергова, 23.05.2017 г., Лион, Франция

¹⁹³ Обикновено е минимален – 1–5 паунда, и се плаща лесно онлайн, а понякога членството е безплатно.

¹⁹⁴ Например Университетът на Бристол дава до 250 паунда за подпомагане на инициативи, които да насърчават добрите отношения и ангажираността между студентите и местната общност.

Фейсбук като например това в Дънди (Шотландия)¹⁹⁵ или по страни. Повечето общности имат свои затворени групи, обединяващи студентите по университети (Bulgarian Students in University of Leeds¹⁹⁶, Bulgarian Students at The University Of Nottingham¹⁹⁷, Bulgarische Studenten an der Goethe-Universität Frankfurt am Main¹⁹⁸, Freie Universität Berlin – Bulgarische Studenten¹⁹⁹ и др.), градове (Група на българските студенти във Виена²⁰⁰, Българските студенти в Мадрид²⁰¹, Bulgarian Students in Jena, Bulgarian Students in the Hague²⁰², Български студенти в Хамбург (Само за СТУДЕНТИ!!!)²⁰³ и др.) или страни (Български студенти в Швеция²⁰⁴, Български студенти в Холандия²⁰⁵ и Bulgarian Students in the Netherlands²⁰⁶, Български студенти в Дания²⁰⁷, Български студенти в Италия²⁰⁸, Български студенти в Шотландия²⁰⁹, Български студенти в САЩ²¹⁰, Български студенти в Англия²¹¹, Български студенти в УК²¹², Български студенти в Германия²¹³ и пр.).

Конструиране и популяризиране на културното наследство

Освен говоримото ползване на майчиния, респ. наследствения език, четеното на литература също спомага за поддържането на своя език в чуждостническа

¹⁹⁵ www.facebook.com/groups/uodbs (11.03.2017).

¹⁹⁶ www.facebook.com/groups/1522083898014804 (11.03.2017).

¹⁹⁷ www.facebook.com/groups/UoNBGSoc (11.03.2017).

¹⁹⁸ www.facebook.com/groups/bgunifrankfurt (11.03.2017).

¹⁹⁹ www.facebook.com/groups/189842194422338 (11.03.2017).

²⁰⁰ Част от членуващите създават блог „Студентите във Виена“, „за да може да бъде публикувана информация за кандидатстването и първи стъпки в града, ползотворни за всеки един новопристигнал студент, както и други теми и новини, които биха били интересни за студентите“ (www.studentite-at.com – 20.10.2017). Темите рядко са свързани със събития на българската общност в града, а повече със студентски акции и проекти, организирани от университета или от местното управление.

²⁰¹ www.facebook.com/groups/312664575442180 (11.03.2017).

²⁰² www.facebook.com/groups/120729984625483 (11.03.2017).

²⁰³ www.facebook.com/groups/1448482898732212 (11.03.2017).

²⁰⁴ www.facebook.com/groups/139052076295627 (11.03.2017).

²⁰⁵ www.facebook.com/groups/236305863064422 (11.03.2017).

²⁰⁶ www.facebook.com/groups/46694049650 (11.03.2017).

²⁰⁷ www.facebook.com/groups/160653897336782 и www.facebook.com/groups/279268915536549 (11.03.2017).

²⁰⁸ www.facebook.com/groups/594977157245834 (11.03.2017).

²⁰⁹ www.facebook.com/groups/237997012895090 (11.03.2017).

²¹⁰ www.facebook.com/groups/236401813133393 (13.04.2017).

²¹¹ www.facebook.com/groups/211627575546319 (13.04.2017).

²¹² www.facebook.com/groups/bgststudentsuk (11.05.2017).

²¹³ www.facebook.com/groups/474158392638753 (11.05.2017).

среда²¹⁴. Към студентското дружество в Манхайм е открит литературен клуб „Читанка“, ръководен от „група, в която хората си се разбират кога да се срещнат, каква да бъде темата на срещата, какви книги да си обменят“²¹⁵. По време на интерактивните срещи на клуба се обсъждат избрани от членовете книги, които може да са и на чуждестранни автори, но на български език²¹⁶. Българският академичен клуб „Паисий“ в Мюнстер (2007) провежда ежеседмичен езиков курс по български език за немскоговорящи, който се радва на добро посещение и чрез който се популяризира българският език сред чужденци²¹⁷. Академичното дружество в Карлсруе пък успява за няколко години да провежда радиопредаване „Без граници“ на български език два пъти в месеца, в което се представя интересна, полезна и актуална информация на българската общност в града²¹⁸.

Благодарение на комуникацията между студентските дружества се „пренасят“ изложби („Bulgarien mit meinen Augen“, иницирана от „Будители“ Кьолн/Бон през 2007 г.²¹⁹) и филми²²⁰. Академичното дружество „Кирил и Методий“ в Карлсруе (2002) дори има своя филмотека с български заглавия²²¹. Български филми като „Стъпки в пясъка“, „Светът е голям и спасение дебне отвсякъде“, „Топло“, „Маймуни през зимата“, „Швейцарец с българско сърце“, българската анимация „Българ“ и много други се прожектират за отбелязването на рождени дни на сдруженията, национални празници и пр. Филмови вечери (*movie nights*) се организират вече традиционно и в университетите в Глазгоу, Кардиф и Нюкасъл, като предварително публиката избира филма – най-вече чрез анкета в създаденото специално фейсбук събитие. Сред заглавията са „Опасен чар“, „Господин за един ден“, „Преброяване на дивите зайци“, „Козият рог“, „Да обичаш на инат“, „Вчера“, „Изпити по никое време“, „Любимец 13“, „Топло“, „Хан Аспарух“ и много други популярни български филми от миналото, както и по-новите „Писмо до Америка“, „Дзифт“, „Стъпки в пясъка“, „Тилт“, „Мисия Лондон“, „Пътят към Коста дел Маресме“, „Живи легенди“, „11А“ и пр. Студентската асоциация в Париж организира филмови вечери за своите членове в една от т.нар. MIE (*maison*

²¹⁴ По-подробно по темата вж. частта, посветена на функцията на книгата, книжарниците, библиотеките и читателските клубове в миграция, в настоящата монография.

²¹⁵ АИФ I № 487, а.е. 16, интервю с Максим Пенев, зап. Т. Матанова, 01.06.2015 г., Манхайм, Германия.

²¹⁶ Вж. baiganyomannheim.wixsite.com/baiganyo (04.02.2015).

²¹⁷ Ивайло Георгиев. „Едно от най-посещаваните ни редовни мероприятия е езиковият курс по български“. – *Златен век*, 2009, 2, с. 4-5.

²¹⁸ „Радиопредаването „Без граници“. – *Златен век*, 2009, 2, с. 7.

²¹⁹ kstw.de/index.php?option=com_presse&view=einzel&Itemid=211&Tid=695; zlatenvek.de (10.02.2017).

²²⁰ Студентите се стремят да показват филмите с английски субтитри, тъй като нерядко на прожекциите присъстват и чужденци (вж. АИФ I № 487, а.е. 27).

²²¹ Вж. avkm-test.lima-city.de (03.10.2017).

des initiatives étudiantes – домове за студентски инициативи), които студентските обединения във френската столица имат право да ползват за дейностите си.

Друго пространство за поддържане и разпространяване на българските език и култура са представяните театрални постановки с български актьори, някои от които са моноспектаклите „Лалугер“ (2011, Манхайм), „Разбираш ли ме правилно“ (2015, Манхайм) и др. В Париж и Лил, няколко пъти гостува българската професионална театрална група за импровизационен театър „ХаХаХа“²²². Във Великобритания се провеждат и срещи с писатели като Алек Попов (в Кеймбридж) и актьори като Стоянка Мутафова (в Ковънтри, където представя автобиографичната си книга „Госпожа Стихийно бедствие“) и от „Шоуто на Слави“ (също в Кеймбридж). Макар и рядко, към някои сдружения биват създавани и театрални групи. Началото на театралните вечери на дружество „Бай Ганьо“ е поставено още при създаването на организацията, но реално започва да действа през пролетта на 2016 г.²²³ Към БГСС „Хъшове“ също е формирана театрална група „Карагьозчийски мерици“²²⁴, която дебютира през 2015 г. с постановката „Балкански синдром“²²⁵.

Функционирайки като вид младежки организации, студентските сдружения организират музикални концерти, вечери, студентски партита, на които са канени фолклорни танцови състави, певци и певици от България²²⁶, но се предпочита българска музика. Чалгата не е популярна сред голяма част от студентите, „понеже като дойде някой чалга-изпълнител се очаква да се съберат всякакви бачкери от всякъде и очакваш една по-неприветлива атмосфера“²²⁷. Наш респондент споделя: „Преди две години имаше две паралелни партита за 8 март – едно с чалга и едно без чалга. И двете бяха посетени. Има си публика и за едното, и за другото“²²⁸. По покана на студенти от сдружението в Берлин на по-големи събития са свирили българските хип-хоп групи „ОГИ 23“ и „TopStoppers“²²⁹. В Париж и Лондон са гостували „Фондацията“, „Оратница“, Иво Папазов и „Mahala Rai Banda“ и др. В британските университети студентите посещават партита на български или балкански диджеи по случай 8 декември или други празници.

От гледна точка на организационното им развитие отношенията между **танцови клубове** и студентски дружества често са динамични и свързани с институционално сливане или обособяване. Танцовата група „Фолклор фабрик“

²²² www.facebook.com/events/1120740231303574 (04.07.2017).

²²³ Вж. www.facebook.com/baiganyo.ev (16.02.2017).

²²⁴ Отзив за събитието: www.hashove.de/за-балканския-синдром (04.11.2016).

²²⁵ lovetheater.bg/elena-karagyaurova-zhelanieto-ni-da-postavim-balkanski-sindrom-v-berlin-pobedi-vsichki-trudnosti-7091 (04.02.2017).

²²⁶ Вж. АИФ I № 487, а.е. 26.

²²⁷ Пак там.

²²⁸ Пак там.

²²⁹ АИФ I № 487, а.е. 26 и 27.

към „Бай Ганьо“ в Манхайм „е под шапката на студентското дружество... То се води проект“²³⁰. Клубът „Хоровинка“ към „Алеко“ в Мюнхен също не е регистриран като дружество, а е „създаден покрай сватбата на едно от момчетата... Един кръг от около 15 човека, които се събират всяка неделя за танци“²³¹. Желасйки да привлекат повече българи, „милеещи за българското наследство и неговото масовизиране сред немските“²³² им колеги, членовете на Кьолнския български студентски клуб „Будители“ през 2008 г. създават група за народни танци „Луди млади“²³³. Такива групи са и ансамбъл „Зора“ (2007), създаден към Асоциацията на българските студенти в Париж²³⁴, и ансамбъл „Изгрев“ (2016) към Академичен клуб „Кирил и Методий“ в Карлсруе. Понякога се случва танцовата формация да се отдели от студентското сдружение и да продължи да съществува самостоятелно като регистрирано дружество, какъвто е случаят с танцова група „СамоДиви“ в Нюрнберг²³⁵. Друг модел на функциониране на студентска танцова група е като (спортна) дейност към даден университет. Пример за това са група за народни танци „Мадина“ (2012) към университета в Лайпциг: „Официално сме... никакви... нямаме статут на дружество или на някаква група. Като студент в студентските общежития може да се ползва залата за парти във всяка сграда и всъщност там се събираме, за да танцуваме. И понеже почнаха да стават повече хора, а помещенията не са чак толкова големи, казусът го решихме, организирайки танците като спортна дейност към университета, в който се предлагат всякакви спортове, танци и дейности... То е на доброволни начала и въобще нямаме претенции за нещо много професионално, но пък доставя удоволствие и по този начин се събираме и си създаваме едно разнообразие всяка седмица“²³⁶.

Често заниманието **традиционни танци** не е институционализирано по никакъв начин. Във Великобритания танцови групи или други форми на събиране с цел танцуване съществуват към няколко студентски организации. Клубове по народни танци има и при българските студентски общества в университетите в Нюкасъл и в Ковънтри, но няма да е пресилено да обобщим, че в публичните репрезентации на българските студенти във Великобритания хората неизменно присъстват. В Университета на Глазгоу българското студентско общество провеждат репетиции най-вече с цел подготовка за празничен концерт:

²³⁰ АИФ I № 487, а.е. 15, интервю с Мирослав Танев, зап. Т. Матанова, 02.06.2015 г., Манхайм, Германия.

²³¹ АИФ I № 487, а.е. 26.

²³² Ива Казакова. „Танцов ансамбъл „Луди млади“. – *Златен век*, 2009, бр. 3, стр. 4.

²³³ www.facebook.com/groups/72395379128 (14.06.2017).

²³⁴ www.facebook.com/ensemblezora (23.01.2017).

²³⁵ www.samodivi.de (11.09.2017).

²³⁶ АИФ I № 487, а.е. 7, интервю с Илияна Мадина, зап. Вл. Пенчев и Т. Матанова, 8.06.2015 г., Лайпциг, Германия.

*За всички начинаещи и не дотам начинаещи любители на българските народни танци сме подготвили седмични репетиции с ръководител Plamena Lalova. Това ще е и подготовката за концерта по случай 3-ти март, както и за фестивала Eastern European Dances – едни от най-забавните събития през годината. Специален призив и за господата! Колкото повече, толкова по-весело! А българските народни танци са по-завладяващи с повече представители на мъжкия пол! Заповядайте!*²³⁷

Българското общество при Университета в Бирмингам организира танцови ателиета не само за българските студенти, но и за всички останали. Таксата е символична, а за сбирките се ползват зали на университета. Танцовите ателиета, както и други форми на събиране, са важни за набирането на членска маса за обществата, затова и много често събитията имат различни такси за студенти, които са членове и които не са. В други случаи танцовите ателиета се организират за популяризиране на българската общност – например в Университета Уоруик (Ковънтри) българското общество организира FREE Stress-relief Traditional Dance Classes за всички желаещи; обществото ни в Университета на Кардиф се включва с танцовите си класове в Dance Societies Winter showcase – събитие, организирано от университетския студентски съюз.

Българското студентско общество при Университета в Портсмът е в тясна връзка с Българска фолклорна танцова група „Здравец“, чиито танцьори се включват в празненствата на студентите, като например на Фестивала на културите през март 2017: „Специални благодарности на танцова школа Zdravets – Bulgarian Folk Dance Group и на всички, които танцуваха български народни танци снощи пред огромната публика“²³⁸. И това е само един от примерите за сътрудничество с други български мигрантски организации.

Основните **празници**, които българските студентски общества организират и отбелязват, са свързани с датите 1 и 3 март, 24 май, 8 декември (мислен като празник на българските студенти) и по-рядко с 1/14 февруари (Трифон Зарезан), 6 май, 6 декември и др. Още по-редки са случаите на общо отбелязване на празници като Св. Валентин и Хелоуин, които се смятат за чужди, не-български. Колективното празнуване на Коледа от българските студенти не се случва, тъй като голяма част от тях се връщат в България „и тогава е по-трудно да се направи събитие“²³⁹ („за Коледа хората се връщат в България и няма смисъл да се организира“²⁴⁰;

²³⁷ www.facebook.com/events/879749882194941/?ref=3&action_history=null (05.11.2017). Тук и по-нататък писмените примери се предават с оригиналния им правопис без редакторска намеса.

²³⁸ www.facebook.com/groups/PUBulgarianSociety/permalink/10155222947423054 (12.04.2017).

²³⁹ АИФ I № 487, а.е. 25.

²⁴⁰ АИФ I № 487, а.е. 26.

„тогава повечето се прибираме в България“²⁴¹). Които остават се събират заедно в неформални срещи, също и за Нова година, където на трапезата присъстват и български ястия („Момичетата носят баници от време на време“²⁴²).

Най-сериозно застъпени са т.нар. **мартенски празници** – Баба Марта и националният празник, като често обхващат дори Международния ден на жената, 8 март²⁴³. 1 март е повод за представяне на българската култура пред местните общества, като на много места биват организирани публични ателиета или базари за мартеници. В някои случаи дори Баба Марта се използва за повод за парти, например в Лондон: „Вземете приятелите си и елате да се срещнете с други българи за по няколко питиета и за празнуване на Баба Марта!“²⁴⁴. В Глазгоу, Лондон (UCL), Ковънтри и др. студентските общества организират първомартенски ателиета или срещи – за изработка или за размяна на мартенички.

Честването на националния празник 3 март е много по-тържествено и наистина повсеместно. Във Великобритания обикновено студентските общества организират партита за своите членове и останалите български студенти. В Нюкасл например имат традиция да се събират в конкретно заведение:

*3ти март Национален празник! Не може да пропуснем и да не чествуваме един от най-светлите български празници - 3ти март! И тази година ще запазим традицията да се съберем в бар Локо, всички са добре дошли след 19. Ще бъде на свободна консумация, ще има музика и след това ще се организираме и посетим някой от нощните клубове, с които Нюкасл е известен! Всички са поканени - членове и нечленове на обществото, студенти или не!*²⁴⁵

Ето програмата на студентското общество в Университета на Ковънтри, в която ясно се вижда взаимното обвързване на тези три толкова разнородни, но много близки във времето мартенски празници:

*Драги сънародници,
Месец Март може да бъде само повод за усмивки и добро настроение.
Заповядайте на 1ви Март от 11:00 - 17:00 в The Hub Coventry University за да получите мартеница с пожелание за здраве, дълъг живот, плодовитост и изобилие. При желание от ваша страна, ще се погрижим за Аудио Оборудване, а Вие за едно традиционно Българско Хоро!*

²⁴¹ АИФ I № 487, а.е. 16.

²⁴² АИФ I № 487, а.е. 27.

²⁴³ По този въпрос вж. също частта за националните празници в настоящата монография.

²⁴⁴ www.facebook.com/events/640822659441224 (24.06.2017), оригинална публикация на английски език, превод Л.Г.

²⁴⁵ www.facebook.com/events/249321102187111 (30.03.2017).

**** Тогава ще можете да получите и повече информация за следващите ни събития през март: ****

3 Март - празненство по случай националния празник на Република България със специалното участие на « Клуб по Народни танци Bulgarian Society@CUSU ». На събитието ще имате възможност да се докоснете до българските традиции, дори и толкова далеч от родината.

11 Март - По случай 8ми Март“ International Women’s Day“ ще направим *** ПОСЛЕДНОТО*** Българско Парти в Coventry за тази учебна година. Пригответе сме много изненади на дамите, за да ги накараме да се почувстват специални!²⁴⁶

През 2016 г. българските студенти в Карлсруе организират тържество по случай 3 март, на което присъстват български студенти от сдружение „Бай Ганьо“, Манхайм, и се изявяват децата от родителската инициатива „Ян Бибиан“ в Карлсруе, младежките фолклорни ансамбли „Фолклор Фабрик“ към „Бай Ганьо“, „Франкфурт“, ансамбъл „Изгрев“ към местното студентско дружество „Кирил и Методий“²⁴⁷. В други градове (Манхайм и Кьолн) се прожектират български филми в организирани по случай празника филм-вечери като „Хъшове“ (Манхайм, „Бай Ганьо“, 03.03.2015 г.), „Топло“ (Кьолн, Будители, 03.03.2016 г.) и др. „Златен век“ в Нюрнберг включва в празничното тържество и отслужването на заупокойна молитва (панихида) в чест на героите и по случай националния празник, за което се кани свещеник от българската православна църковна община в страната²⁴⁸.

Във Франкфурт, когато студентите са в сесия, около мартенските празници обикновено не се организират събития („Всички сме офлайн“²⁴⁹). Подобна е ситуацията и в Берлин: „Също важен концепт е, че когато наблизат изпити, няма партита, няма събития. Просто всеки се затваря в библиотеката и стои там по 10–12 часа и учи. На никого не му е чуждо това. Аз като председател също така правя. „Хъшове“ е с много добра идея, но никой не иска да жертва времето си“²⁵⁰. В сравнение с тях, както казва и един от членовете на академичното дружество „Алеко“ в Мюнхен, празнуването на 1 или 3 март става не в деня поотделно, а слети заедно в петъка или съботата след това, като „1 март е по-ефективният празник“²⁵¹.

²⁴⁶ www.facebook.com/events/660302534170014 (30.03.2017).

²⁴⁷ aba.government.bg/?show=38&nid=1749; видео от мероприятиято – plus.google.com/116008782180618009858 (30.03.2017).

²⁴⁸ www.zlatenvek.de; www.facebook.com/ZlatenVek/posts/341288205980785?stream_ref=10 (08.02.2017).

²⁴⁹ АИФ I № 487, а.е. 25.

²⁵⁰ АИФ I № 487, а.е. 27.

²⁵¹ АИФ I № 487, а.е. 26.

През 2015 г. в Мюнхен организират парти, посетено от стотина души: „Беше с музика, през нощта. Голяма част от музиката беше българска за танци и дискотека. Не чалга. Популярни парчета. „Радио зора“ например, плюс на партито имаше и доста хора от двата ансамбъла“²⁵² в Мюнхен „Лазарка“ и „Хоровинка“, на които вместо при влизане да слагат лентичка²⁵³, връзват мартеници, донесени специално за случая от България.

През 2014 г. „Бай Ганьо“ чества своя 10-годишен юбилей на 1 март също с организирано парти и раздава мартеници на всички дошли („Имаше групичка, която бяха оплели мартенички“²⁵⁴). Следващата година те слагат щанд с мартеници пред студентския стол и раздават на минувачите: „Бяхме поръчали от България мартеничките. Интересно им беше. Някои се поспираха и им обяснявахме за какво става въпрос. Бяхме направили флайери с по-подробна информация защо се прави това. Някои бяха изненадани, не изглеждаха много въодушевени“²⁵⁵. Това събитие е комбинирано и с флашмоб с български народни танци в двора на университета, воден от ръководителя на групата по народни танци „Фолклор фабрик“ към студентското сдружение²⁵⁶. През същата година студентите от „Хъшове“ в Берлин провеждат уъркшоп за мартеници в края на февруари: „Събрахме се на различни места, тъй като не можахме да намерим пространство, където да се съберат тези 50–60 човека. Имаше и момичета, и момчета, но по принцип инициативата идва от момичетата“²⁵⁷.

Българските студенти от асоциацията в Париж всяка година преди 1 март посещават българското училище „Васил Левски“ и „се забавляват с малчуганите, а резултатът е, че има мартенички за всички“²⁵⁸.

Великден и Гергьовден, обикновено близки във времето, съдържат религиозни, традиционни и светски характеристики, като в честването им от студентските сдружения – където изобщо се отбелязват – както повсеместно в модерното мултикултурно общество, те губят своята синкретичност и в различни ситуации на преден план излизат различни елементи на тяхното празнуване. По време на изследването стана ясно, че най-често студентите ходят на църква за Великден („На Великден основно ходим [на църква]“²⁵⁹). През 2009 г. за Великден членове на студентското дружество в Карлсруе организират посещение на руската

²⁵² Пак там.

²⁵³ Практика за отбелязване на платилите вход за влизане в нощен клуб.

²⁵⁴ АИФ I № 487, а.е. 16.

²⁵⁵ Пак там.

²⁵⁶ Пак там.

²⁵⁷ АИФ I № 487, а.е. 27.

²⁵⁸ assobg.org/bg/ателие-мартенички (28.09.2017).

²⁵⁹ АИФ I № 487, а.е. 27.

църква в близкия град Баден-Баден²⁶⁰. Членовете на Масачузетския български студентски клуб също посещават локалните православни храмове в Кеймбридж (Масачузетс)²⁶¹. В други случаи, както споделя един от председателите на студентското дружество „Хъшове“ в Берлин: „не се прави събитие във фейсбук, а се ходи индивидуално. За ходене на църква не смятам, че е правилно да се организира ходенето“²⁶². Това потвърждават и изказванията на други членове на студентски дружества в Германия: „На Великден бях в Гръцка православна църква. Тогава не знаех още, че има българска“²⁶³; „Аз бях в руската църква. Тя се намира точно от другата страна на улицата, на която живея. Бях с една съседка, българка, и родителите ѝ бяха дошли на гости и ходихме заедно. Също срещнахме там поне още 5–10 студенти българи, които познавам“²⁶⁴.

През 2009 г. българското студентско сдружение „Златен Век“ в Нюрнберг организира провеждането на Великденски концерт, в който участват женският народен хор от България „Цветница“ и танцова група към студентското сдружение „Самодиви“ и присъстват представители на Генералното консулство на Република България в Мюнхен (като предлагат и консулски услуги)²⁶⁵. Най-консолидиращото събитие за студентите, свързано с православния Великден, е организирането на барбекю в един от градските паркове или в двора на студентско общежитие. Както споделя председателят на студентското дружество „Бай Ганьо“ в Манхайм: „всяка година правим грил в Луизенпарк“²⁶⁶. Грил-парти „Български Великден“ е организирано и от „Будители“ в Кьолн на 1 май 2016 г.²⁶⁷, а „Великденски грил“ – от организацията в Карлсруе²⁶⁸. За Франкфурт споделят: „Около 100 и нещо българи се бяхме събрали на грил в Остпарк тук във Франкфурт... Донесохме три грила, барбекюта... Имаше приятелски игри на волейбол, на футбол. Отделно играхме на карти... Имаше момчета, които си пекоха кюфтета по българска рецепта, но тъй като каймата не е точно същата не им се получи. Бяха купени и опежани пържоли, карначета. Имаше един човек, който грилваше постоянно. На тези срещи се провеждат и конкурси за боядисани яйца, което когато „немският“ Великден е по-рано, а и защото повечето германци си купуват направо боядисани яйца, да се намери боя за яйца е „предизвикателство“. Един наш приятел си ги

²⁶⁰ avkm-test.lima-city.de (09.02.2017).

²⁶¹ web.mit.edu/bulgarian/news.html и снимки на web.mit.edu/bulgarian/gallery/easter98/, посетени 12.02.2017 г.

²⁶² АИФ I № 487, а.е. 27.

²⁶³ АИФ I № 487, а.е. 25.

²⁶⁴ Пак там.

²⁶⁵ zlatenvek.de/index.php?option=com_content&task=view&id=343&Itemid=92 (09.02.2017).

²⁶⁶ АИФ I № 487, а.е. 16.

²⁶⁷ www.buditeli.de/български-великден и www.facebook.com/events/173176836408990 (19.05.2017).

²⁶⁸ www.facebook.com/events/1043273525711153 (09.02.2017).

беше оцветил с цветни моливи. Бяха много забавни. Друг приятел ги беше оцветил с водни боички²⁶⁹. В други години такива събития се организират и за Гергьовден в парка или в студентското общежитие: „Направихме грил в едно от общежитията, в двора в градинката. 70–80 човека бяха дошли“²⁷⁰.

Около Великден (и Коледа) се зараждат и благотворителни инициативи: „Happy to Help Bulgaria“ при „Бай Ганьо“ в Манхайм (Великден, 2015 г.)²⁷¹; Коледни благотворителни акции, протичащи на локално ниво, т.е. на територията, на която „битува“ студентското дружество (например „Благотворителна Коледна Мисия“ на „Будители“²⁷²), или в цялата страна, т.е. инициирана от едно студентско дружество и разпространена широко в последствие (пример за това е „Бай Ганьо“, чиято Коледна благотворителна акция, стартирана през 2007 г., обединява почти всички други студентски сдружения), чрез които се събират парични и материални помощи за детски домове в България и с тях се организират и екскурзии, като се дава възможност на децата да излизат от дома, да видят заобикалящия ги свят²⁷³.

Денят на славянската писменост и българската просвета и култура, 24 май, не е широко честван от студентите във Великобритания. Имаме информация за единични събирания по повод празника, предимно в заведения. Някои студентски организации отбелязват деня „с празнични събития и с рекламиране на общността в рамките на британските университети. Например студентите в университета в Уорик ежегодно организират представяне на български танци и песни по случай празника“ (Маева 2015). Студентите от „Алеко“ в Мюнхен за 24 май от 2014 г. организират грил-викторина: „Ако искате заедно да прекараме светлия български празник, заповядайте да се съберем на барбекю, да си поговорим и опознаем, и да опресним знанията си за България с една забавна викторина“²⁷⁴, като са включени въпроси, свързани с българската култура, история, литература, обща култура за България. За този празник най-често се провеждат български културни вечери, с презентации за България, български обичаи и култура, филми²⁷⁵. Така например, от „Златен век“ споделят радостта си от организираната културна вечер през 2009 г., в която са представени български народни песни и танци от танцовия състав към дружеството „СамоДиви“ и ястия от българската кухня като баница, таратор,

²⁶⁹ АИФ I № 487, а.е. 25.

²⁷⁰ АИФ I № 487, а.е. 27.

²⁷¹ „Happy to Help Bulgaria“ е благотворително сдружение, създадено през пролетта на 2015 г. от бивши студенти и членове на „Бай Ганьо“ с идеята да се изпращат средства в България по определени проекти (вж. и АИФ I № 487, а.е. 16).

²⁷² www.facebook.com/events/1712688092380114 (09.02.2017).

²⁷³ АИФ I № 487, а.е. 30. В рамките на такива акции студенти доброволци продават изработени от тях и от деца от български училища коледни играчки, картички, свещи и сладки на щанд в някоя от университетските сгради или на събиранията им за 8 декември (вж. и АИФ I № 487, а.е. 16).

²⁷⁴ www.facebook.com/events/404983223021120 (30.07.2017).

²⁷⁵ Вж. zlatenvek.de/index.php?option=com_content&task=view&id=357&Itemid=92 (30.07.2017).

мусака, шопската салата и др.²⁷⁶

Същевременно, кирилицата е сред символите, с които българските студенти се представят в мултикултурни събития. През 2014 г. в Университета на Бирмингам в рамките на инициативата „One World Week“ българското студентско общество организира интересна игра под надслов „Speed writing in Cyrillic“, с която да привлече внимание към кирилицата и българския език – гостите са приканени да препишат на кирилица емблематични думи, съдържащи типично кирилски букви, като „късмет“, „ракия“, „баница“, „снежанка“ и пр.²⁷⁷

При проведеното проучване става ясно, че за повечето студентски сдружения **6 и 22 септември** са междусеестриални ваканционни дни. В някои от фейсбук групите по-активни администратори публикуват електронни поздрави – „Будители“ от Кьолн имат инициатива за всеки празник да публикуват честитка, съдържаща в едно изречение информация за това какво се чества (напр. „Клуб „Будители“ честити 22-ри септември – Ден на Независимостта на България! На този ден през 1908 г. в църквата „Св. Четиридесет Мъченици“ в старопрестолния Царевец с Манифест към българския народ, подписан от Фердинанд I е обявена независимостта на България“²⁷⁸).

Като цяло, **1 ноември**, Денят на народните будители бива отбелязван спорадично, но на немалко места, където се обучават български студенти, от активните дружества, които често организират събития. Студентските общества във Великобритания отбелязват празника не само с поздравления във фейсбук страниците си, но и с реални инициативи. В Глазгоу, например, организират събития от типа на Pub Quiz – събиране в бар с викторина: „Ние ще ви тестваме и ще видим дали знаете достатъчно за България, Шотландия, обща култура и кино и отборът с най-добър резултат ще получи награда от нас“²⁷⁹. През 2016 г. със съдействието на студентския клуб „Будители“ (и родителите и ръководството на българското неделно училище „Аз Буки Веди“) в Кьолн е организиран детски фолклорен спектакъл, с участието на ансамбъл „Загорче“ от България и детска група „Веселяци“ от града²⁸⁰.

8 декември се смята за един от най-важните празници за българските студенти²⁸¹. Най-често за този ден се организира българско парти за студентите. Прави впечатление, че при празнуването на студентския празник в САЩ в Бостън,

²⁷⁶ „Златен Век“ в Ерланген – Нюрнберг.“ – *Златен век*, 2009, 1, с. 6.

²⁷⁷ Вж. www.facebook.com/pg/BGUoB/photos/?tab=album&album_id=445807852217194 (30.08.3017).

²⁷⁸ www.facebook.com/photo.php?fbid=1934552950135305&set=a.1668266370097299.1073741829.100007418557683&type=3&theater (17.10.2017).

²⁷⁹ www.facebook.com/GlasgowUniversityBulgarianSociety/posts/202876516710880 (30.07.2017).

²⁸⁰ www.facebook.com/photo.php?fbid=1778653149058620&set=a.1668266370097299.1073741829.100007418557683&type=3&theater; снимки от събитието: www.facebook.com/klub.buditeli/posts/1781943748729560 (30.07.2017).

²⁸¹ АИФ I № 487, а.е. 26.

всяка година има собственоръчно приготвена българска кухня като на събиранията присъстват и чужденци, играят се хора²⁸². Във Великобритания се празнува повсеместно с български диджеи или в български заведения.

Сътрудничество с други български и чуждестранни мигрантски организации

В някои градове българските студентски дружества организират мероприятия заедно с други локални български институции. Така например, през 2015 г. „Бай Ганьо“ съвместно с българското училище в Манхайм „Д-р Петър Берон“ подготвят в аулата на университета концерт за 24 май (на български и на немски; с коктейл и български бюфет). В концерта участват както деца от училището, така и танцови групи, музиканти и певци от региона²⁸³. В Мюнхен представители на местното българско академично дружество „Алеко“ организират „Коледуване“, т.е. изпълняват коледарски песни пред децата от българското училище „Дора Габе“, както и след празничната служба в храма на българската православна църковна община „Св. Климент Охридски“²⁸⁴. Представителите на „Съединение“ във Франкфурт споделят и своето разочарование, че на организирания концерт за 3 март през 2014 г. от местното българско училище „Васил Левски“, въпреки предоставената помощ от членове на сдружението, впоследствие не е споменато „че има такова сдружение, че то се е включило, че е правило нещо“²⁸⁵.

Български студенти понякога са инициатори или участници в създаване на българска православна църковна община. През 2008 г. след първата отслужена за българските студенти в град Лил света литургия в гръцката църква „Св. Павел“ в града, свързана с отбелязването на Деня на славянската писменост и култура, се полага началото за основаване на българска православна църковна община „Св. Петър и Павел“²⁸⁶. Членове на студентското дружество в Кьолн/Бон „Будители“ също участват в създаването на българска църковна община „Рождество Богородично“²⁸⁷.

Членовете на БГСС „Хъшове“ си взаимодействат и с Българския културен институт в Берлин, където се организират вечери на музиката, вечери на българското кино: „Първите ни събития бяха съвсем общи. Имаме едно момче, което много добре свири на пиано, та той свиреше български песни, дори и народни песни. Имаше и кой да му пее“²⁸⁸.

²⁸² Вж. www.mit.edu/~bg-club/gallery.shtml (30.07.2017).

²⁸³ Вж. АИФ I № 487, а.е. 16.

²⁸⁴ Вж. АИФ I № 487, а.е. 26.

²⁸⁵ АИФ I № 487, а.е. 25.

²⁸⁶ Вж. dveri.bg/wr4k4 (30.04.2017).

²⁸⁷ www.buditeli.de/about (31.04.2017).

²⁸⁸ АИФ I № 487, а.е. 27.

Много тясно е сътрудничеството на студентските общества и българските ресторанти и магазини в някои британски градове, като Лондон, където правят партита и събирания в български ресторанти, Портсмът, където организират ‘freshers walk’, спирайки на двата български магазина в града²⁸⁹, и пр. Същевременно, фейсбук групите на обществата са добра среда за реклама на българския бизнес в съответния район – както магазини, така и козметични услуги, транспортни фирми и пр.

Контакт в социалните мрежи с други студентски дружества се поддържа повече в рамките на една страна (най-вече чрез Фейсбук²⁹⁰), отколкото интернационално, макар и немскоговорящите страни да са облагодетелствани от факта, че много студенти се познават преди следването, тъй като идват от около десетината български гимназии с изучаване на немски език²⁹¹. Отивайки в Германия или Австрия, българските студенти „вече се познават помежду си и целта е да се приобщят и останалата част от българите, които идват“²⁹², което всъщност допринася за изграждането и поддържането на духа на общност сред учещите от България. Във Великобритания може да се твърди, че през последните години българското студентско общество SantaBulgarian (Кеймбридж) играе лидерска роля, организирайки ежегодни конференции (в сградата на Българското посолство в Лондон), на които кани и другите български студенти²⁹³.

В последните години се организират събития като част от проекти, свързани с България. Един от тях е кариерното изложение за българи в чужбина „Bulgarian Careers Fair“, целящо изграждането на комуникационни канали между предприятия в България и български общности в чужбина. В организирането на форума участват представители от различни студентски общности в Германия и Великобритания²⁹⁴. Самият форум е част от неправителствената българска организация „Обединени идеи за България“ – мрежа от български участници в над десет страни (България, Австрия, Великобритания, Канада и др.), осъществяваща образователни проекти и насърчаваща социалната ангажираност сред младите българи, независимо къде се намират²⁹⁵: „Тяхната цел е да покажат, че и българите, които се намират

²⁸⁹ www.facebook.com/groups/PUBulgarianSociety/permalink/10155813022478054 (20.10.2017).

²⁹⁰ Вж. и АИФ I № 487, а.е. 27.

²⁹¹ Вж. АИФ I № 487, а.е. 26.

²⁹² АИФ I № 487, а.е. 27.

²⁹³ Вж. www.facebook.com/events/295101944239245, www.cantabulgarian.org/conference-2017 и www.facebook.com/pg/CantaBulgarian/photos/?tab=album&album_id=1440401016030242 (29.10.2017). Конференцията се провежда на английски език, но цели популяризиране на българския научен принос във Великобритания и Европа като цяло.

²⁹⁴ Форумът се организира от 2013 г. във Великобритания, а от 2015 г. и в Германия. За повече информация вж. bgcareersfair.com (09.10.2017).

²⁹⁵ Вж. oib.bg (31.04.2017).

извън България, могат да правят хубави неща за България и за хората там²⁹⁶. Други български организации, с които си взаимодействат някои от студентските сдружения на българите в чуждестранни университети са „Заедно в час“ и „Тук-там“²⁹⁷ (по проект „Кариера в България? Защо не“²⁹⁸). Асоциацията на бившите и настоящи български студенти в Лион (2013) е партньор на ЮНЕСКО ЮниТвин, целящ „създаването на платформа за обмен на идеи, ресурси, добри практики, както и на виртуална научна и професионална дейност за споделяне на опит“²⁹⁹.

Българските студентски сдружения в Германия и Франция не контактуват и не взаимодействат с други балкански или славянски студентски сдружения в съответния университет или страна. В тази връзка, един от интервюираните студенти споделя: „Аз работих като студентски управител в общежитие, в което имаше хора от 30 националности и съм говорил с тях, но никой не е проявявал интерес. Питал съм дали имат организации, но те, явно самите те не са толкова стабилно свързани както ние тук“³⁰⁰. Едно от изключенията е българо-румънското студентско сдружение „Грифон“³⁰¹ (2006–2012) във Фрайбург, Германия: „Това единствено по рода си сдружение възбужда желанието на младите български и румънски студенти за принос към университетския и обществен живот във Фрайбург, за развиване на добросъседски и приятелски отношения между България и Румъния, както и за обновяването на обществените представи за двете страни в България“³⁰².

Във Великобритания обаче в много университети българските студентски общества имат активни контакти с други чуждестранни студенти, най-вече от Балканите (румънци, гърци, сърби) и от славянския свят (напр. поляци), с които организират съвместни прояви. Българското общество в университета в Абърдийн организира балкански партита, в които участват „всички други балкански народи“³⁰³. В Глазгоу и Лондон (Imperial College) биват организирани футболни турнири с обществата на рускоговорещите, румънците, поляците, литовците и пр.

²⁹⁶ АИФ I № 487, а.е. 25.

²⁹⁷ АИФ I № 487, а.е. 27.

²⁹⁸ karieravbulgaria.com (09.10.2017).

²⁹⁹ Кристина Петрова. „Студентската асоциация и UNESCO UniTwin в България през април 2014 година“. – *Знаме. Вестник на българите в Лион*, 2014, 1, с. 6. Вж. по-подробно ФНАИФ № 2964.

³⁰⁰ АИФ I № 487, а.е. 27.

³⁰¹ portal.uni-freiburg.de/rbv (30.01.2017).

³⁰² Деница Христова, Теодора Ватахска, Калина Пенева-Гедеке. „Грифон. Древно мистично създание, началото на българо-румънското приятелство или историята на едно студентски сдружение в гр. Фрайбург“. – *Златен век*, 2010, 2, с. 5.

³⁰³ Гергана Иванова разказва в репортажа на Ралица Ковачева „Късче от България във всяка точка на земята“ за дейностите на общността – www.bitelevision.com/kasche-ot-balgariya-vav-vsyaka-tochka-na-zemyata (26.01.2016).

В Кеймбридж българските студенти организират съвместни дебати с румънското студентско общество, както и събитие, наречено „Balkan Formal“ – официална вечеря на българското, румънското и сръбското общество.

Често българските студентски общества във Великобритания се включват активно в мултикултурни събития, организирани предимно в самите университети от студентските съюзи или съответната администрация, отговорна за т.нар. международни студенти. Студентите от обществото в Университета в Кардиф участват с щанд в Global Village: showcasing our international societies³⁰⁴, в Портсмът – във Festival of Cultures, University of Portsmouth³⁰⁵, в Бирмингам и в някои университети в Лондон – One World Week, и пр. В Париж през 2016 г. българската студентска асоциация, наред с много други, се включва с презентация на храна във фестивала Langues de cuisine #9, организиран от Maison d'Europe et d'Orient. По тези поводи българските студентски общества не само засилват вътрешната си интеграция, привличат нови членове и трупат активности в портфолиото си, но и представят българска храна, рекламни материали, понякога правят мартеници или играят хора.

Случаят на студентската асоциация в Лион е интересен, защото тя е една от дъщерните организации на ръководеното от Христо Костов общество, напоследък ограничено се до асоциация „Echanges Rhone Alpes Bulgarie“. Според информаторите ни до неотдавна г-н Костов като доайен на българите в града е бил лидер на общността в различни нейни дейности (в момента се занимава най-вече с организиране на франкофонски културни мероприятия в България). Студентската асоциация на практика получава неговата благословия, за да бъде възродена през 2012 г. (и юридически прехвърлена върху тогавашните студенти). Освен това сред българската общност в Лион съществува длъжност „координатор на българските асоциации“, която работи за осъществяването на съвместни дейности от повечето организации в града. Доколкото студентската асоциация вече не функционира, не се включва и в съвместни инициативи, но в миналото е участвала в отбелязването на празници като 3 март и 24 май, а нейни членове са танцували в групата „От Извора“.

Общностен живот и интеграция

В своята дейност студентските дружества, особено тези, които са основани като билатерални (напр. българо-германското „Хъшове“ в Берлин), са ръководени не просто от идеята за подпомагане на новодошлите студенти в уреждането на битовия им живот и ориентиране в образователната институция, но и промотиране на българското културно наследство в контекста на местното общество³⁰⁶. От една страна, събитията, организирани от българските студентски дружества по повод големи празници, много често протичат в пространството на местната общност,

³⁰⁴ www.facebook.com/groups/71965546795/permalink/10155880559846796 (30.11.2016).

³⁰⁵ www.facebook.com/events/164471400715586 (06.06.2017).

³⁰⁶ Вж. „Паисий“ от Мюнстер“. – *Златен век*, 2009, 1, с. 4-5.

независимо дали това е университетска сграда, концертна зала, заведение или общинска местност, на които понякога присъстват и официални представители на местното управление или чуждоетническите семейни членове, приятели, партньори на участващите българи и български дружества. От друга страна, студентските сдружения, самостоятелно или заедно с други български мигрантски институции (училища, фолклорни групи, църковни общини), участват в мултикултурните мероприятия, организирани в градското пространство на обществото домакин.

Така например през 2008 г. танцовата група към „Златен век“ участва в Международния културен фестивал в град Цирндорф³⁰⁷, а студентската група за народни танци „Мадина“ в Лайпциг участва със своя репертоар през 2014 г. в организираната там „Вечер на културите“, „в която различните държави представят своята култура – кой пее, кой танцува...“³⁰⁸. През 2010 г. студентският клуб в Кьолн „Будители“ съвместно с Дипломатическото бюро на Република България участва в изложението за Деня на Европа в града с български щанд³⁰⁹. Подобно на тях през 2016 г. в рамките на информационния ден за международни студенти към Технологичния университет в Карлсруе членове на академичното дружество „Кирил и Методий“, облечени в български носии, представят България чрез щанд с българско знаме, сувенир кукерска маска, брошури за България (и дружеството) и др.³¹⁰ Третият начин, по който българското културно наследство се представя на местното другоетническо общество, е чрез организирането на събития, насочени пряко към обществото приемник, какъвто е примерът с подаряването/продаването на мартеници на минувачи от членове на „Бай Ганьо“ през 2015 г. (вж. по-горе), когато се организира и флашмоб с български народни танци. Друг такъв пример са българите от Асоциацията на българските студенти в Лил, които на 16 май 2009 г. организират Ден на България с „дегустация на специалитети от българската кухня и вино, ...представят ателиета за куклен театър, изработка на мартеници, боядисване на яйца и др.“³¹¹ Българското студентско общество в Абърдийн поставя изложба в сграда на местния университет с десетте най-добри авторски снимки, участвали в конкурса „Късче от България във всяка точка на земята“³¹², а Bulgarian Club at MIT (освен с български щанд на ежегодните международни панаири в университета³¹³) представя България чрез изложение на колекция от снимки на български природни и селски пейзажи, наречена „България: Тайното съкровище

³⁰⁷ www.zlatenvek.de/index.php?option=com_content&task=blogcategory&id=33&Itemid=92&limit=5&limitstart=90 (30.01.2017).

³⁰⁸ АИФ I № 487, а.е. 7.

³⁰⁹ kulturni-novini.info/news.php?page=news_show&nid=11295&sid=13 (30.01.2017).

³¹⁰ www.facebook.com/AkademischerVereinKyrillundMethod (30.01.2017).

³¹¹ ndt1.com/article.php/20090514191943839 (10.01.2017).

³¹² www.bitelevision.com/kasche-ot-balgariya-vav-vsyaka-tochka-na-zemyata (12.02.2017).

³¹³ web.mit.edu/bulgarian/gallery/ifair03 (12.03.2017).

на Европа“ (*Bulgaria: Europe's Secret Treasure*), при чието откриване изпълняват народни танци и предлагат на посетителите български храни на фона на българска фолклорна музика³¹⁴.

Асоциацията на българските студенти в Лион избира специфична политика на партньорство, опитвайки се да допринесе, от една страна, за обединяването на учещите в града българи, а от друга – за тяхната интеграция в местното общество. В резултат на активна комуникация на ръководството на асоциацията са осигурени намаления за постановките на театър „Селестен“, за мачовете на ФК „Лион“ и на волейболния клуб „Асюл“, за българския магазин и др., както и за бар и ресторант, в които се организират събиранията на българските студенти³¹⁵. Подобна стратегия не е обща характеристика на студентските общности във Франция, защото асоциацията в Париж взаимодейства предимно с българските институции в столицата (посолство, училище, представителство за ЮНЕСКО и др.).

Вътрешният живот на активните студентски сдружения във Великобритания, Германия и Франция е тясно свързан с конструирането и популяризирането на мисленото като национално културно наследство. Тези процеси ясно очертават профилите на дейностите и структурата на календара, което до голяма степен е очаквано, имайки предвид, че те са национално обусловени обединения. Динамиката в отношенията със студентските сдружения от други националности, както и с местните български мигрантски организации е своеобразно мерило за траекториите на взаимодействие в процесите на конструиране на културно наследство, както и за дълбочината на мигрантската същност на тези форми на консолидация. Много ясна е границата между набора от елементи на културното наследство за „вътрешна употреба“, които организират вътрешния живот на студентската общност, и тези, които биват презентирани пред външни публики, поставяйки равностойно българските в мрежата на чуждестранните студенти.

Политиките, свързани с културното наследство, реализирани от българските студентски сдружения в чужбина, се развиват в среда на културен плурализъм. Основна характеристика на конструираното от студентските сдружения, а и от мигрантските общности изобщо, културно наследство е неговата перформативност – то не е закрепено за материалното наследство, а изисква и налага действеност, наративност, декоративност. Същевременно, в контекста на подчертан стратегически мултикултурализъм в разглежданите европейски висши учебни заведения мисленото като национално наследство изкрystalизира спрямо зададени и очаквани универсални ценности. Това е и причината, и следствието от тенденцията

³¹⁴ www.thecrimson.com/article/2008/3/7/photo-exhibit-explores-bulgaria-span-stylefont-weight (21.08.2017).

³¹⁵ ФНАИФ № 2964.

политиките на тези студентски обединения да не бъдат свързани с миналото (срв. Harrison 2009: 155), като наследството в общностния им живот преимуществено отразява всекидневни практики (хранене, кирилица, музика) и традиционни празници (Баба Марта, Великден, Гергьовден), а не исторически събития и герои. Поради иманентните динамики, обусловени от постоянната смяна на състава и колебанията в активността, рядко могат да се открият студентски дружества, които са успели в годините да утвърдят и наложат собствена специфична политика по конструиране и популяризиране на културното ни наследство в чуждото приемно общество.

ГЛАВА ВТОРА

ФОРМИ И МОДЕЛИ НА КОНСОЛИДАЦИЯ НА БЪЛГАРСКИТЕ ОБЩНОСТИ

МУЗИКА И ТАНЦИ: ФОЛКЛОРНИ ФОРМАЦИИ, СЪБОРИ, ХОРОВЕ

Яна Гергова, Таня Матанова

Българското музикалнофолклорно наследство и в частност групите за фолклорни танци придобиват през последните години все по-голяма популярност както в България, така и сред българската емиграция. В последното десетилетие се наблюдава възвръщане и нарастващ интерес към фолклорната култура, към традициите, към народните танци, проявяват се инициативи за създаване на български фолклорни групи, които могат да се възприемат като „една от формите, в които традиционният танц продължава своето съществуване“ (Grancharova 2013: 178)³¹⁶. Именно самодейните състави за народни танци се очертават като предпочитаната нова форма за включване на музикалнофолклорните традиции в съвременността (Пейчева 2008: 389).

Фолклорните групи и клубове са и **място за конструиране и предаване на фолклорното танцово наследство** на следващите поколения мигранти, както и на проявяващите интерес чужденци (от смесени бракове или местни с интерес към българския фолклор). „В тези новосъздадени културни институти на децата се предоставя възможност да изучават или упражняват майчиния си език, да пропеят и проиграят на български. Песента и танцът се явяват мостът към езика, баба, дядо и родината на мама и татко“ (Иванова-Найберг 2017: 63). Също така те имат и специфична цел – да предоставят практическа подкрепа на новодошли при адаптирането им в новата среда и информирането им за културни събития, свързани с България (Grancharova 2013: 183). Групите за български народни танци биха могла да се определят като **най-важната и многобройна форма на консолидация** на българската мигрантска общност и **особено на възрастните ѝ членове**. Тяхното формиране и функциониране илюстрира до голяма степен употребата на фолклорномузикалната и фолклорнотанцовата култура като **възможност за връзка с родината** (Тончева 2009: 41) и основа за изграждане и поддържане на националната идентичност.

Макар и по-рядко съществуващи, но с важно значение за съхранението и популяризирането на българското музикално наследство, са певческите хорове

³¹⁶ За танцовите групи като културен феномен в България вж. Иванова-Найберг 2011.

за българска фолклорна, класическа или църковна музика. В някои случаи те са създавани от опитни хорови диригенти или народни певци, а в други – от мигранти с някакъв певчески опит, свързани по един или друг начин с функциониращи български институции като училище, танцова група или православна църковна общност, посещавани от български мигранти по една или друга причина. Трети, и по-точно някои църковни хорове, са инициирани от самата институция, в случая църквата, поради важността им при провеждането на различни богослужения.

Фолклорните танцови състави и певческите хорове в основата си са неформална форма на обединение – тяхното възникване винаги е „отдолу“, често по инициатива на привлечени от български фолклор българи или чужденци, непрофесионалисти. На някои места ръководството на танцовите групи се поема от специалисти хореографи или бивши дългогодишни танцьори в професионални ансамбли, но в по-голямата си част групите са напълно любителски. Въз основа на мрежите, които фолклорните танцови групи създават, в чужбина се организират редица **фолклорни събори/фестивали**, които функционират като **общностен събор** – като средство за комуникация и консолидация, от една страна, и от друга – като средство за изява и популяризиране на българското културно наследство зад граница не само сред българите, но и сред местните. Тъй като повечето танцови групи и певческите хорове наблягат именно на изявите си като средство за популяризиране на фолклорното българско наследство, те могат да бъдат разглеждани като самодейни състави в смисъла на организирани форми за правене на изкуство и подиумно-изпълнителски продукти (вж. Пейчева 2008: 373 и следв.). От друга страна, самодейността като позната практика носи значими резултати в развитието на дейностите по наследяване, трансмисия и популяризиране на традиционните танци и музика сред широк кръг от общността, включително сред непрофесионалистите (Гергова 2017).

Фолклорните групи

Въпреки че са подобни на групите за народни танци и фолклорна музика в България, мигрантските състави и клубове имат и своите отличителни разлики от гледна точка на тяхното съществуване и развитие в една друга чуждонационална и чуждоезична среда. В нея досегът и възможността за усвояване и представяне на българското културно наследство извън границите на родината заемат водещо място сред факторите, влияещи на мотивацията за създаване на или включване в подобна танцова или певческа група. Според начина на създаване, ръководителя и участниците, репертоара и изявите им фолклорните групи и хорове зад граница биха могли да се разделят в няколко основни категории. Ще се позовем на класификацията, създадена от Л. Гергова и Я. Гергова³¹⁷, но разширена и обогатена.

³¹⁷ Класификацията е използвана за пръв път в доклад на тема *'National' Folklore Heritage Abroad: Creating, Maintaining and Representing Immigrant Communities*, изнесен на международната конференция на SIEF Working Group "Migration and Mobility" – Meeting: Current Approaches

Групи, създадени от чужденци

Към този вид танцови формации и групи принадлежат тези, които са **създадени от чужденци заради интереса им към българския танцов фолклор**. При самото им сформирание те обикновено включват членове от местната общност, чужденци, които имат желание да изучават български народни танци като нещо екзотично и непознато. Впоследствие в повечето случаи към групите се включват и българи изпълнители, за които пък групата и танците съдействат за близкия контакт с родината и българското културно наследство. За тези групи изявиите пред местна публика са от особена важност, тъй като целта им е запознаване на местната общност със и популяризиране на българския фолклор.

Един от най-интересните примери е ансамбълът за български народни танци „Босилек“, основан през 1979 г. в Ню Йорк, САЩ, от българския хореограф Лиляна Тодорова Зафирова и още четири жени американки, сред които и ръководителят на състава Катрин Спрингер. Самата Катрин завършва година по-късно Школа за творчески ръководители в Пловдив, България. Първоначално стартира като клас за български народни танци, но скоро след това се трансформира в ансамбъл. От 1995 г. гост-хореограф на „Босилек“ е Илияна Божанова³¹⁸, която живее в Пловдив, но периодично пътува до САЩ или изпраща видео материали, чрез които съставът разучава нови хора, основани на специфични фолклорни танци от различните етнографски региони на България. При своите изпълнения използват музика, аранжирана и записана специално за „Босилек“ от български композитори и музиканти от България.

Макар и първоначално участниците в ансамбъла да са предимно американци и през годините са участвали повече от осемдесет жени от различен етнически произход, към днешна дата Катрин Спрингер е единствената, която не е от български произход. При проведена среща с нея, тя споделя, че целта ѝ е представянето на красотата на българския фолклор пред американските и българските зрители. Костюмите и инвентарът, които използват, се състоят от автентични български носии, събирани и закупувани в продължение на години от нея по време на посещенията ѝ в България. Ансамбълът участва в редица фолклорни фестивали в САЩ и в България, а от две години насам активно съдейства и участва в дейността на най-младото българско училище в Ню Йорк Young Bulgarian Voices – New York, което се характеризира с по-творческа насоченост, залагащо на българския фолклор като идентичностен маркер. То развива няколко клуба с извънкласни дейности за ученици и техните родители в различни сфери на българското фолклорно наследство – курс по дантела, група „101 каба гайди и тъпани“, хор за български

to Migration and Mobility in Ethnology, Folklore and Anthropology в Базел, Швейцария, 11–13.09.2016 г.

³¹⁸ Вж. също Ivanova-Nyberg 2012: 129.

народни песни³¹⁹.

Друга такава група е Клубът за български танци „Хоро“ в Берн, регистрирана през 2011 г. от Балц Вайнганд, любител на българските и балканските танци. Участниците в него и до днес са предимно швейцарци, които изпълняват хора от различни краища на България³²⁰ на разни интернационални инициативи. В периода на съществуването на групата към нея се включват и млади българи от Берн и региона, но поради различия във физическите възможности и индивидуалните интереси те се отделят, създавайки няколко месеца след регистрирането на „Хоро“ и „Bulgarian Club Bern“³²¹.

Интересен пример е танцов ансамбъл „Лазарка“ в Мюнхен, основан през 1991 г. от Белчо Станев, хореограф от Варна. Той е провеждал семинари по народни танци за чужденци в Германия и впоследствие решил за тях „да създаде група, която е само за български фолклор в Мюнхен“³²². Само още две българки участват в създаването ѝ, а останалите членове са германци, тъй като по това време, след падането на Желязната завеса, балканските танци са били модерни в страната и в Западна Европа. Както споделя настоящият ръководител на групата Пламен Петков, „фактически преди 20 год. тези, които са били 40-годишни, сега са 60-годишни и продължават да се занимават с български танци“³²³. Един от проектите на „Лазарка“ е традиционният Български фолклорен фестивал в Мюнхен, който досега е провеждан пет пъти, последно през 2013 г. Те имат многобройни участия в немски и европейски градове на български или международни събития, проведени юбилейни концерти. От учебната 2017/2018 г. отваря врати и Школа за български фолклор за деца и юноши и е формирана детско-юношеска група за народни танци „Лазарка – Джуниър“³²⁴.

Училищни фолклорнотанцови групи

Български фолклорни танци биха могли да се определят като основната и най-разпространена сред българските училища в чужбина **извънкласна дейност**. Към повечето училища се сформират танцови групи за децата (понякога разделени на категории – за най-малките, средна възраст и големи) или се изучава български танцов фолклор по време на или след часовете. Донякъде народните танци биха могли да се определят и като **един от най-привлекателните елементи на**

³¹⁹ Вж. ybvny.org (20.10.2017). Вж. още ФНАИФ № 2857, интервю с Яна Калинкова и със Зора Бояджиева, зап. Я. Гергова, 17.05.2015 г., Ню Йорк, САЩ.

³²⁰ Вж. www.horo-bern.ch (20.10.2017).

³²¹ Вж. web.facebook.com/Bulgarian-Club-Bern-110131355736501/?fref=ts (20.10.2017).

³²² Вж. АИФ I № 468, а.е. 1, интервю с Пламен Петков, зап. М. Борисова и Т. Матанова, 03.05.2012 г., Мюнхен, Германия.

³²³ Вж. АИФ I № 468, а.е. 1, и АИФ I № 529, а.е. 4, интервю с Пламен Петков, зап. Вл. Пенчев, 07.06.2015 г., Мюнхен, Германия.

³²⁴ Вж. lazarka.de/?lang=bg (20.10.2017).

българското културно наследство за децата. Изпълненията на тези групи са неизменна част от всички училищни, а често и общностни тържества – за началото и края на учебната година, Коледа, 1–3 март, 24 май и др.

Един от най-ярките примери, който може да се отнесе към тази група, е Фолклорен ансамбъл „Горана“ (първоначално Elea Gorana Dance Collective, впоследствие преименуван на Gorana Dance), създаден през 2005 г. в Ню Йорк от хореографката и танцьорка Елисавета Йорданова. Според личното им описание в техния уебсайт, те представляват творчески колектив за български фолклорни танци, целящ съхраняването на националното самосъзнание, традиции и култура чрез активно съприкосновение с танц, обичаи, ритуали, творчески работилници и сценични изяви³²⁵. Сезон 2015–2016 г. е посветен на техния десетгодишен юбилей, като се организират редица концерти, изложби и ателиета в Ню Йорк, Ню Джърси и Кънектикът с цел както запознаване с българския фолклор на поколенията български мигранти, така и популяризирането му сред местната общност. Във връзка с това събитие е изготвен и филм за историята и преживяванията на ансамбъла и неговите участници („The Rhythm of the Heart“, реж. С. Аришиева), в който самата Елисавета Йорданова споделя, че благодарение на своята баба Горана, чието име носи и ансамбълът, тя е развила тази привързаност и обич към българския фолклор. Именно това я е подтикнало към основаването на тази дейност в Ню Йорк – „за да може да продължи да съществува България и зад граница“ (цитат от филма). През 2010 г. дейността на „Горана“ се развива чрез създаването на детския фолклорен ансамбъл „Gorana Junior“ към българското училище „Христо Ботев“ в Ню Йорк. Изготвената от Е. Йорданова програма за децата между 6 и 18-годишна възраст е оформена като извънкласна учебна дейност, която освен изучаване на български народни танци, включва и разнообразни ателиета за фолклорни обреди и обичаи – прожектират се записи на празници и ритуали от различни краища на България, организират се ателиета за изработка на кукерски маски, сурвачки, мартеници. Семейството на „Горана“ се разраства и чрез създаването на специална група за изучаване на народни танци от родителите на децата от младежкия фолклорен ансамбъл, наречена „Горана родители“. Въпреки че често групата има съвместни участия в различни инициативи заедно с „Gorana Dance“ и „Gorana Junior“, тя няма представителни функции, а е по-скоро с любителски характер.

„Лудетини“ към училище „Никола Вапцаров“ в Никозия, Кипър, също е пример за танцова група, която репетира в часовете по извънкласна дейност на училището. Те се изявяват както в училищните празненства и български фестивали на острова, така и на интернационални мероприятия, провеждани в кипърската столица³²⁶.

³²⁵ Вж. www.facebook.com/pg/GORANADANCE/about/?ref=page_internal (21.10.2017).

³²⁶ „Българско училище „Никола Вапцаров“ – Никозия“. – в-к „БГ Фактор – Кипър“, 2016, 2, с. 8-9.

Друга дейна детска фолклорна формация е „Водича“ към Българското училище „Хан Аспарух“ в Сънивейл, Калифорния. Тя „е формирана през есента на 2013 г., като естествен израз на бликащата енергия сред най-ентузиасираните и търсещи изява деца от класа по народни танци“³²⁷, популяризирайки българското танцово изкуство на международни училищни и други фестивали в района на Северна Калифорния, включително и през 2015 г. на най-големия български фолклорен фестивал в САЩ – „Верей“ в Чикаго³²⁸.

Проект на Българския културен център в Сиатъл (The Bulgarian Cultural and Heritage Center of Seattle) е Детският състав „Медена питка“ с ръководител Даниела Иванова-Найберг. От 2013 г. тази детска група съединява знанието за традиционни български ритуали и празници с практически познания за българските ритми, песни и танци. Както описват на своята фейсбук страница, тяхната най-важна цел е да стимулират развитието на децата, осигурявайки културна среда, в която те ще могат да се учат да пеят на български, да танцуват български хора, да се забавляват с български шеги и т.н.³²⁹ Участията им са не само във фолклорните фестивали на българите в Сиатъл и др., но и няколко пъти в категорията „Деца“ на международния фестивал в България „Златен Орфей“.

Училищни фолклорнотанцови групи за родители

Този тип танцови групи също възникват към българските училища, но са **ориентирани към възрастната част от българската общност** – родителите на децата, които посещават учебните заведения. Причината за тяхното сформирание често е усвояване на времето, в което те трябва да изчакаат децата си до приключването на часовете. На някои места танците се провеждат и в извънкласно време, но се използва пространството на училищната сграда. Не са редки и случаите, в които ръководителят няма опит или изобщо липсва, а танците се заучават от намерени в интернет уроци или изпълнения на утвърдени български формации.

Вече бе споменато за една такава група – „Горана родители“. Друг интересен пример е Bulgarian Folklore Dance Club „Kitka“ Barking към Българско школо „Васил Левски“ в лондонския квартал Баркинг, която стартира през 2013 г. като инициатива на трима родители, чиито деца изучават народни танци като извънкласно занимание към училището. В интервю самите те споделят, че спонтанно решават да се организират в група, тъй като са били привлечени от българските фолклорни танци и са имали желание да ги научат³³⁰. Макар и да е съставена изцяло на любителско

³²⁷ www.facebook.com/pg/voditsafolkformation/about/?ref=page_internal (20.10.2017).

³²⁸ Вж. и ФНАИФ № 2951, а.е. 99, интервюто с Юлиан Йорданов, ръководител на групата, зап. Вл. Пенчев, 19.05.2017 г., Сан Франциско, САЩ.

³²⁹ www.facebook.com/groups/MedenaPitka (20.10.2017).

³³⁰ Вж. ФНАИФ № 2862, интервю с рък. на групата танцьорът и хореограф Недялка Симеонова и членове на групата, зап. Л. Гергова, Т. Матанова и Я. Гергова, 26.10.2015 г., Лондон, Великобритания.

ниво, самоорганизирайки и самоспонсорирайки се, тя редовно взема участие и се изявява в различни фолклорни концертни, празнични и фестивални мероприятия, за които си купуват носии по поръчка.

Подобен пример е групата за български народни танци „Пъстра плетеница“ под шапката на сдружение „Буквар“ в Базел, която възниква покрай честването на 3 март през 2015 г.: „Много бързо организирахме, преди това пуснахме един списък и се записаха над 40 човека за тази група по танци. Беше много ентусиазирано, много хубаво“³³¹. Участието в групата за нейните членове е начин за неформална комуникация и за укрепване на взаимоотношенията между хората – често след репетициите или за някои празници се организират тържества с традиционни ястия (Кюркчиева 2017: 475). Макар и групата да изживява някои трансформации в състава си, тя продължава да се събира на пикници и на репетиции, да танцува и така запазва „българското си съзнание, езика си, контактите си“³³².

Студентски фолклорни групи

Вследствие на многобройната студентска миграция към Западна Европа от началото на ХХІ век³³³ и любовта към българските танци, изградена в годините преди емигрирането, някои **студенти по собствена инициатива или покрай български или международни събития** формират студентски фолклорни групи. Някои от тях функционират към български студентски или културни сдружения, а други – като част от занятията, предлагани на студенти и преподаватели в спортния комплекс на дадено висше учебно заведение.

Подобно на „Пъстра плетеница“ в Базел, около празник, но този път за Деня на Европа на 9 май 2011 г. възниква студентската танцова група в Магдебург „Лудо младо“: „Бяхме организирали някакъв проект, студентски проект беше, и се представяха няколко балкански страни. Търсеха се хора сред познатите студенти, които да представят всяка страна. Някой беше чул, събраха се, кой кого познава и общо взето идеята беше да се съберем повече българи. Всеки покани кой кого познава. Общо взето така се събрахме, ние дори не се познавахме в началото... Тогава се събрахме горе-долу около 15 момичета и едно момче имахме за цвят. Решихме да им изтанцуваме три хора заедно“³³⁴. Оттогава групата редовно се събира и танцува дори и в празни стаи в университета: „след учебните часове, горе-долу след 18 часа, няма проблем там да се избутат чиновете и да се танцува“. Една от участничките споделя: „Ние въобще не бяхме мислили, че ще ставаме

³³¹ Вж. АИФ I № 525, а.е. 1, интервю с Борислава Гакова, зап. Вл. Пенчев и Т. Матанова, 08.05.2017 г., Базел, Швейцария.

³³² Пак там.

³³³ Повече за основаването студентски дружества извън България вж. в посветената на тях част в настоящата монография.

³³⁴ Вж. АИФ I № 500, интервю с Марина Стойкова, зап. Вл. Пенчев и Т. Матанова, 09.06.2015 г., Магдебург, Германия.

група. Искахме просто ей така да си тренираме в свободното време и да си играем танци“, затова и имат редки изяви, най-вече на мероприятия, организирани от обществото домакин, но и на български и българо-немски сватби³³⁵.

От 2012 г. Илияна Мадина ръководи танцова група „Мадина“ в Лайпциг, макар и без хореографско и танцово образование, но с опит в България и желание за самообучение чрез клипове в YouTube тя показва хора от българския танцов фолклор в рамките на седмични репетиции за начинаещи и напреднали студенти. Техните изяви са също на сватби и на международни събития в Лайпциг и близки градове.

Фолклорната танцова група „Фолклорна фабрика“ („Folklore Fabrik“) възниква благодарение на българското студентското дружество „Бай Ганьо“. Първоначално се събират няколко студенти с желание да танцуват български танци, и понеже студентите са преходни, в групата участват и завършили студенти и други българи, които работят в града. Самото име е избрано, защото „дава повече възможности, не ограничава в избора на дейности, свързани с фолклора... Мислили сме и за група за пеене, защото ние повечето пеем три-четири души и други, които свирят“³³⁶. Винаги взимат участие в празненствата, организирани от българските институции в Мюнхен.

Фолклорни групи на любителите

Това е може би **най-често срещаният тип фолклорна група**. Те се сформират обикновено вследствие на инициатива от страна на танцьор, който има известен опит в предишна танцова формация в България. Мотивите най-често са породени от желанието за поддържане на дълго практикувана във и свързваща с родината дейност, намиране на последователи и предаване на знание, нуждата от обединяване на (част от) българската общност и сближаване с други българи, както и изява, представяне и популяризиране на българския фолклор като национално наследство.

Множество са примерите за такива танцьори, които след емигрирането си не преустановяват танцовата си дейност, а я поддържат и развиват – например Никола Николов – един от основателите на ансамбъл „Българи“ (2008) в Кипър с 35-годишен професионален хореографски опит в Северна България; Мирослав Станев – завършил в АМТИИ в Пловдив, дългогодишен танцьор в Щатния танцов състав към Академията и инициатор на ФТГ „Фолклорна фабрика“ към студентското дружество „Бай Ганьо“ в Манхайм, Германия; Николай Стоянов от Български музикален танцов център в Копенхаген, и мн. др.

Като група на любители може да се определи един от най-активните клубове

³³⁵ Пак там.

³³⁶ Вж. АИФ I № 487, а.е. 15, интервю с Максим Пенев, зап. Т. Матанова, 02.06.2015 г., Манхайм, Германия.

във Великобритания и единственият в Северна Ирландия – клуб „Чемшир“, създаден през 2013 г. в гр. Арма от дългогодишната танцьорка от Стара Загора Пламена Чемширова. Тази дейност е замислена като част от културната политика на емигрантската организация още от основаването ѝ през 2008 г., но по различни причини и най-вече вътрешно напрежение между членовете ѝ, инициативата се отлага. Участниците в танцовия състав са на различни възрасти и ниво на подготовка, от разни краища на Северна Ирландия (Арма, Лизбърн, Белфаст и др.). В проведен разговор основателката на клуба подчертава, че основната цел на събирането е да се изгради общност, да се говори на български и да се поддържа българската идентичност на танцуващите. Въпреки че групата има публични представяния на фестивали и частни партита, участията не са ѝ цел и тя няма богат репертоар. В последните месеци на 2015 г. към Асоциацията е създаден и детски клуб Little Green Angels, в който децата се събират, за да играят и творят заедно. Едни от заниманията им са по народни танци, така че в процес е изграждането на детска танцова група³³⁷.

Една от най-дейните групи във Франция, създадена също от танцьор-професионалист – Анита Екенова-Рокенстокли, е „От Извора“ – гр. Лион. Състои се от начинаещи, напреднали и „група за танци“³³⁸ (представителна група). Последната участва на най-различни културни изяви като представя българския фолклор и традиции – Форум на езиците, Пролетен фестивал „Шаривари“, Фестивал на Българския фолклор и традиции в Лондон, концертите по случай 3 март и 24 май и др.³³⁹ Тясно си сътрудничат с другите български институции в града – училището „Иван Вазов“ и училищната фолклорна формация „Шарено герданче“ (чийто ръководител Фикия Миловска е член и на „От Извора“) и вокална група „Приятели“, с които организират съвместни концерти и прояви³⁴⁰.

В тази категория може да се направи разделение на още два вътрешни типа танцови групи: любители, които имат афинитет към изявите и редовно участват в разнообразни по характер събития (училищни тържества, концерти, международни фестивали, събори), и такива, които нямат амбиции да се превръщат в представителна група, а основният мотивиращ фактор е консолидиращият и „спортният“. Пример за втория тип е „Гайда“ във Франкфурт на Майн, което става ясно от изказването на основателите: „На нас основната ни цел е да популяризираме българската култура

³³⁷ Вж. ФНАИФ № 2863, интервю с Пламена Чемширова, зап. Л. Гергова и Я. Гергова, 29.10.2015 г., Арма, Северна Ирландия.

³³⁸ Вж. otizvora-lyon.alle.bg/news (21.10.2017).

³³⁹ В-к „Знаме“, 2014, бр. 1, стр. 7.

³⁴⁰ Вж. напр. Празника на Флаговете – 2017, най-голямото международно събитие в Лион. Асоциацията участва с щанд в Селището на флаговете, както и в концертната програма, съвместно с ФФ „Шарено герданче“ към БУ „Иван Вазов“ и ВГ „Приятели“. Вж. petel.bg/Ekskluzivnikadri-ot-Frantsiya-za-Petel--Balgarite-minaha-po-ulitsata-i-izviha-nay-velikoto-horo__216006 (21.10.2017).

и да се запази тази култура в чужда среда. Да се запази това, което си е българското, за да можем нещо и на децата си да покажем. Популяризирането идва от само себе си. Събираме се на празници групичката, празнуваме заедно Великден³⁴¹.

Консолидацията като водеща цел и резултат се открива и при групата за народни танци в Хайделберг „Лудо Младо“: „не искаме да изкарваме пари от него, а просто да се събираме като хоби и да продължаваме традицията“. „Тази група изигра много голяма роля за... сплоти ни доста, защото ние си бяхме приятелски кръг, но някак си тези чести срещи, тука всеки се е забързал, нямаш време да се видиш с приятели. Я на някакви рождени дни се видиш, а така всяка седмица се виждаме след приятната емоция от танците, после всеки си разкаже нещо, какво му се е случило и наистина се усети, че ни заздравя връзката на приятелството още повече“³⁴².

Макар да имат редица участия както в местни инициативи (мултикултурни събития и тържества на българската общност), така и на международни фестивали, танцова формация „Детелини“ от Атина описва дейността си и танците „като форма за поддържане на добра фигура, отличен жизнен тонус и възможност за комуникация“ и „израз на принадлежност и посвещение“. Групата е създадена през 2012 г. от професионалната танцьорка и хореограф Десислава Златева именно с цел „забавление“, „създаване на нови приятелства“ и предаване на опит.³⁴³ Ентусиазмът на ръководителя и участниците се доказва както с участието на множество инициативи на българската мигрантска общност в града съвместно с други български институции и на редица други събития, концерти и фестивали в чужбина, така и с организирането на безплатни уроци по народни танци за желаещите, които нямат финансова възможност³⁴⁴.

Групата на бившите професионалисти

Като такава може да се определи може би **една единствена група** – Фолклорен танцов състав „Гергьовден“, основан през пролетта на 2014 г. от семейство, в което двамата сина са професионални изпълнители, а майката и бащата са любители. По време на престоя си в Лондон те по един или друг начин се свързват с бивши професионалисти – от различни общински и академични състави от цяла България, и решават да създадат своя група. Майката – Петя Спасова – освен като основен организатор на „Гергьовден“, се заема и да координира фейсбук група, която да обединява подобни танцови състави в чужбина (Портал

³⁴¹ АИФ I № 522, а.е. 5, интервю с Димитър Бунев и Ваня Димитрова, зап. Т. Матанова, 04.06.2015 г., Франкфурт на Майн, Германия.

³⁴² АИФ I № 487, а.е. 12, интервю с Ани Раклеова, зап. Т. Матанова, 01.06.2015 г., Манхайм, Германия.

³⁴³ Вж. www.facebook.com/pg/DeteliniAthens/about/?ref=page_internal (21.10.2017).

³⁴⁴ Вж. още ФНАИФ № 2963, интервю с Десислава Златева, ръководител на „Детелини“, зап. Я. Гергова и Л. Гергова, 06.05.2017 г., Атина, Гърция.

на Българските фолклорни групи извън граница³⁴⁵). Тъй като групата има много високо ниво на подготовка, тя често е канена за участия в концерти и в българските заведения в Лондон. За това спомага и познанството, и запазената мрежа между хореографи и професионални танцьори, намерили своя втори дом в Лондон. Всички те се занимават с други професии, обикновено с ниска квалификация, но се опитват да се включват и в творчески инициативи и изяви. Със собствени средства участниците в „Гергьовден“ купуват по няколко носии от различни етнографски области, употребата на които при различните хореографии допринася за допълнителна тържественост и интерес от страна на публиката. Групата се стреми да има богат репертоар, съдържащ по-сложно хореографирани танци и представящ всички области на България. Изискването за висок професионализъм предопределя малкия брой на участниците в състава – те са по-малко от двадесет души, а заради особеностите на мигрантската заестост голяма част от участниците се подменят през годините³⁴⁶.

Представителен танцов ансамбъл

Практиката при повечето танцови клубове в чужбина, както често и в България, е отделянето на напредналите (когато обстоятелствата го позволяват, най-вече при по-големите и многобройни групи) и **образуването на представителна група**, която да взема участия в различни събития – концерти, тържества, фестивали – с определен „фестивален“ репертоар. В зависимост от числеността на състава (и нивото на изпълненията) той би могъл да се определи или като представителна група, или като представителен ансамбъл. Като пример може да бъде даден Български фолклорен ансамбъл „Антика“ в Сан Франциско с художествен ръководител Таня Костова – бивша танцьорка от ансамбъл „Тракия“, България³⁴⁷. При такива групи разделението обикновено става на вътрешноинституционално ниво. Подобен е и Фолклорният ансамбъл „Лудо младо“ в Бостън с неговия ръководител Петър Петров, хореограф, бивш танцьор от ансамбъл „Родоп“, Смолян³⁴⁸. Има обаче и един пример на ансамбъл, който е сформиран специално с цел популяризиране на българския фолклор от външна институция.

През 2014 г. в Лондон на основата на вече съществуващата от няколко години онлайн телевизия е създадена Фондация „Божествени български ритми“, чиято крайна цел е отваряне и поддържане на *community centre* на българите в британската столица. Този център не само трябва да служи като обединител на българската

³⁴⁵ Вж. www.facebook.com/groups/1099817166712421/?fref=ts (21.10.2017).

³⁴⁶ Вж. ФНАИФ № 2862, интервю с Петя Спасова, зап. Л. Гергова, Т. Матанова и Я. Гергова, 26.10.2015 г., Лондон, Великобритания.

³⁴⁷ Вж. ФНАИФ № 2950, а.е. 122-123, интервю с Таня Костова (Сан Франциско), зап. Вл. Пенчев, 28.05.2017 г., Сан Диего, САЩ.

³⁴⁸ Вж. ФНАИФ № 2950, а.е. 121, интервю с Петър Петров (Бостън), зап. Вл. Пенчев, 28.05.2017 г., Сан Диего, САЩ.

общност, но и да представя българската култура пред приемното общество. И тъй като сред българската миграция в чужбина битува мнението, че най-представителен за културата ни е музикалният и танцов фолклор³⁴⁹, към фондацията се прави опит за организиране на представителен танцов ансамбъл. Този ансамбъл е съставен по съвсем различен начин от всички останали – за участие в него се обявява конкурс и се очаква танцьорите да получават хонорар за изпълненията си. На конкурса обаче почти не се явяват желаещи и впоследствие по-добрите участници от най-големия състав в Лондон – „Мераклии“ на Венцислав Шопов – запълват местата и внасят своя репертоар. Поради амбицията за представителност ансамбъл „Божествени български ритми“ организира мащабно закупуване на пищни носии, осъществява самостоятелни концерти (за Коледа, за националния празник), на които кани и други участници, но водещата роля е на ансамбъла³⁵⁰.

Събори и фестивали

Съборите, разбирани като „организирана и институционализирана официална, публична културна проява“ (Пейчева 2008: 226), са сравнително по-нова тенденция зад граница. Но като „исторически стабилизирани модел за съотнасяне на съвременната култура към класическия фолклор, стремящ се чрез организирани сценични прояви да съхрани и популяризира фолклора“, **представяйки българския фолклор трансгранично** (Пейчева 2008: 225), съборите и фестивалите набират популярност и се развиват в различни форми. По подобие на селищните или родовите сборове те събират българи на едно място. В чужбина това са хора от различни краища на Европа или САЩ, които имат интерес към българската песен, към българските носии, към хорото, към хорото на песен и т.н. В някои случаи такива големи фолклорни събития са назовавани фестивали, които могат да бъдат дефинирани като „реализация на идеята да се представят и покажат на едно място в достъпни формати образи на множество музикалнофолклорни културни специфики и различия“ (Пейчева 2008: 231).

Може би като един от най-ранните български фолклорни фестивали, провеждани зад граница, би могъл да се посочи Годишният фестивал на българските изкуства и култура „Св.св. Кирил и Методий“ в Сан Франциско, известен още като „Антика фест“, с неговото първо издание през май 2000 г. Иницириран е от Таня Костова (вж. по-горе), която освен че е председател на дружество „Антика“ е и

³⁴⁹ Това личи не само в цитираните интервюта, но и от резултатите от онлайн анкетата ни (публикувана на сайта на проекта migrantheritage.com), проведена през 2015–2016 г., според която над 80% от анкетираните считат, че фолклорът и традициите са елементите от българското културно наследство, които ни представят в чужбина.

³⁵⁰ Към днешна дата няма данни за участия и изяви на ансамбъла. Последната информация е за концерт-спектакъл по случай една година от създаването на „Божествени български ритми“ на 25.10.2015 г., който имаме възможността да наблюдаваме (вж. ФТАИФ № 1490, ПВ № 1030, зап. Я. Гергова, 25.10.2015 г., Лондон, Великобритания).

директор на училището към дружеството, както и на самия фестивал. Макар и в самото начало организаторите от читалище „Антика България“ да нямат състав, тяхна е идеята за фестивал, в който ще се събират хора и ще се играят хора³⁵¹. С течение на времето програмата на посветения на светите братя фестивал включва работилници за децата, танцови уъркшопи с гостуващите танцови групи и домакините. От 2016 г. се провежда шоу на талантите „Антика България търси таланти“ (без ограничение във възраст, жанр и националност). Танцови групи и фолклорни формации от цяла Северна Америка, от Канада и България, създадени от бивши професионални танцьори в ансамбли в България, участват в придружаващите събитията танцов и празничен концерт³⁵², а по време на вечерята „На трапеза“ с Христо Колев се провеждат гайдарско надсвирване и фолклорно ревию на автентични костюми. В един от дните се случва и Фестивалът на колела, което е един вид „турне-обиколка с автобус из Сан Франциско с музика на живо, фолклорно-танцови представления на всички групи (гости и домакини)“³⁵³, при което се обикалят главните площади на града и се играят по няколко български хора пред американска публика. Последната вечер се превръща в тържество с още музика на живо и танцови споделяния между участващите групи. По традиция закриването на фестивала е свързано с церемония по връщането на фестивалната златна пловдивска икона на св. Кирил и Методий в православния манастир Holy Cross³⁵⁴.

Останалите фестивали, организирани в САЩ и Европа, са доста по-млади. Може би най-мощният български фолклорен с(ъ)бор в чужбина е Фолклорният фестивал „Верея“ в Чикаго, провеждан ежегодно от 2011 г., като негов инициатор и организатор е едноименният фолклорен клуб с ръководител Константин Маринов. На първото издание на фестивала се събират само четири състава и около сто участници, но през последните издания те достигат повече от 500, главно от САЩ и Канада. Целта на фестивала е да популяризира българския фолклор сред българската мигрантска общност в Северна Америка, а само по себе си събирането на български фолклорни състави и групи от чужбина е значителен консолидиращ фактор.

³⁵¹ Вж. ФНАИФ № 2947, интервю с Даниела Иванова-Найберг, зап. К. Михайлова, март 2017 г., Силвър Лейк, САЩ.

³⁵² Участващи изпълнителни през 2016 и 2017 г.: ФФ „Сиатъл-Чета“ (към Българския културен център в Сиатъл), ТГ „София“ (Ванкувър, Канада), ТГ „Росна Китка“ (Сакраменто), ТГ „Месечина“ (Сан Диего), ДФФ „Водица“ (Сънивейл), ФС „Антика България“ (Сан Франциско), Фамилия Варимезови, Балкански ансамбъл „Мераклии“ (Бъркли), Класическа формация „Антика Слвянски Струни“, Фолклорен състав за битова музика „Балконтон 340“, Васил Белебеков, Фанфаре Замбалета, ФА „Жарава“ (Вашингтон), гостуващи хореографи Гергана Панова и Даниела Иванова-Найберг и др.

³⁵³ Вж. antikabulgaria.com/antika-fest-2017/schedule (25.10.2017).

³⁵⁴ Вж. още в частта за религиозните и традиционните празници в настоящата монография.

Първи Български фолклорен фестивал „Тъпан бие“ е проведен на 21 октомври 2017 г. в Българската православна църква „Св. София“ във Финикс, Аризона, с организатор школата за танци Balkanik DANCE. Той включва български танци, детски работилници, както и жива музика от изпълнители, участващи в други фестивали в Северна Америка, щандове за български деликатеси, сувенири, уроци по плетене и други интересни занаяти за деца, урок по пеене с музикален съпровод, томбола, народни танци и хора и много други забавления³⁵⁵.

В Европа първият събор на българските фолклорни групи извън граница „На мегдана на Другата България“ стартира на 2 май 2015 г. в град Лион, Франция, и се развива като пътуващ. Първ домакин и организатор е ансамбъл „От Извора“. Участие вземат 14 състава от Великобритания, Ирландия, Италия, Швейцария, Германия и Франция. Идеята за организирането на подобно събитие възниква след участието на групата на подобен фолклорен фестивал в Лондон. Датата за събитието не е случайна, а е подбрана съобразно честването на 6 май – Гергьовден – един от най-популярните празници сред българите, като съборът се провежда именно под наслова „Гергьовденски игри“. Второто издание на събора се състои в град Монпелие на 21 май 2016 г. отново около важен за българската мигрантска общност празник – 24 май. Участие взимат 21 фолклорни формации от Ирландия, Великобритания, Италия, Германия, Франция, Испания, Австрия, Швейцария и Дания. На третото издание на фестивала през 2017 г. в Гандия участие взимат 30 състава от различни европейски страни, а домакини са Фолклорна формация „Веселие“ от Валенсия с ръководител Минчо Райков. Програмата е открита с „Общобългарско хоро“ на централния площад в испанския град, последвано от дефиле и мащабен концерт³⁵⁶.

Макар и със съвсем кратка история, този събор има изключително важно значение за консолидирането на българските фолклорни групи зад граница. Благодарение на организаторите и ентузиазма на участниците в началото на 2017 г. се предприемат първите стъпки за създаването на Асоциация на българските фолклорни групи зад граница, която да има не само обединяваща и информативна функция, но и да бъде основен юридически орган.

Други такива мащабни събития от съборен тип са Фолклорният фестивал „Завило се хоро, извило се“, организиран от Асоциацията на българите в Тарагона „България“ в Реус, Испания, и Българският събор на Балеарските острови „Да зазвнят чановете“, стартиран през 2017 г., в който участие взимат фолклорни групи от Испания, Германия и Великобритания. Организатори са СТС „Чанове“ и Асоциация „Феникс“ – Палма де Майорка. Във Великобритания, където към момента функционират десетки групи, също се наблюдават няколко мащабни

³⁵⁵ Вж. www.facebook.com/events/126865391256917/?fref=ts (25.10.2017).

³⁵⁶ Вж. ФТАИФ № 1621 и ПВ № 1150, зап. Я. Гергова, 22.04.2017 г., Гандия, Испания. Четвъртото издание се планира за началото на месец юни в Милано с домакини фолклорен клуб „Нашенци“.

мероприятия, свързани с българските хора, песни и традиции. В Лондон вече пет години подред в началото на месец май, около празника Гергьовден, се провежда съборът „Гергьовско хоро“, организиран от Charity Organization Bulgarian Folklore and Traditions и най-вече от нейния основател и ръководител Марина Иванова. Участието на групи в събора, както и посещението му, става чрез заплащане на символична такса, която служи за покриване на разходите за наем на парка в Енфилд, Лондон. Заради изискването за заплащане много от групите постепенно се отказват да се включват, но интересът към подобни събития от широката публика и символичната подкрепа от страна на българското посолство във Великобритания поддържат събора.

Благотворителната организация провежда всяка година и друго събитие в края на месец март – Международен пролетен фестивал, който от 2013 г. традиционно се случва в английската столица под мотото „Българи от всички страни, сплотявайте се!“. Програмата се открива обикновено с хоро отново в парка Енфилд и завършва с тържество (хоротека) в една от местните зали. Участници през последните години са танцови състави от Испания, Франция, Германия, Белгия, Северна Ирландия, Чехия, Австрия, Гърция, Дания, Швейцария, България и др. В Англия се провежда и единственият за българчета в чужбина български детски фестивал „Децата на другата България“, който ФТФ „Приатели“ организират от 2015 г. около 1 юни. Макар и в него да участват малко детски фолклорни групи, и то предимно от Великобритания, събитието предоставя възможност за сценична изява на деца от танцови групи към български училища в Англия или към танцови групи на възрастните, като например ДФГ „Малките приятели“³⁵⁷ в Лондон.

В гръкоезична Европа информация за провеждани фестивали и събори е открита само за Кипър. Там от 2008 г. до 2012 г. се провежда Общобългарски събор в Кипър, организиран около 24 май и в първата половина на октомври от „Българският вестник“, съвместно с кипърско-българско дружество „Приателство – Филия“ (с председател Ева Иванова). Тогава се събират българи „от целия остров, правят се курбан и водосвет за здраве. Това са вълнуващи срещи на открито, където се пече българска скара, ечи българска музика, танците не секват до залез-слънце. Щедро аплодирани са гостите от България певицата Валя Балканска, кларнетистът Иво Папазов, комиците от шоуто на Слави, фолк звездите Преслава и Ивана“³⁵⁸. В рамките на този събор по идея на Илия Луков от 2012 г. се провежда и акцията „Най-дългото българско(-кипърско) хоро в Кипър“, превърнала се в най-мощното танцово мероприятие на българите в Кипър до 2016 г., когато през месец май за първи път се случва Съборът на българите „Гергьовден“³⁵⁹. В него

³⁵⁷ Вж. web.facebook.com/groups/616950261770315/?fref=ts (21.10.2017).

³⁵⁸ www.marica.bg/валя-балканска-и-преслава-любимки-на-нашенците-в-кипър-news-28207.html (20.10.2017).

³⁵⁹ До 2010 г. в Кипър е провеждан пет пъти „Български събор“. Вж. www.aba.government.bg/?show=39&nid=410 (21.10.2017).

гости отново са Ваня Вълкова, Илия Луков, както и местните български танцови формации и най-вече българчета от танцовите групи към българските училища в Кипър³⁶⁰. Няколко месеца по-късно се провежда и Първи български фолклорен фестивал „Соватчий“, в който „участват български фолклорни състави, певчески групи, народни оркестри, певци и инструменталисти от цял Кипър“, както и българчетата от четири български училища в страната (Лимасол, Ларнака, Никозия и Паралимни)³⁶¹.

Най-значимото събитие от гледна точка на развитието на фолклорните групи зад граница и тяхното институционализиране е представянето на учредената в края на 2016 г. **Асоциация на българските фолклорни състави в чужбина** и избирането на нейното първо ръководство в лицето на Радослава Недялкова (председател), ръководител на фолклорна група „Нашенци“ от Милано, и Николай Стоянов (зам. председател), ръководител на Български фолклорен клуб „Фолклорни ритми“, Копенхаген. Този акт има важно значение относно **официалното институционализиране на българските фолклорни групи зад граница**, а оттам и подстъп към тяхното финансиране чрез помощта на държавните институции. По подобие на българските училища в чужбина и програмите за тяхното подпомагане (ПМС № 334 и „Роден език и култура зад граница“) биха могли да се създадат и разгърнат програми за финансова помощ и на фолклорните клубове. Асоциацията все още е с локален обхват, тъй като в нея участват групи основно от Европа, а тези от САЩ остават донякъде изолирани. Въпреки това тя изпълнява важната роля на медиатор при организирането и провеждането на различни масови мероприятия (събори и фестивали), но оказва и методическа помощ, търсена при стартирането на нови танцови инициативи (групи или събития).

Съществуват и множество други фолклорнотанцови мероприятия на българите. Част от тях са свързани с отбелязването на различни важни за българската общност празници като 3 март, 24 май, Коледа и др., в чието честване влизат танцови или певчески изпълнения на местните български фолклорни групи и клубове, а често дори са организирани от самите тях. Едно от тях се провежда в Цюрих на 24 юни 2017 г. (Еньовден) – Българският фолклорен празник, организиран от местната група за български народни танци „Луди Млади“ под наслов „Мале закъса се! Ни се оро кине, ни се тъпан дере!“ с участници от Англия, Австрия и Швейцария. Друга част са под формата на участия в местни мултикултурни и интернационални фестивали с цел представяне на българската фолклорна музика и танц пред местната общност. Такова е например ежегодното участие на клуб „Чемшир“ (Арма, Северна Ирландия) в един от на-големите международни фестивали Belfast Mela с цел популяризиране и интегриране на малката българска

³⁶⁰ Съюз на българите в Кипър. „Дръж се земьо, българите танцуват!“. Първи Събор на българите „Гергьовден“. Вж. bguc.org/първи-събор-на-българите-гергьовден (21.10.2017).

³⁶¹ bnr.bg/radiobulgaria/post/100699768/parvi-balgarski-folkloren-festival-sabira-sanarodnite-ni-v-kipar (20.10.2017).

общност на острова „като по този начин местното общество да разбере за нас и качествата, които притежаваме, богатия фолклор, традициите и ценностите, които носим“³⁶².

През последните години интерес към репертоара на българските фолклорни формации зад граница се наблюдава в България – немалко фестивали или фолклорни събития с конкурсен характер приветстват участието на български групи от чужбина. Изцяло към тях е насочена провежданата в България от 2014 г. през август месец в Стара Загора Фолклорна среща „Верея и приятели“ от ръководителя на танцов състав „Верея“ – Чикаго и организатор на фолклорния фестивал „Верея“ в американския град Константин Маринов (за когото Стара Загора е роден град). Предишните издания носят мотото „Българският фолклор е магия“ и събират групи от САЩ, Великобритания, Германия, Дубай, Канада и др. Към сценичната танцова програма се организират и срещи между танцьорите и изложби на рисунки на български деца, живеещи в чужбина. Участието не изисква такса правоучастие и е частично спонсорирано от Община Стара Загора, но се включват много малко групи, тъй като пътуването до България е скъпо, а и повечето мигранти при прибирането си в родината предпочитат да прекарват времето си с техните близки. През 2018 г. за първи път ще се проведе и Международният фестивал „Облаче ле бяло“ в Плевен, организиран от клуб „Северняците“ и насочен към „групите, танцуващи български народни хора извън България, с цел популяризиране и съхраняване на българския танцов фолклор и с право на участие на всички клубове, групи и формации извън страната, изучаващо български народни хора за любители (аматьори)“³⁶³.

Млада инициатива, свързана с българските хора, макар и провеждана извън рамките на фолклорните фестивали, но със световно разпространение, е флашмобът около 24 май „Дръж се, Земьо, българите танцуват!“, проект на Richmart Vintage в подкрепа на българските фолклорни танци. Така например, в Ларнака, Кипър, на 25 май 2016 г. ансамбъл „Българи“ се изявяват, водени от идеята на тази инициатива, на проведения в Никозия Фестивал на културите „Peaceful Co-Existence“, организиран от Асоциацията на обединените нации в Кипър³⁶⁴. В Магдебург съставът „Българска роза“ се събира в града, за да изиграят българско хоро.

Друг тип мероприятие са хоротеки или фолклорните дискотеки, които дават възможност на любители на народните хора да танцуват и научават нови стъпки. Първите хоротеки са отворени в София и Варна през 2011 г.³⁶⁵ Само няколко месеца по-късно такава се провежда в чужбина – в дните около 24 май в

³⁶² trud.bg/българско-хоро-пред-20-000-в-северна-ирланд (21.10.2017).

³⁶³ Вж. www.facebook.com/groups/1099817166712421/permalink/1982546931772769 (15.10.2017).

³⁶⁴ Вж. bguc.org/български-танци-в-кипър (15.10.2017).

³⁶⁵ Вж. „Хоротека – новата дискотека“. – сп. „Тема“, 2012, 3, с. 67-69.

Калифорния³⁶⁶. В Западна Европа също се организират хоротеки, но те се случват в заключителната неофициална част на големи български фолклорни събития (събори, фестивали).

Няколко са основните характеристики, с които биха могли да се открият провежданите български събори и фестивали зад граница. На първо място, всички те са организирани „отдолу“, т.е. те не са институционална инициатива на посолство, община или друга държавна или местна власт, а в повечето случаи са продукт на желанието и амбицията на местен клуб или група или техен ръководител. Присъщо им е също така самофинансирането – участниците на съставите сами поемат разходите по наема на зала за репетиции, закупуването на сценични костюми, участията в съборите, пътуването, настаняването и пр. Въпреки че Държавната агенция за българите в чужбина понякога закупува носии на такива състави, не можем да говорим за съществуващ финансов механизъм за насърчаване на работата на подобни организации, какъвто например съществува по отношение на изучаването на български език. Поради тези две причини, съборите са с много динамично развитие, променят мястото си на провеждане, името си, а много често и замисля си, за да се настроят към очакванията и изискванията на участниците и публиката. Важна е и мотивацията за развитие на отделните групи. Въпреки всичко, **съборите са сред най-значимите участия на отделните групи**, те са върхов момент в изявите им и в общностния живот на българските фолклорни танцьори в чужбина, защото съборът „сър средствата на интензивни колективни преживявания обобщава в себе си възможностите за усвояване, пренасяне и създаване на ценен опит, който гарантира целостта на общността“ (Пейчева 2008: 232). Макар и да не намират широко отражение сред местните общества, чрез социалните мрежи и българските национални и мигрантски медии тези събития се превръщат **в основни точки в общностния културен календар**, съхранявайки и предавайки наследената традиция, и са сред механизмите за консолидиране на мигрантските общности както по места, така и в по-широк план.

Репертоарът на фолклорните групи

Репертоарът на българските танцовите клубове в чужбина е също толкова разнообразен, колкото и този на местните в България. Задължително включва едни от най-популярните български хора от различните етнографски области на страната като *право тракийско, дунавско, еленино, дайчово, пайдушко, четворно, граовско*. При групите на любителите, както вече споменахме, новите хора се заучават чрез клипове от интернет пространството, докато при напредналите те се преподават от професионалните танцьори или са плод на нови хореографски

³⁶⁶ FIRST BULGARIAN HORO-TEKA, May 25 Friday 7.30pm, Jazzercise Fitness Center, 10837 San Pablo Ave., El Cerrito, CA, with Ens. ANTIKA, SF, Ens.VEREA, Chicago. Вж. The annual May celebration of Bulgarian arts, culture, May 4 – May 27 2012, San Francisco, CA. – www.bayareabulgaria.com/; www.youtube.com/watch?feature=player_embedded&v=JCnHrjTF_U (20.10.2017).

разработки. Даниела Иванова-Найберг в своя статия за българските танцови състави в Америка подчертава, че се наблюдава разлика по отношение на подходите и интерпретациите за сценичните изпълнения спрямо различните поколения хореографи и ръководители – някои, които имат богат опит в български ансамбли, развиват близки до познатите им вече български концепции, докато други разчитат повече на традиционните песни и танцови модели или разработват хореографии върху нови музикални композиции (Ivanova-Nyberg 2014: 88). За по-голяма изразност при оформянето на хореографиите за участия в концерти или фестивали се набляга на символични елементи от етнографските области на България – например използване на дървени лъжици и сита при добруджанските танци, специфичните лазарски шопски носии и пр. Интересен факт е, че въпреки богатия репертоар на фолклорните групи, като най-разпространено и предпочитано хоро сред българските мигрантски общности се откроява т.нар. *Бяла роза*, смятана „за българския танц“ (Ivanova-Nyberg 2014: 88).

Понякога в новите хореографии, изготвяни най-често за фестивални програми, се внасят и елементи от местната танцова традиция като по-този начин се набляга не само на разнообразието на българското танцово наследство, предавано и усвоявано от българите участници в групата, както и на хореографските компетенции на ръководителя, но и на популяризирането на местната чужда култура сред българските мигрантски общности в другите страни. Интересен пример е подтемата на първото издание на събора „На Мегдана на Другата България“ (Лион, 2015) „Моите две родини“, която задава като условие всяка от участващите групи да представи в изявата си и родната, и приемната култура.

Хорове и певчески групи

Певческите формации по етнически произход на основателите и певците могат да бъдат разделени на такива, основани и съставени от българи, или – по инициатива и с участието на чужденци, които имат желание да изпълняват българска музика. По жанра на репертоара те биват **фолклорни, църковни и класически**, като в някои случаи групите обединяват песнопения от повече жанрове.

Фолклорни певчески групи и хорове

Пример за основана от българи певческа група за народно пеене е хор „Българка“ в Мюнхен. Основател, диригент и художествен ръководител е Галина Дан, народна певица и музикален педагог, специализирала в областта на народното пеене. Репетициите и изпълненията на хора са музикално съпроводени от акордеониста Иван Дан (Каменова 2017: 109). На своя сайт те споделят, че пеят както в ежедневието, така и по празници, „в радости и грижи, от любов и страст към пеенето“³⁶⁷, насищайки ги „с чувството, че България е много близо – в

³⁶⁷ Вж. www.bulgarka.de (21.1.2017).

сърцата“ (Каменова 2017: 109). Техният репертоар обхваща обработени народни песни на Филип Кутев, автентични народни песни от различни фолклорни краища на България, както и съвременни музикални интерпретации на фолклорни песни, но със запазени специфики от фолклорната област, в която е песента (Каменова 2017: 109).

Основани също от българка, Татяна Сърбинска, но със смесени певци, българи и американци, са мъжкият хор „Зорница“ и женският хор „Диви жени“³⁶⁸ в Бостън, които имат както участия в местни международни и български фестивали, така и на събора в Копривщица. Тук трябва да бъдат споменати и световноизвестните Иван и Цветанка Варимезови³⁶⁹, като всеки от тях ръководи съответно студентски хор за български народни песни и студентски оркестър, чиито членове са студенти от най-различни народности (българи, американци и др.). Те организират уъркшопове по пеене и свирене на български народни инструменти в различни градове в Европа и Америка (като напр. на фестивала „Balkan Fest. Europa Roots“ в Сан Диего³⁷⁰), вследствие на които възникват по тези места и малки групи за танци или пеене.

Подобно на тях, след уъркшопове в Англия и Швейцария на Десислава Стефанова, участвала от малка в известни ансамбли в България (като Националния ансамбъл за народни песни и танци „Филип Кутев“), възникват „Лондонски български хор“ (London Bulgarian Choir) и „Швейцарски български хор“ (Swiss Bulgarian Choir). Двата хора понякога участват заедно на фолклорни мероприятия в Швейцария и в Англия, а през 2015 г. на XI национален събор на българското народно творчество в Копривщица получават грамота за изключително представяне³⁷¹. London Bulgarian Choir, създаден още през 2000 г. наброява 35 души от целия свят, но българите са единици. Те участват на различни фестивали в Европа, включително и в България, на рок концерти, в църкви и концертни зали, както с аранжирани на традиционни песни (композирани най-вече от Кирил Тодоров), така и оригинални композиции, като сценичното им облекло винаги

³⁶⁸ Вж. www.divizheni.net (21.1.2017).

³⁶⁹ Те са дейни освен в своята семейна музикална група „The Varimezov Family Band“ (в която е и дъщеря им Таня Варимезова), също и в Департамента по етномузикология при Калифорнийския университет в Лос Анжелис (University of California, Los Angeles – UCLA), където И. Варимезов преподава майсторски клас по свирене на гайда, а Цв. Варимезова – по народно пеене. Вж. ПВ № 113, а.е. 241, зап. Вл. Пенчев, 27.05.2017 г., Сан Диего, САЩ.

³⁷⁰ Фестивалът „Balkan Fest. Europa Roots“ в Сан Диего събира българи от голям ареал и е сравнително неформален като дух. Вж. www.balkanfest.org (24.12.2017). Вж. също ФТАИФ № 1595, сн. Вл. Пенчев, 27-29.05.2017 г., Сан Диего, САЩ; ПВ АИФ № 1113, зап. Вл. Пенчев, 27-28.05.2017 г., Сан Диего, САЩ. Особено се открояват „работилниците“ по танци, водени от Даниела Иванова-Найберг, Таня Костова, Юлиан Йорданов, Петър Петров и др., както и участието на модерни изпълнители. Вж. напр. www.milenkirov.net (25.10.2017), както и ФНАИФ № 2950, а.е. 124, интервю с Милен Киров, зап. Вл. Пенчев, 28.05.2017 г., Сан Диего, САЩ.

³⁷¹ Вж. www.swissbulgarianchoir.ch/konzerte (20.10.2017).

включва символи и елементи от традиционни български носии³⁷².

Швейцарският български хор възниква през 2011 г., като повечето участници и в него не са българи, а чужденци, привлечени от българската традиционна музика. Инициаторката за организирането на хора заедно с друга хористка са членове на създадената още през 1992 г. от чужденци с интерес към българския фолклор инструментално-певческа група „Седянка“, която пресъздава музикални български и други балкански мелодии на сватби, семейни празници, концерти и български мероприятия в Швейцария³⁷³. През 2017 г. „Седянка“ озвучават с български песни празничното събиране, организирано покрай Гергьовден в чест на покровителя на Българската православна църковна община в Цюрих и цяла Швейцария св. Георги, където се срещат българските танцови групи от Швейцария, изявяват се част от Швейцарски български хор и присъстват много други българи³⁷⁴.

Други певчески групи се създават към вече утвърдила се фолклорна танцова група. Народният хор към танцов ансамбъл „Лазарка“ в Мюнхен е формиран през май 2015 г. Той има както участия в концертите на ансамбъла, така и самостоятелни изяви с многогласни изпълнения – „акапелни или в съпровод на традиционни народни инструменти“ (Каменова 2017: 107). Ръководителката Дафинка Стоянова, народна певица с дългогодишен опит като музикален педагог, води и курсове по народно пеене, „подходящи както за начинаещи, така и за напреднали почитатели на българската народна музика без възрастови ограничения“ (Каменова 2017: 108). Подобен пример е и певческата група към фолклорния състав „Приатели“ – Лион, която се състои от българи и чужденци, участва в почти всички български тържества и концерти в града, а репертоарът им включва разработки на български народни песни. Група „Българи“ пък е създадена през 2016 г. покрай българското училище в Хамбург и в нея участват предимно преподавателки от училището, но и други българи в града³⁷⁵. С училищна дейност е свързан и хорът на Young Bulgarian Voices – New York, който предшества създаването на учебно заведение, а впоследствие се инкорпорира в образователния процес и остава най-важната съставна част на институцията.

Като цяло певческите формации в сравнение с танцовите състави се срещат по-рядко, тъй като за тях се изисква да имаш глас и слух, но и ръководител с професионално образование. Съответно и участниците в хорове и певческите групи са професионални певци или са с някакъв певчески опит, рядко към тях се присъединяват и начинаещи. Основната им цел е популяризирането на българския

³⁷² По-подробно вж. www.londonbulgarianchoir.co.uk (20.10.2017).

³⁷³ Четири от членовете се изявяват с многогласни песни като „СедянкаАкапела“. Към състава има създадена и балканска група за народни танци „Лазарка“, която се събира за танци при наличие на заинтересувани желаещи. Вж. lazarka.jimdo.com (20.10.2017).

³⁷⁴ Вж. ФТАИФ № 1589, а.е. 9-15, зап. Т. Матанова, 06.05.2017 г., Цюрих, Швейцария.

³⁷⁵ Folkloregruppe „Bulgary“ Hamburg, www.facebook.com/Bulgarischefolkloregruppe.Hamburg (21.10.2017).

фолклор сред приемното общество, но както при фолклорните танцови групи, и тук ролята им (в зависимост от участниците, участията и репертоара) би могла да се определи и като консолидираща – например фолклорна формация „Родина“ – Атина, създадена и (вече виртуално) ръководена от преподавателя по тамбура Александър Костадинов³⁷⁶, или Българският православен хор в Берлин, които са създадени именно с тази цел – събиране на членове на българската общност на базата на общи интереси и близост до българската традиционна музика.

Български църковен/православен хор

Немалко са и случаите на функциониране на **български хор към църковна община** или насочен към изпълнения на **репертоар, включващ църковни песнопения**. Студентите, изучаващи богословие в Солунския университет „Аристотел“, през 2012 г. формират „Славянски хор“ с цел да се учат да изпълняват византийски песнопения на църковно-славянски език. Както споделя един от певците в него, той възниква в деня, когато се чества „паметната за българите дата, обесването на Васил Левски. Знаем от историята, че той е бил дякон и е имал едно свое любимо песнопение, наречено „Достойно естъ“ на глас втори. Именно с него ние започнахме цялата тази история с хора“³⁷⁷. Своите спявки те провеждат в сградите, в които функционира българското училище в Солун, дадени им за безвъзмездно ползване от Атонския български манастир „Св. вмчк Георги Зограф“, под чиято егида се намира училището. За краткото си съществуване до 2014 г. той обединява студенти и студентки с български, македонски и руски произход, които участват в богослужения в различни селища около Солун, в Рилския манастир, но също и в празничните програми на българското училище. Той се разпада след завършването на студентите, но оставя добри спомени сред гърците в Солун, харесали техните изпълнения³⁷⁸.

През 2014 г. е създаден православният църковен хор при българския катедрален храм „Св. Цар Борис Покръстител“ в немската столица, с диригент Румяна Христова. Репертоарът на хора включва творби на известни български, руски, сръбски и др. църковни композитори от миналото и нашето съвремие, изключително произведения от източно-православната музика поради пряката ангажираност на хора в неделните и празнични литургии, за което самата диригентка споделя: „Смятам и така да остане, защото това е нашата сила, това е нещото, което ни е събрало и участваме не само с песнопение, със сърце и душа в службите. Хората са с отношение, просто нищо друго не ни крепи така. Ние нямаме материална подкрепа, някаква финансова заинтересованост от хората,

³⁷⁶ За дейността на хора вж. повече ФНАИФ № 2963, интервю с членовете на хора и запис на репетиция, зап. Л. Гергова, 07.05.2017 г., Атина, Гърция.

³⁷⁷ Вж. АИФ I № 490, а.е. 4, интервю с Даниел Цеков, зап. Т. Матанова, 28.11.2015 г., Солун, Гърция.

³⁷⁸ Пак там.

всички са на доброволни начала, ентузиастични. Някои с опит в България с пеенето, или пък тук с опит, други, които наистина са с много желание и музикален слух³⁷⁹. Съставът включва (за разлика от други български хорове)³⁸⁰ предимно българи и извън църковните служби (към 2015 г.) няма участия в концерти, фестивали и празнични събития на българите в Берлин.

Друг хор, изпълняващ православни песнопения, но със западно звучене, е създаден през 2004 г. в Берлин от Боряна Черети-Величкова. Хористите в него почти изцяло са български студенти с интерес към православната хорова музика. Първоначално имат редовни участия в неделната литургия в българския храм „Св. Цар Борис Покръстител“ в Берлин, но постепенно репертоарът им се разширява с образци от българския обработен за хор фолклор. Диригент е основателката на състава, Б. Черети-Величкова, която завършва висшето си музикално образование в АМТИИ-Пловдив със специалности „Хорово дирижиране“, „Пиано“ и „Пеене“. Според нея хорът се е превърнал в една институция, която събира младите българи не само за църковните, но и за всички български празници: „Много от хористите казват: Когато идваме на репетиции, ние идваме в България“³⁸¹. Вследствие на това те изграждат и разширяват своите контакти със съмишленици и приятели (вж. Луканова 2017: 179).

През 2009 г. Б. Черети-Величкова основава още един хоров състав – „Български гласове – Берлин“ („Bulgarian Voices Berlin“), в чийто състав до голяма степен влизат певиците от женската част на Православния хор, а целта на създаването му е да популяризира българската фолклорна музика в Германия. Постепенно в репетиционната работа се включват не само българки, но и момичета от Германия, Полша, Франция, САЩ и Сърбия, които живеят в Берлин. В репертоара присъстват автори като Филип Кутев, Николай Кауфман, Николай Стойков и много други, както и специално направени за хор обработки. На репетициите се говори предимно на български, разясняват се българските фолклорни обичаи, изучават се български фолклорни песни и се създава творческа атмосфера. Силното българско присъствие в хора и репертоарът, съставен изцяло от обработки на българска фолклорна музика, превръщат времето на репетициите в една „малка България“ в германската столица. И двата състава активно участват във фестивали в различни държави, но като визия по-атрактивен е женският фолклорен хор, защото в концертните им костюми присъстват елементи от български народни носии или китки в косите.

³⁷⁹ Вж. АИФ I № 522, а.е. 3, интервю с Румяна Христова, ръководител на хора, зап. Вл. Пенчев, 14.06.2015 г., Берлин, Германия.

³⁸⁰ Пример може да бъде даден с църковния хор при православната община „Св. св. Кирил и Методий“ в Хамбург, който е ръководен от диригент немец и немското присъствие е подчертано. Вж. в тази връзка ПВ № 1005, а.е. 1-2, зап. Вл. Пенчев, 11.06.2015 г., Хамбург, Германия.

³⁸¹ Интервю с Б. Черети-Величкова за радио „Дойчевеле“ – www.kirchenchoirbg.de (15.08.2017).

Смесени хорове

Репертоарът на смесените хорове не се ограничава в изпълнението на един жанр, а **включва обикновено представителни извадки от различни типове музика – традиционна, класическа, църковна, съвременна**. Михаил Делчев, завършил музикалното училище в Котел и майсторски клас в консерваторията, работейки като хоров и оркестров диригент от 1990 г. в Дания, формира няколко хора за жени: „Седянка“ в Орхус, „Иглика“ в Одензе и „Перуника“ в Стокхолм. Българки се появяват рядко и за кратко в хора, съставът е предимно местен, което диригентът обяснява с това, че в Дания и Швеция хоровото пеене е на много високо ниво и като обучение е заложено още в средното образование, а гостуването на „Мистерията на българските гласове“ предоставя допир със и събужда интереса на датчани към българския фолклор. Участието в тези хорове за българска музика жените виждат като „един допълнителен прозорец, защото те такова нещо не са пяли, гърлено пеене, нашето народно пеене, както се пее. Да не говорим за неравноделни тактове, за съвременни обработки, от 60-та година насам“, в които за тях се получава „един много интересен конгломерат от една много стара мелодия, която е от народна песен, еднотласна, която в един момент се превръща в една хорова композиция на шест-осем гласа. В такъв момент, на такова ниво, че не можеш да разбереш кое е оригиналът, кое е авторското“³⁸². Изпълнявайки творби на модерни, съвременни композитори като Иван Спасов или обработки на родопски песни с модерна организационна техника, те участват и в мероприятия, организирани от българското посолство в Копенхаген, покрай национални празници като 3 март или 24 май.

Друг такъв състав е българският хор „Веда Словена“ в University College в Лондон. Създаден през 2013 г. от българката Евгения Георгиева в състава освен други две студентки влизат певци от други националности. Репертоарът при участието им на концерти включва църковни и класически хорови изпълнения без акомпанимент, както и детски и романтични песни³⁸³. В този контекст е редно да бъде спомената и Българската класическа формация с диригент Емануела Никифорова „Славянски струни Антика“ („Antika Slavic Strings“) в Сан Франциско, която е свързана със запазването на българското музикално наследство, доколкото изпълнява класическа музика от славянски произход и от славянски композитори, вкл. и произведения на Любомир Пипков и други български автори³⁸⁴.

Подобно на Young Bulgarian Voices – New York и друго българско училище в Ню Йорк – „Гергана“, стартира своята дейност с вокална инициатива през 2004 г.

³⁸² Вж. АИФИ № 523, а.е. 1, интервю с Михаил Делчев, зап. Вл. Пенчев и К. Михайлова, 29.10.2015 г., Орхус, Дания.

³⁸³ Вж. www.vedaslovenabulgarianchoir.com (18.10.2017).

³⁸⁴ Вж. www.facebook.com/AntikaSlavicStrings (18.10.2017). Вж. ФИАИФ № 2951, а.е. 102, интервюто с Емануела Никифорова, зап. Вл. Пенчев, 22.05.2017 г., Кастро Вали (Сан Франциско), САЩ.

С вокален педагог известната оперна певица Стефка Евстатиева, хорът е лицето на учебното заведение – в него участват по-голямата част от учениците, както и деца от третото българско училище в града – „Христо Ботев“. Към училището съществуват още два хора – „Гергана Алумни“, съставен от завършили вече ученици, както и „Гергана Родители“, в който пеят родители, учители и приятели на училището. В репертоара им е преведеният на български език и адаптиран за деца специално за този хор изключително популярен в САЩ мюзикъл „The Sound of Music“ под наименованието „Как без музика?“ (прев. Валентин Хаджийски).

С оглед на разгледаните дотук примери от Европа и САЩ, които в никакъв случай не изчерпват всички съществуващи български фолклорни танцови състави и певчески хорове, би могло да се заключи, че тези групи се явяват много важен механизъм за консолидиране на възрастните членове на емигрантската общност и, въпреки различните си форми на съществуване, като цяло изпълняват сходни функции. Както училището е притегателен център за емигрантските деца, така и фолклорните клубове се оказват важно място за среща на възрастните. Там те не само работят за вътрешното консолидиране на общността, но и **преживяват гордостта от произхода си**, утвърждават собствената си ценност – като личности и като членове на общност, изграждат усещането за участие в нещо значимо. Макар и сравнително по-малко разпространени, подобни функции изпълняват и певческите състави, с тази разлика, че при тях от важно значение (и необходимост) са индивидуалните певчески качества на всеки един изпълнител. При участието във фолклорна танцова група професионалното ниво или индивидуалният талант невинаги са задължителен елемент, а по-скоро е въпрос на желание за участие и обучение, докато при певческите формации пеенето е основен фактор. Същевременно, **фолклорното музикално наследство** се оказва най-естественият и **важен инструмент за представяне и утвърждаване на общността сред приемното общество** – това много ясно личи в случаите, когато групите имат сериозен репертоар и публични участия. Не на последно място, трябва да се отбележи, че съществуването на танцова или певческа група като културен факт е значимо за цялата общност, макар и не всички да са пряко включени в дейността на клубовете, тъй като българският музикален фолклор се възприема и се „явява като един от образите на българската самоличност и идентичност“ (Пейчева 2004: 114). Като **обединяващ механизъм**, изграден на базата на фолклорномузикалното и танцово наследство, групите за народни танци и фолклорните хорове играят изключително важна роля за популяризирането и предаването на българското културното наследство като фактор при изграждането и поддържането на националната идентичност и културната принадлежност на мигрантските общности.

ИЗКУСТВО В МИГРАЦИЯ: ИНСТИТУЦИИ И ПОЛИТИКИ

Валентин Воскресенски, Йордан Янев

Тук ще направим опит да опишем мястото на изкуството при формирането на културното наследство в миграция и неговата роля в дейността на мигрантските общности и институции. За целта обект на изследване е изкуството от антропологична гледна точка, като културен феномен и съществена част от дейността на българските държавни и общностни мигрантски институции³⁸⁵. Изкуството в миграция има изключително важна роля за консолидацията на мигрантските общности и за поддържането на тяхната културна памет. Чрез него се осъществява непрекъснат процес на стабилизиране на колективната идентичност и съхраняване на паметта за произхода, традициите, родните места и рода.

В различни исторически периоди изкуството и неговата роля в живота на хората е или валоризирана, или подценявана. Така например през XVIII век човекът, който се интересува от изкуство – опера, театър, живопис, е определян за „културен“, а онзи, който няма интерес към тези изкуства, е „некултурен“. Въз основа на подобно деление се изгражда и разбирането на изкуството като „висока култура“ в противовес на „ниската култура“³⁸⁶. Друг подстъп за разбирането на произведенията на изкуството са индивидуалните способности за оценка³⁸⁷. От своя страна марксистката идеология използва подобна дихотомия, отнасяйки „високото“ изкуство към дейността на буржоазната класа, тълкувайки го като средство за превъзходство над пролетариата (Kuper 2001: 10).

За разлика от тези вариации при осмислянето на изкуството, още с първите антропологични изследвания то е разбирано като неделима част от културата, с която не трябва да се отъждествява изцяло. В този смисъл то е поставяно наравно със знанието, вярванията, морала, правото, обичаите и всички останали човешки навици и способности³⁸⁸. Според Томас Елиът културата е видима именно чрез своите изкуства, социална система, навици, обичаи и религия, които не могат да бъдат разбрани, ако са разглеждани отделно (Eliot 1948: 120). Анализирана

³⁸⁵ Преглед на различни теоретични подстъпи за анализ на изкуството вж. Morphy, Perkins 2006.

³⁸⁶ Вж. повече Luna 2013.

³⁸⁷ Вж. повече Бурдийо 2004.

³⁸⁸ Вж. повече в: Tylor 1871; White 1959.

от антропологична перспектива, културата надхвърля рамките на изкуството. Тя е съвкупност от научени и споделени поведения, начин на живот, социална организация, използване на езика и други символни форми (Hatcher 1985: 2). За разлика от останалите елементи на културата, изкуството се разграничава по това, че не изпълнява чисто утилитарна функция и представлява форма на комуникация между културите и времето.

Съвременното разбиране на изкуството предполага вникване едновременно в неговите естетически, психологически, социални, икономически и политически измерения. Според Евелин Хатчър то притежава способност да обединява общностите, което се дължи на неговата психологическа функция да преодолява напреженията, свързани с табуто, конфликти и различни безпокойства в културата. Изкуството създава естетическо удоволствие и валоризира социалните връзки в отделните общности (Hatcher 1985: 113; Gell 1998).

В контекста на емиграция изкуството способства за консолидацията на мигрантските общности, променя характера на тяхното културно наследство, разрушава етническите стереотипи, конструира национална идентичност, създава културен диалог и, не на последно място, изпълнява ролята на споделен език между индивиди, нации и култури. Въпреки тези му значения, то все още е недостатъчно изследвано във връзка с миграционните процеси³⁸⁹. Разглеждано в този контекст, изкуството се явява ценен ресурс за провеждане на т.нар. „културна дипломация“³⁹⁰. Чрез нея се осъществяват връзки между различни държави посредством споделянето на културни традиции и естетически достояния, но така също и за поддържането на културна памет сред различни общности посредством изкуството, независимо от различните контексти, които те обитават.

Тук ще анализираме ролята и мястото на изкуството като фактор за консолидирането на мигрантските общности и формирането на културно наследство в миграция. За целта ще разгледаме проявите, свързани с изкуство, източниците за тяхното формиране, техния характер, аудитория и мястото им в културния живот на българските мигрантските общности. В две отделни части ще разгледаме основните специфики на културните прояви, свързани с различни форми на изкуство, създавани от държавните културни институти и дипломатическите представителства в чужбина и изкуството като форма на

³⁸⁹ Изследвания върху това как отделни артисти интерпретират процесите, свързани с миграционните процеси вж. например: Van Tomme 2011; Demost 2013.

³⁹⁰ Определенията на понятието „културна дипломация“ също са твърде разнообразни. Две са крайните дефиниции: специфична дейност, ориентирана към обмен на културни ценности в съответствие с целите на външната политика, и обмен на идеи, информация, изкуство с цел насърчаване на взаимното сътрудничество между народи и държави. Независимо от полярните мнения, от гледна точка на нейното битие тя е на възрастта на самата дипломация. Повече за историята на „културната дипломация“ като практика вж. Rajtinka 2014; за значението и различни аспекти на понятието „културна дипломация“ вж. Barston 1992, както и тук: www.culturaldiplomacy.org/academy/index.php?cdr_academic-articles_cultural-diplomacy (21.10.2017).

наследство, създавано от организациите на самите мигрантски общности. Под изкуство в настоящата текст разбираме културните прояви като изложби на фотографско и изобразително изкуство, иконография, графика, скулптура, арт инсталации, концертни изпълнения, театрални постановки, премиери на книги, прожекции на филми, срещи с писатели и творци, книгоиздателска дейност и др. Такъв род събития, макар и да не са в състояние да консолидират в пълна степен общностите на ниво етнос, имат важно значение за формирането на националната идентичност и самосъзнание, за съхраняването на българския език и култура, както и за изграждането на положителния облик на България в чужбина. В резултат на това изкуството се явява едновременно приоритет на българската държава в нейната „културна дипломация“ и важен елемент от културното наследство на мигрантските общности.

Изкуството и държавните институции зад граница

В исторически и глобален план държавните културни институции преминават през различни периоди на развитие – „културен национализъм“, „културна пропаганда“, „културна дипломация“, „културен капитализъм“ (вж. Paschalidis 2009). Това е причина във всеки един исторически период създадените от тях културни събития и прояви да придобиват различен характер и насоченост по отношение мигрантските общности. В условията на политически преход и след членството на някои от бившите социалистически страни в Европейския съюз, *културните институти зад граница*, както и тези, които промотират изкуство, преминават от национален към европейски модел, хармонизирайки своите практики с тези на Съюза (Andreescu 2014: 17-20). В резултат на това се усилва една от техните основни специфики – да осигурят провеждането на инициативи за популяризиране на съответната култура. Това е причина да се разглеждат едновременно като институции от „отворен“ и „затворен“ тип, превръщащи се в поддръжници на идеята за „културен национализъм“, но и в проводници на „културната дипломация“ или т.нар. „мека сила“³⁹¹, което има пряко отношение към създаването от тях културни събития. В този смисъл изкуството се явява ключов инструмент за осъществяване на целите на държавните културни институти и техните политики³⁹². Българските държавни **културни институти** зад граница имат целогодишна програма и организират постоянно културни събития по време на национални, просветни и религиозни празници, годишнини и юбилеи. Освен това те реализират и бизнес форуми, научни семинари, конференции и др., които

³⁹¹ Вж. повече за това понятие в: Нye 1990; Kim 2011.

³⁹² По-подробно този въпрос е разгледан контекстуално в първа глава на настоящата монография, в частта за държавните институции и държавните политики към българите по света.

невинаги са календарно ориентирани и често пъти се осъществяват *ad hoc*³⁹³. За тяхното осъществяване културните институти използват собствени ресурси като помещения и бюджет, което ги превръща в притегателен център за цялата българска общност. Така например през 2011 г. е открита галерия „София“ към Българския културен институт в Лондон, която се оформя като място за литературни вечери с български писатели, изложби, концерти с класическа музика, „Фестивал на българското документално и игрално кино“ и др.³⁹⁴

По отношение на творците, които участват в тези културни събития, институтите представляват по-скоро „сцена“ за изява на български артисти от България, отколкото място на мигранти или представяне на изкуство, създадено в миграция³⁹⁵. Дейността им е ориентирана предимно към представяне на различни жанрове изкуство от България, и по-малко – сътворено зад граница. Основният мотив за това е от финансов характер, за което споделят и някои от интервюираните по време на теренните ни проучвания. Една от основните специфики на културните институти е тяхното взаимодействие с различни академични, образователни и културни организации в България³⁹⁶. Поради тази причина те обезпечават предимно изявата на артистична гилдия от България и нейното творчество³⁹⁷. Университети, училища, музеи, галерии представят ежегодно своя продукция в чужбина именно чрез българските културни институти. Например през 2017 г. в Берлин са представени творби на студенти и преподаватели от Националната

³⁹³ Значимите календарно ориентирани дати за провеждане на културни събития са 3 март, 24 май, 6 септември, 22 септември, 1 ноември и др. Така например по време на празника на Славянската писменост и култура през 2013 г. в БКИ в Берлин са организирани срещи с писателя Калин Терзийски, след което има и концерт на музиканта Николай Иванов-ОМ. По същия начин българският филм „LOVE.NET“ е представен в БКИ – Берлин на 14 февруари (Valentine's Day).

³⁹⁴ Вж. повече в: bg.bcilondon.co.uk (21.10.2017).

³⁹⁵ Тук се има предвид както изкуството на неформалните обединения, за което ще стане дума в следващите параграфи, така и за т.нар. „мигрантско изкуство“, което е провокирано от начина на живот и проблемите в миграционна среда (вж. повече Van Tomme 2011).

³⁹⁶ Така например Държавният културен институт към министъра на външните работи, Българската православна църковна община „Св. Патриарх Евтимий Търновски“ в Париж, български общностни институции и фондации, както и отделни лица и органи на местната административна власт в италианската столица са партньори на културните институти в Париж и Рим, с които реализират съвместни инициативи.

³⁹⁷ Изложбата „Съвременни български икони“, изложби от платна на Атанас Нейков-Найо, на Димитър Киров-Дикиро, на Владимир Димитров-Майстора, стихосбирка на Янко Михайлов на френски език са само част от културните събития, представени през последните няколко години в Българския културен институт в Париж. В Лондон за същия период са представени изложбата живопис „Светлината метафора на духа“ на Полина Герджикова, на Панчо Малезанов, на Николай Янакиев, класически концерти в изпълнение на български артисти и певци, спектакли на Бургаския куклен театър и много други, а в Рим Българският културен институт организира „Празник на българското кино“, документален филм за Апостол Карамитев, Дни на българската култура и традиции, представяне на книгата на Алек Попов „Мисия Лондон“, концертни изпълнения „Цветове от рози, бодлици от Балканите“ и др.

художествена академия с изложбата „Мода 15+“, която е организирана по случай 15-годишнината от специалност „Мода“ в Академията. Същият културен институт съдейства за провеждането на изложбата в рамките на най-голямото модно събитие в Германия – Berlin Fashion Week³⁹⁸.

Изкуството на българи, живели, пребиваващи и/или творящи в приемната страна, също е важен, но второстепенен елемент от дейността на българските държавни културни институти в чужбина³⁹⁹. Това е една от основните причини те да имат ограничено влияние сред мигрантските общности. Друга причина се дължи на факта, че от проучваните по проекта страни, такива институти има едва в четири града (Лондон, Рим, Париж и Берлин), които имат за цел да развият културна дейност на територията на цяла Западна Европа и САЩ.

Голяма част от аудиторията на организирания от институти събития е чуждестранна, съставена от официални лица или публика с интерес в областта на културата и изкуството. Организираният прояви се превръщат и в място за дипломатически срещи между представители на различни държавни институции на двете страни. Така например по време на откриването на изложбата „Златните икони на България“ в Лайпцигския университет гостуват заместник-министри от Саксонското правителство и Западно- и Средноевропейският митрополит на Българската православна църква Антоний⁴⁰⁰. На други събития присъстват официални лица на високо държавно ниво. По този начин се създават възможности за разглеждане в неформална обстановка на въпроси от взаимен двустранен интерес.

Своеобразната дистанция по отношение на мигрантските общности се дължи както на „елитарния“ характер на част от представяните събития, така и поради подчертано изразената насоченост на изявите към чуждестранна аудитория. Тази концепция предполага организираният събития да бъдат представяни най-вече пред местното население, което да се запознае с българската култура, история и постижения на изкуството. Един от председателите на културни институти отбелязва, че при избора на събития за културната програма на института, водещ критерий е на първо място интересът на местните – „с какви очи ще бъде видяно (отделното произведение – бел. авт.)“⁴⁰¹. В този смисъл, културните събития

³⁹⁸ mc.government.bg/page.php?p=98&s=99&sp=102&t=0&z=0 (21.10.2017).

³⁹⁹ През последните години такива събития, организирани от Българския културен институт в Париж, са изложбите „Любен Диманов. София – Париж“, „Давид Перец и семейство“, фотоизложбата „Над София вали сняг“ на Иван Пастухов. Към тях може да се добави и изложбата от творби на художниците Даниела Йорданова и Стефан Йорданов. Вж. повече в: mc.government.bg/page.php?p=98&s=134&sp=137&t=0&z=0 (21.10.2017).

⁴⁰⁰ Вж. АИФ I № 487, интервю със Слави Такев, инициатор за създаването на БПЦО „Св. Седмочисленици“ в гр. Лайпциг, зап. Вл. Пенчев и Т. Матанова, 09.06.2015 г., Лайпциг, Германия.

⁴⁰¹ ФнАИФ № 2732 и АИФ I № 498, интервю с Борислава Чакринова, сътрудник в Българския културен институт в Рим, зап. К. Михайлова, 08.04.2015 г., Рим, Италия.

подлежат на съобразяване и преценка по отношение на културния контекст, в който ще се представя българската култура. Те са и резултат на културната дипломация, която провеждат тези институции, чиято цел е „тази среда да стане добронамерена, приятелска, отворена за постигането на определени външнополитически цели“ (Коев 2009: 53).

По своя характер организираните прояви целят да разкрият древността на българската култура, разказвайки за живота на значими личности и събития от българската история. Поради тази причина сред предпочетените в културните програми сюжети са посветени на тракийската култура, традиционни български практики, значими личности от българската история. С такава тематика са представяните документални филми „Траките“, „Долината на тракийските царе“, „Севт, безсмъртният – тайните на един тракийски цар“, „Стъпки в огъня“, „Ходене по чудесата“, „Орфей“, „Срещи с Иречек“, „И това е България“ и др. Подобна тематика се избира и по отношение на музикалните и литературни произведения. Предпочита се българската авторска музика и изпълнители, съчетаващи традиционни фолклорни мотиви, като „Оратница“, Акапелна формация „Светоглас“, „Outhentic“, оркестър „Meze“, „Balkansky“ и др. Тази тенденция се наблюдава и при изложбите, посветени на теми, свързани с българската писменост, култура и държавност. Такива са: „В началото бе буквата“, „История на християнството по българските земи“, „Български принос към световното културно наследство“, „Старобългарската азбука и държавата на духа“ и др.

Както вече беше посочено, държавните културни институти поддържат връзки и с чуждестранни културни организации (катедри по славянска филология, университети, музеи, галерии), както и международни организации (European Union National Institutes for Culture). Това е причина някои от създаваните събития да имат мащабен интернационален характер и да се реализират в резултат от сътрудничество между културни организации от различни държави⁴⁰². Друг съществен елемент от дейността им е обменът на събития между различни звена в чужбина. Такива инициативи обикновено надхвърлят рамките на еднократното културно събитие. Позитивите от това могат да се измерват не само със самото запознаване на чуждестранната публика с ярки моменти от националната история, но и с постигането на определени външнополитически цели. Важна част от културната политика в разглежданата област е свързана и с конкретни стъпки за подпомагане включването на българска култура и нейните автори в общия европейски културен процес. С такава насоченост са усилията за представяне на творби на талантиливи български творци на престижни международни форуми.

Други държавни институции, които имат пряко влияние върху провеждането на този тип културна дейност сред мигрантските общности са **дипломатическите**

⁴⁰² Например от 2005 г. Българският културен институт в Париж членува във Forum des instituts culturels étrangers à Paris – FICEP.

представителства на Република България. На много места те имат необходимите условия, което позволява провеждането на различни културни събития. Макар основните им функции да не са пряко свързани с изкуството, в резултат на нарасналият брой мигранти и техните сдружения, както и поради сравнително ограниченото влияние на културните институти, дипломатическите мисии до известна степен запълват тази ниша. В свое интервю посланикът на Р България в Лондон отбелязва: „Българската държава не е организатор. Българската държава отговаря на желанието за самоорганизиране на свободни индивиди“⁴⁰³. По този начин възможностите за съдействие от страна на дипломатическите мисии се изразяват предимно в подпомагане, организиране, сътрудничество и популяризиране на вече създадения културен продукт, в частност – изкуство. Същото отбелязва и посланикът на Р България в Кипър: „Всичко, което идва при нас, се опитваме да го мултиплицираме, да го показваме на много места“⁴⁰⁴. Тази функция на дипломатическите представителства е показателна за това, че през последните години ролята им на „културни медиатори“ е повишена.

Подкрепата, която оказват на мигрантските организации, има многопластово измерение. От една страна, чрез тях се поддържа двупосочната връзка с родината, а от друга, чрез институционалната им подкрепа, се легитимира авторитетът на мигрантските организации в съответното приемно общество. Тази тенденция може да се разглежда и като резултат от необходимостта новосъздадените културни сдружения да бъдат разпознаваеми сред останалите „стари“ общностни институции, а тяхната дейност, в това число и изкуството, да бъде интегрирано в съществуващия празничен календар на мигрантската група.

Повишената роля на дипломатическите мисии в сферата, която разглеждаме, е особено видима в страните с големи български общности, където липсват културни институти. Такива са Кралство Испания и САЩ, както и страни като Белгия, Дания, Гърция, Холандия, Португалия. Швеция, Финландия, Норвегия и др. Увеличаващото се значение на дипломатическите служби по отношение на културния живот се потвърждава и от редица интервютата с представители на мигрантските общности и техните организации: „Общо взето, консултът е шапката на всичко. Той подпомага и българската общност в Ханوفر да си го направят хубаво“⁴⁰⁵. Дипломатическите мисии се явяват и организатори на събития, чрез които се търси обединение на всички общностни институции, особено при провеждането на техните мащабни инициативи. Така например Генералният

⁴⁰³ ФНАИФ № 2862, интервю с Константин Димитров, посланик на Р България в Лондон, и Цветин Спасов, културно аташе в посолството, зап. Л. Гергова, Т. Матанова и Я. Гергова, 28.10.2015 г., Лондон, Великобритания.

⁴⁰⁴ Вж. ФНАИФ № 2958, интервю с Христо Георгиев, посланик на Р България в Кипър, зап. М. Борисова и Т. Матанова, 22.05.2017 г., Никозия, Кипър.

⁴⁰⁵ ФНАИФ № 2748, стр. 52-54, интервю с Милена Александрова и Ася Урсич, членове на танцова група „Здравец“, зап. Т. Матанова, 11.06.2015 г., Хамбург, Германия.

консулт на Р България в Чикаго координира провеждането на „Деня на България“ там. По време на честването през 2015 г. има изложение на костюми от 20-те и 30-те години на XX век по инициатива на Сдружение „Български музей в Чикаго“, български танци и народни носии от фолклорна формация „Хоро“, информационни материали за Европейския съюз, класическа музика с български мотиви, изложба на българската азбука и изложба на български художници в чужбина, изложение на български книги, щандове за транслитериране на имена от латиница на кирилица, демонстрация на българска кухня и др.⁴⁰⁶ Подобни „Дни на българската култура“ се провеждат ежегодно на 24 май и 1 ноември по инициатива на българското посолство в Лондон.

Друга част от проявите, организирани от дипломатическите служби, са свързани с политически събития и имат за цел да проведат определена културна политика. Така например „Денят на България“ в Чикаго е посветен едновременно на 24 май и 10-годишнината от приемането на България в НАТО. По същия начин в посолството на Р България в Хелзинки през 2015 г. се представя изложба, посветена също на 10-годишнината от членството на България в НАТО. Така през призмата на един културен продукт се акцентира върху двустранни и многостранни външнополитически отношения, реализиращи се в рамките на международни демократични структури.

Ако зад граница се представя изкуство, сътворено главно в България, то с течение на годините **Държавната агенция за българите в чужбина** се превръща в един от основните репрезентатори на творчеството на български автори от чужбина в родината⁴⁰⁷. Сред най-значимите са изложбите, концертите, представянето на книги, лекции и т.н. по време на срещата „Българи – творци в странство“, която се провежда през 1996 г. в София; организиране, съвместно със Съюза на архитектите, на изложбата „Български архитекти, работещи в чужбина“, представяща 13 български творци, носители на престижни международни награди от Виена, Сан Франциско, Чикаго, Монреал, Париж, Единбург и др. ДАБЧ съвместно с Националния дарителски фонд „13 века България“ реализира изложба „Толкова близо, толкова далече“, представяща творчеството на български художници от Германия, Австрия, Гърция, САЩ, Франция, Нидерландия, Чехия, Испания, както и други изложби на българи творци от Венецуела, САЩ, Бразилия, Украйна; финансира издаването на художествена литература от писатели, творещи зад граница и т.н.⁴⁰⁸

⁴⁰⁶ Повече за „Деня на България“ в Чикаго вж. ФНАИФ № 2861, интервю със Симеон Стоилов, зап. М. Борисова и Н. Вуков, 19.05.2015 г., Чикаго, САЩ; ФНАИФ № 2844, запис № 550063, интервю с Румяна Митрева, посланик на Р България в Кралство Норвегия, зап. Вл. Пенчев и К. Михайлова, 28.10.2015 г., Осло, Норвегия.

⁴⁰⁷ Повече за историята и структурата на ДАБЧ вж. в частта „Държавни институции и държавна политика към българите по света“ в първа глава на настоящата монография.

⁴⁰⁸ Вж. отчети на ДАБЧ: 1996; 2012; 2013; 2014; 2015; 2016.

Представянето на националното ни изкуство сред български общности по света е резултат и от дейността на **Държавния културен институт към министъра на външните работи**. Негова основна функция е да „бъде интегрална част от международното културно сътрудничество и да съдейства за успешното изпълнение на външнополитическите приоритети на България със средствата на „културната дипломация“. Водеща в дейността на института е програмата „Пътуваща експозиция“⁴⁰⁹. Нейна основна цел е да разширява представата за българското културно-историческо наследство в чужбина. Тази програма е главен инструмент в постигането на стратегическите задачи за популяризиране на българската култура извън страната. През последните години Държавният културен институт организира в задграничните представителства повече от 20 презентации на 12 от пътуващите изложби, свързани с българското културно наследство, писменост, национални традиции и идентичност. Сред тях са „Св. Климент Охридски – ученик и учител“, посветена на 1100-годишнината от Успението на св. Климент; „Гутенберг и славянският свят“, проследяваща основните моменти от развитието на кирилското книгопечатане от XV до XIX век. В Никозия, Виена, Фрайбург, Йена, Берлин, Европейския парламент в Страсбург и Брюксел са само част от местата, където е експонирана изложбата, посветена на проф. Иван Шишманов. Институцията притежава художествен фонд от близо 3000 произведения – живопис, графика и рисунки на известни български и съвременни автори. Чрез експониране на по-голяма част от тях в салоните на дипломатическите представителства по целия свят се постига двоен ефект. От една страна, се представя националното изкуство пред чуждестранни дипломати и служители, посещаващи българските мисии, а от друга, с превръщането на посолствата в своеобразни „обединителни“ центрове за българските мигранти по време на честване на национални празници и други събития, се създава възможност в техните среди да се представят художествени произведения, превърнали се в знаци за националната идентичност.

При поддържането на художествения фонд, както и за организиране на пътуващите експозиции, Държавният културен институт към министъра на външните работи осъществява активно сътрудничество с много академични и културни институции в страната и чужбина. Сред тях са Българска академия на науките, Софийска градска художествена галерия, Националният музей на българското изобразително изкуство, Националната художествена академия, Националната библиотека „Св.св. Кирил и Методий“, Църковноисторически и архивен институт в София, Съюза на българските художници, Фондация „Елена и Иван Дуйчеви“, Министерството на отбраната и Националният военноисторически музей, международни организации и др.

Като обобщение може да се отбележи, че профилът и културните политики

⁴⁰⁹ Вж. повече www.culture-mfa.bg/content (21.10.2017).

на държавните институции оказват различно влияние върху реализираните от тях културни събития, техният характер, аудитория и пр. От тази гледна точка, изкуството, което представят, е насочено едновременно, но в различна степен, към местната общност и към българските мигрантски общности. Голямата цел пред държавните институции е да представят високите постижения на българската култура в чужда езикова среда и да разпространяват положителния образ на България в контекста на двустранните и многостранните външнополитически отношения. Реализирайки тези задачи на „културната дипломация“, те създават и допълнителни благоприятни условия за повишаване на авторитета на българските общности в страната приемник. От своя страна, това обстоятелство стимулира центростремителните сили сред сънародниците ни. Въпреки това държавните институции не са в състояние да заместят в пълен обем дейността на общностните институции по отношение на съхраняване и разпространяване на българско изкуство като форма на материално и нематериално културно наследство и от гледна точка на процесите на консолидация.

Изкуство и мигрантски общности: организации, културна дейност, политики

В контекста на новите пазарни отношения, глобализацията и нарастващия интерес към миналото, историята и културната идентичност (Тахир 2012) много от проявите, свързани с изкуство, са все по-често инспирирани и от мигрантски организации. Към този тип институции могат да се отнесат различни асоциации, културни центрове, организации за културен обмен, творчески обединения, импресарски къщи и др. Една част от тях са резултат от специализирането на образователни центрове и училища, които впоследствие създават школи по изкуствата и организират различни артистични прояви. Друга част използват изкуството за осъществяване на културен обмен между двете страни (приемна и изпращаща), а трети възникват като клубове по интереси и са изцяло посветени на различни изкуства. И трите вида емигрантски организации провеждат културна и образователна дейност, свързана с изкуство, която е съобразявана с националните, просветни и религиозни празници на българската общност, както и с други календарно ориентирани дати, например специфични за мигрантската общност събития, благотворителни прояви или чествания, свързани с историята на емигрантските институции (годишнини от създаването, юбилеи) и др. В резултат от дейността на емигрантските организации са създадени и календарно ориентирани събития. Ежегодните „Български концертни вечери в Ню Йорк“ са един от най-успешните примери за сътрудничество между артисти в миграция и дипломатически представителства⁴¹⁰. Други подобни инициативи са „Лондонският

⁴¹⁰ Вж. ФнАИФ № 2860, интервю с Милен Люцканов, генерален консул, Любомир Грънчаров, консул, Стефка Евстатиева, оперна певица и преподавател в Български детски хор и училище „Гергана“, Павлина Доковска, пианистка и преподавател по пиано в Mannes College of Music,

фестивал на българската култура“, който се провежда на всеки 2 години, ежегодните „Дни на българската култура“ в Кипър и „Ден на България и на приятелите на България“ във Финландия. Някои от организаторите на тези събития провеждат дарителски инициативи, пряко свързани с България. Например Българо-норвежко дружество подпомага реставрацията на Онбашиевата къща в гр. Карлово, а Испано-българският културен център в Мадрид реализира проект за социални центрове в Североизточна България. В това отношение, както вече беше отбелязано, особено активни са редица български общностни институции в Германия и Испания (вж. Voskresenski, Vukov 2017).

Изкуството и свързаните с него културни прояви са съществена част от дейността на редица **образователни и културни организации** на българите в чужбина. За някои от българските училища и образователни центрове изборът на обучение по изобразително изкуство, балет, театър, музика е част от основната им образователна програма. От проведените теренни проучвания е видимо, че школите по изкуствата са по-рядко създавани към българските неделни училища и не са пряко подкрепяни от българската държава⁴¹¹.

Освен като част от образователния процес, изкуството и организирането на различни културни прояви се явява и спомагателна дейност при някои образователни емигрантски организации. Такива са например Български образователен и културен център „Климент Охридски“ във Вашингтон, Съюз на българите в Кипър (СБК), Асоциация „AIBE BALCAN“ – Хатива, Културно-образователна фондация „Васил Левски“ в Сан Диего, Център за българска култура и културно наследство в Сиатъл и др. Тези организации възникват с цел опазване и съхраняване на българския език и култура сред българските мигрантски общности. Впоследствие към техните сдружения са създадени библиотеки и школи по изкуствата и ежегодно организират концерти, лекции, срещи с български писатели, представяне на книги, организиране на преводи на български автори⁴¹². Например в Устава на Съюза на българите в Кипър е записано, че сред основните дейности на сдружението е: „организиране на различни културни и обществени прояви, празненства и екскурзии“, както и „участие с различни прояви в културния и обществен живот на Кипър“⁴¹³.

По същия начин тези организации се превръщат в съорганизатори на

Ню Йорк, Анна Стойчева, пианист и преподавател, зап. Л. Гергова, М. Борисова и Я. Герогва, 15.05.2015 г., Ню Йорк, САЩ.

⁴¹¹ Такива индивидуални инициативи са например школата по класически балет в Мюнхен и в кв. Сан Лоренцо в Рим, театралните състави при училищата „Христо Ботев“ в Аугсбург, „Св. Иван Рилски“ към Асоциация AIBE Balcan – Hativa и „Христо Ботев“ в Ню Йорк, кръжоците по художествено слово във всички училища в Атина и др.

⁴¹² Повече за дейността на библиотеките, литературните клубове и читалищата вж. в съответната част на настоящата монография.

⁴¹³ bguc.org/устав (20.10.2017).

културни събития, осъществяващи логистична подкрепа на гастролиращи музикални и театрални групи и отделни артисти. Обикновено такъв тип събития са насочени към масовата публика. Организираните са гастролите на популярни групи като „Фондацията“, „Тутурутка“, Васко Кръпката, оркестър „Meze“, Теодоси Спасов, Йорданка Христова и др. В интервю с Нина Якова, член на ръководството на Културно-образователната фондация „Васил Левски“ в Сан Диего, тя описва избора на културните прояви по следния начин: „Използваме всеки, който приближи към Сан Диего и който може да донесе нещо, защото ние не можем да ходим на български театър...“⁴¹⁴ Към някои от тези организации се създават културни кръгове, които провеждат регулярни събития, свързани с изкуство, например Обществото за българска поезия и литературна проза „Глаголницата“ към Центъра за българска култура и културно наследство в Сиатъл. Част от дейността на тези сдружения е да изпълняват ролята на посредници при провеждането на различни културни събития. Например документалната изложба „Съдбата на българските евреи“ („The Fate of the Bulgarian Jews“), създадена по инициатива на Държавна агенция „Архиви“, е представена в Музея на толерантността (Museum of Tolerance) в Лос Анжелис, благодарение на съдействието на Българското културно и образователно общество и читалище „Пчела“, Лос Анжелис.

Като втори тип институции, организиращи културни събития, в това число и свързани с изкуство, са **мигрантските организации за културен обмен**. Те имат за цел да организират събития за културен обмен между двете страни. Такива са културното дружество „Дания – България“, Българо-американски център за културно наследство – гр. Чикаго, Първи български културен център в Чикаго, Българо-американска асоциация – гр. Чикаго, Испанско-български център в Мадрид към асоциация „Св.св. Кирил и Методий“, Българско културно и образователно общество и читалище „Пчела“ в Лос Анжелис, Българо-финландско дружество, Дружество на българите във Финландия „Клуб България“, Българо-Норвежко дружество, както и множество германо-български дружества, чиято дейност беше разгледана вече. Някои от тези дружества са създадени преди 1989 г. и са пряко свързани с българската държава, вследствие на което изменят насочеността на организираните от тях събития. Така например Културният център в Кипър прекратява дейността си след 1989 г., а културното дружество „Дания – България“ в гр. Орхус, създадено през 70-те години на XX век, първоначално е ориентирано изцяло към местната датска аудитория, а след 1989 г. се превръща в притегателен център за българската общност⁴¹⁵.

⁴¹⁴ Вж. ФНАИФ № 2954/4, интервю с Нина Якова, член на ръководството на Културно-образователната фондация „Васил Левски“ в Сан Диего, зап. В. Воскресенски, 28.05.2017 г., Сан Диего, САЩ.

⁴¹⁵ Вж. АИФ I № 523, разговор с Антония Донева, член на ръководството на Културно дружество „Дания – България“, Орхус, и Десислава Кирова, член на дружеството и ръководител на танцов състав „Балкан Ритмер“, зап. Вл Пенчев и К. Михайлова, 29.10.2015 г., Орхус, Дания.

За този тип дружества и организации е характерно, че голяма част от техните прояви са посветени на развитие на двустранните културни връзки. В известна степен това ги доближава до дейността на Държавните културни институти, които вече разгледахме. За осъществяване на тази тяхна задача са търсени паралели с личности и събития, които отразяват общата история, култура и традиции. Например дейността на италиано-българската културна асоциация „Пенчо Славейков“ е насочена изцяло към запознаване на местната общност с личността и популяризиране на творчеството на поета. Подобен паралел е честването на 120-годишнината от Световното изложение в Чикаго, описано от Алеко Константинов в пътеписа му „До Чикаго и назад“. Друга част от работата на сдруженията е свързана с организиране на български филмови вечери, концерти на местни музиканти, дегустация на български вина и т.н. Например немско-българското дружество „Дунав“ в Северна Рейн-Вестфалия е заложило в целите на организацията „прожекции на филми, изложби на произведения на изкуството, четения на българска литература, реферати за България“⁴¹⁶. В резултат от дейността на тези организации се въвежда и нов тип календарно ориентирани събития за цялата емигрантска общност. Такова е съвместното честване на 17 май (националния празник на Кралство Норвегия) и 24 май, което е организирано от Българо-норвежкото дружество в гр. Осло, или честването на националния празник на Кралство Испания⁴¹⁷.

Като трета група неформални обединения могат да се обособят **специализираните мигрантски организации**. Тяхната дейност е изцяло посветена на събития, свързани с изкуство. Обикновено такива са творческите обединения, чиято цел е да популяризират дейността на своите членове и българското изкуство като цяло. Към тази категория могат да се отнесат „Българският салон“ в Ню Йорк⁴¹⁸, сдружение „Български музей в Чикаго“⁴¹⁹, сдружение „Български художници зад граница“⁴²⁰, „Съюз на българските писатели в САЩ и по света“⁴²¹. Клубът на дейците на културата „Нов живец“ в Атина също

⁴¹⁶ <http://www.donau-nrw.de/uber-uns-deutsch-bulgarische-gesellschaft-donau/> (21.10.2017).

⁴¹⁷ www.parainmigrantes.info/fiesta-multicultural-bulgaria-vive-la-hispanidad (21.10.2017).

⁴¹⁸ Сдружението организира лекции по икономика, политика и представяния на книги.

⁴¹⁹ Вж. повече за дейността на сдружението във: ФНАИФ № 2861, интервю с Елена Табакова от Сдружение „Български музей в Чикаго“, зап. М. Борисова и Н. Вуков, 21.05.2015 г., Чикаго, САЩ.

⁴²⁰ Сдружението е създадено през 2007 г. в Чикаго. За своето 10-годишно съществуване успява да реализира 32 изложби в Чикаго, Ню Йорк, Хюстън, Загреб и др. Вж. повече за дейността на сдружението във: ФНАИФ № 2861 и ФНАИФ № 2850, интервю с Василен Васевски от „Български художници зад граница“ и с Георги Витанов-Богат от „Съюз на българските писатели в САЩ и по света“, зап. М. Борисова и Н. Вуков, 20.05.2015 г., Чикаго, САЩ. Като резултат от дейността им е създаден и документалният филм „Петия сезон“.

⁴²¹ До момента сдружението се състои от 35 души от САЩ, Канада, Великобритания, Франция, България и др. (вж. повече за дейността му във: ФНАИФ № 2861).

има много разнообразен културен живот и творчески активности – изложби, представяне на книги (на писатели от България и от мигрантската общност), благотворителни кампании (събират средства и за българската църква в Атина) и др. Повечето от тези организации осъществяват своята дейност чрез доброволни помощи и лични средства. Например за събирането на колекцията от традиционни носии за сдружение „Български музей в Чикаго“ е публикувана обява за търсене на дарения от България, а за провеждането на „Български концертни вечери в Ню Йорк“ се разчита единствено на разпространяването на билети.

Към този тип творчески обединения и техните прояви могат да се отнесат също инициативите на отделни артисти или колективи, които са подпомогнати от фондации, чиято основната цел е да съдейства на отделни интелектуалци, художници, оперни певци, актьори, скулптори, музиканти, живеещи и творящи в чужбина. Така например „Българското музикално общество във Вашингтон“, създадено през 2009 г. от фондация „Св. Георги“, има за цел да организира безплатни концерти с българска музика. Фондации като „Елизабет Костова“, „Американска фондация за България“, „Св.св. Кирил и Методий“, „Петко Стайнов“, „Васил Левски“ – Сан Диего финансират конкурси (например „Конкурс за писатели и преводачи“), преводи на български книги на английски език (Contemporary Bulgarian Writers), концертни прояви („Музикални съкровища от България“) и др.

Независимо от това дали колективите са създадени на доброволни начала или са възникнали като следствие от дейността на отделни фондации, техният стремеж е да популяризират българското изкуство и да подпомогнат българските артисти (художници, писатели, кинодейци, актьори) от чужбина да представят своето творчество. Голяма част от представяните произведения на изкуството са свързани с видни български композитори, драматурзи, кинодейци. Диригентът Герган Ценов изтъква, че целта на неговата музикална формация (Tsenov Chamber Ensemble) е да представят български композитори, така че „да покълне по-трайно зърното на тази музика, така че да се влее в културата [на Ню Йорк и САЩ]“⁴²². Подобна цел имат и The Whitelisted Theatre Company – сдружение, обединяващо български актьори и режисьори, които поставят предимно балканска драматургия⁴²³.

Много от този тип организации поддържат връзки с българските държавни институции в чужбина: „Ние имаме изключително взаимодействие с официалните органи, което обслужва и двете страни“⁴²⁴. По същия начин сдружението „Български художници зад граница“ участва ежегодно в „Деня на България“, организиран от Генералното консулство на Р България в Чикаго. Едновременно с това осъществяват връзки с културни институции на приемната страна (местни

⁴²² Вж. ФНАИФ № 2860. Интервюто с Герган Ценов, диригент, и Диляна Ценова, цигуларка, зап. Л. Гергова, М. Борисова и Я. Гергова, 18.05.2015 г., Ню Йорк, САЩ. Повече за Tsenov Chamber Ensemble вж.: www.tcenyc.org (21.10.2017).

⁴²³ Вж. повече в сайта на сдружението: www.whitelistedtheatre.com (21.10.2017).

⁴²⁴ Вж. ФНАИФ № 2860.

музеи, галерии, институти). В резултат от дейността им създаването от българските творци изкуство е особено видимо в градове като Ню Йорк, Чикаго, Вашингтон, където изиграва особено важна роля за формирането на облика на българската култура и идентичност. Друга група културни прояви са резултат от дейността на импресарски къщи, които често пъти работят съвместно с мигрантските организации. Например „Арт Интерфест“ е инициатор на ежегодни фестивали на изкуствата в Гърция⁴²⁵.

Културните събития и представянето на изкуство са пряко свързани и с интеграционните политики на приемните страни. Това се дължи на факта, че местните политики оказват пряко влияние върху характера и честотата на провеждане на културните събития и могат да разширят или намалят възможностите за съхраняване на българската културна и езикова идентичност, както и степента на културна, образователна и религиозна дейност. От тях зависи дали емигрантските общности ще бъдат интегрирани в приемната страна и дали ще бъдат включени в събития с интернационален характер, където да представят своите културни прояви. Такъв тип политики могат да бъдат на общоевропейско, национално и регионално ниво.

В европейските културни политики изкуството е разбрано в по-широк смисъл, което го приравнява до всеки друг вид културна дейност. В съобщение към стратегията на ЕС за международните културни отношения, под култура се разбира не само изкуство и литература, но също „широк спектър от политики и дейности – от межкултурния диалог до туризма, от образованието и научните изследвания до творческите индустрии, от опазването на наследството до насърчаването на творческите индустрии и новите технологии, от занаятчийството до сътрудничеството за развитие“⁴²⁶. Вследствие от провеждането на такъв тип политики се създава нов празничен календар. Например в страните от Европейския съюз в значим за българските емигрантски общности се превръща „Европейският ден на езиците“ (26 септември), когато българските общности имат възможност да реализират различни културни прояви, свързани с българския принос за създаването на славянския език. Такава инициатива е Денят на световното културно наследство, организиран под патронажа на Националната комисия на ЮНЕСКО, по време на който през 2017 г. българската общност в Манхайм представя кирилицата като българско културно наследство⁴²⁷.

Националните политики за интеграция също оказват влияние върху дейността на емигрантските институции. Подобни политики към емигрантските общности има в САЩ, където през 60-те и 70-те години на XX век са учредени множество организации от американци, които проявяват интерес към българската

⁴²⁵ Вж. повече: art-interfest.com (21.10.2017).

⁴²⁶ Вж. www.culture-mfa.bg/images/content/2010/celex_52016jc0029_bg_txt.pdf (21.10.2017).

⁴²⁷ Вж. www.rodinabg.net/?action=news&id=4322 (20.10.2017).

традиционна култура и изкуство. На регионално ниво такива политики създават условия за включване на емигрантската общност в събития с мултикултурен и интернационален характер⁴²⁸. Отделен тип интеграционни политики на регионално ниво са свързани с т.нар. „побратимяване на градове“. Такова е направено през 2008 г. между Чикаго и София по програма „Sisters cities“, вследствие на което се създават нови условия за популяризиране на културата и в двата града. По тази линия през 2012 г. в София се провеждат Дни на Чикаго, които са съпътствани от редица културни събития, между които и изложбата „Български художници зад граница“, която се провежда в ИЕФЕМ-БАН⁴²⁹. Друга подобна проява е тази на издателство „Цитен“ в Ошерслебен (Германия), което се свързва с представители на българската общност в града във връзка с „побратимяването“ на Пловдив и Магдебург. Идеята е да се създадат две книги, едната да представи на немски език 28 пловдивски автора, а другата – на български 35 съвременни немски автора от провинция Саксония-Анхалт⁴³⁰. Град Хасково и испанският град Хатива също са побратимени, което е в основата на различни културни събития⁴³¹. Този тип политики имат и пряко влияние за признаването на някои български празници и значими дни и по този начин се създават възможности за организиране на културни събития, свързани с изкуство. Така например през 1962 г. кметът на Чикаго – Ричард Дели обявява и българския национален празник 3 март за празник на града. Друг подобен пример е обявяването на 24 май за празник на славянската писменост в щата Калифорния⁴³². Интеграционните политики могат също да стимулират емигрантските общности да създават събития с интеркултурен характер. Например Българският образователен и културен център „Климент Охридски“ във Вашингтон организира International Night, по време на която участниците представят своята държава.

Като заключение може да се отбележи, че в страните от Западна Европа и САЩ се оформят два основни източника на културни събития, свързани с изкуство. От една страна, това са българските държавни институции (дипломатически мисии, Държавни културни институти към Министерството на културата, ДАБЧ, Държавен

⁴²⁸ Така например в Чикаго всяка година за Коледа се организират срещи на етническите групи. По този повод българската емигрантска общност и нейните институции многократно взимат участие в изработката на коледни елхи във фойето на общината на Cook County и в Museum of Science and Industry (вж. повече в: ФНАИФ № 2861). Друг пример са регионалните политики за културната интеграция в Кралство Испания, които оказват пряко влияние върху културния календар на българските общности (вж. Воскресенски 2016; Voskresenski, Vukov 2017).

⁴²⁹ Вж. iefem.blogspot.bg/2012/06/27-2012.html (21.10.2017).

⁴³⁰ Вж. ФНАИФ № 2748, а.е. 1, № 9. Още за събитието вж. books.janet45.com/books/941 (21.10.2017).

⁴³¹ Вж. www.haskovo.bg/article/5518/haskovo-engera-i-meles-realizirat-obsht-proekt (21.10.2017).

⁴³² На 15 юни 2015 г. Камарата на Сената в Сакраменто приема резолюция SCR 61 „Relative to Slavic Heritage Day“, която определя 24 май за официален празник на Славянското наследство в Калифорния.

културен институт към Министъра на външните работи), а от друга, са мигрантските организации. Също така се очертават различни нива на взаимодействие по линията държавни институции – изкуство – емигрантски общности. Както при държавните институции, така и по отношение на емигрантските организации се наблюдава разнообразие по отношение на насочеността и характера на културните събития и прояви, свързани с изкуство, в резултат на което се оформя различен тип културно наследство в миграция. Едновременната преценка при избор на културни събития, които да бъдат представяни пред местната публика, използването на изкуството като консолидиращ емигрантските общности фактор и насърчаването на различни инициативи, свързани с творческа дейност са елементите на структурирана държавна политика в културната сфера.

От друга страна, организирането на културни събития, свързани с изкуство, е част от дейността на различни емигрантски организации за културен обмен, училища и творчески обединения. По този начин „високата култура“ заема все по-значима част от дейността на българските мигрантски общности и техните институции. Разнообразието по отношение на организациите и техните прояви в разглежданата област, е показателно за това, че се експлоатират различни функции на изкуството. Една част от тези организации го използват, за да създават културни паралели между двете страни, наподобявайки с дейността си провеждането на „културна дипломация“. Друга част експлоатира педагогическата функция на изкуството, включвайки школите по изкуствата в образователния процес, а трета използва предимно неговата естетическа функция. Независимо от начините за употребата му, изкуството се оказва изключително важен консолидиращ емигрантските общности фактор и ключов елемент при формирането на културното наследство в миграция.

ЛИТЕРАТУРА И КНИЖНИНА: БИБЛИОТЕКИ, ЧИТАЛИЩА, МУЗЕИ, КНИЖАРНИЦИ, КЛУБОВЕ

Катя Михайлова

Книгата се явява важен фактор за обединение на мигрантската общност въз основа на литературното наследство и, независимо от новите технологии и навлизащите все повече в ежедневието аудиокниги, българската печатна книга се радва на интерес сред българските мигрантски общности в чужбина. Наред с пренасянето от България и съставянето на лични библиотеки, емигрантите създават библиотеки и към българските клубове, училища, църкви и други организации. В тях се комплектуват и различни по големина колекции с българска народна, естрадна и друга музика, български игрални филми, филми за България и др. В някои случаи се създават музейни сбирки с етнографски носии или предмети на изкуството, най-често към самите библиотеки и по-рядко самостоятелно. Българската книга и музейните артефакти стават основна символична връзка с родината, създаването на българска библиотека или музей за общността е носталгичен жест за първото поколение мигранти, същевременно и средство за съхраняване, поддържане и предаване на литературното и културното наследство на второто и следващите поколения мигранти.

Библиотеки към читалища

Българските читалища зад граница са важно средище за консолидация на мигрантските общности и трансмисия на всички елементи на културното наследство. В миналото се основават реални читалища към дружествата на емигрантите. Има много примери главно от Северна Америка. Още в началото на XX век ги създават първите емигранти от Егейска и Вардарска Македония след Илинденското въстание от 1903 г. Първото българско читалище зад граница е основано през 1908 г. в Гранит Сити, Илинойс, от Българо-македонското спомагателно дружество „Надежда“. По същото време се създава и читалище „Пробуда“ в Медисън, което става известно с изнасянето на редица патриотични представления. По сведения на съвременници читалищата на българите в Америка се създавали по подобие на „селските читалища в България“: „Просветата беше чисто национално-патриотическа и книги се изписваха от книжарницата „Иван Вазов“ и то книги като „Под игото“ и други подобни патриотически романи“

(Генов 2013: 57). През 1914 г. в гр. Уатърло, Айова, е основано Българско читалище „Светлина“, като е взето решение да се организира всяка неделя по един реферат, както и да се осигури получаването в читалището на по-важните вестници от България и Америка (Трайков 1993: 159). Основната дейност на читалищата на българските общности в самото начало е свързана най-вече с книгата. Важно е да се отбележи, че едни от първите български сдружения и организации зад океана били православните църковни общини, които започват организационен, духовен и културно-просветен живот още преди построяването на храма и пристигането на свещеник от България. Първата дейност в духа на устава им била именно да създадат читалище и да съберат подходяща литература на български език за библиотеката на читалището. Тази дейност предхождала и създаването на първите български неделни училища. За целта пишат писма до Светия Синод да им изпрати „църковни и благочестиви книги, необходими за тяхното национално и религиозно образование“, а църковната община в Торонто изпраща такива молби директно до българските монаси в Атон (Генов 2013: 56). Книгите и периодиката за библиотеките на читалищата се набавяли предимно от България както от частни издателства, така и от институции като Македонския научен институт, Народната библиотека в София и др., но също и от дарения на български емигранти, за което има обяви в емигрантската преса и най-вече в „единствения народен ежедневник на българската емиграция в Новия свят“ „Народен глас“, издаван в Гранит Сити, Илинойс.

Библиотеки се формират и към първите взаимоспомагателни дружества, създадени с цел събиране на средства за построяване на български храм и с дейност близка до читалищната. Голяма библиотека с абонамент на български книги, вестници и списания имало например Първото българско женско благотворително дружество в Америка „Българката в Америка“, основано 1912/1913 г. в Гранит Сити⁴³³. През 1925 г. в Медисън и Гранит Сити се създава ново женско взаимоспомагателно дружество „Македонката българка в Америка“, а неговите членове също апелират към набавяне на книги, обявяват организирането на вечеринки с представяне на български пиеси като „Геновева“ и др.⁴³⁴ И в другите български читалища зад океана една от основните дейности е изнасянето на представления на български патриотични пиеси⁴³⁵. Читалища основават и протестантските мисии. Например към Българското християнско дружество⁴³⁶ в Чикаго през 1910 г. е отворено читалище, в което се изнасят беседи, лекции,

⁴³³ В-к „Народен глас“, т. 19, № 174, 1 октомври 1926 г., с. 5.

⁴³⁴ Пак там, т. 19, № 176, 8 октомври 1926 г., с. 1.

⁴³⁵ Техният репертоар включва пиеси „из живота на поробените им събратя в Македония“ като „Ильо войвода“, драмата „Васил Левски“ и др. (Генов 2013: 57).

⁴³⁶ Мисията, създадена през 1907 г. под името „Български християнски дом“, е преименувана през 1908 г., но след 1924 г. връща отново старото си название „Българска християнска мисия“, вж. Трайков 1993: 194.

организиран се забави, изложби. Всички посочени по-горе читалища и библиотеките към тях в миналото са имали свои сгради.

В съвременността читалищата, които се основават от българските общности зад граница, са предимно виртуални поради липса на помещения. Библиотеките на тези читалища се съхраняват у членовете, рядко има съставени списъци на наличната литература. Акцентът при основаването на съвременните клубове-читалища вече не е върху библиотеката с българската печатна книга, а е насочен много повече към най-различните елементи на културното наследство. Към названието на българската организация – дружество, общество или клуб се прибавя и „читалище“ като указание за разнообразните културни дейности, развивани от организацията, която набляга на занимания с всички видове изкуства: организира литературни четения, изложби, музикални рецитали и концерти, театрални представления, културни и фолклорни фестивали, гостувания на български писатели и артисти както от приемната страна, така и от България. Все повече разпространяваща се практика зад океана е каненето на изтъкнати творци от България и организирането на тяхно турне в няколко града в цялата страна. Най-характерни примери за такива съвременни читалища са Българският културен клуб/читалище „Антика България“ в Сан Франциско⁴³⁷ и Българското общество за просвета и култура/читалище „Пчела“ в Лос Анжелис⁴³⁸. Българската организация „Пчела“ най-напред възниква като читалище под името „Единение“ по образец на читалището в Свищов, търсят се връзки и с други читалища в България, от които се получават дарения. Според основателите смисълът на читалището в чужбина е „да събере хората заедно“ и в същото време то е „виртуално читалище, концентрирано в душите на хората“⁴³⁹. За тях то е най-подходящата форма за съхранение, популяризиране и предаване на културно наследство и за запазване на етнокултурната идентичност на мигрантската общност:

*Когато направихме „Пчела“, идеята беше да сме повече като читалищна организация, защото искахме да изберем нещо, което е типично българско, нещо, което има почерка на Възраждането в България. И нашата организация беше най-близкият модел на това, което искахме да създадем. Ние не искаме да се занимаваме с политика, но искаме да сме поддръжници на културата, образованието, изкуството и тези неща, които са свързани с нашата идентификация като общност.*⁴⁴⁰

⁴³⁷ www.antikabulgaria.com и www.facebook.com/ANTIKA-Bulgaria-106965309605 (31.10.2017).

⁴³⁸ www.bpchela.org и www.facebook.com/Pchela.Edinenie/?pnref=story (31.10.2017).

⁴³⁹ ФНАИФ № 2945, интервю във Фейсбук с Калин Крумов, председател на борда на директорите на Българското общество/читалище „Пчела“ – Лос Анжелис, зап. К. Михайлова, 22.02.2017 г., Лос Анжелис, САЩ

⁴⁴⁰ Пак там.

Наред с множеството културни мероприятия, организирани с участието на местни български творци и артисти от България, сред дейността на посочените читалища зад Океана се открояват ежегодният български културен фестивал за Деня на св. Кирил и Методий в Сан Франциско на клуб/читалище „Антика България“ и културният фестивал “Balkan Fest. Europa Roots” в Сан Диего на общество/читалище „Пчела“. Двата фестивала събират огромен брой представители на български мигрантски организации от различни щати в САЩ и Канада и се превръщат в основно място през годината за популяризиране и трансмисия на културно наследство⁴⁴¹.

Библиотеки и музеи към дружества и асоциации

Някои български дружества създават едновременно библиотека и музей, затова те ще бъдат разгледани тук заедно. Това се отнася особено за основаните през първата половина на XX век българо-македонски дружества в Америка, които са запазили до днес не само названията си, но повечето от тях поддържат библиотеки и музейни сбирки в своите сгради. Такъв е случаят с Българо-македонския национален образователен и културен център (BMNECC) в Хоумстед, Пенсилвания⁴⁴². Организацията е основана през 1930 г. като Българо-македонско взаимоспомагателно дружество „Отец Паисий“ със задача „да подпомага членовете си и въобще българската колония в културно-просветно отношение не само в града, но и наоколо в други български групи“ (Трайков 1993: 152). Сградата му е построена през 1935 г. и досега в нея се пази една от най-богатите в Северна Америка колекции от български книги и периодични издания в чужбина, исторически архиви, фотографии, аудиозаписи, филми и видеозаписи, картини, керамика и други произведения на изкуството, народни музикални инструменти, народни носии, бижутерия, колекции от монети и пощенски марки, предмети на българския бит от дърво, текстил, метал и др. Фондът на библиотеката наброява 5000 книги, списания и вестници из областта на българската история, география, етнография, музикология, литература, култура и изкуство. Има и богата сбирка от детска литература. Повечето книги са дарени от български емигрантски организации в Америка и от частни лица. Историческият архив съдържа документи, свързани с дейността на дружеството от самото му основаване като програми и брошури от културни мероприятия, протоколи от срещи на ръководството, вестници, а също ценни лични архиви, датиращи от 1910 г. насам, подарени от първите членове на дружеството и техни наследници. Особено ценна е сбирката от стари фотографии на първите български заселници в тази част на САЩ, на основателите и първите директори на дружеството „Отец Паисий“, на членовете

⁴⁴¹ По-подробно вж. частта за музикалните танцови и певчески клубове във втора глава на настоящата монография.

⁴⁴² bmnecc.org (20.10.2017).

на Женския клуб към дружеството, на ранните фолклорни танцови фестивали и др. Колекцията от аудиозаписи съдържа магнетофонни ленти, касети и компактдискове с редки записи на българска и друга етническа народна музика, както и стари записи на радиопредавания за българския фолклор, комплектувана от изтъкнатия етномузиколог, дългогодишен директор на центъра в периода 1995–2016 г. Валтер Колар. Основна част от филмовата и видеоколекцията на центъра са 238 български художествени и документални филми за българската култура, история, фолклор и традиции, дарени на центъра през 2007 г. от българското посолство във Вашингтон. Музейната сбирка от народни костюми съдържа 1100 костюма с техните аксесоари от всички региони на България, началото ѝ е положено през 1964 г. от видната българка Пенка Френч, тогавашен директор на центъра, която пътува из България и събира оригинални костюми за фолклорния ансамбъл „Отец Паисий“ към дружеството. Изключително ценна е музейната колекция от стотици оригинални произведения на изкуството на български майстори от средата на XIX и XX в. като картини с маслени бои, между които десетки на Владимир Димитров-Майстора, също акварели, графики, литографии и скулптури⁴⁴³.

Друга подобна, макар и доста по-малка, е библиотеката и музейната сбирка към българо-македонската асоциация „Подкрепа“ в Портланд, Орегон. Асоциацията е създадена през 1939 г., а през 1952 г. членовете ѝ построяват със собствени средства сграда, в една голяма зала на която сега се помещава училище, детска градина, библиотека и музейна експозиция⁴⁴⁴. Една част от книжния фонд на библиотеката са събрани от дарения детски книги, предназначени за обучението на децата в културно-образователната програма „Българче“ към Асоциация „Подкрепа“⁴⁴⁵. Програмата включва обучение на български език, история и народни танци. В музейната сбирка на асоциацията се съхраняват народни костюми, етнографски артефакти и др.

В последно време по инициатива на мигрантски общности се основават няколко нови библиотеки или музеи към български сдружения зад океана. Една от по-новите български мигрантски библиотеки е библиотеката към културно-образователната фондация „Васил Левски“ в Сан Диего, Калифорния⁴⁴⁶. Фондацията е основана през 2007 г., към нея е създаден Литературен кръжец, а към него е формирана библиотека. Комплектувана е само от дарения и вече разполага с голям фонд разнообразна литература. Възниква от желанието на няколко местни

⁴⁴³ bmnecc.org/collections (20.10.2017).

⁴⁴⁴ АИФ I № 526, с. 29-30, интервю в Скайп с Даниела Иванова-Найберг, ръководител на Литературен кръжец „Бугарски искрец“ и на програмата „Фолклор“ към Културно-образователната програма „Българче“ при Българо-македонската асоциация „Подкрепа“ в Портланд, зап. К. Михайлова, 15.02.2017 г., Силвър Лейк, САЩ.

⁴⁴⁵ www.podkrepa-pdx.com/#programs (31.10.2017).

⁴⁴⁶ www.levskifoundation.org/index.php?option=com_content&view=article&id=251&Itemid=101&lang=bg (16.10.2017).

хора на изкуството и любители на книги да четат съвременни български автори. Виждаме отново, че независимо от новите технологии и възможността да се четат книги онлайн печатната книга остава предпочитаният начин за съхранение и предаване на културно наследство⁴⁴⁷.

През 2007 г. се създава сдружение „Български музей – Чикаго“ (регистрирано през 2008 г.), основатели са бивши музейни работници етнографи главно от Русе и един от Пазарджик. Дейността на сдружението е свързана, от една страна, с популяризирането на българската история, култура, традиции и подпомагането на интеграцията на българската имиграция в приемното американско общество, както и със запазването на българската идентичност. От друга страна, целта му е „събирателска, научно-изследователска, образователна и културна работа в областта на историята и етнологията на българите в Чикаго и Америка“ (Попниколова-Табакова 2014: 111-112). Дейността по опазването, съхранението и предаването на културното наследство е насочено предимно към второто и третото поколение имигранти – в българските училища се организират различни практически занимания за традиционните и националните празници. Сдружението „Български музей в Чикаго“ сътрудничи в дейността си с местни музеи на приемното общество, което е една добра практика за популяризиране на културното наследство на мигранта. Така например сдружението си сътрудничи тясно с Музея на емиграцията на остров Елис в Ню Йорк при проучването на ранните периоди на заселване на българите в Америка, техните облекла и колекционирането им (Попниколова-Табакова 2014: 112). Сдружението разполага с няколко колекции, които периодически попълва и организира малки етнографски изложби на носии, тъкани, обредни хлябове, писани яйца или маски за Сирни Заговезни (Иванова 2016: 265)⁴⁴⁸. Една от съоснователките и президент на сдружението Елена Табакова поддържа колекция с народни носии от различни региони в страната, обредни предмети и др. на цял етаж в собствения си дом с идеята тази колекция да стане основа на реален етнографски музей в Чикаго⁴⁴⁹. През юни 2011 г. тя организира изложба на създадената също от нея колекция от чуждестранни градски костюми

⁴⁴⁷ Инициаторите съставят списък на книги от съвременна литература и ги набавят постепенно от България, получават и по-голямо дарение от местна българка. Библиотеката има изработени правила за ползване, сред които практическите съвети: „Как да взема книга?“, „Как да даря книги?“ и др. Книгите може да се поръчват онлайн, в интернет са публикувани списъци с книги в три раздела: Художествена литература; Документална литература; Детска литература. Освен това библиотеката има и DVD секция с най-популярните български игрални филми с английски субтитри.

⁴⁴⁸ През 2006 г. за Коледа е организирана изложба „Магията на обредния хляб“, а за Великден през 2009 г. в църквата „Св. Иван Рилски Чудотворец“ в Чикаго е подготвена изложба с конкурс за писани яйца и обредни хлябове, вж. Попниколова-Табакова 2014: 112.

⁴⁴⁹ ФТАИФ № 1434, № 147-210, сн. М. Борисова, 21.05.2015 г., Чикаго, САЩ.

и аксесоари от XIX до средата на XX век⁴⁵⁰. На провежданите ежегодно за 24 май Български дни в Чикаго или на коледните тържества на общността градските костюми се показват на ретро ревю. През юни 2015 г. Сдружението реализира и изложба „Куфарът на имигранта“, включваща куфар с автентични български носии, тъкани и други експонати на сдружението, събрани главно от имигрантите.

През 2017 г. се открива т.нар. Споделена библиотека в културен център „Магура“ в Чикаго⁴⁵¹. Тук названието „Споделена библиотека“ не е в смисъла на този вид библиотеки, за които ще стане дума по-долу, а произлиза от откритото през 2016 г. в Центъра „Магура“ т.нар. Споделено пространство, в което се организират различни културни мероприятия и курсове по изучаване на български и английски език, народни танци, китара и флейта, театрална школа, йога, таекуондо и др. Библиотеката в това Споделено пространство възниква по инициатива и от дарения на местни българи и фондът ѝ наброява около 600 тома⁴⁵². Библиотеката е с капацитет 2000 тома, обслужва се от доброволци от местната българска общност, освен това организира безплатно курсове по езици, програми, изложби и други културни събития и се посещава както от първото, така и от второто и третото поколение мигранти. За няколко месеца тя се превръща в популярно средище за съхранение и предаване на българското литературно наследство⁴⁵³.

В същия културен център „Магура“ функционира и Споделена библиотека за деца, която заради възрастовите особености на читателите е „уредена“ по различен начин. Библиотеката не предоставя книги за четене, а представления по литературни произведения. Един път в седмицата след урока по български език децата „гледат“ детските книжки, които им се представят под формата на сценка, като например „Пипи дългото чорапче“ и др. Целта на основателите на детската библиотека е „интерактивно представяне на литературно произведение, автор или литературен герой, целящо развиването на уменията за изразяване на български

⁴⁵⁰ АИФ I № 495, с. 11, интервю със Симеон Стоилов, Генерален консул на Република България в Чикаго, зап. М. Борисова и Н. Вуков, 19.05.2015 г., Чикаго, САЩ. Вж. и ФнАИФ № 2868, № 5, интервю с Елена Табакова, президент на Сдружение „Български музей в Чикаго“, зап. М. Борисова и Н. Вуков, 21.05.2015 г., Чикаго, САЩ.

⁴⁵¹ magurabsc.com/library (15.09.2017).

⁴⁵² Разпределени са в седем категории: Обща литература; Детска литература; Гостуващи книги; Нови книги; Речници и учебна литература; Списания; Филми. Списък на всички книги, с които разполага библиотеката, е поместен в интернет. Фондът на библиотеката освен българска художествена литература и други популярни произведения притежава и книги от чужди автори на български език. В раздела „Детска литература“ наред със сборници с български народни приказки фигурират и заглавия на детски книги на английски език. Най-обемен е разделът „Обща литература“ (към деня на откриването – 245 заглавия), в който фигурират най-различни по жанр книги – художествена литература, биографии на актьори, публицистични творби, историческа литература, поредицата „Бележити българи“, преводна литература и др. Вж. magura.libib.com (15.09.2017).

⁴⁵³ haralanov.com/spodelena-biblioteka-magura (12.09.2017).

език, обогатяването на литературната култура и провокиране на творческите детски възможности“⁴⁵⁴.

Самостоятелни библиотеки възникват и в Западна Европа, като те се основават не към българските дружества и други организации, а са частни инициативи на български мигранти, но с идея да се ползват от цялата местна общност. Интересен пример в това отношение е българската библиотека „Отец Матей Миткалото“ в Лион, Франция. Инициативата е на журналиста и кореспондент на бургаския вестник „Десант“ в Лион Жан Соломонов. Първоначалният фонд е от няколко десетки книги, събрани от приятели, които преди това са си разменяли помежду си книги за прочит. Библиотеката е приютена в българския магазин „Булгар Маркет“, обособена е като отделен кът в магазина и книгите са подредени на етажерки. Дарения идват от България, най-напред от вестника на журналиста основател „Десант“, после от редакциите на други вестници, които приемат идеята и я разгласяват, накрая се включва и телевизията, а Арт център в София става „депо“ на библиотеката – който иска да дари книги за нея ги занася там, а след това се извозват до Лион по системата „предай нататък“. Така 8 души по верижната система превозват от град на град книги до Лион. Към 2017 г. книгите вече са над 400. Библиотеката е със свободен достъп, книгите се ползват без заплащане. В библиотеката преобладават книгите от възрожденските ни писатели, а самата тя е кръстена на възрожденеца Матей Преображенски, като на входа към къта с книгите виси плакат „Библиотека „Отец Матей Миткалото“. Той е донесен и преработен специално за библиотеката от плакат на изложба в Регионалния исторически музей в Бургас под надслов „По стъпките на отче Матей и неговите съподвижници“⁴⁵⁵.

Друга лична инициатива е Българската библиотека в Атина, създадена около 2000 г. Инициаторът е Статис Вретос, председател на гръцко-руското дружество. Библиотеката засега се помещава в сградата на гръцко-руското дружество в града. Има голям фонд от българска и преводна литература, речници, учебници – над 1500, закупени специално за целта от България или дарени от българи в Гърция. Освен книги библиотеката притежава аудиокасети с българска музика и видеокасети с български филми. По сведения на библиотекарката Живка Мирчева през 2003 г. библиотеката има над 350 читатели⁴⁵⁶. Постепенно библиотеката губи популярност сред общността.

Български секции в местни общински библиотеки

Възникват български библиотеки и като отделения на големи местни общински библиотеки. Това е свързано с политиките на приемното общество

⁴⁵⁴ magurabcs.com/new-events-1/2017/9/30/--1-3rwan-pjtte (25.10.2017).

⁴⁵⁵ www.desant.net/show-news/39501 (11.10.2017). Вж. и ПВ № 1151, сн. Я. Гергова, 24.05.2017 г., Лион, Франция.

⁴⁵⁶ btvnovinite.bg/article/13645-Balgarska_biblioteka_raboti_v_Atina.html (12.10.2017).

за интегриране на имигрантите, но със запазване на културните специфики на общността. За тази цел се отпускат средства по различни програми за провеждане на курсове по езика на приемната страна, за подпомагане на църковната община, за конкретни културни дейности, в това число и за създаване на отделна секция към местната общинска библиотека. Секцията се създава по инициатива на българската общност с дарения от общността и от институции в България, най-често Държавната агенция за българите в чужбина. На повечето места това е пример и за добро сътрудничество на местните българи и техните организации с държавните институции в България, които обикновено подпомагат дейността по създаване на тези секции в публични библиотеки на приемното общество с големи български мигрантски общности. Такива примери могат да се посочат предимно в САЩ, но също във Великобритания, Испания, Германия и други страни в Западна Европа.

Българската секция на Конгресната библиотека във Вашингтон е най-големият фонд с български книги извън страната, комплектуването му започва преди век и половина, към 2017 г. притежава близо 50 000 тома, сред които редки книги като първата българска печатна книга, издадена на новобългарски „Кириакодромион сиречь Неделникъ“ на Софроний Врачански (1806), „Рибен буквар“ на Петър Берон (1824), „Българска граматика“ на Неофит Рилски (1835), списание „Любословие“ (1842), „Езопови басни“, преведени от Петко Славейков (1852), „Райна, княгиня Българска“, преведена от Йоаким Груев (1852), първите 14 тома на Сборник за народни умотворения, Периодическо списание на Българското книжовно дружество, първите издания на „Държавен вестник“, дневниците на Обикновеното народно събрание през 1880 г., документи от процеса срещу Никола Петков и др.⁴⁵⁷ Най-голямото дарение на правна литература в историята на библиотеката е направено през 1949 г. от Тодор Д. Плочев, издател на правна литература в София. Фондът на секцията през годините се попълва периодически с нови български книги чрез закупуване от самата Конгресна библиотека, но предимно от дарения от институции в България и от български организации в САЩ. Така например в навечерието на 24 май 2017 г. на специална церемония в библиотеката е предадена голяма сбирка от книги на съвременни български писатели в САЩ, включително и цялото течение досега на годишния алманах „Любослов“ на Съюза на българските писатели в САЩ и по света. Книгите са дарени основно от Съюза и от Генералния консул на Република България в Чикаго с идеята тези дарения да станат традиция всяка година за Деня на българската просвета и култура и на славянската писменост⁴⁵⁸.

Тук трябва да се спомене и много богатият отделен фонд с над 14 000 български книги от XIX век насам в Библиотеката на Университета в Чикаго.

⁴⁵⁷ www.24chasa.bg/Article/996148 (12.09.2017).

⁴⁵⁸ www.bulgariasega.com/usa_canada_bulgari/usa-east-coast/35185.html (15.09.2017).

Библиотеката притежава и голяма колекция от стари български вестници, издавани от първите български емигранти, както и всички издания и други материали, отразили участието на България в Световното Колумбово изложение в Чикаго през 1893 г., включително и бюст на Алеко Константинов⁴⁵⁹. Най-новата Българска секция е открита на 14 септември 2017 г. в Обществената библиотека в Маунт Проспект (кв. на Чикаго), Илинойс. Секцията е формирана по идея и с активната помощ на българската общност в Чикаго и подкрепата на Генералното консулство на Република България в града. Фондът е разделен на книги за възрастни и деца и включва както класически, така и съвременни автори. Българската секция се вписва много добре сред другите подобни секции на национални литератури в Общинската библиотека в един мултиетнически и мултикултурен квартал, какъвто е Маунт Проспект⁴⁶⁰. Амбицията на генералното ни консулство е в близко бъдеще да се открият подобни български секции и в други квартални общински библиотеки в Чикаго⁴⁶¹.

По идея на българската общност в гр. Енгера, Испания, се основава Българска библиотека и етнографска експозиция в Общинската библиотека в града. Инициативата е на асоциацията „Балкан“ с председател Ваня Пенчева, която е и директор на българското училище „Св. Иван Рилски“: „На нас ни хрумна идеята, че може в Културния дом, че не само може, а и българската общност в Енгера заслужава да има едно емблематично място, което да е тяхно и което испанците да успеят да видят като досег с нашата култура. И извоювахме една зала в Културния дом, където се помещава и Общинската библиотека на Енгера, и подредихме първата [българска] постоянна етнографска експозиция в Испания, която все още си стои там“⁴⁶². Етнографските предмети за експозицията са закупени през 2009 г. със средства от програмата „Роден език и култура зад граница“. На същото място са сложени няколко лавици с книги българска художествена литература, които също са закупени със средства по програмата или са дарени от местни българи. Книжният фонд засега наброява около 1000 тома, всички книги са каталогизирани.

Български секции се откриват и само с детска литература. В Градската библиотека в Ханوفر на 9 септември 2016 г. е открита „Българска библиотечка с детски книжки“. Книгите са подарени от Държавната агенция за българите в чужбина. Библиотечката постоянно се попълва от дарения.

⁴⁵⁹ По-подробно вж. ФНАИФ № 2868, № 5, интервю с Елена Табакова, президент на Сдружение „Български музей в Чикаго“, зап. М. Борисова и Н. Вуков, 21.05.2015 г., Чикаго, САЩ.

⁴⁶⁰ Кварталът е създаден от емигранти от германски произход, но постепенно се заселва и от други националности, които с течение на времето създават свои секции в Общинската библиотека, вж. www.eurochicago.com/2017/09/biblioteca (01.11.2017).

⁴⁶¹ Пак там. Вж. и haralanov.com/bgbooks-mount-prospect (17.09.2017).

⁴⁶² АИФ I № 497, с. 23-24, интервю с Ваня Пенчева, председател на Асоциация „Балкан“ и директор на Българското неделно училище „Св. Иван Рилски“ – Хатива/Енгера, зап. В. Воскресенски, 27.10.2015 г., Хатива, Испания.

Рафтове с български книги или малки български фондове в местни библиотеки

В някои градове с по-голяма българска общност в местните библиотеки се подреждат отделно няколко рафта с български книги. Това става по изричното желание на общността, която чрез дарения поставя основата на фонда. Така например Асоциацията на българите в Медауей/Кент, Англия, поддържа в местната публична библиотека в Медауей рафтове с детски български книги главно за нуждите на Българското училище: „Събирахме книги много ентусиазирано, защото в местната библиотека имаме щанд, рафтове с български книги и от време на време им даваме нови книги за децата, особено детски книжки. Дори библиотеката беше започнала да купува за нас..., купиха за децата двуезични книжки, които са видели тука – и на български, и на английски. И понеже нашето училище е близо до библиотеката, можеш да отидеш и след училище да си вземеш, да погледнеш. Даже някой път в часовете дечицата ги водим там. Те имат детски кът с възглавници на земята и сядат да почетат книжка или нещо малко за разнообразие“⁴⁶³.

Българското неделно училище „АБВ“ към Дружеството на българите във Финландия „Клуб България“ провежда някои от занятията си в Общинската библиотека на Вантаа, Финландия. В библиотеката се поддържа колекция от български книги както за деца, така и за възрастни, които се набавят от дарения главно от родителите и от завеждащата библиотеката – българката Маргарита Видиновска⁴⁶⁴.

Много добър пример за сътрудничество между българските мигрантски институции и местна публична библиотека в приемното общество е от Швейцария. В страната функционират „библиотеки с мултикултурна насоченост“, чиято политика е да попълват фондовете си с книги на много различни езици. За целта библиотеката отпуска суми на мигрантските общности за закупуване книги на родния им език, които постъпват във фондовете на библиотеката. Българското HSK училище⁴⁶⁵ към сдружението „Буквар“⁴⁶⁶ в Базел си сътрудничи с местната библиотека LUKIBU. С отпусканите всяка година средства от библиотеката постепенно се комплектува малък фонд предимно от детска литература, филми и дискове с музика, необходими за учебния процес. Библиотеката също предоставя на българската и другите мигрантски общности помещения за организиране на различни мероприятия, с което спомага за поддържането на културната

⁴⁶³ АИФ I № 493, с. 17, интервю с Юлияна Бест, председател на Асоциацията на българите в Медауей/Кент, зап. Т. Матанова, 26.10.2015 г., Лондон, Великобритания.

⁴⁶⁴ АИФ I № 512, с. 42-45, интервю с Маргарита Видиновска от Дружеството на българите във Финландия „Клуб България“, зап. К. Михайлова, 31.10.2015 г., Вантаа, Финландия.

⁴⁶⁵ Българското училище е включено в програмата на швейцарския Департамент по образованието „Обучение по роден език и култура“ (Heimatliche Sprache und Kultur – HSK), която предлага обучение на над 25 езика. Вж. по-подробно Кюркчиева 2017.

⁴⁶⁶ sites.google.com/site/vereinbukvarbasel/home (27.10.2017).

им идентичност. Политиката на приемното общество е не само да приобщава мигрантите, но и да способства за съхранение, популяризиране и предаване на тяхното литературно и културно наследство. За тази цел библиотека JUKIBU и други подобни библиотеки в Швейцария работят по програми, насочени към второто и третото поколение имигранти. Една такава програма е Geschichtenbaum, която представлява четене на приказки на два езика – на български и немски, но също „има на японски и немски, двуезично представяне, като именно целта е децата да свикнат да слушат другите езици, които не говорят съответния език, да разберат за какво става въпрос“⁴⁶⁷.

Библиотеки към Българските културни институти

Тези библиотеки са създадени от българската държава и се попълват от дарения от български държавни институции, фирми и частни лица. Техният фонд и дейността им са насочени главно към обществеността на приемното общество, но имат своята роля и за съхранение и трансмисия на литературното наследство сред местната българска мигрантска общност. По-добре оборудваните библиотеки (Лондон⁴⁶⁸, Виена, Рим, Варшава) притежават богат избор на българска и преводна литература, речници и енциклопедии, албуми, филми и други материали, в читалните им или галериите на института се организират редовно срещи със съвременни български писатели⁴⁶⁹, представяния на книги, поетически рецитали, изложби на книги и други инициативи, свързани с популяризирането на българското литературно наследство и кирилицата.

Училищни библиотеки

Повечето български училища в чужбина имат библиотека с български книги, учебници и други учебни помагала. Най-често библиотеката представлява няколко рафта с книги. Към някои по-добре оборудвани училищни библиотеки има и фонотека, видеотека (например БУ „Златен век“ в Нюрнберг; БНУ „Св. вмчк Георги Зограф“ в Солун; БУ „Никола Вапцаров“ в Никозия; БУ „Св.св. Кирил и Методий“ в Лос Анжелис). С разнообразна художествена литература на български език, по-обширно помещение и солидни библиотечни шкафове разполагат някои библиотеки на училищата към Българските посолства (например Българското училище „Пейо Яворов“ от предучилищна възраст до XII клас към Посолството на Република България в Брюксел). За разлика от тях обаче библиотеките на много български училища, независимо че притежават значително количество детски книги и книги за възрастни, имат проблем с ползването на книжния фонд поради

⁴⁶⁷ ФНАИФ № 2940, № 14, интервю с Борислава Гакова, директор на българското HSK училище към сдружение „Буквар“ – Базел, зап. Вл. Пенчев и Т. Матанова, 09.05.2017 г., Базел, Швейцария.

⁴⁶⁸ Вж. например bg.bcilondon.co.uk/за-нас/библиотека (14.10.2017).

⁴⁶⁹ Едни от най-често канените български писатели за представяния на техни произведения и преводите им в съответната страна са Георги Господинов, Алек Попов, Теодора Димова и др.

липса на отделно помещение за библиотека, затова книгите им стоят прибрани в кашони по къщите или в мазета, гаражи, складове и офиси. Често необходимите за учебния процес книги и други пособия се изваждат само за учебните занятия, а после се прибират отново и така учениците нямат постоянен достъп до книжния фонд. Някои училища решават проблема, като публикуват на сайта си или на сайта на българската организация списък с наличните книги в училището заедно с правила за ползване на библиотеката и раздават книгите само по заявка (БУ „Пейо Яворов“ в Милано⁴⁷⁰; БНУ „АБВ“ в Хелзинки⁴⁷¹). По-добре уредените училищни библиотеки изготвят каталози на книгите, филмите и фонозаписите (БУ „Златен век“ в Нюрнберг; БУ „Св. Иван Рилски“ в Хатива и Енгера, Испания), въвеждат картони или други форми на регистрация на заетите книги⁴⁷², някои дори имат библиотекар на доброволни начала, най-често родител на дете в училището (БУ „Св.св. Кирил и Методий“ в Лайден, Нидерландия) и също качват списъци в интернет. Често при липса на достатъчно книги в учебния процес се използват сайтове в интернет като chitanka.info и особено slovo.bg, където са публикувани всички литературни произведения, изучавани в по-горните класове на училищата зад граница (Български образователен и културен център „Св. Климент Охридски“ във Вашингтон⁴⁷³). В някои случаи библиотеките при българските неделни училища са библиотеки изобщо на местната българска общност, те притежават не само учебни пособия и детски книжки, но и разнообразна литература за възрастни – както българска, така и чуждестранна художествена литература, преведена на български език (училищните библиотеки в Лимасол, Никозия, Пафос и Ларнака, Кипър; библиотеката на Българското неделно училище към асоциация „Хан Кубрат“ в Хетафе, Испания и др.). Това е така, защото началото е поставено с дарения от първите мигранти и други българи, които даряват своите книги за деца и възрастни и тези библиотеки възникват най-напред към местната българска организация, а после се предоставят за нуждите на училището. Други библиотеки

⁴⁷⁰ www.culturabulgara.org/index.php/bg/2014-11-07-11-55-27 (16.10.2017).

⁴⁷¹ Списък с наличните книги в библиотеката на училището фигурира няколко години на сайта на Дружеството на българите във Финландия „Клуб България“. На новия сайт на Дружеството и на училището от 2017 г. списъкът вече не съществува, вж. www.abv.fi (21.10.2017).

⁴⁷² „Библиотеката е много импровизирана. Така сме започнали – с едно шкафче 100 книги, сега 2000 книги. Тя е в отделна стая, много се гордеем с тази библиотека... И понеже нямаме време и всичко е импровизирано, казваме: „Застани с книгите“ и правим снимка и така знаем какви книги трябва да върне. Няма картони, снимката е вместо картон. Но слагаме печат на книгите, за да знаем, че са от библиотеката“, вж. ФнАИФ № 2957, № 13, интервю с Камелия Стефанова и Елица Йорданова, преподаватели в Първо българско училище „АБВ“ – Амстердам и ръководители на сдружение „Българско образование и култура“, зап. М. Борисова и Я. Гергова, 09.04.2017 г., Амстердам, Нидерландия. Вж. и ФтАИФ № 1609, № 79-82, сн. М. Борисова, 09.04.2017 г., Амстердам, Нидерландия.

⁴⁷³ АИФ I № 492, с. 18, интервю с Юлияна Попова, ръководител на БОКЦ „Св. Климент Охридски“ – Вашингтон, зап. Л. Гергова и Я. Гергова, 23.05.2015 г., Вашингтон, САЩ.

възникват с дарения предимно на родители специално за нуждите на училището и разполагат най-вече с детска литература (БУ „Златен век“ в Нюрнберг; БУ „Св.св. Кирил и Методий“ в Нетуно, Италия). Независимо как е възникнала, училищната библиотека се ползва предимно от учениците и възрастни, свързани с училището, няма външни читатели нито от съответния град, нито от други градове, поради което не може да се каже, че играе консолидираща роля за цялата местна българска общност. Още повече трябва да се има предвид, че българските неделни училища се посещават от малък брой български деца в емиграция (около 20–25%)⁴⁷⁴. Освен това се наблюдава една тенденция – учениците малко разбират чуждите и остарялата лексика в българските народни приказки или класическите произведения като „Под игото“, „Немили-недраги“⁴⁷⁵ и др., затова все по-малко ги търсят, предпочитат да четат художествена литература на езика на приемната страна. Самите учители в редица случаи са принудени да обясняват подробно, понякога дори дума по дума и накрая да заменят задължителната литература с книжки с по-достъпно съдържание или с картинки: „Ние търсим някаква литература, която да е по-лесна и разбираема за децата и да я оцветят, то всяко дете ще си я направи негова. Българските народни приказки, те не са разбираеми за всички, има непознати думи“⁴⁷⁶. Тенденцията към по-малко четене на книги и насочване към четене в интернет сред младото поколение се запазва и сред българските мигрантски общности в чужбина. В някои страни се наблюдава ползване на книгите в училищната библиотека повече от родители, учители и други възрастни мигранти: „Каквото намерят в библиотеката четат, просто искат да четат на български език нещо, независимо от жанра. Читателите са в по-напреднала възраст, от 40 нагоре, по-младите са свързани с компютрите, те не са много по четенето [на книги]“⁴⁷⁷.

Независимо от това българската книга и литературното творчество като важен елемент на културното наследство играе възпитателна функция за второто

⁴⁷⁴ Вж. по-подробно Гергова 2017.

⁴⁷⁵ „Значи, моят син е седми клас – „Немили, недраги“ бяха голямата ми трагедия. Значи, аз чета, превеждам всяка втора дума... Не, не на английски. Обяснявам. Защото той не разбираше нищо. Значи, там имаше турски думи, имаше руски думи, имаше стари думи. Които на него нищо не му говорят. И там имаше колко – три-четири страници ли и повече бяха – да го изчетем. Това ми отне може би два часа. С всичкото обяснение и обяснение кой къде отишъл, пък откъде дошъл, пък какво, пък къде е Румъния. Всичко подробно. И свършихме, и той така вика: „И сега за какво беше цялото?“. Те просто не разбират тия произведения“ (АИФ I № 492, с. 18, интервю с Юлияна Попова, ръководител на БОКЦ „Св. Климент Охридски“ – Вашингтон, зап. Л. Гергова и Я. Гергова, 23.05.2015 г., Вашингтон, САЩ).

⁴⁷⁶ ФНАИФ № 2957, № 13, интервю с Камелия Стефанова и Елица Йорданова, преподаватели в Първо българско училище „АБВ“ – Амстердам и ръководители на сдружение „Българско образование и култура“, зап. М. Борисова и Я. Гергова, 09.04.2017 г., Амстердам, Нидерландия.

⁴⁷⁷ ФНАИФ № 2958, № 8, интервю с Ира Папагеоргиу, председател на Съюза на българите в Кипър (до 2017 г.) и преподавател в БУ „Св. Климент Охридски“ – Лимасол, зап. М. Борисова и Т. Матанова, 23.05.2017 г., Лимасол, Кипър.

и третото поколение мигранти. За поддържането на тази функция учителите организират в помещенията на училищните библиотеки редица инициативи като представяне на книги, литературни четения, рецитали, срещи с местни и гостуващи съвременни български писатели (БУ „Родна реч“ в Цюрих). Книгата става емблема и на българското историческо наследство. Характерен пример в това отношение е инициативата на директорката на Първо българско неделно училище „Св. Иван Рилски“ в Мадрид Петя Цанева за преписване на „История славянобългарска“ на Паисий Хилендарски от учениците в българските училища в чужбина: „По повод 250 годишнината от написването на „История славянобългарска“, нашите училища преписаха Паисиевата история. Даже нашето училище беше координатор за Англия. Цялата Паисиева история беше разделена на части и децата преписаха на ръка цялата история на състарени листове. Събрахме я, подвързахме я хубаво. Всички деца са споменати, които са участвали“⁴⁷⁸. Участват ученици от Англия, Италия, Испания и др. Всички преписани екземпляри са предадени и се съхраняват в Националната библиотека „Св.св. Кирил и Методий“ в София.

Други примери за възприемане на словото и азбуката като елемент от българското литературно и културно наследство и стремежа за съхранението и трансмисията му сред второто и третото поколение мигранти са курсът по глаголица (изписване на глаголските букви)⁴⁷⁹ и конкурсът за кирилските букви, т.нар. „Смеещата се буква“⁴⁸⁰, организирани от Българската православна църковна община „Св.св. Кирил и Методий“ за децата от Българското училище в Хамбург. Подобни инициативи за азбуката, словото или литературното наследство се провеждат и в други български училища зад граница като например изложбата от цветни пана, разказващи за историята на св. Кирил и Методий, княз Борис-Михаил Покръстител и др., и съпътстващите я игри с изписването на имената на кирилица и произношението на всяка буква за атракция на посетителите (Неделно училище към Българската православна църква „Св. Иван Рилски Чудотворец“ в Чикаго).

За голямото значение на българската книга и българското литературно наследство за поддържане на културната идентичност в чуждоетнична среда и за възпитанието на младото поколение, родено вече в приемното общество, говори и отношението към дарителството на книги за училищните библиотеки както от страна на мигрантите, така и на държавните институции в България. Ако проследим историята на тези библиотеки, ще видим, че навсякъде те се захранват изключително от дарения. В по-далечното минало са пристигали редовно книги от България, за това четем например в обявите за новопостъпили книги във всеки

⁴⁷⁸ АИФ I № 493, с. 13, интервю с Петър Минчев, директор на БУ „Св. Климент Охридски“ – Годаминг, зап. Т. Матанова, 24.10.2015 г., Годаминг, Великобритания.

⁴⁷⁹ АИФ I № 487, с. 9, интервю с Ангел Русев, член на църковното настоятелство на БПЦО „Св.св. Кирил и Методий“ – Хамбург, зап. Вл. Пенчев и Т. Матанова, 11.06.2015 г., Хамбург, Германия.

⁴⁸⁰ АИФ I № 487, с. 16, интервю с отец Кръстин Апостолов, свещеник на БПЦО „Св.св. Кирил и Методий“ – Хамбург, зап. Вл. Пенчев и Т. Матанова, 11.06.2015 г., Хамбург, Германия.

брой на вестника „Народен глас“ на българите в Гранит Сити, Илинойс, през 20-те и 30-те години на XX век. Най-големите дарители в миналото остават частните дарители. Често при кончината на някой от старите български емигранти от началото на XX век в Америка цялата му библиотека е завещана или е подарена от наследниците му на българското дружество, българската църква, българското училище или друга емигрантска организация. Подобни практики има и сега, например Българският образователен и културен център „Св. Климент Охридски“ във Вашингтон е получил като дарение цялата библиотека на наскоро починал възрастен емигрант⁴⁸¹. В настоящето може да се обобщи, че като дарители освен отделни личности все по-често се появяват институции от България и даренията са предимно за българските училища зад граница. Даренията им обикновено са по някакъв повод – начало на учебната година, Коледа, Великден, 24 май и т.н., но дарения често постъпват и без конкретен повод. Такива институции са Съюзът на българските писатели, Държавната агенция на българите в чужбина, посолствата и консулствата на България в чужбина, отделни министерства и др. Например Министерство на околната среда и водите дарява „много интересни книги за околната вода, за водата и други книги с картинки за децата и Червената книга на защитените видове и на български, и на английски“⁴⁸². Предимно обаче учебниците и книгите за българските неделни училища са закупени със средствата по Национална програма „Роден език и култура зад граница“, а също по ПМС № 334. Съществува практика и за обмен на учебници както между учениците вътре в едно училище, така и между училищата в България и българските училища в чужбина⁴⁸³.

През 2016 г. стартира проектът „Книги без граница“ на Конфедерацията на българските писатели със седалище в Бургас. В Конфедерацията членуват писатели от България и от чужбина, пишещи на български език, някои от дейностите ѝ са насочени специално към български писатели зад граница, а в устава ѝ е залегнала клаузата: „Лобира за създаването на Център за емигрантска литература, в който да се съхраняват книгите на писатели от български произход, живеещи в чужбина“⁴⁸⁴. Идеята на проекта „Книги без граница“ е чрез дарения на книги с поезия и проза на български институции зад граница да се популяризират имената на съвременни български автори. Началото на инициативата е поставено в българското училище

⁴⁸¹ АИФ I № 492, с. 17, интервю с Юлияна Попова, ръководител на БОКЦ „Св. Климент Охридски“ – Вашингтон, зап. Л. Гергова и Я. Гергова, 23.05.2015 г., Вашингтон, САЩ.

⁴⁸² ФНАИФ № 2957, № 13, интервю с Камелия Стефанова и Елица Йорданова, преподаватели в Първо българско училище „АБВ“ – Амстердам и ръководители на Сдружение „Българско образование и култура“, зап. М. Борисова и Я. Гергова, 09.04.2017 г., Амстердам, Нидерландия.

⁴⁸³ АИФ I № 496, с. 9-10, интервю с Гергана Христова, директор на Българското неделно училище „Пейо Яворов“ – Милано, зап. К. Михайлова, М. Борисова и Я. Гергова, 10.04.2015 г., Милано, Италия.

⁴⁸⁴ Чл. 5, ал. 8, вж. konfederaciabgpgisатели.com/устав (29.09.2017).

„Св. Иван Рилски“ в Кеймбридж, Великобритания, където са реализирани две кампании, едната от тях е награда в националния литературен конкурс „Голямата книга на малкия град“. В резултат са дарени над 40 заглавия, които са на разположение за четене в библиотеката към училището⁴⁸⁵. През 2017 г. Дирекция „Образование на българите зад граница“ при Министерство на образованието и науката стартира с една хубава инициатива – за Великден на българските училища в Западна Европа и Украйна са изпратени Великденски книжки, издание на Западноевропейската епархия на БПЦ и „Двери на православието“. Книжките съдържат описание на обичаите за Великден и цветни илюстрации⁴⁸⁶. През лятото на 2017 г., преди учебната 2017/2018 г. се провежда и национална дарителска кампания „Прозорец към Родината“ за детска художествена литература, учебници, енциклопедии, речници и други учебни помагала за българските неделни училища в чужбина за ученици от I до VII клас. Инициират я Българската национална телевизия и книжарници „Хеликон“⁴⁸⁷. Инициативата е подкрепена от издателства, много училища, читалища, театри и други културни институти, обществени организации, фирми и отделни граждани с по-големи дарения. На този първи етап дарителската кампания е предвидена само за училища в Европа. По-нататък се предвижда тя да продължи и за българските училища в САЩ.

Библиотеки към български църкви

Редица български църкви притежават библиотеки, като това важи особено за българските храмове в САЩ и Канада. При построяването им или преустрояването на закупена от емигрантите сграда винаги се предвижда помещение обикновено на втория етаж, където се събират миряните след неделните и други празнични богослужения на т.нар. „църковно кафе“⁴⁸⁸. Там е подредена и библиотека с български книги. Такива библиотеки с по няколко рафта книги се поддържат и в някои храмове в Западна Европа.

Българската православна църква в чужбина се възприема сред емиграцията както в миналото, така и сега не само като религиозна институция, като „духовен пристан за всички, които търсят спасение“, но и като „обединяващ фактор“, народностно средище, център за опазване на българското самосъзнание и идентичност, като „мост към родината“ и нейните традиции и културно наследство⁴⁸⁹. Затова и фондовете на библиотеките към българските църкви се попълват не само с богослужбни книги и друга религиозна литература, но и с

⁴⁸⁵ По-подробно вж. konfederaciabgpisateli.com/книги-без-границы (29.09.2017).

⁴⁸⁶ dveri.bg/wy4qr (31.05.2017).

⁴⁸⁷ Вж. www.bnt.bg/bg/a/prozorets-kam-rodinata и www.facebook.com/prozorets (10.10.2017).

⁴⁸⁸ ФНАИФ № 2868, № 3, интервю с Георги Витанов-Богат, председател на Съюза на българските писатели в САЩ и по света, зап. М. Борисова и Н. Вуков, 20.05.2015 г., Чикаго, САЩ.

⁴⁸⁹ АИФ I № 498, с. 69, 76, интервю с отец Стефан Паликаров, свещеник на БПЦО „Св. Амвросий Медиолански“ – Милано, зап. К. Михайлова, 09.04.2015 г., Милано, Италия.

българска художествена литература, предимно възрожденски автори и други класически български писатели като Христо Ботев, Иван Вазов, Захари Стоянов, Петко Р. Славейков, Йордан Йовков, Пейо Яворов, Димитър Талев, Димитър Димов, а също съвременни български автори, научна и научно-популярна литература (например библиотеките към БПЦ „Св. Георги“ в Лос Анжелис; Българския православен параклис „Св. Иван Рилски“ в Лондон; БПЦ „Св. цар Борис Покръстител“ в Берлин; БПЦ „Св. Климент Охридски“ в Брюксел; БПЦО „Св. св. арх. Михаил и Гавриил и св. преп. Паисий Хилендарски“ в Хага и др.). Много малко от тези библиотеки имат изготвени каталози, а още по-малко са качили списъци с наличните книги в интернет. Изключение прави богатата и много разнообразна по съдържание библиотека на българската православна църква „Св. Иван Рилски“ в Монреал, Канада. Изготвен е каталог онлайн на около 2200 книги. Книгите са групирани в различни категории – детски и юношески; история и политика; християнска; езотерика; здраве, хоби, семейство; учебници и помагала; българска класика; художествена литература; съвременна българска литература; фентъзи и фантастика; изкуство и хумор; български книги на чужди езици; филми и музика и др. Сайтът на библиотеката води и статистика: „Най-популярни книги“ и „Най-редовни читатели“⁴⁹⁰.

Библиотеки кафенета

Събирането около книгата на място, където се сервира кафе и може да се разговаря, е характерно още от миналото за страни като САЩ и Великобритания. Така са възниквали зад океана и първите български културни центрове, които подобно и на другите български институции се възприемат предимно като място за срещи и общуване: „Но тук [в Чикаго] повече се набляга на средищния [характер], на средищната полза от... един такъв имот. Съответно пък за културните центрове да кажем, говорим за Първи български културен център. Реално това е едно магазинче, което са го наели, наредили са на една етажерка книги, сложили са мека мебел, една кафе-машина и си пият кафе, говорят си български. Има си книжки, видеотека правят постепенно. Това се казва културен център. Когато обаче българите се преместят, те затварят тоя магазин и го правят на друго място“⁴⁹¹.

Подобни библиотеки-кафенета се създават от български мигранти през последните години в някои квартали на Лондон. Такива са българското кафене библиотека „Езо бистро“ в кв. Баркинг (2014) и българската библиотека кафене „Имало едно време“ в кв. Уоутъмстоу (2016). И двете библиотеки кафенета възникват в квартали с многобройна българска общност. Независимо от силното присъствие на български книги в „Езо бистро“, създателят му Илия Кузманов се е

⁴⁹⁰ biblioteka.stivanrillski.org (14.10.2017).

⁴⁹¹ АИФ I № 495, с. 4, интервю със Симеон Стоилов, Генерален консул на Република България в Чикаго, зап. М. Борисова и Н. Вуков, 19.05.2015 г., Чикаго, САЩ.

стремял по-скоро кафенето библиотека да е интернационално, което е обусловено и от местонахождението му на оживената ж.п. гара в Баркинг, съсредоточие на огромна международна публика. Книгите са избирани по жанрове и от различни области – история, география, астрономия, фантастика, философия, изкуство, митология, класическа и съвременна художествена литература, детска литература. Кафенето библиотека е място и за други изкуства – слуша се джаз, всеки може да посвири на пиано или китара, да поиграе шах, излагат се картини на бездомни художници и т.н. Българските посетители от квартала са основните, а българските книги са от любимите автори на създателя – Йордан Радичков, Николай Хайтов и Елин Пелин, както от личната му библиотека, така и дарени от издателства. Книгите в „Езо бистро“ не се дават за вкъщи, четат се само на място. Пред кафенето има обаче пункт за обмен на книги⁴⁹². „Езо бистро“ е много популярно не само сред българските посетители, през 2017 г. британският сайт londonist.com го определя като най-доброто в Лондон в категорията „Кафене с библиотека“⁴⁹³.

За разлика от него, в кафенето-библиотека и книжарница „Имало едно време“ централно място заема българската книга и учебниците по български език, а целта на основателките Елина Стоянова и Милена Деведжиева е „да събира на едно място хората, които обичат да четат български книги и съхраняват културата и идентичността на българските деца на Острова“⁴⁹⁴. Желанието на създателките му е на първо място да приобщят децата към българското литературно и културно наследство, оттам името на библиотеката е асоциация с популярното начало на детските приказки, а от друга страна, името е свързано и с чувството на носталгия по времето, когато библиотеката и читалището са играли основна роля в живота на българина⁴⁹⁵. За приобщаването на децата към българските традиции се организират и работилници за правене на мартеници, боядисване на яйца и др. Библиотеката разполага с исторически книги, съвременна българска литература, списания, отделно е обособен детски кът с книги, има кът с нови книги и за възрастни, и за деца. Книгите са каталогизирани по азбучен ред, списък с книгите е качен на сайта на библиотеката, има читателски карти, книги се заемат за вкъщи, правят се поръчки на книги и от България, а новите книги се продават. Всеки месец в библиотеката се организират различни мероприятия, свързани с литературното наследство като литературни четения на български писатели, вечер

⁴⁹² Вж. по-подробно www.lifebites.bg/balgarsko-kafene-london (27.10.2017); www.facebook.com/EZObistro (30.10.2017); ФНАИФ № 2830, № 30, интервю с Илиан Кузманов, основател на кафене библиотека „Езо бистро“ в Баркинг, зап. Т. Матанова, 26.03.2017 г., Лондон, Великобритания.

⁴⁹³ vesti.bg/lyubopitno/lyubopitno/britanski-sajt-bg-kafene-e-naj-dobroto-v-london-6065444 (31.10.2017).

⁴⁹⁴ www.standartnews.com/svyat-bulgari_po_sveta/otkriha_balgarska_biblioteka_v_london_-344520.html (31.10.2017).

⁴⁹⁵ ФНАИФ № 2830, № 32, интервю с Милена Деведжиева, съоснователка на библиотеката кафене „Имало едно време“ в Уоутъмстоу, зап. Т. Матанова, 26.03.2017 г., Лондон, Великобритания.

на световната поезия и др.⁴⁹⁶ „Имало едно време“ постепенно се превръща в едно от централните места в английската столица за съхраняване и трансмисия на българското литературно наследство, като за целта неговите основателки събират книги от местни български семейства, от приятели, редица български издателства също откликват на инициативата им.

Инициативи за четене на място или обмен на български книги в кафенета има и в някои други европейски страни. Такава е проектът на българския вестник „България днес“ в Атина „Да си разменим книга“ или „Подари книга и получи в замяна друга“, в рамките на който в популярното кафене на Йорго на площад „Ватис“ в гръцката столица всяка неделя от 11.00 се организира размяна на български книги за прочит. Една от точките на проекта според издателката на вестника Николина Кадийска е също „среща с известни автори и представяне на издадените от тях книги“⁴⁹⁷.

Споделени библиотеки

Нестандартна форма за съхранение и трансмисия на литературно наследство е т.нар. споделена библиотека, която представлява платформа за размяна на книги на българите зад граница. За целта книгите от личните библиотеки на мигрантите се обменят между тях по списък, публикуван в интернет. Срещу всяка книга от списъка е посочен имейлът на собственика. Такава Споделена библиотека, организирана от сдружение „Буквар“ в Базел, е придобила голяма популярност. В списъка, публикуван на сайта на сдружението, фигурират имена на детски писатели, класически автори и съвременни писатели като Ангел Каралийчев, Ран Босилек, Иван Вазов, Любен Каравелов, Алеко Константинов, Пенчо Славейков, Елисавета Багряна, Петър Дънов, Стефан Цанев, Милен Русков, Георги Господинов. Включени са и много чужди художествени заглавия в превод на български език⁴⁹⁸. Организаторите на Споделената библиотека стимулират нейните читатели да попълват фонда ѝ и постепенно става традиция всеки, който пътува до България, да се върне с няколко книги.

Книжарници и магазини с книги

Български книжарници са се създавали в миналото от емигрантите като самостоятелни институции със собствени сгради и те са имали много по-голяма роля за популяризирането и трансмисията на българското литературно наследство. Първите български емигрантски книжарници са основани в Северна Америка от емигранти от Егейска и Вардарска Македония, открити са в началото на XX век в

⁴⁹⁶ Пак там, № 31.

⁴⁹⁷ Повече за проекта вж. www.facebook.com/nikolina.kadiiska/posts/10207828594016727 (13.10.2017).

⁴⁹⁸ Вж. sites.google.com/site/vereinbukvarbasel/spodelane-na-knigi (15.11.2017).

Чикаго на Адамс Стрийт⁴⁹⁹ – „Първа българска книжарница“ на Никола Драмсъзов и книжарница „Живот“ на Антон Йовчев. Особено се разраства и придобива известност основаната през 1906 г. книжарница на Александър Шуменов в гр. Гранит Сити, Илинойс. Книжарницата доставя от България за емиграцията в Съединените щати разнообразна книжнина на български език – библии, буквари, речници, художествена литература, календари и други издания предимно на издателство „Христо Г. Данов“⁵⁰⁰. Книжарници отварят и политическите организации на българските емигранти и отделните вестници. Тези първи български книжарници с малко изключения са представлявали „дребни предприятия за печатни издания, съобразени с интересите на нашите преселници“ (Трайков 1993: 109). Изключение прави богатата книжарница на ежедневника „Народен глас“ в Гранит Сити. Тя предлага много разнообразна художествена, научна, учебна и справочна литература, доставяна от България и издавана в САЩ, също карти, картини, албуми, вечни календари, разни песнопойки, ноти за цигулки, пиано и други музикални инструменти, музикални книги, книги по готварство, хигиена и др.⁵⁰¹ Книжарницата публикува и обширен каталог със заглавия на книгите, които разпространява.

Днес както зад Океана, така и в Европа книжарници се организират предимно онлайн. Такава книжарница за български книги и музика в САЩ е електронният сайт bulgariana.com, озаглавен Bulgarian Books, Music, Militaria, More. Сайтът е създаден през 1998 г. от сливането на два предишни електронни сайта за книги – bgbooks.net и bgmilitaria.com, и негов собственик е българският имигрант Боян Савов. Сайтът предлага книги на български език и е насочен към „всички българи, живеещи в чужбина... с надеждата да помогне да не забравят своите корени и култура“⁵⁰². Освен това, виртуалната книжарница е първата в уеб пространството, която предлага голямо количество български книги, преведени на английски, френски и немски език. Книгите са представени с кратки резюмета на английски език и са класифицирани в няколко категории: история; военна история; изкуство и култура; учене на езици; археология и нумизматика; пътеводители и карти; природа и наука; детски книги на български като приказки за животни, вълшебни приказки; музиковедска литература; български икони и архитектурни забележителности и др. Виртуалната книжарница предлага още много богат избор на музикални албуми с всякакъв вид българска музика, сборници с нотирани текстове и най-различни народни музикални инструменти като гъдулки, гайди, тъпани, кавали, дудуци, двойнки, изработени от български майстори и придружени

⁴⁹⁹ www.encyclopedia.chicagohistory.org/pages/182.html (08.09.2017).

⁵⁰⁰ www.kroraia.com/bugarash/mbinna/narodenglas/naroden_glas.html (12.10.2017).

⁵⁰¹ Подробно описание на богатия асортимент на предлаганите книги и други материали в книжарницата вж. у Трайков 1993: 108-109.

⁵⁰² bulgariana.com/privacy.php?osCsid=824c39027939c5ad514b7f8f26279ee8 (10.11.2017).

с подробно описание на всичките им характеристики. Сайтът предлага също филми за България, антикварни предмети като стари фотографии, картички, стари медали, монети, порцелан, елементи от народни носии, а към продажбата на някои книги или албуми се прибавя и безплатен подарък битов предмет от България. Книжарницата осигурява и възможност за избор на книга и поръчка от автора в България.

Като пример от Европа може да се посочи създадената през пролетта на 2016 г. Първа българска онлайн книжарница в Кипър „Родна стряха“. Идеята на създателите е да внесат „помагала по български език, българска литература и игри, спомагащи за развитието на децата“⁵⁰³. Виртуалната книжарница функционира няколко месеца, след което през ноември 2016 г. създателите откриват към българското училище „Родна стряха“ в Ларнака и реална книжарница. Директорката на училището Калинка Тодорова осъществява една своя иновативна идея в учебния процес – вместо да дава на учениците списъци със задължителната литература, тя доставя в книжарницата към училището книги, които се харесват на учениците, като съставя и каталог на наличните книги. Решението ѝ е обусловено от факта, че децата не разбират повечето от задължителните за прочит книги, а така сами могат да изберат книги, които харесват и са разбираеми за тях. В книжарницата към училището се доставят и българска художествена литература за възрастни, но тя не е често търсена от местните българи: „Имаме книги за възрастни, но съвременната българска литература не е това, което българският читател тук чете, предпочита чуждата – Стивън Кинг, Нора Робъртс и т.н. Не мога да кажа дали е така и в България, но за българите в Кипър чуждите автори са преди българските, българските книги са почти непроданаеми и то книги, които са с много голяма литературна стойност“⁵⁰⁴. На книжарницата към БУ „Родна стряха“ в Ларнака са дарени над 40 български заглавия по проекта „Книги без граница“ на Конфедерацията на българските писатели, за който стана дума по-горе.

Книги се продават и в някои български магазини за сувенири или за хранителни продукти в градове с по-голяма българска мигрантска общност. В Европа например в т.нар. неофициално „български квартал“ около ул. Марни в Атина в няколко български магазина могат да се намерят книги и списания от България. В САЩ такива са например магазините за хранителни продукти от България и други балкански страни от веригата „The Euro Market“ в щатите Ню Джърси⁵⁰⁵ и Пенсилвания⁵⁰⁶. В големия магазин за български и балкански храни на семейство Господинови в Пенсилвания, отворен през 2005 г., се продават също

⁵⁰³ web.facebook.com/Първа-българска-онлайн-книжарница-в-Кипър-Родна-стряха-1073237899417256 (12.11.2017).

⁵⁰⁴ ФНАИФ № 2952, № 14, интервю с Калинка Тодорова, директор на БУ „Родна стряха“ – Ларнака, зап. Т. Матанова, 25.05.2017 г., Ларнака, Кипър.

⁵⁰⁵ www.findbgfood.com/store-location-329-The%20Euro%20Market-USA (21.10.2017).

⁵⁰⁶ www.findbgfood.com/store-location-182-The%20Euro%20Market-USA (21.10.2017).

български книги, а в приземния му етаж има помещение за събирания на българите и там е подредена и библиотека с книги от дарения⁵⁰⁷. Книгите, които се продават и в двата хранителни магазина, се рекламират на най-големия сайт за българска кухня (магазини и ресторанти) Find BG Food. Това са предимно готварски книги за българска кухня от български автори на български или на английски език, като един от най-често превежданите автори е Ивайло Писков. Книгите се продават онлайн и се предлагат освен в книжен, също в дигитален вариант (eBook, ePub, pdf формат), при което могат да се поръчват и доставят във всички онлайн магазини в Европа, САЩ и Австралия⁵⁰⁸.

Виртуални библиотеки и музеи

Виртуалният музей с библиотека е нов и по-рядък модел, застъпен засега при голямата българска мигрантска общност в Чикаго. През 2015 г. сдружението „Български музей в Чикаго“ в лицето основно на антрополога д-р Диляна Иванова реализира една оригинална идея – първия по рода си Виртуален музей на българите в Северна Америка „Куфарът на имигранта“⁵⁰⁹. Това е научен проект, разработен и поддържан с активното съдействие на Американския научен център в България (ARCB) и фондация „Американски научен център в София“ (ARCS). За неговите създатели „куфарът на имигранта е една метафора на всичко онова, което човекът пренася със себе си при преселване – вещи, емоционален багаж, спомени“. Затова и виртуалният музей има за цел да бъде „място за памет“ и подобно на куфар „да събере разпилените в Северна Америка български имигрантски житейски истории, да ги подреди и съхрани за поколенията“⁵¹⁰. Участниците в проекта изграждат богата база данни за изучаване на българската диаспора в Северна Америка от истории и антрополози. На уебсайта на музея се публикуват разкази и интервюта за социалистическото минало в България, житейски истории и биографични документи за преселването на имигрантите в Америка, визуални истории във фотографии на българската общност в Чикаго, предвиждат се тематични интерактивни фото-, аудио- и видеоекспозиции. Идеята на създателите на сайта е той да „действа като мост, който улеснява комуникацията между българите в чужбина, както и между българската диаспора и българската държава“. Тази музейна форма е много подходяща за българите в миграция, тъй като тя отговаря „на социалната необходимост от интеркултурни комуникации в съвременното глобално общество, където „миграцията“ все повече се превръща в „мобилност“ (Иванова 2016: 265).

⁵⁰⁷ Благодаря на доц. д-р Ивета Тодорова-Пиргова за споделената информация.

⁵⁰⁸ www.findbgfood.com/bulgarian-cookbooks (22.10.2017).

⁵⁰⁹ immigrant.bg (30.10.2017).

⁵¹⁰ Пак там.

Към Виртуалния музей функционира и библиотека с книги и статии с тематика за имиграцията и акцент върху българската имиграция в Северна Америка. Целта на виртуалната библиотека създателите ѝ определят така: „Пространството на библиотеката на този виртуален музей е определено да предоставя дигитален достъп до материали, свързани с темата за българската имиграция в Северна Америка и по света. Онлайн библиотеката ще даде достъп до книги, периодични издания, статии, документални филми, лични и институционални архиви, както и други важни материали по темата за българите зад граница“⁵¹¹. Още при създаването ѝ много български емигранти изпращат на основателите освен биографични истории също много книги, периодични издания, стари фотографии от живота на първите емигранти в Америка, от техните училища, църкви, спортни клубове, ресторанти и всичко това съставя вече богатия фонд на виртуалната библиотека към музея.

Институт с библиотека, музей, изложба, научен архив и книжарница

Друг мащабен научен проект е създаването на Института по история на българската емиграция в Северна Америка в Детройт, Мичиган. Идеята е частна инициатива за събиране на емигрантска литература и периодика, която с времето се превръща в най-голямата библиотека с научен архив, музей и изложба за историята на българската емиграция в Северна Америка и по света. Началото е поставено от д-р Иван Гаджев от Гоце Делчев, политически емигрант в САЩ от 1968 г., който започва да събира устни свидетелства за историята на българската емиграция в САЩ и Канада, като записва на магнетофонни ленти разказите на емигрантите зад океана след Илинденското въстание през 1903 г., Балканските войни от 1912–1913 г. и установяването на комунистическия режим в България след 9 септември 1944 г. Същевременно, пътува от град на град в различни щати на САЩ, предимно Ню Йорк, Сент Луис, Чикаго и други места с по-голяма българска емигрантска общност, като изкупува от нейни представители множество лични архиви, снимки, вещи, емигрантски вестници, списания, алманаси, книги⁵¹². Успява да комплектува цялото течение на първия емигрантски вестник в Северна Америка „Народен глас“, издаван от 1907 г. в Гранит Сити, Илинойс⁵¹³, закупува и други български вестници, издавани не само в САЩ, но и в други страни, и понастоящем в колекцията му се съхраняват първите броеве на много емигрантски периодични издания, излизали по цял свят от 1900 г. насам като вестниците „Македонска трибуна“, „Неделник“, „Кръгозори“, „Народна воля“ и списанията

⁵¹¹ Пак там.

⁵¹² ФНАИФ № 2966, № 1, интервю с Иван Марков, библиограф и библиотекар в Института по история на българската емиграция в Северна Америка „Илия Гаджев“, зап. К. Михайлова, 27.09.2017 г., гр. Гоце Делчев.

⁵¹³ www.bulgaria-weekly.com/the-week/persons/7557-ivan-gadjev-razkazvachat-na-emigrantski-istorii.html (01.10.2017).

„Балкания“, „Борба“, „Свобода“, „Лъч“, „Свободно земеделско знаме“⁵¹⁴, както и отделни годишници от популярните сред българската емиграция в Западна Европа „Бъдеще“ и „Български емигрантски глас“ (Париж), „Българско свободно слово“ (Мюнхен), „Емигрантски вести“ (Рим), „Светлина“ (Торонто) и др.⁵¹⁵ От книгите в колекцията му особено ценни са букварите и читанките от първите български неделни училища в Северна Америка, първите издания на българо-английски речници, излезли в Америка в началото на XX век, а от архивите на българските емигрантски организации – протоколи от основаването на първите български православни църкви в Америка, прокламации, решения от конгреси и други документи на емигрантски политически организации, от личните архиви – писма и спомени на най-изтъкнатите представители на българската емиграция в Северна Америка. Същевременно, към него се обръщат видни български емигранти учени или политически емигранти с големи библиотеки и още приживе или след смъртта им той закупува всичките им книги, като основава отделни книжни фондове на видния историк проф. Христо Анастасов, д-р Георги Паприков, дисидента Петър Семерджиев и др. Той се грижи също и за обработката на големия фонд, кани съгражданина си Иван Марков, професионален библиотекар-библиограф, през 1982 и 1992 г. в Детройт да обработи натрупалото се огромно количество книги и списания. Д-р Иван Гаджев му възлага също да допълни фонда със статии от вестници за българската емиграция в Америка. Така библиографът Иван Марков работи по няколко месеца в големите библиотеки в Ню Йорк и Детройт и изважда от теченията на най-големите американски вестници като „Ню Йорк Таймс“ и други, а също от български емигрантски вестници всичко написано за българите в Америка⁵¹⁶. Понастоящем тези статии са комплектувани и подвързани в отделни томове, наброяващи няколко десетки.

През 1976 г. д-р Гаджев решава да предостави за ползване голямата си колекция за научни цели и по подобие на Македонския научен институт в София (1923) основава Македоно-български институт „Св. Климент Охридски“. Фондът на Института се съхранява в специално построено двуетажно помещение край неговия дом в предградията на Детройт. Целите на Института са да популяризира историята на българската емиграция и да съхрани паметта за нея сред нейните потомци и сред американската общественост. Институтът става средище за съхраняване и трансмисия на безценно историческо и културно наследство на българската емиграция в Северна Америка.

С настъпване на промените в България след 1989 г. д-р Иван Гаджев решава да премести института в родния си град Гоце Делчев, като сменя името му и го

⁵¹⁴ Вж. bgemigration.org/about-us/structure/archive (07.10.2017).

⁵¹⁵ ФТАИФ № 1626, № 292-294, сн. К. Михайлова, 27.09.2017 г., гр. Гоце Делчев.

⁵¹⁶ ФНАИФ № 2966, № 2, интервю с Иван Марков, зап. К. Михайлова, 27.09.2017 г., гр. Гоце Делчев.

кръщава в памет на баща си, убит от Народния съд през 1945 г. – Институт по история на българската емиграция в Северна Америка „Илия Тодоров Гаджев“. За целта закупува свободен парцел близо до бащината си къща и през 2000 г. построява със собствени средства триетажна сграда, а през 2003 г. целият фонд на института, възлизащ на 60 тона е пренесен от САЩ в България. Целите на института се разширяват и освен „научното изследване, съхраняване и популяризиране на историята на българите емигранти в Северна Америка, ...запознаването на обществеността с истината за техния етнически произход, вяра и народна култура“ като особено важна цел в дейността на института се посочва „подпомагането на специалистите – историци, етнографи, социолози и общественици, проучващи историята и проблемите на българската емиграция в Северна Америка“⁵¹⁷. Библиотечният фонд, който вече наброява 40 000 тома продължава да се обработва от библиографа Иван Марков⁵¹⁸. Библиотеката се помещава на един цял етаж, на друг етаж е голяма изложба от снимки от ежедневието на първите български заселници зад океана⁵¹⁹. На отделен етаж е научният архив на Института, в който се съхраняват в специални добре защитени метални каси при наличието на алармена система огромното количество архивни документи, наброяващи над 1 000 000 страници, архивни снимки, а също магнетофонни ленти и филми. Една част от Научния архив е Черковен архив, по който в последните години д-р Иван Гаджев е подготвял за печат отделна книга⁵²⁰. В подземие на сградата е оформен и музей, който представлява малък параклис с изложени стари икони, богослужебни книги и църковна утвар. Ценните експонати са от първите български църкви, основани зад океана в началото на XX век, след изоставянето на някои от тях д-р Иван Гаджев методично е събирал техния инвентар⁵²¹. Към института функционира

⁵¹⁷ bgemigration.org/about-us/goals (07.10.2017).

⁵¹⁸ Всички книги и периодични издания са описани, а от 2003 г. фондът е систематизиран по изискванията на международната класификационна система на УДК. Изготвени са два каталога – азбучен и систематичен и множество тематични библиографски картотеки, включващи повече от 20 000 заглавия на статии, ексцерпирани от американския и българския периодичен печат по теми като история на българските емигрантски организации, история на българските църкви в Северна Америка, български емигрантски периодични издания, български книги, издадени от емигранти в чужбина, българска емигрантска поезия, библиография на дейци в емиграция, картотека с адреси на българи в Америка, история на националноосвободителните борби на българите в Македония и др.

⁵¹⁹ Изложбата включва снимки от събори, сватбени тържества и различни календарни празници, от освещаване на български църкви, от дейността на емигрантските организации и техни културни инициативи, от участието на български емигрантски представители в американския обществен живот, значки, медали и печати на емигрантски организации, пишещи машини от редакциите на някои емигрантски вестници и др.

⁵²⁰ ФнАИФ № 2966, № 3, интервю с Иван Марков, зап. К. Михайлова, 27.09.2017 г., гр. Гоце Делчев; ФтАИФ № 1626, № 318-320, сн. К. Михайлова, 27.09.2017 г., гр. Гоце Делчев.

⁵²¹ Особено ценни в експозицията на музея са стари евангелия и минеи, написани на старобългарски и отпечатани в Киев през XVIII век за нуждите на първите български свещеници, изпратени

издателство и книжарница, където се предлагат книги, съвременни издания на Института, но и книги на български емигранти в Америка, Канада, Франция, Германия и други страни на български или на съответните езици, много от тях представляващи библиографска рядкост. Изготвен е подробен сайт на Института, в който се публикуват и резюмета на книгите, предлагащи се в книжарницата.

От пренасянето си в България Институтът с неговата библиотека, научен архив, музей, изложба и книжарница се превръща във важно средище за трансмисия на историческо и културно наследство за голям брой научни работници предимно историци и писатели, ценно място за изучаване на историята на българската емиграция в Северна Америка и Канада, но и в други страни на Западна Европа. След смъртта на неговия основател д-р Иван Гаджев през май 2017 г. съдбата на огромния книжен и музеен фонд на Института не е ясна, няколко научни институции и архиви проявяват голям интерес към него, но засега няма окончателно решение.

Литературни клубове и кръжоци за българска литература

Сдружаването около българската книга и литературното творчество спомага за осмислянето и интерпретирането на културното наследство. Разискването в група на произведения на български писатели засилва чувството за етническа принадлежност, допринася за поддържането на българския език и задълбочава познанието за родната култура и националните символи⁵²².

Литературните клубове са читателски и писателски. **Читателските клубове** са основани на принципа на интерес към книгата и представляват нещо като литературни кръжоци за обмен на мисли за прочетени български книги. На участниците се задава темата и заглавието на книгата, която ще се обсъжда, а след това на специална среща се разговаря върху литературното произведение. Такива форми на обединение и общуване са популярни най-вече в САЩ. Те се създават към основната българска мигрантска организация – дружество, асоциация и др. С богата дейност се характеризира например Литературен кръжец към Културно-образователната фондация „Васил Левски“ в Сан Диего. Разгледаните автори и книги в кръжеца са често тема за дискусии и в други литературни клубове и се възприемат от мигрантите като емблема на българското и родните традиции. От основаването си в началото на 2009 г. досега на ежемесечните си сбирки членовете на кръжеца са обсъждали разкази на Йордан Радичков, Николай Хайтов,

на служба в Северна Америка и Канада, протоколни книги от основаването на български църкви, кръстове, свещници, просфори, оригинални кандилници на български свещеници зад океана, между които и кандилницата на архимандрит Теофилакт, първият български свещеник в Северна Америка, венчални корони, употребявани при първите брачни церемонии, и дори оригинални тухли от 1907 г. от основите на една от първите български църкви зад океана „Св.св. Кирил и Методий“ в Гранит Сити, Илинойс. Вж. ФтАИФ № 1626, № 345-416, сн. К. Михайлова, 27.09.2017 г., гр. Гоце Делчев.

⁵²² По-подробно по въпроса вж. Гергова 2017.

„Тютюн“ на Димитър Димов и филма по романа, творчеството на Николай Райнов, „Мисия Лондон“ и „Черната кутия“ на Алек Попов, „Естествен роман“ на Георги Господинов, творчеството на Михаил Вешим, стиховете на Кристина Димитрова (в разговор с нея по телефона), но също телевизионната поредица „Българите“, история на богомилството – нови факти и интерпретации, и др.⁵²³ Към Българския културен център в Сиатъл функционира Общество за поезия и литературна проза „Глаголницата“⁵²⁴. Създател на Обществото през 2014 г. е Даниела Иванова-Найберг, самата поетеса и автор на белетристични творби, фолклорист, хореограф и културолог⁵²⁵. На подобен принцип действа и Литературен кръжец „Бугарски искрец“ към българо-македонската асоциация „Подкрепа“ в Портланд, Орегон⁵²⁶, основан през 2013 г. отново от Даниела Иванова-Найберг. Една от последните литературни вечери в „Бугарски искрец“ например е на тема „Песни за дъжда“ и е била посветена на поезията на две рано починали български поетеси – Петя Дубарова и Данила Стоянова. За подготовката на литературните дискусии обикновено се ползват литературни сайтове като chitanka.bg и liternet.bg, поради малкото книги със съвременна българска художествена литература, с които разполагат мигрантите. Поради тази причина не всички актуални литературни творби могат да бъдат дискутирани⁵²⁷.

От малкото подобни организации в Европа можем да посочим Клуба на българските жени и българските семейства в Хамбург и неговата група „Литература“. Клубът има много широка дейност, насочена към всички елементи на културното наследство, а неговата Литературна група провежда тематични срещи, посветени на обсъждания на българска художествена литература, и организира ежегодно от 2006 г. насам Литературен конкурс за авторско творчество на български език⁵²⁸. Друга организация в Европа, която е едновременно и читателски, и писателски клуб, е Клубът на дейците на културата „Нов живец“ в Атина, създаден през 2014 г.⁵²⁹

⁵²³ www.levskifoundation.org/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=39&Itemid=30&lang=bg (31.10.2017). Вж. и ФНАИФ № 2946, № 3, интервю с Нина Якова от българската културно-образователна фондация „Васил Левски“ и българското училище „Васил Левски“ – Сан Диего, зап. К. Михайлова, 27.05.2017 г., Сан Диего, САЩ.

⁵²⁴ www.facebook.com/groups/glagolnitsata/about (31.10.2017).

⁵²⁵ За нейната фолклористична и хореографска дейност вж. в частта, посветена на музикалните танцови и певчески клубове, във втора глава и частта, посветена на религиозните и традиционните празници и обичаи, в трета глава на настоящата монография.

⁵²⁶ Вж. www.podkrepa-pdx.com и www.facebook.com/PodkrepaPortland (31.10.2017).

⁵²⁷ По-подробно за организационния живот и дейността на двете литературни сдружения вж. АИФ I № 526, с. 29-30, интервю по Скайп с Даниела Иванова-Найберг, ръководител на Общество за поезия и литературна проза „Глаголницата“ в Сиатъл и на Литературен кръжец „Бугарски искрец“ в Портланд, зап. К. Михайлова, 15.02.2015 г., Силвър Лейк, САЩ.

⁵²⁸ www.rodinabg.net/?action=news&id=4344; bgschule.de/wp-content/uploads/2017/01/Literaturen-Konkurs-2017-pdf.pdf и www.pamettanabulgarite.com/page/4155162:Page:245929 (16.11.2017).

⁵²⁹ kdk-atina.eu (16.11.2017).

В Клуба членуват представители на различни изкуства – поети, художници, приложници и др. Една от основните му дейности е свързана с литературното наследство – негови членове преподават художествено слово в българските училища в Атина⁵³⁰, участват с поетически рецитали на просветни и национални празници на общността и др. Клубът организира представяния на нови книги на местни български писатели и писатели от България, провежда различни по тематика литературни конкурси самостоятелно или съвместно с вестник „България сега“⁵³¹.

Като по-специфичен вид организация, свързана с българското литературно и културно наследство, трябва да се отдели създаденият през 2017 г. Салон за българска култура и духовност към Център „Магура“ в Чикаго. По-различният характер на тази форма на общуване и начина на функционирането ѝ е заложен от основателите в названието „салон“, асоцииращо към първите такива салони, създадени във Франция още през епохата на Просвещението и предназначени за срещи на различни представители на интелигенцията и водене на „разговори само за изкуство и култура“⁵³². Салонът организира много литературни събития като среща с български писатели от Америка, вечери на поезията, представяния на белетристични творби, запознаване със забравени български писатели отпреди Втората световна война и др. На провеждания традиционно за българската мигрантска общност в Чикаго Фестивал на българската култура през 2017 г. Салонът организира Панаир на българската книга. На този панаир са представени книги на български автори, живеещи в Чикаго и САЩ⁵³³. Друга инициатива на Салона по време на фестивала през 2017 г. е организираният за първи път Литературен конкурс „Изящно перо“, като целта на този конкурс е да промотира независими писатели, които не са свързани с издателства и нямат достъп до медии, творци не само от България, но и пишещи на български език от цял свят. За конкурса са изпратени над 500 творби от България и от повече от 15 страни⁵³⁴, което дава основание на организаторите да направят извод, че чрез този конкурс Салонът в Чикаго изгражда един духовен мост между творците в България и тези по света.

Литературните клубове на писатели са място за срещи на автори на художествени произведения, обсъждане между тях на творчески въпроси, както и срещи с читатели. Такъв е създаденият през 2005 г. Литературен клуб „Алеко Константинов“ в Чикаго, който организира четения на български писатели от

⁵³⁰ Например уроците на председателя на Клуба, поета Пламен Симеонов, в Българското неделно училище „Паисий Хилендарски“ към Гръцко-българското сдружение за култура „Паисий Хилендарски“ – Атина.

⁵³¹ Вж. литературните конкурси „Животът не познава заден ход“ и „Любов – магическа реалност“ през 2016 г. и „Моята малка тайна“ през 2017 г. – kdk-atina.eu/category/конкурси (12.11.2017).

⁵³² www.bulgariasega.com/usa_canada_bulgari/usa-central/34306.html (31.10.2017).

⁵³³ www.facebook.com/Салон-за-българска-култура-и-духовност-204023060098635 (31.10.2017).

⁵³⁴ www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=300444953789778&id=204023060098635 (30.10.2017).

Америка, представяния на книги на писатели от Чикаго и България, ангажира се с подкрепа на нови български автори и др. (Витанов-Богат 2014: 98-99). Със затихването на функциите на този клуб през 2009 г. няколко пишещи българки с издадени книги основават в едно кафене-книжарница в Чикаго Литературен клуб „Българско слово“⁵³⁵. Клубът организира един път месечно литературни четения на авторски стихове, есета и разкази на писатели от Чикаго. Редовните срещи на литературните творци раждат идеята за създаване на съюз на писателите. В миналото сдружаването на различните творци в емиграция е било утвърдена традиция, известна творческа организация от 1959 г. в САЩ е била например Асоциацията на българските писатели и артисти в изгнание с богата дейност в областта на литературата, образованието и културата⁵³⁶. През 2010 г. в Чикаго официално е учреден Съюз на българските писатели в САЩ и по света. Целта на Съюза според основателите му е „да обедини и насърчи пишещите български писатели в чужбина, изхождайки от презумпцията, че българската литературна класика е емигрантска литература“⁵³⁷. В целите на Съюза се набляга на значението на българския език като символен капитал. Сред основните дейности на Съюза са писателски срещи с творчески разговори и обсъждания, премиери на книги, литературни четения в български училища, писателски конференции на български творци в чужбина, осъществяване на дискусии по видеовръзка с писатели от България и др. Все още дейността и продукцията на членовете на Съюза са малко познати в България. С помощта на ДАБЧ през 2012 г. Съюзът издава първия по рода си сборник с литературни съчинения на български писатели зад граница – алманаха „Българско слово и багри от САЩ и света“ (Витанов-Богат 2014: 100). Организира изложби на книги на членовете си по време на различни български културни мероприятия като например Деня на България (Celebrated Bulgaria) в Ботаническата градина на Чикаго за 24 май, когато освен изложба на книгата е подредена и изложба на българската азбука⁵³⁸. Понастоящем това е най-голямото и с най-богата дейност обединение около словото, книгата и литературното наследство на българи в чужбина.

⁵³⁵ Литературният клуб е основан в кафе-книжарницата “Lady Bug Book Café”, собственост на сръбски емигранти. Вж. www.bulgariasega.com/interesting_facts/literatura/7996.html (13.09.2017).

⁵³⁶ По-подробно за Асоциацията вж. Трайков 1993: 183.

⁵³⁷ Тук се посочва, че основното творчество на предосвободенските ни писатели е писано в емиграция като това на Христо Ботев, Любен Каравелов, Петко Р. Славейков, Петър Берон, дори на Иван Вазов, вж. ФнаИФ № 2868, № 3, интервю с Георги Витанов-Богат, председател на Съюза на българските писатели в САЩ и по света, зап. М. Борисова и Н. Вуков, 20.05.2015 г., Чикаго, САЩ.

⁵³⁸ АИФ I № 495, с. 11, интервю със Симеон Стоилов, Генерален консул на Република България в Чикаго, зап. М. Борисова и Н. Вуков, 19.05.2015 г., Чикаго, САЩ. Вж. и ФнаИФ № 2868, № 3, интервю с Георги Витанов-Богат, председател на Съюза на българските писатели в САЩ и по света, зап. М. Борисова и Н. Вуков, 20.05.2015 г., Чикаго, САЩ.

МИГРАНТСКИ МЕДИИ

Лина Гергова, Мариянка Борисова

Миграцията и медиите в научната книжнина се свързват предимно в две теоретични полета – това на връзката между електронните медии и масовите миграции (Ападурай 2006) и на транснационализма (вж. Portes et al. 1999), които поставят въпроса за отношенията между локалност, национални граници, глобализация, от една страна, и медии, въображаемо и култура, от друга. Перспективата за пространство, преминаващо държавните граници и характеризиращо се с непрекъсната динамика между локално и глобално, ни дава основание и аргументи да разглеждаме съвременните български мигрантски общности като диаспора, свързана по специфичен начин с метрополията (срв. Vertovec 1999: 449). По отношение на културното наследство в миграция конструирането за аналитични цели на подобно пространство на диаспората (мислено като етнопространство по термина на Ападурай) би допринесло за оттласкването ни от конкретните наблюдавани и изследвани случаи и за очертаването и осмислянето на по-общи явления.

Реализирането на медийни проекти сред мигрантските общности изглежда като естествен жест, целящ репродуциране или изграждане на нова публична сфера след напускането на родината и установяването в чуждоезиково и чуждокултурно пространство. Обикновено натрупването на мигранти и реализирането на общност е последвано от организирането на основни за тази общност институции като асоциация или друга форма на сдружаване, училище, храм⁵³⁹. Тази тенденция е резултат както от индивидуални професионални и социални търсения, така и от обективни общностни потребности. Историята в изследването на мигрантските структури показва, че в някакъв момент неминуемо общността разширява публичната си сфера чрез издаването на вестник или списание, които изпълняват редица функции – комуникационна, пропагандна, културно-политическа, социална и пр., извайват специфична представа за самите себе си като мигранти и членове на общност.

⁵³⁹ Вж. по-подробно предните текстове за общностните институции, училищата и църквите на българите в чужбина.

Публичната сфера като изследователска оптика (Habermas 1991) е широко използвана от изследователите на медиите на мигрантските общности. Значимите за нашето изложение характеристики, които извежда самият Хабермас, а и следващите го изследователи, са 1) свързаността на публичната сфера, а в този смисъл на медиите изобщо, с полето на комерсиалното, с бизнес предприемачеството и, в крайна сметка, с рекламата, 2) обвързаността на публичната сфера с политическия живот, 3) специфичната динамика между частно/индивидуално и обществено и 4) преливането на публичната сфера с масовата култура (Habermas 1991: 185-195). Идеята за публична сфера е свързана с други две тематични полета – тези на общественото мнение и на общественото съзнание, поставящи мигрантската общност в динамиката на непрекъснато преминаване между субект и обект. И докато публичната сфера не стои в перспективата на целеполагането, а е процес и резултат от съвкупност от разнородни политики, то медията сама по себе си и като част от общото медийно пространство е с пряка насоченост за въздействие върху обществените мнение и съзнание. Отчитайки радикалните промени в публичността в епохата на интернет и мобилни комуникации (т.нар. мрежова публичност⁵⁴⁰), в контекста на изследваните в настоящия текст медии все пак не бихме могли да се откажем от горните тематични акценти, тъй като те продължават да са актуални и плодотворни.

За медиите традиционно се говори и като за четвъртата власт (срв. Тодоров 2013: 156), което им придава характер на социален регулатор, създаващ йерархии и осъществяван от определена привилегирована група хора, властимащи. Обсъжда се и свободата на публичното говорене и цензурирането на медиите (Тодоров 2013: 157-170). В исторически план тези две емпирични и аналитични линии имат своето значение и за мигрантски медии – в периода, когато те са алтернатива на тоталитарния медиен дискурс в родината или пък – напротив – са част от него⁵⁴¹. Иван Дариес Алфонсо (Alfonso 2012: 67) предлага възприемане на властта на медиите в диаспора по-скоро като репрезентативна, отколкото като регулираща, като под **репрезентативност** той разбира използването на езика за произвеждане на значения. Важните значения, които тези медии продуцират, са свързани с родината, пространството на мигрантите в приемното общество и пътищата им за самоидентификация (Alfonso 2012). И докато в динамичната съвременност тези отношения са трудно уловими, в исторически план взаимодействието диаспора–родина е достатъчно видимо в мигрантските медии (Михалев 2009).

В битието си на институция медията в диаспора също се характеризира

⁵⁴⁰ Повече по темата за мрежовата публичност и за медиите в постмодерната епоха вж. Георгиев 2014.

⁵⁴¹ Повече за историята на българския емигрантски печат преди 1944 г. вж. Георгиев 2017; Константинова 2009; Величков 2014; изследвания на печата след 1944 г. не са ни известни, но списък с медиите, които са следени от Държавна сигурност може да бъде открит в КРДОПБГДСРСБНА 2014: 513-514.

с преимуществена репрезентативност. Не бихме искали да се задълбочаваме в проблема за властта и миграцията, тъй като той навлиза в полето на международното право и социологията, но не можем да не направим връзката между власт и институция в полето на антропологичното, т.е. извеждайки медията като очакваната, необходима, подразбираща се институция в контекста на мигрантското консолидиране и самоорганизиране. Подобно на църквата⁵⁴², тя не е значима толкова като комуникационна практика, колкото чрез своята представителност. По отношение на съвременната българска емиграция в Западна Европа и САЩ по-перспективно изглежда медиите да бъдат разглеждани в полето на **‘grassroots’ институциите и етническото предприемачество**, доколкото в повечето случаи те са частни социокултурни или бизнес, индивидуални или групови инициативи⁵⁴³.

Друга перспектива в изследването на медиите в диаспора е тяхното терминологично означаване – в някои научни традиции биват назовавани „мигрантски медии“, а в други – „етнически“ или „малцинствени“ (вж. Karim 2003, Howley 2005, Georgiou 2006, Matsaganis et al. 2011, Bailey 2015). Нашият избор е продиктуван от българската научна традиция, която не разглежда съвременната миграция в полето на нейната етничност (още по-малко в позицията ѝ на малцинство), за разлика от т.нар. стара миграция – тази в Средна и Източна Европа. Според изследователите конкретно мигрантските медии се характеризират с финансови проблеми, тъй като не функционират пазарно и реализацията им в рекламния бизнес е непълноценна, което често налага употреба на втори и дори трети език; трудно набиране на квалифициран персонал, доколкото изборът е ограничен в рамките на мигрантската общност; и напрежение между професионалната „мениджърска“ идеология и политиките на самата общност (Husband 2005). Мигрантските медии следва да изпълняват две основни функции – **свързваща** с родината и родната култура и общество, и **ориентираща** в приемното общество и неговите културни и социални модели (Matsaganis et al. 2011: 58). Тази амбивалентност в ориентацията и функционалността на този тип медии е от ключово значение в отношенията локално – глобално, както и във връзка с моделите на конструиране, трансфериране, трансмисия, утвърждаване и популяризиране на културното наследство, мисленото като национално българско, от гледна точка на медията като мигрантска институция.

Икономически и съдържателни особености на българските мигрантски медии

Българските медии в чужбина не демонстрират характеристики, които да

⁵⁴² За ролята на църквата като институция за българските общности в чужбина и по-специално за нейната преобладаваща репрезентативност спрямо практическите ѝ религиозни функции вж. у Гергова и др. 2015, както и в текста в настоящата монография, посветена на българската православна църква като мигрантска институция.

⁵⁴³ Повече в това отношение вж. у Gergova, Gergova 2017.

правят проблемно разглеждането им в контекста на мигрантските медии изобщо. При все това, след като направим преглед на българоезичните медии зад граница, които сме наблюдавали по време на изследването си, ще се опитаме да продължим темата с още една стъпка – в посока разглеждане функцията на мигрантските медии в разнородните процеси, свързани с културното наследство. В рамките на изследването ни проведохме разговори с представители на няколко медии в Гърция, Великобритания, Нидерландия, САЩ и Кипър. Същевременно, голяма част от медиите следихме непрестанно, тъй като често именно от тях черпим информация за случващото се сред българските общности в чужбина (текстът отразява наблюденията ни на над 60 български медии в САЩ, Канада и Европа). Като цяло, най-сериозно застъпени са интернет новинарските портали, каквито има навсякъде при мигрантските ни общности. Това е нормално, тъй като те са едновременно евтини за поддръжка, достъпни по всяко време и от всякъде, не изискват сериозна техническа компетентност и, вероятно от голямо значение, често не подлежат на административна санкция – било като медии, било като юридически лица. На много места продължава и традицията за издаване на вестници и списания на хартия и тяхното платено или безплатно разпространение във важни за общността точки като магазини, църкви, културни институти, училища и пр. Сравнително незначителен брой са радиостанциите и особено телевизиите. Тази градация се дължи най-вече на **ниската икономическа ефективност на мигрантските медии** по принцип, което не позволява отделяне на голям финансов и човешки ресурс.

В това отношение има едно изключение – в последните години в медийния пейзаж се появи и утвърди една специфична медия – телевизия ViT, която функционира като мейнстрийм, но има идентичността на мигрантска, обещавайки „ще изграждаме здрав емоционален мост между хората в България и сънародниците ни по света; (...) ще работим за запазването на българските култура, традиции и език; ще показваме доброто лице на България у нас и по света“⁵⁴⁴. Нейното мото е „Телевизията на десет милиона българи“, което подчертава тясната ѝ свързаност с българите, живеещи отвъд границите на родината. Основана е през 2013 г. в Чикаго, а през 2015 г. вече има своето студио в София⁵⁴⁵, което до голяма степен разширява и измества тематичния ѝ обхват, но до днес има предавания, посветени на българската миграция. Тъй като се излъчва в САЩ, но и в мрежата на българските сателитните доставчици на телевизия⁵⁴⁶, тя реално достига лесно до мнозинството от българите, живеещи в чужбина. Но тази телевизия е изключение в пространството на българските мигрантски медии.

⁵⁴⁴ www.predavatel.com/bg/tv/bit (08.10.2017).

⁵⁴⁵ Пак там.

⁵⁴⁶ Заради географското положение на България български сателитни доставчици на телевизия могат да бъдат ползвани само в Европа и това се случва, макар и изключително често, ненапълно легално, защото доставчиците нямат право да разпространяват извън България, но клиентите не са длъжни да съобщават точния адрес на поставяне на сателитното устройство.

Както вече споменахме, мигрантските медии винаги имат финансови проблеми, защото **не функционират пазарно** както мейнстрийм медиите – особено важно е, че не могат да се реализират пълноценно в рекламния бизнес, което често налага употребата на повече от един език в медията. Всъщност, обикновено **рекламите** са от сферата на етническият бизнес. Телевизия BBR (Лондон), например, рекламира предимно български заведения, агенции, които канят български музиканти и актьори. На страниците на вестниците „България Днес“ и „Български новини“ (Атина) има реклами на български транспортни фирми, бюра за парични преводи, бижутерски магазини, пекарна и пр. Вестник „Българите в Кипър“ рекламира български магазини за конфекция, месарници, пекарни, застрахователни агенти, както и местни куриерски фирми. В информационния портал на Българите в Швеция bulgarians.se има реклами на български бутик, фирма за превоз на багаж и стоматологична клиника.

Добра илюстрация за политиката на медийните актьори в мигрантска среда е публикацията в електронния портал EuroChicago.com:

*До днес, 22.02.2014 г., изданието е разчитало единствено на собствени средства. Умишлено не сме търсили и получавали финансова подкрепа от никоя фондация, организация или частен спомоществувател. Отказахме се дори и от рекламите на Гугъл, за да не бъдем упрекнати, че имаме някакви материални интереси. Нещо повече – винаги сме се старали да подкрепяме и спонсорираме добрите начинания, и то не единствено в Чикаго. С усилията на неговия си екип изданието се опитва да бъде в услуга на истината, справедливостта и търсенето на адекватна мяра по всяка една от темите, които засяга. (От началото на м. юли 2014 г. за първи път започнахме да публикуваме реклами в нашето издание, а през декември поставихме и бутон за дарения...*⁵⁴⁷

Друга чикагска медия, седмичникът „България“, демонстрира сериозна политика за привличане на рекламодатели както в печатната си версията, така и в уебсайта си⁵⁴⁸. Рекламите са на български заведения за обществено хранене, автосервиз, транспортна фирма, агенция за недвижими имоти, медицински, счетоводни и юридически услуги, застрахователни брокери и мн.др. Сериозен дял от рекламодателите в чикагските мигрантски медии представляват българите, собственици на компании за тежкотоварни превози, които рекламират бизнеса си и публикуват обяви за набиране на шофьори и инструктори, като тези реклами

⁵⁴⁷ www.eurochicago.com/about (08.10.2017). Към този момент в изданието има Google Ads реклами и банер на българска агенция за недвижими имоти. Същата стратегия Петър Стаматов споделя в интервюто, което колегите от екипа М. Борисова и Н. Вуков проведоха с него на 24.05.2015 г. в Чикаго, САЩ. Вж. ФнАИФ № 2850, файл 19.

⁵⁴⁸ www.bulgaria-weekly.com (09.10.2017).

често са двуезични или англоезични⁵⁴⁹. Канадският двуседмичник „Български пламък“⁵⁵⁰, издание на Bulgarian Business Directory⁵⁵¹, е пример за разширяване на обхвата на рекламоделите, като излиза от рамките на българския етнически бизнес, привличайки фирми от други балкански общности (гръцки пекарни и сладкарници, турски, гръцки, сръбски и молдовски ресторанти и пр.), както и друг чуждестранен бизнес (френски винопроизводители, италиански ресторанти и др.). „Най-големият български ежеседмичник извън България“ „България СЕГА“⁵⁵² също разчита на реклами от етническия бизнес – български фирми за пренос на пратки, адвокатски и застрахователни услуги, покупко-продажби на недвижимо имущество, български заведения и пр. Същото се отнася и за други медии – в-к „Bulgarians in Detroit“⁵⁵³, United Bulgaria⁵⁵⁴ (САЩ), двуезичния вестник „Зорница“⁵⁵⁵, в-к „Български хоризонти“ (Канада), сп. „Бг Фактор“⁵⁵⁶ (Кипър), „Испания – портал на българите“⁵⁵⁷, в-к „Нова дума“⁵⁵⁸ (Испания), Блогът на българите в Австрия⁵⁵⁹, БГ БЕН⁵⁶⁰, Радио BG-London⁵⁶¹ (Великобритания) и мн. др. – в общи линии всички, които се осланят на публикуването/излъчването на реклами за финансовото обезпечаване на работата си.

Много от интернет порталите разчитат на висока посещаемост като едновременно поддържат бази данни, които биха били полезни на читателите им, и печелят от рекламите на **Google Ads**⁵⁶² (напр. вече споменатият EuroChicago). Такъв тип медия е информационният портал за Австрия bgmedia.at – въпреки че има и конкретни платени реклами (български адвокат, транспортна фирма, български

⁵⁴⁹ www.bulgaria-weekly.com (09.10.2017), www.bulgariasega.com (18.10.2017).

⁵⁵⁰ Български пламък / Bulgarian Flame. Излиза печатно и онлайн bulgarianflame.com (08.10.2017).

⁵⁵¹ www.bulbiz.com (01.10.2017), в сайта не са указани собственик или екип.

⁵⁵² www.bulgariasega.com (18.10.2017).

⁵⁵³ www.bulgariansindetroit.com (28.10.2017).

⁵⁵⁴ www.unitedbulgaria.com (28.10.2017). Трябва да отбележим, че собственикът на този сайт не е указан, а твърде многото реклами на дейността на Анна Велева (оперна певица) и компанията Velev Advisor води към извода, че тя или близък до нея човек е собственикът.

⁵⁵⁵ Двуезично издание на Канадско-българския културен център „Зорница“. Онлайн архив: www.mtlzornica.com/newspaper/index.html (12.10.2017).

⁵⁵⁶ bgfactory.net (30.10.2017).

⁵⁵⁷ spainbg.com (17.10.2017).

⁵⁵⁸ www.novaduma.com (30.10.2017).

⁵⁵⁹ www.bulgaren.org/melangebulgaren (11.10.2017).

⁵⁶⁰ Онлайн публикации и архив: www.bgben.co.uk (17.10.2017).

⁵⁶¹ Уебсайт и онлайн излъчване: www.radiobg.co.uk (17.10.2017).

⁵⁶² Google Ads или Google AdSense е система на Гугъл за интегриране на индивидуализирани рекламни банери в сайтове, като част от печалбата на Гугъл се отделя за собственика на сайта. Идеята на Гугъл е да печелят блогъри, но тази система се ползва и в много от новинарските сайтове и информационни портали (вкл. в България).

бизнес център), сайтът поддържа регистри на български професионалисти и фирми в Австрия и предимно във Виена (наречен BGKontakti), както и рубрика с обяви (най-вече за набиране на персонал) с цел повишаване на интереса на потребителите. Наличието на Google Ads реклами прави сайтовете да изглеждат по-скоро като лични блогове, отколкото като професионални медии (напр. бродкаст сайта на Радио „Гурбетчия“⁵⁶³, порталът „За българите в Холандия“⁵⁶⁴, БГВестник и Е-вести⁵⁶⁵, ИСБИ⁵⁶⁶ и мн.др.). Това впечатление се затвърждава и от масовото ползване на WordPress платформата за дизайн на сайтовете – няма смисъл да изреждаме примери, защото почти всички изследвани медии се облягат на тази много лесна за честа употреба система.

Съществуват и реални лични блогове – тяхна особеност е това, че публикуват преимуществено не просто информационни материали, а авторски статии, анализи, интервюта и пр. Такива са например френскоезичният MissionBulgarie⁵⁶⁷ на Мариел, представящ България, който от няколко години не функционира, но е наличен онлайн; Дневникът на един българин в Португалия⁵⁶⁸, в който спорадично биват публикувани обяви от различно естество; Блогът на българите в Австрия Меланж Булгарен, целящ „да отразява културни и икономически новини, свързани с България и Австрия, да представя интересни личности, както и да разказва за архитектурни, културни и исторически забележителности в двете държави“⁵⁶⁹. Дадените три примера вероятно не изчерпват наличните мигрантски лични блогове, но илюстрират разнообразието в насочеността и обхвата на мигрантските медии.

Специфична бизнес форма са медии като лондонския вестник и уебсайт „Будилникъ“⁵⁷⁰, които освен външни реклами, съдържат и се основават на рекламиране на икономическите активности и благотворителните инициативи на собственика си – например кампанията за набиране на средства за изграждане на български храм в Лондон и събитията от програмата на Budilnik Party⁵⁷¹. И други медии са свързани с импресарски бизнес – например BG Voice от САЩ и

⁵⁶³ radioiogurbetchia2.caster.fm (01.10.2017).

⁵⁶⁴ like-share.bg (08.10.2017).

⁵⁶⁵ Две от изданията на BG Media London: www.bgvestnik.co.uk и www.e-vesti.co.uk (23.10.2017).

⁵⁶⁶ Информационен Сайт на Българите в Испания – bulgaros.ovh (24.10.2017).

⁵⁶⁷ www.missionbulgarie.fr (28.10.2017).

⁵⁶⁸ www.bulgaros.net (28.10.2017).

⁵⁶⁹ www.bulgaren.org/melangebulgaren/за-нас (11.10.2017).

⁵⁷⁰ На адрес www.budilnik.com (05.05.2016). Повече за в-к „Будилникъ“ – вж. Гергова, Гергова 2016 и Маева 2017: 182-188.

⁵⁷¹ Това са разнообразни артистични, музикални и културни прояви – вж. повече на www.facebook.com/BudilnikPartyUk и www.tickettailor.com/all-tickets/5063/7238 (22.10.2017).

Канада⁵⁷² (и съответно BG New York, BG Atlanta и пр.). Сайтът БГконтакти⁵⁷³, в който редовно биват публикувани новини и анонси за събития, предназначени за българите в Германия, е рекламното лице на мобилното приложение БГконтакти и на платформата за споделено (вкл. международно) пътуване Dokarai.me.

Макар и малко, съществуват примери за медии, основаващи се изцяло на доброволчески начала – двуезичният „България – Италия / Bulgaria – Italia“ е създаден още през 2000 г. от IT специалисти, уверени в необходимостта от разширяване на взаимния информационен поток и познание между двете страни⁵⁷⁴. Много ярък случай е този на Телевизия BBR (Божествени български ритми), която не само функционира благодарение на доброволческите усилия на двамата свои идеолози (Таня Желева и Свилен Григоров), но и цели събиране на средства за учредяването на български културен център (читалище) в Лондон⁵⁷⁵.

Има и редица случаи на мигрантски медии, които постепенно са придобили особеностите и функциите на етнически – става въпрос за тези в страни със стара българска емиграция и особено в Централна Европа, където българите имат официален статут на малцинства. Във вестника на българите в Унгария „Български вести“ и списание „Хемус“ не се публикуват никакви реклами, защото изданието се спонсорира от бюджета на Българското републиканско самоуправление. Подобна е ситуацията със сп. „Сънародник“ на българите в Словакия, в-к „Naša glas“ на банатските българи в Румъния и други изяви на българите в тази страна (по телевизия „Arad“ и TV3 напр.), сп. „Българи“ на Гражданско сдружение „Възраждане“ в Чехия⁵⁷⁶ и сп. „Роден глас“ на Асоциацията на българските сдружения в Република Чехия⁵⁷⁷, сп. „Родна реч“ на българското малцинство в Хърватия⁵⁷⁸.

Отделни са случаи от рода на Българската редакция на Deutsche Welle, която се финансира на принципа на мейнстрийм медиите и е по-скоро свързана с международната ситуация от близкото минало, отколкото с мигрантските процеси. Радио „Ватикана“ също има българска редакция, която излъчва на български, но се

⁵⁷² bgvoice.com (23.10.2017).

⁵⁷³ Приложението е с адрес bgkontakti.de, а медията – bgkontakti.de/blog. Dokarai.me е с адрес: dokarai.me. Към тази група е и уебсайтът www.bgmedia.at (24.10.2017).

⁵⁷⁴ Повече за целите на авторите и историята на сайта вж. www.bulgaria-italia.com/bg/bg_info/aboutus/bg_press.asp (21.10.2017).

⁵⁷⁵ Повече за BBR TV и другите дейности на Таня Желева и Свилен Григоров вж. у Gergova, Gergova 2017.

⁵⁷⁶ Онлайн архив: www.blgari.eu (31.10.2017).

⁵⁷⁷ Излиза от 1971 г. под различни шапки. Онлайн архив на: www.bgklub.cz/rodenglas/index.html (11.10.2017).

⁵⁷⁸ На български и хърватски език, онлайн публикации на www.bugari-u-hrvatskoj.com (11.10.2017). Списанието е насочено предимно към хърватската публика, като представя текстов и снимков материал от българското природно и културно-историческо богатство.

финансира от папската държава и е насочена предимно към католическата общност в България, а не към мигрантите ни.

В нашето изследване не сме обхванали българските предавания в местните радиостанции и телевизии поради няколко причини. На първо място, те не функционират като самостоятелни медии и нямат собствена политика на отразяване на събития и новини. После, те са по-скоро свързани с интегрирането на българската емигрантска тема в местната публична сфера, отколкото с вътрешните процеси на консолидация на мигрантската общност. Нещо повече, според изследователите на **малцинствените медии**, една тяхна важна особеност, различаваща ги от мигрантските е, че често са обект на политика и финансова подкрепа, докато другите най-често са самофинансиращи се (като бизнес проект или като начинание на официално регистрирана или неформална група хора). Тази характеристика по-нататък разделя проектираните и организирани „отгоре“ медии и създадените и поддържани „отдолу“ като консолидационни форми или етнобизнес активности. И не на последно място – методологически са невъзможни за проследяване от разстояние, защото се излъчват в съответните ефири и не формират достъпни архиви.

Съдейки по архивите за български медии в чужбина на сайта на Държавната агенция за българите в чужбина⁵⁷⁹ и в портала Napred-nazad⁵⁸⁰, може да се твърди, че **ситуацията е динамична**, защото много голяма част от тях или вече не съществуват, или са замразили своята дейност от години. „Най-популярното българско радио сред българите в чужбина“⁵⁸¹ „Отзвук“ след 15-годишно съществуване е обявено за продажба; информационният сайт „Посоки“⁵⁸² изведнъж в средата на 2015 г. спира дейността си едновременно и във фейсбук страницата си; двуезичното списание „А4“ не излиза от 2012 г., а от 2015 не поддържа и нюзлетъра си; телевизия и радио „Bulgaria – Berlin“⁵⁸³ не излъчват от 2011, макар че са финансирани от германската държава. Това са само примерите, които лесно се визуализират онлайн и които не изчерпват множеството случаи на медии с прекратена дейност. Онлайн телевизионното предаване BRIGADA⁵⁸⁴ например се прави с неясна периодичност, с прекъсвания във времето и с резки промени в политиката си.

Динамиката на българската медийна дейност в миграция се проявява и в

⁵⁷⁹ www.aba.government.bg/?orgs=3 – за електронни медии, www.aba.government.bg/?orgs=2 – за печатни медии (22.09.2017).

⁵⁸⁰ napred-nazad.com/Documents?Useful=on&&type=107 (22.09.2017).

⁵⁸¹ Из обява за продажба на радиото – otzvuk.com (21.10.2017).

⁵⁸² www.posoki.net (22.10.2017).

⁵⁸³ bg-rtv.de (27.10.2017).

⁵⁸⁴ В мрежата на ОСТО: okto.tv/de/series/117 (08.10.2017). В началото е на български език, а впоследствие преминава изцяло на немски. Гледаемостта е изключително ниска – между 2 и 35 гледания на предаване.

спецификата на самите медии. Ева Иванова – общественик⁵⁸⁵, издател и основател на българските медии в Кипър, в периода 2006–2014 г. съвместно с Тодор Здравков издава „Българският вестник“, който отразява новини от България и Кипър, представя информация за българската мигрантска общност. Вестникът създава инициативата „Българка на годината в Кипър“, по аналогия на наградата „Българка на годината“ на Държавната агенция за българите в чужбина. От 2014 г. Ева Иванова поддържа информационен сайт, като през 2016 г. пренасочва журналистическите си търсения. Оттласква се от новинарската насоченост и създава списание „БГ Фактор – Кипър“, което излиза в хартиен и онлайн (различни) варианти. То разказва за български специалисти на острова. Дизайнерско издание, списанието е с богат илюстративен материал, излиза на два месеца, като политика на издателя е всеки непродаден брой да бъде подаряван⁵⁸⁶.

Маргинализираните медии на българската диаспора

Както вече отбелязахме, съществуват немалко концепции за това кое можем да наречем етническа медия, които взаимно се допълват и развиват. Нека се спрем по-подробно на най-пространната от тях – тази на Мацаганис и екип. Те подчертават основната характеристика на етническата медия – това, че тя е продуцирана за дадена етническа общност. Учените предлагат осем категории, в които са възможни различни варианти, представящи етническите медии в тяхното разнообразие. Те могат да бъдат изключително разнообразни, включително и във формално отношение – вестници, телевизии, радиостанции, уебсайтове, портали, форуми и пр. Независимо от комбинацията на тези характеристики, всички етнически медии са насочени към определена етническа или национална, а не социална, професионална, политическа или каквато и да е друга група (вж. Matsaganis et al. 2011). Тъй като повечето автори не поставят ясна разграничителна линия между етническа и мигрантска медия, ще поставим знак за равенство между тях и в случая, в който ползваме категориите на Мацаганис и кол.

Основните критерии за анализ и класифициране на мигрантските медии са кой е основателят, кой я прави, какъв е размерът и къде се намира организацията, която стои зад нея, каква е целевата аудитория, на какъв език се реализира, какви са акцентите в съдържанието и как бива разпространявано то. Следвайки този своеобразен въпросник и възможните отговори, предложени от Мацаганис и кол., можем да обобщим, че българските мигрантски медии обикновено се реализират от много малки екипи, а често дори от един-двама души, незадължително свързани на семеен принцип; в повечето случаи са насочени към местни мигрантски общности, по-рядко към общността в съответната приемна страна и в единични

⁵⁸⁵ Ева Иванова е и създател на първото българско училище в Ларнака през 2008 г., както и на Кипърско-българското дружество „Приятелство – Филия“ през 2002 г.

⁵⁸⁶ ФНАИФ 2958, файл 15, интервю с Ева Иванова, зап. М. Борисова и Т. Матанова, Ларнака, Р Кипър.

случаи към регион или към всички мигранти; както споменахме, все повече се утвърждават информационните уебсайтове и портали за сметка на печатните медии, радиостанциите и телевизиите също са предимно онлайн; медиите са тясно свързани с етническия бизнес и се разпространяват от него или в културно-образователните центрове на българската диаспора. В информацията за разпространението на в-к „Нова България“ много показателно е отбелязано следното:

Направете един разумен подарък на вашия бизнес. Предложете на всеки клиент, който идва във вашия магазин, склад, кафене, ресторант, кантора, офис най-новия брой на вестник „Нова България“. Така вашите клиенти ще оценят по-добре предлаганата от вас услуга, допълнена с най-новото, публикувано в ПЪРВАТА БЪЛГАРСКА ПЕЧАТНА МЕДИЯ, ПОСВЕТЕНА НА БЪЛГАРСКОТО В БЕЛГИЯ, НИДЕРЛАНДИЯ И ЛЮКСЕМБУРГ. Веднага щом следващия брой е на пазара, вашите клиенти със сигурност ще знаят, че могат да го намерят именно при вас.⁵⁸⁷

Медиите най-общо привличат изследователския интерес и заради **междинното си положение на актьор едновременно в полето на бизнеса, културата и институционализацията** (често дори политиката). Мигрантските медии също „играт“ в разнообразни съдържателни полета, но тяхна иманентна специфика е перманентното отразяване на няколко локации – родината, приемната страна и мигрантската общност (Geissler 2009). По този начин формират трансгранично медийно пространство и се включват активно в изграждането на специфична публична сфера, която е транснационална, но и маргинализирана спрямо мейнстрийма. Маргинализирането се дължи на няколко причини, обговарянето на които ще ни помогне да открием мигрантските медии от ентомедиите. На първо място това е **езикът**, който като правило е различен – съществуват редица случаи на двуезични мигрантски медии, но те никога не са само на езика на приемното общество. По отношение на езика българските мигрантски общности са доста самотни – те нито са част от глобалните англо-, френско- или испаноговорящи, нито са сред икономическите мигранти от постсъветското пространство, които в по-малка или по-голяма степен употребяват руски език и лесно се включват в рускоезичната глобална общност.

Практически, почти не съществуват мигрантски медии, които да не отразяват по един или друг начин своето битие едновременно в две или повече езикови полета. Това се вижда още в заглавните полета на вестници и информационни уебсайтове, където често заглавието е изписано на латиница или е преведено на местния език, добавени са пояснения на местния език и пр. Наличието на заглавие на местния език изобщо не означава двуезичност на самото издание. Ето няколко примера на

⁵⁸⁷ novabulgaria.eu/distribution (11.10.2017). Публикуваме без промяна и редакции.

вестници, издавани изцяло на български език, но с вградени в заглавката елементи, превеждащи българските или указващи друга информация – място на издаване, характер на изданието и пр., както и символи, насочващи към местното общество.

в-к Български Пламък / Bulgarian Flame, Канада

в-к „България“, Чикаго, САЩ

в-к „Българският вестник“, Ларнака, Кипър

Тази тенденция не обхваща медиите, за които поддържането на българския език е от ключово значение и прокарват политика за запазване на едноезичния характер на публикациите/предаванията си. Такива са например изданията на БГ Медия Лондон (БГ Вестник и Е-вести), чиито логотипи са на български; издания като „Нова България“, които се заявяват като подкрепящи „българското“⁵⁸⁸; или такива, които се издават в България като „Зад граница“ и „Корени“⁵⁸⁹.

⁵⁸⁸ Първата българска печатна медия, посветена на българското в Белгия, Нидерландия и Люксембург – novabulgaria.eu (31.10.2017).

⁵⁸⁹ zadgranica.com и coreni.net (20.10.2017).

БГ Вестник и Е-вести, Лондон, Великобритания

В-к „Нова България“, Белгия, Нидерландия и Люксембург

Втората трудност е **набирането на квалифициран персонал сред самата общност**. Много често работещите в мигрантските медии нямат образование и опит в областта, което изначално ги изолира от останалия медиен свят и те трудно стават пълноправни актьори в него. Следва и недостатъчно професионална реализация на медиите – вече се спряхме на някои видими недостатъčnosti, но не можем да пропуснем и като цяло липсата на висока езикова култура, преимуществото на препечатани материали и реклами пред авторските статии и пр. Разбира се, на терен се срещат и обратните случаи – мигрирали журналисти и медийни специалисти, които правят медии като кариера или паралелно с работата си за прехрана. Такива случаи са в-к „Будилник“ (Лондон), телевизия ViT (Чикаго-София), BG Voice (Чикаго) и пр.

Както вече споменахме, според теоретиците на мигрантските медии, това налага и следващия проблем – много често има **напрежение между професионалната „мениджърска“ идеология и етническите политики** на малцинството. Хъзбънд отбелязва и нередки ситуации, в които се наблюдава прекаленото изпъкване на лидерите на медиите (тоест тези, които намират финансирането), като по този начин техният образ измества образа на общността (вж. Husband 2005). Подобно напрежение ние не успяхме да документираме, но имаме някои податки за роене на медии (напр. в-к „България“ и в-к „България СЕГА“, основани съответно през 2001 и 2005 г. в Чикаго и излизащи до днес в издания от по 80-84 стр.), което обаче само предполагаме, без да искаме да извличаме аналитични резултати.

География на българските мигрантски медии

Връщайки се на трансграничното медийно пространство, което разгледахме в контекста на маргинализацията на мигрантски медии, бихме искали да разширим

проблема за „географията“ на българските медии в диаспора. От една страна, те са локални – за това свидетелстват множеството уебсайтове, ориентирани към градски мигрантски общности – Детройт, Чикаго, Лондон, Монреал, Виена и др. Това локализиране е продиктувано и от рекламните стратегии на изданията, които са свързани с местния етнически бизнес: заведения, здравни, юридически, застрахователни и други услуги, магазини, компании за набиране на персонал. Много от тях приемат и публикуват лични обяви за продажби, услуги, търсене и отдаване под наем, включително некролози. Единични са примерите като „локалните сайтове“ на „BG VOICE“, BG New York.com, BG-Chicago.com, BG-Florida.com⁵⁹⁰, които практически се различават по обявите и рекламите, но не и по съдържанието.

Основна характеристика на тези медии е отразяването на няколко локалности – страната на произход, приемната страна и Европа/света като цяло. Тази тяхна характеристика се забелязва веднага от потенциалния читател и може да бъде видяна дори на нивото на оформлението им:

⁵⁹⁰ bgvoice.com/articles/view/contacts (09.10.2017).

В навигационните менюта на българските мигрантски новинарски уебсайтове се виждат ясно локациите, в които работят

Второ е **националното ниво** – то е много важно за страни с мигрантска общност, която не е концентрирана в един град – например Германия, Испания, Франция, Нидерландия и пр., но се отнася и за такива като Гърция и Кипър, където мигрантите са разпръснати, но държавната столица е център и в техния общностен живот. Тези две страни, като споделящи общ език, са свързани и в мигрантския медиен дискурс – в-к „Български новини“, например, отразява живота на българите не само в Гърция, но и в Кипър, както и в Италия. Подобна е ситуацията на общностите в САЩ (и особено Чикаго) и Канада – в-к „България СЕГА“ и в-к „BG VOICE“ – заради географската близост и споделяния език в двете приемни страни. В същия регистър е медийната група БГ Контакти, която работи едновременно в Германия и Австрия. Тези две са и единствените налични **медийни групи**. Ако продължим, можем да наречем тези медии **регионални**, като прибавим към тях и в-к „Нова България“, който излиза в страните от Бенелюкс.

Има няколко медии (уеб портали), които се опитват да обхванат **по-широко българските мигранти без акцент върху определена териториална общност**. Един от тях е Емигрант-БГ – уебсайта за култура и изкуство на българите по света, който обаче вече не функционира, а има само „личен“ фейсбук профил. Съществува от 2004 г., като редовно участва в срещите на българските медии в чужбина; през 2014 г. променя политиката си, като се отказва от актуалните новини и се насочва към „създаване на структурирано изобразяване на видео-новини и най-вече изграждането на биографични профили на известни българи зад граница“⁵⁹¹; същата година стартира онлайн телевизия, представляваща отделни предавания, качвани в собствен канал в YouTube⁵⁹²; през 2017 г. преустановява своята дейност.

Друга медия, насочена към българската диаспора като цяло, е уебсайтът „Родина“⁵⁹³ на Държавната агенция за българите в чужбина. В него освен информация, свързана с работата на Агенцията, и правни и икономически въпроси, интересувачи масово емигрантите ни, биват публикувани материали, изпратени от представители на мигрантските общности в Европа и САЩ, както и препечатвани статии от други медии, предимно български. С препечатани материали се пълни

⁵⁹¹ www.emigrant-bg.com/emigrantbg (17.02.2015).

⁵⁹² www.youtube.com/channel/UCDpxjpaS7JhznPYwVWcSyVg (10.10.2017).

⁵⁹³ www.rodinabg.net (20.10.2017).

и новият сайт „Зад граница“⁵⁹⁴, който е на анонимен издател, опитва се да покрие цял свят, като публикациите са разделени по континенти, и има ясен акцент върху мигрантската тематика – както в личен план (интервюта и лични истории на успели мигранти), така и като цяло, отразявайки основни тенденции в живота на българските мигранти. Много подобен е сайтът „Корени“⁵⁹⁵ – също без посочен автор и собственик, но без активност от средата на 2017 г. Във фейсбук страницата му, наречена „Подкрепа“, е публикувано следното: „Единствената ни цел е защитата и подпомагането на хора с българско самосъзнание, живущи извън границите на Република България“⁵⁹⁶.

От 2006 г. по инициатива на БТА част от медиите зад граница се обединяват в **Асоциацията на българските медии по света (АБМС)**, която включва не само мигрантските медии, но и тези на старата миграция (Бесарабия и Банат), на традиционните общности, както и кореспондентите на българските медии. От 2005 г. АБМС ежегодно провежда срещи на различни места в България и по света (София, Чикаго, Букурещ, Виена, Атина, Ватикана, Кишинев и пр.). Всяка среща има съответна тема, която концентрира форума – напр. „Българските медии и европейските отговорности на България“ (2005); „Накъде в реалното, виртуалното и информационното пространство. Туризмът, високите технологии и медиите – българските аргументи срещу кризата“ (2009); „Медии и пари“ (2011); „Медиите и културните различия. Диалог между съседи“ (2015) и пр. Тези теми отразяват тенденции в развитието на медиите в диаспора, но не и на мигрантските медии, защото те обикновено не са широко представени – напротив, мнозинството участници са от медиите от т.нар. български исторически общности. Така или иначе, това е единственият форум, който среща български журналисти от цял свят.

От страна на обществеността и професионалната гилдия в родината биват реализирани **две инициативи**, които целят подкрепа на българските медии в чужбина (отново без изричен акцент върху мигрантските такива). Първата е наградата за български медии в чужбина на Съюза на българските журналисти, която бива връчвана под различни форми почти всяка година (награждавани с тази награда от мигрантските медии са порталът EuroChicago (САЩ) и в-к „Български новини“ (Гърция)). През 2013 г. Национален дарителски фонд „13 века България“ също учреди Годишна награда за принос в разпространението на българската култура от българоезична медия в чужбина „13 века България“ – нейни носители досега са в-к „Български хоризонти“ (Канада) и сп. „Диалог“ (Холандия), както и три медии на стари мигрантски общности (Унгария, Чехия и Украйна).

Към тази картина трябва да се добави и лесният достъп на българската миграция до **български национални медии** чрез мрежите на доставчиците на

⁵⁹⁴ zadgranica.com (20.10.2017).

⁵⁹⁵ coreni.net (20.10.2017).

⁵⁹⁶ www.facebook.com/pg/CoreniNet/about/?ref=page_internal (20.10.2017).

сателитна телевизия (най-вече в Европа), чрез сайтовете за безплатна или платена IP телевизия и в интернет изобщо. В този смисъл, мигрантските медии трябва бъдат разглеждани в контекста не на един, а на два мейнстрийм телевизионен поток – местния и този от родината. Ползването на родни медии заздравява връзките с родината, създавайки усещането у мигрантите, че са част от нацията.

Тематичен обхват: мигрантски медии и културно наследство

Както бе отбелязано, специфика на мигрантските медии е отразяването на няколко локалности – страната на произход, приемната страна, света като цяло. Освен като източник за поддържане на информираността на мигрантската общност относно събития в тези локалности, българските мигрантски медии функционират и като представят вътрешния живот на мигрантската общност и оформят нейния медиен образ. Както много изследователи отбелязват (напр. Kosnick 2007: 25-27; Hassane 2009: 118-119), мигрантските медии противостоят на местните и родните мейнстрийм медии в процеса на изграждане на този образ, играейки **компенсаторна роля**. Това противостоене се очертава най-ясно в политиките по отразяване на мигрантските ни общности – докато в мейнстрийм медиите образът на мигрантите често е обобщен и стереотипизиран (дори невинаги по страни и националности), а те са представени чрез своето участие в пазара на труда и политическия живот, в мигрантските медии тези общности са с индивидуалните лица на успешните примери за бизнес предприемачество, артистични изяви, привлечено положително внимание на приемното общество, както и с активностите на образователните и културните институции. В електронната версия на американския вестник „България сега“ има рубрика „Личности“, в която биват публикувани именно такива истории на успели български емигранти – ето някои от заглавията: „Първият български актьор-емигрант в продукцията на Спилбърг!“, „Дейзи Ланг: Гордея се, че съм българка“, „Българката, променила стандартите за красота по света“, „Ваня Велкова: българският дух е жив“ и пр. Примери могат да се открият във всички медии: „Българският принос в световната наука – мисия на четирима професори в Охайо“⁵⁹⁷, „Българка от Чикаго спечели шампионат по плуване“⁵⁹⁸, „Българин бе отличен със сребърен медал във Виена“⁵⁹⁹, „Велислав Казаков с приз от фестивала в Монреал“⁶⁰⁰, „За една идея и три сестри от Ню Йорк“⁶⁰¹, „Българи създадоха иновативна платформа за прогнозиране имотния пазар във Великобритания“⁶⁰² и пр.

⁵⁹⁷ В предаването „Голямото интервю“ на BiT, излъчено на 08.10.2017 г.

⁵⁹⁸ bg-chicago.com/article370.html (18.10.2017).

⁵⁹⁹ www.bgmedia.at/върчиха-сребърен-медал-на-българин-въ (18.10.2017).

⁶⁰⁰ В-к „Български хоризонти“, бр. 18, 05.09.2011 г.

⁶⁰¹ „Вестник на българите в Детройт“, бр. 6, 2017 г., стр. 9.

⁶⁰² novini.co.uk/българи-създадоха-иновативна-платфо (18.10.2017).

Позитивният образ на българската мигрантската общност – в цялост и чрез конкретни личности, който мигрантските медии презентират, отвежда към нейния вътрешен живот, пряко обвързан с културното наследство. **Мигрантските медии и културното наследство взаимно се предполагат и обуславят.** От една страна – медиите имат институционализираната възможност да опазват, предават и популяризират културното наследство в емиграция. Същевременно, тъкмо културното наследство е обединяващият българите зад граница фактор, който мотивира консолидирането им в разнообразни форми, част от които са мигрантските медии. Българското културно наследство, което мигрантската общност съхранява и популяризира чрез медиите си, присъства в тях чрез словесни и визуални текстове, съсредоточени около българските език, литература, празничност, история, фолклор, кулинария. Общностната дейтелност намира отражение в мигрантските медии под различни форми: покана за събитие, организирано от мигрантската общност, отзив за осъществена проява, интервю.

От една страна, положени в полето на маргиналното заради непопулярния си в приемното общество **език**, мигрантските медии (двуетични или издавани/излъчвани само на български език), от друга – черпят от ресурсите на българския език като елемент на културното наследство. И то не само поради факта, че множество български мигранти в началото на мигрантското си битие не ползват езика на приемната страна, а и защото чрез езика се поддържа културната идентичност, запазва се връзката с родината. Поглед към медийния образ на българската общност в Кипър през езика отправяме чрез мигрантския вестник „Българите в Кипър“⁶⁰³. Медията включва обява за кандидатстудентски изпит за Великотърновски университет „Св.св. Кирил и Методий“ – реализирана за първи път през 2017 г. възможност след сключен договор между ВТУ и Съюза на българите в Кипър, зрелостници, завършващи българско училище на острова, да кандидатстват на място с есе, за да продължат обучението си във ВТУ в България. Тоест медията стимулира към овладяване на българския език в търсене на повече възможности за придобиване на висше образование. Българският език на мигрантските медии създава усещането за общност, споделеност, културна идентичност, укрепва връзката с родното. Валоризирането на българския език, на кирилската графична система се утвърждава в мигрантските медии чрез публикуване на материали на и за българския език.

Мигрантските медии са поле за изява на пишещи българи зад граница. Кратки художествени произведения намират отражение в медии като сайта на българите в Белгия, Нидерландия и Люксембург „Диалог“⁶⁰⁴, блога на българите

⁶⁰³ Бр. 7 (1 май – 1 юни 2017), год. 1. Излиза веднъж месечно, издаван в Ларнака.

⁶⁰⁴ dialog-bg.info/Arhiv.htm (18.10.2017).

в Австрия Melange Bulgaren⁶⁰⁵, списанието на българите в „Кипър BG Фактор“⁶⁰⁶, в-к „Виена днес“⁶⁰⁷. В интервю с нас⁶⁰⁸ главният редактор на атинския „България днес“ Николина Кадийска подчерта, че в родината напълно отсъства интерес към културната продукция на българите в чужбина и по-специално към **литературата**, която те пишат и издават – затова тя дава трибуна на страниците на вестника си точно на такива автори, като публикува техни кратки произведения. Други мигрантски медии – като издаваното в Унгария списание за обществен живот и култура „Хемус“ – публикуват нова българска литература, както и преводна литература от приемната страна. Специализираните в сферата на културата мигрантски медии публикуват материали относно литературни прояви в България или отразяват гостувания на български творци в съответната страна, което също приобщава българската мигрантска общност чрез литературата. Примери за такива медии са сайтът Арт новини⁶⁰⁹, изданието на Асоциацията на българските сдружения в Чешката република „Роден глас“⁶¹⁰, телевизия ViT и пр. Електронният портал EuroChicago.com разполага с онлайн книжарница⁶¹¹ за безплатно ползване, като целта е популяризиране на новата българска литература зад граница.

Българската **празничност** – национална, официална, традиционна – се радва на почит сред българските мигранти⁶¹² и намира подобаващо място в българските мигрантски медии. Общностният календар включва редица празници, които мигрантите инициират и с които се идентифицират, като най-популярни и с широк медиен отзвук са 1 март, националният празник 3 март, Великден, Гергьовден, 24 май, началото и краят на учебната година, Коледа, Нова година. Отбелязването на 3 март събира българската мигрантска общност и държавните представители в съответната страна на тържествени чествания, отразявани в българските медии зад граница. Издигането на българския флаг за 3 март в редица северноамерикански градове – Чикаго (САЩ), Торонто, Брамптън, Калгари, Ванкувър (Канада) – се утвърждава като традиция и неизменно бива отразявано от медиите: „В Чикаго първи отпразнувахме Трети март“⁶¹³, „Български химн, знамена и песни между

⁶⁰⁵ www.bulgaren.org/melangebulgaren (18.10.2017).

⁶⁰⁶ bgfactorcy.net/театър-любов-моя-на-валери-петров-и (18.10.2017).

⁶⁰⁷ viennadnes.com/kultura/68-staria-dom.html (18.10.2017).

⁶⁰⁸ ФНАИФ № 2963, интервю с Николина Кадийска, основател и гл. редактор на в-к „България днес“, зап. Л. Гергова и Я. Гергова, 08.05.2017 г., Атина, Гърция.

⁶⁰⁹ artnovini.com/index.php?start=40 (18.10.2017).

⁶¹⁰ www.bgklub.cz/rodenglas/index.html (18.10.2017).

⁶¹¹ www.books.eurochicago.com (17.10.2017).

⁶¹² Повече по въпроса за традиционната и официалната празничност сред българските мигрантски общности вж. трета глава в настоящата книга.

⁶¹³ www.eurochicago.com/2016/02/tchikago-3-mart (16.10.2017).

небостъргачите в Чикаго⁶¹⁴, „Честване на 3 март в Канада“⁶¹⁵. В ангажимента си да съхранят и предадат българските традиции, език, корени през поколенията, мигрантските медии последователно отразяват и празниците, отбелязвани в българските училища зад граница. Онлайн изданието на Канадско-българския културен център „Зорница“ разказва в текст и снимки за отбелязването на 3 март в един от филиалите на училище „Св.св. Кирил и Методий“⁶¹⁶ в Монреал, за традициите, фолклорните танци, песните и рециталите, за корените и родолюбието, за приготвената българска празнична храна. Широк медиен отзвук получава и честването на Деня на българската просвета и култура, чийто домакин традиционно са българските училища, като тържествата прерастват в празник на цялата мигрантска общност⁶¹⁷. Вестник „България СЕГА“⁶¹⁸ представя 24 май като повод за единение, споделеност и гордост, майският брой е изобилен с културните прояви в дузината български училища в Чикаго, където се издава вестникът: гостуващи писатели в Български учебен център „Знание“, покана от училище „Джон Атанасов“ за мултимедийна презентация на тема „Че и ний сме дали нещо на светът и на вси словене книга да четат“, покана от училище „Патиланско царство“ и детска градина „Синьото мече“ за ученически исторически спектакъл, пресъздаващ Първото българско царство, както и за изложба от репродукции на картините на Владимир Димитров-Майстора, изработени от арт групата при училището. Училище „Слънчогледи“ представя историята на празника 24 май, на химна „Върви, народе възродени“. Всеки материал предлага визитна картичка на съответното българско училище за контакт. Отново майски брой на вестник „Българите в Кипър“⁶¹⁹ предлага програма на десетото издание на майските Дни на българската култура в Кипър и кани българската общност на проявите, организирани в различни кипърски градове.

Мястото, което **фолклорът** – песенен, танцов, инструментален – заема в ценностната скала на българските мигранти, бива адекватно доловено и представено в мигрантските медии. Българските мигрантски медии отразяват фолклорните прояви първо, чрез покани за фолклорни събори, концерти и фестивали с цел привличане на повече участници и публика от българската мигрантска общност в съответната страна и, второ, чрез отзиви за фолклорни събития. Пример от първия тип представлява поканата от в-к „Българите в Кипър“⁶²⁰ за събор „Гергьовден“ в

⁶¹⁴ www.eurochicago.com/2015/03/bg-znamena-mezhdu-nebostargatchite (16.10.2017).

⁶¹⁵ bulgarianflame.com/wp-content/uploads/Issue204_Mar10.pdf (16.10.2017).

⁶¹⁶ www.mtlzornica.com/newspaper/broeve/broi78.pdf (18.10.2017).

⁶¹⁷ Повече за тези процеси вж. в частта за българските просветни празници зад граница в трета глава на настоящата монография.

⁶¹⁸ Брой 21 (523), год. 11, 21.05.2015 г.

⁶¹⁹ Брой 7 (1 май – 1 юни 2017).

⁶²⁰ Пак там.

Лимасол, организиран през 2017 г. – с участието на български фолклорни танцови формации, фолклорни вокални и инструментални изпълнители, живеещи на острова или дошли специално за събора, както и на възпитаници от българските училища в Кипър. Чрез медиите се популяризират и хоротеки⁶²¹; инициативи като „На хорото“ – в Брюксел⁶²² и други градове, „Гергьовско хоро“ – в Лондон⁶²³, на които българската общност има възможността да контактува, да се весели и да танцува български хора, да демонстрира умения, да създава своя среда, да поддържа континуитет с родното, да се представя пред местните публики. Множество са отзивите за български фолклорни прояви в мигрантските медии: „Българска музика и танци в центъра на Детройт“⁶²⁴, „Завърши Седмият български фестивал „Верея“ в Чикаго“⁶²⁵, „Гала-концертът „На мегдана“ на Фолклорен танцов ансамбъл „Хоро“ – завладяваща магия на българската самобитност и уникална култура“⁶²⁶. Част от заглавията звучат твърде патетично, но в условията на миграция досегът с българския фолклор и с българската култура като цяло действително е повод за патос.

Същевременно мигрантските медии отразяват редица културни, спортни, кулинарни събития в приемната страна, съпътствани от изпълнения на български фолклорни формации. Публикуваната във „Вестник на българите в Детройт“ програма на годишния Интернационален турнир за спортове на открито в Уиксам, Детройт, сред спортните прояви включва изпълнения на български фолклорен състав „Извор“⁶²⁷.

Българската **история** със своите висини и спадове е сред темите, вълнуващи мигрантската общност, което е причина да присъства в мигрантските медии – чрез препратки към славното средновековно минало и чрез превратностите на новата история. Заглавия като „Раждането на нова България“⁶²⁸, „Априлското въстание – еманация на българския дух“⁶²⁹, „Цар Борис III и уникалното спасяване на евреите в България“⁶³⁰ са доказателство, че досегът с българската история като елемент на културното наследство укрепва у мигрантската общност усещането

⁶²¹ www.mtlzornica.com/newspaper/broeve/broi78.pdf (18.10.2017).

⁶²² novabulgaria.eu/dve-hora-25-april/, www.rodinabg.net/?action=news&id=4862 (16.10.2017).

⁶²³ www.bgben.co.uk/index_read_search.php?direction=polezni&read_id_inside=1276 (15.10.2017).

⁶²⁴ www.bulgariansindetroit.com/Bulgarian/newsletter/2017/BulgariansinDetroit_Broy_9_2017.pdf (17.10.2017).

⁶²⁵ www.eurochicago.com/2017/04/balgarski-festival (15.10.2017).

⁶²⁶ www.eurochicago.com/2012/11/na-megdana (15.10.2017).

⁶²⁷ www.bulgariansindetroit.com/Bulgarian/newsletter/2015/Bulgarians%20in%20Detroit%20newsletter,%20June%202015.pdf (17.10.2017).

⁶²⁸ novabulgaria.eu/history-new-bulgaria (15.10.2017).

⁶²⁹ novabulgaria.eu/aprilsko-vystanie-bulgarian-history (16.10.2017).

⁶³⁰ dialog-bg.info/ (15.10.2017).

за принадлежност, корен. През 2017 г. в-к „Българите в Кипър“ в поредица броеве публикува биографията на Васил Левски в чест на 180-та годишнина от рождението на Апостола. Българската история присъства в медиите и като покана за исторически спектакъл, какъвто е случаят с училище „Патиланско царство“, за който вече стана дума. Националната история, особено в подемните ѝ периоди, отразена в медиите, притежава интеграционна енергия, сплотява мигрантската общност. Затова историческите събития и личности биват преповтаряни и преутвърждавани чрез медиите като културно наследство, необходимо на българите, където и да се намират.

Приемствеността в развитието на българските мигрантски медии може да бъде открита в създаването на Детско студио „Телевизионери“⁶³¹ в Чикаго, чиято мисия съчетава информираност и забавление: да бъдат видяни и чути навсякъде по света, където живеят българи, да бъдат известни в радиото и телевизията, да развият креативните си умения и опит в медията⁶³². Медийните изяви на „Телевизионерите“ с отношение към българското културно наследство дори в рамките на една година са впечатляващи – отразяване премиерата на първи том на „Chicago – българският град“, създаване на рубриката „Добри гости с добри вести“, репортаж от Четвъртата олимпиада, посветена на 142 години от обесването на Васил Левски с домакин „Малко българско училище“, участие в церемонията по издигане на българския флаг на Дейли плаза по повод 3 март, репортажи от Петия фолклорен фестивал „Верея“, отразяване на 24 май в „Малко българско училище“, творческа командировка в България и срещи с медии в София, Велинград и Пловдив с гостувания в техни предавания⁶³³. Създаването на медия с детски екип стимулира не само мотивацията на децата да развият журналистически усет, но и с лекота да популяризират българското културно наследство зад граница в детска среда като част от процеса на трансмисия.

Възприеманото за българско **кулинарно** наследство намира израз в българските мигрантски медии чрез рекламите на български ресторанти и заведения, доколкото те биват асоциирани с характерни ястия и напитки, интериор и музика; чрез поканите, които тези локации отправят към мигрантската общност за отбелязване на български календарни и семейни празници.

Същевременно, мигрантските медии се явяват алтернатива на родните не само по отношение на отразяването на мигрантските общности, но и във връзка със събитийността в изпращащата и приемната страна. Българските мигрантски медии в страните със сезонна миграция са ориентирани по-скоро към новини и практическа информация, улесняващи новопристигналите български мигранти,

⁶³¹ televisionerite.com (15.10.2017).

⁶³² www.facebook.com/pg/Детско-Студио-Телевизионери-257554624370372/about/?ref=page_internal (15.10.2017).

⁶³³ www.eurochicago.com/2015/12/za-dekemvriyskata-magiya (15.10.2017).

и този тип приложно насочени медии рядко публикуват материали относно културното наследство.

Много малко, в количествено отношение, от българските мигрантски медии са пълнокръвни медии със собствени материали и текстове – често става въпрос за ретранслиране на национални новини от приемната и изпращащата страна с цел подсигуряване на читатели за привличане на рекламодатели. Тази тенденция, от своя страна, води до директно ретранслиране и на модела на конструиране на културното наследство, утвърден в България от мейнстрийм медиите, а не изработване на свой, основаващ се на мигрантската специфична ситуация. Но в изложението си показахме, че има и много случаи на самостоятелна политика по отношение на конкретна локална мигрантска общност и мисленото като национално българско наследство.

Заради своите специфики, които вече разгледахме, можем да твърдим, че българските мигрантски медии не формират медиен пейзаж (*mediascape* по термина на Ападурай), не изглеждат свързани помежду си – напротив, свързани са с метрополията, при това най-вече тъкмо чрез препечатване на информация от националните медии. Не се вписват в глобалните културни потоци, а са малки и локални, тясно свързани с всекидневието на мигранта и неговата практика, по-малко с въображаемото и изграждането на образи, включително в полето на културното наследство. В този смисъл, можем да отбележим, че често българските мигрантски медии са такива по модел на функциониране, но не и като съдържание. В обратните случаи виждаме ясно прокарвана политика на изграждане на локалност (локална мигрантска общност) с утвърждаване на съответните структури (институции и форми на консолидация като училище, църква, танцов състав и пр.) и специфична линия на конструиране и трансмисия на културно наследство.

За съжаление, почти нямаме данни за посещаемостта и аудиториите на разглежданите медии. При наличието на лесен достъп до българските и местните мейнстрийм медии, появява се въпросът кой е публика на мигрантските медии, което ни връща на идеята за репрезентативността, за функцията на тези медии като представителни институции на мигрантските общности. Особено важни в това отношение са българските предавания по местни радио и телевизии, както и вестниците – материална следа за българското присъствие в местното общество. Сложен е и проблемът за собствеността – според Мацаганис и кол. един от водещите признаци в класифицирането на мигрантските медии е това кой е техен собственик, а в българските медии в чужбина тази информация много често отсъства. При неясен издател и аудитория е много трудно да правим заключения за политиките на медиите, включително и по отношение на културното наследство.

В този смисъл, освен че можем да мислим тези медии като репрезентативни⁶³⁴, можем да ги окачествим и като вертикални (по термина на Адамс Пархам), тъй като при тях рядко съществува комуникираща общност, напротив – комуникационните платформи (фейсбук групи и форуми⁶³⁵) са външни на медиите и са самоорганизирани. Глобалната достъпност на българските мигрантски медии не повлиява тяхната локална значимост, тясно обвързана с бизнес интересите им и с политиките им за консолидиране и репрезентативност на локална мигрантска общност.

⁶³⁴ Тук под репрезентативни разбираме „буквално да представят страната и/или културата на диаспората“ (Adams Parham 2005: 353).

⁶³⁵ Повече за тези форми на комуникация вж. в следващата част на главата в настоящата монография.

СЕМЕЙСТВО И ПРИЯТЕЛСКИ КРЪГОВЕ В МИГРАЦИЯ

Таня Матанова, Николай Вуков

В поддържането на културното наследство зад граница ролята на семейството, приятелските кръгове и социалните мрежи може да се отчете като безспорна. Различни по своя състав и функции, всички те оказват неоценима помощ на новите мигранти в установяването, намирането на работа, в процеса на културна адаптация (вж. Бочков 2004; Ганева-Райчева и др. 2012). Семейството, приятелските кръгове и социалните мрежи не само способстват за пренасянето на културни практики и за трансмисията им между поколенията в чужда среда, но също имат ключово значение за поддържане на контакти сред имигрантите в чужбина (вж. Гергова 2014; Матанова, Борисова 2014; Славкова 2014). Те са в основата на организиране на спортни клубове и групи по интереси в чужбина, както и за развитие на т.нар. етническо предприемачество, благодарение на което намират проявление разнообразни форми на предприемачество на мигрантите в нова среда (повече за етнопредприемаческите мигрантски структури вж. Рязанцев 2000; Дятлов 2015; Waldinger et al. 1990; Lauser 1997; Danes et al. 2008; Matanova, Penchev 2017).

Изследванията върху предаването на културното наследство в семейна среда в миграционен контекст са свързани най-вече с езиковото възпитание (Edwards 1977; Mushi 2002; Матанова 2013 и др.), обзавеждането на дома (Hage 1997; Boccagni, Brighenti 2015; Boccagni 2017; Maeva 2017), именуването (Матанова 2016), празничния календар (Матанова 2016; Матанова 2016а; Матанова 2016б; Maeva 2017) и др. Изгражданите и поддържаните социални – най-вече онлайн – мрежи също заемат централно място в мигрантските изследвания (вж. Thelwall 2009; Матанова, Борисова 2014; Lee, Katz 2015 и др.). Настоящият текст ще разгледа някои от основните аспекти на влиянието, което семейството, приятелските кръгове и социалните мрежи имат върху опазването на културното наследство в чужбина, върху трансмисията на културна памет между различните поколения мигранти и върху споделянето на културни практики с индивиди и общности в страната домакин. Въз основа на примери от теренни наблюдения сред български мигрантски общности ще се открият разнообразните начини, по които семейните и приятелските кръгове и различни професионални мрежи и групи по интереси, както и различни форми на етническо предприемачество, въздействат върху

изграждането на идеята за общност сред мигрантите и върху съхраняването на културни пластове, които са споделени, разпознаваеми и поддържани, независимо от пространствената отдалеченост от родината.

Семейство

Имащо функциите на начално звено в обучителния процес по социализация и културно изграждане, семейството има ролята на основна и естествена среда, като първо „място на обучение“ в родната етнокултура (вж. и Wenzler-Cremer 2005: 36)⁶³⁶. В него, чрез предаването и възприемането на идеи и принципи за изпълнение на социални роли и на модели на мислене и поведение, представителите на следващото поколение са приобщавани към съответната общност и култура. Според Мелвил Херсковиц, тези процеси на социализация и инкултурация са тясно свързани и не могат да бъдат разглеждани отделно един от друг, тъй като културата задава рамковите условия, в които се извършва социализацията на индивида към определена група (Herskovits 1948). Това е особено важно за семействата, чиито деца израстват в етнически различна страна, тъй като от това зависи до каква степен представителите на следващото поколение ще са запознати и ще уважават етнокултурния произход и страните на своите родители. Предаването и трансмисията на българското културно наследство в семейна среда протича както във всекидневните дейности, така и в рамките на празничния календар, като тези два контекста на действие невинно са лесно и ясно разграничими един от друг.

Към всекидневните дейности спада употребата на етническият език. Той се използва при устната и писмената комуникация с другите членове на семейството и с роднини, живеещи в България или в чужбина. Контактът с българския език е налице и при четенето на национална литература, национални медии, както и при опознаването на различните форми на словесния и музикалния фолклор. От своя страна, слушането на български музикални изпълнения се свързва най-често с различни музикални стилове, към които спадат както българските народни песни, така и български обработки на западни звучения. Проведените в рамките на проекта наблюдения показват, че сред някои български мигрантски семейства децата избягват да говорят български език вкъщи, защото те се идентифицират най-вече като част от съответната местна култура. За български деца в Хага Анна Стоева – председател на фондация „Български център“ в града, споделя, че са малко „децата, които отказват да говорят български вкъщи, но има и такива... Децата отказват да говорят майчиния език и оттам започват противоречията... Има и други, при които и двамата български родители общуват на различен език от българския, с децата не говорят на български, смятайки че няма да им трябва езикът“⁶³⁷.

⁶³⁶ Тук и в анализа по-долу вж. Матанова 2015.

⁶³⁷ ФНАИФ № 2957, а.е. 8, интервю с Анна Стоева, зап. М. Борисова, 07.04.2017 г., Хага, Нидерландия.

Не са малко случаите обаче, при които родителите съзнателно и целенасочено говорят български вкъщи, водени от намерението децата им да научат родния език на своите родители. В много от разговорите с представители на български общности в чужбина беше лансирана тезата, че в семейството трябва да се говори български, докато другите езици – тези на страната домакин, са за обществена употреба. Според Радостина Шаренкова от Лайден, майчиният език дори може да помогне много за усвояването на местния език⁶³⁸. Предвид тази позиция в много от българските семейства на първо поколение мигранти българският език е основен в семейството и често е първият език за техните деца. Това се усилва особено от факта, че за това поколение двамата родители често не владеят добре местния език при пристигането си в страната и общуването помежду им е на техния роден език. В допълнение, идването на баби и дядовци за помощ при отглеждането на децата задава като основен код на общуване с внуците именно българския език – нещо, което по-късно намира нова опора при посещенията на внуците в България, където знаенето на български език се оказва от водещо значение за комуникацията с роднините и за установяване на нови контакти и приятелства в България.

Всичко това постепенно се променя при семействата, създадени от представителите на второто поколение мигранти – при тях българският не е от основно значение (а за много от тях той дори не е в същинския смисъл „роден“), поради което предаването му към техните деца и употребата му в семействата е все по-отслабнала. Нещо повече, доколкото при второто поколение имаме в много по-висока степен наличие на смесени бракове (най-вече с граждани от страната домакин), условията за използването на българския език като основен в общуването между съпрузите и техните родители са много ограничени. Дори и при първото поколение мигранти обаче, ако използването на български не е част от целенасочена стратегия и усилия от страна на родителите, и ако тези усилия не са съпроводени от институционални мерки посредством посещаването на българско училище, научаването на родния език на родителите трудно може да се случи. Това само по себе си показва, че усвояването на родна култура протича по различни канали и със съдействието на различни институции, но така също откроява специалната роля на семейството като основна институция и механизъм за поддържане на културна памет и идентичност.

По отношение на семейно-родовите връзки е важно да се обърне внимание също на именната система като основно и видимо проявление на поддържането на родова идентичност в чужда среда. Както е известно, изборът на лично име „в традиционното, както и в модерното общество не е случаен, а е подчинен на определени закономерности и е свързан с конкретни традиции, старинни явявания и представи“ (Кръстева-Благодеева 1999: 21), които са специфични за различните

⁶³⁸ Вж. ФНАИФ № 2957, а.е. 11, и № 2962, интервю с Радостина Шаренкова, зап. М. Борисова и Я. Гергова, 08.04.2017 г., Лайден, Нидерландия.

етнически общности и се изменят с течение на времето. Така, макар и в чужбина, понякога децата наследяват името на своите баба и дядо. В други български и смесени семейства, обратно, приоритет при именуването на децата имат местните или други небългарски културни традиции. Това се наблюдава в проведената в рамките на проекта онлайн анкета сред българи в чужбина, в която отговорите с най-голям процент информират за именуване по името или буквата на някой родител (на родител)⁶³⁹. Независимо от значителната културна трансформация, настъпваща с миграцията и заселването в чужда страна, много от практиките, свързани с даването на име сред българските общности, се запазват сред първото поколение мигранти. Макар и да са налице изключения, много от децата, родени в чужбина, носят името на някой от родителите на своите родители, понякога адаптирано съобразно звученето в местния език. При второто поколение тази практика също се запазва, макар че и при нея могат да се отбележат следи на разколебаване и изчезване, особено предвид наличието на повече смесени бракове сред представителите на това поколение.

Друга важна проява на предаването на културна памет и идентичност в рамките на семейството е жилищното пространство и присъствието на предмети и образи, препращащи към страната на произход. Проведените в рамките на проекта наблюдения сред български общности в чужбина показват, че в много от домовете на български и смесени семейства има „български кътове“ с подарени от българи или закупени в България сувенири, български шевици, снимки на роднини и пр. По стените могат да се видят картини с български пейзажи, а понякога и български знамена и мартеници, които са целогодишно видими за живеещите вътре. Тук отново препращаме към резултатите от проведената онлайн анкета, при която книги, списания, календари и снимки са сред най-популярните български предмети, последвани от мартеницата и националния флаг, както и сувенирите. Към тях могат да бъдат причислени и залепените по хладилници или други метални повърхности магнити, представящи български символи и топоси. Визуалният и материалният свят на дома предоставя възможност за трайно присъствие на предмети и образи, свързвани с родината – едно своеобразно нейно „пренасяне“ през границите и разполагане в чужда културна среда. За семействата с такива кътове препратките към страната на произход са непосредствени и протичат на всекидневно ниво. Те не само носят със себе си носталгията на родителите към родната страна и култура, но са и възможност за социализация за децата с тази култура – като за нея те попиват смисли и значения от образи, символи и разкази. При второто поколение мигранти тези кътове са по-малко и по-различни – за представителите на това поколение представите за „дом“, „родина“, „родна култура“ и пр. са вече различни, поради което препращащите към България материални и визуални следи в домовете на българи имат по-ограничен характер или са с предимно предметно-сувенирна стойност.

⁶³⁹ Вж. АИФ I № 501.

Коренно различна е ситуацията с храната като друго проявление на културното наследство, имащо трайно присъствие както в ежедневието, така и по различни празнични поводи. Добре известно е, че в чужбина българите търсят български продукти – сирена, колбаси и десерти, напитки и подправки. Те ги купуват от български магазини или си ги носят от България, а обикновените заръки за роднини и приятели, пътуващи до България, включват именно донасянето на някакъв хранителен продукт. Докато създаването на различни български магазини е водено именно от идеята за снабдяване на продукти, които са разпознаваеми и считани за характерни български вкусове, то откриването на български ресторанти (освен водено от социалната необходимост за събиране на представители на общността) е свързано с консумирането на български ястия, обикновено в пространство с традиционен интериор и познати символи на българското (шевици, гърнета, колела от каруца и пр.). В рамките на семейството приготвянето вкъщи на всекидневни и празнични ястия запознава децата с българската „национална“ кухня, и прави възможно предаването на технологията на приготвяне и знанието между поколенията. За първото поколение мигранти поддържането на тези ястия като част от семейното меню е от ключово значение, защото то не само подхранва носталгичната връзка с родната среда, но и помага за социализацията на децата с характерните за България гозби и вкусове. Приготвянето на такива гозби влиза в конкуренция с кулинарните традиции в приемното общество и са чест повод за коментар и сравнение.

От голямо значение за поддържането на културното наследство извън пределите на България е и отбелязването на бележитите дати от празничния семеен календар. Семейният календар включва честването на рождени и именни дни, понякога ставащи повод за гостуване на други българи, с които са споделяни български гозби или „отлежала“ българска ракия с подobaващото ѝ мезе. Сред всеобщо празнуваните от българите празници в чужбина са Бъдни вечер, Коледа, Нова година и Великден. От отговорите в онлайн анкетата става ясно, че Коледа, Нова година и Великден българите предпочитат да празнуват със семейството и с приятели, а в част от случаите посещават и българска православна църква, ако има такава, функционираща в близост до мястото им на живеене⁶⁴⁰. Всички те са свързани с приготвянето на обредна трапеза и с характерно меню, включващо изпичане на обредни хлябове и приготвяне на различни традиционни ястия като сарми, пълнени чушки и пр. Сред предпочитаните отговори в онлайн анкетата са българските ястия за Бъдни вечер и Коледа, домашната баница с късмети и пита с паричка за Нова година, а за Великден – боядисаните яйца и козунаци, изпечени по българска рецепта⁶⁴¹. На Нова година децата, родени в български семейства сурвакат по-възрастните. В такава обстановка могат като музикален фон да звучат

⁶⁴⁰ Вж. АИФ I № 501.

⁶⁴¹ Пак там.

закупени на дискове в България или свалени от интернет български песни. В някои семейства като български фон на празничното събитие функционира български телевизионен канал, достъпен онлайн или посредством закупена за целта сателитна антена. Честа практика е запяването на български песни от присъстващите или изиграването на българско хоро като своеобразна кулминация на празника.

Като цяло, може да се отбележи, че в семейната среда съществуват различни ситуации, позволяващи неформално обучение в етнокултурата на родителите, включваща техния роден език, културни ценности, обредни религиозни и фолклорни практики и др. Поддържането им протича като постоянен и непрекъснат процес във всекидневието и в съответствие с празничния календар. В семейна среда предаването на тази културна информация е спонтанно и непринудено, макар и често да е част от целенасочени семейни стратегии за въвеждане на децата в културни практики, характерни за България, за изграждане на знания и умения, свързани с български език и традиции. Много от тези практики са споделяни и протичащи паралелно в различните семейства и са индикатор за избора, който даденият семеен кръг е направил относно поддържането на този културен пласт в чужда среда. А тогава, когато въпросните знания и умения се поддържат също и на формално ниво, те са допълнително подсилени от съответните политики и практики от българските институции в чужбина, като училище, църква, културни асоциации и др.

Приятелски кръгове

Специално място в поддържането на културно наследство зад граница имат приятелските кръгове, които играят важна роля в установяването и адаптацията на българите в чужбина, както и в споделянето на модели за поддържането на носеното от мигрантите от родната страна културно наследство. Трайна тема в разказите на представителите от първата вълна мигранти след 1989 г. е тази за липсата на други българи, към които да се обърнат за съдействие, шокът от реалността в чуждата страна, за която не са имали почти никаква предварителна представа, помощта, която впоследствие самите те ще бъдат в позиция да оказват на други имигранти, и пр. В сравнение с тази първа вълна, следващите групи имигранти се оказват в по-благоприятна позиция – в много от страните и градовете в Европа и САЩ вече има установили се българи, някои от които приятели и роднини на новите емигранти. Налице е мрежа от първоначални контакти и информация за по-бързо навлизане в новата среда, за по-лесно намиране на работа, за по-плавна адаптация. Както често отбелязват респондентите, наличието на поне един българин готов да помогне в новата среда е от решаващо значение за настаняването в първите седмици след пристигането, за намирането на работа, както и за избора на дестинация в друг град или район, където да се установят. Обичайна е практиката за подслоняване на новопристигнали емигранти и техните семейства в домовете на други българи в дните след пристигането, а в някои случаи за седмици и дори

месеци след това. Новопристигналите в по-късните вълни от преселници са в още по-благоприятна позиция от предходниците си, доколкото те не само встъпват във вече изградена мрежа от приятели, роднини или изобщо сънародници, но често пъти предварително знаят добре за тази мрежа, осъществили са предварителни контакти и са направили съответни уговорки за престой и съдействие, което нерядко е помогнало да направят своя избор за оставане в чуждата страна още преди напускането на родината.

Приятелските кръгове имат важна роля и при вземането на окончателно решение да се остане трайно в съответната страна. Според много от респондентите в САЩ приемането на това, че ще останат за постоянно и че няма да се върнат в България, настъпва едва след няколко години на престой и то най-вече след създаването на българско дружество или присъединяване към клуб или група за поддържане на българските традиции. В поредица от разговори с наши сънародници в тази страна системно прозвучаваше, че именно създаването на такава асоциация и укрепването на връзките вътре в българската общност в съответния град или щат е имало решаващо значение за културната адаптация, за свикването с живота в чуждата страна и са приемането на факта, че емиграцията няма да бъде временна, а вероятно постоянна. Разбира се, не бива да се пропуска и това, че в хода на своето пребиваване в чужбина повечето от емигрантите преминават от първоначалното намерение за престой в рамките на няколко години до постепенното осъзнаване, че връщане и заживяване отново в България едва ли ще бъде възможно. Последното е диктувано от ред причини, а именно – установяването в даден град или щат, преминаването през разнообразен трудов опит докато се достигне до удовлетвореност от професионалните занимания и изграждане на кариера, създаването на семейство и отглеждането на деца, а така също и на внуци в новата среда, изграждането на приятелски кръг и опасността това да се изгуби при евентуално връщане в България.

Освен като важен фактор в решението за миграция или за трайно заселване в дадена страна приятелските кръгове от сънародници играят важна роля и в поддържането на културни традиции зад граница. В тези кръгове сънародниците говорят обикновено на своя роден език и макар да използват думи и фрази от езика в държавата, която обитават, те обикновено се придържат към използването на български език. Това създава езиков контекст на общуване, в който прозвучават познати думи и фрази, съхранява се усещането за живото функциониране на езика (а не просто като пасивна памет у различните индивиди), използват се разговорни и жаргонни фрази, правят се шеги, твори се с езика. В приятелските кръгове се обсъждат също различни стратегии за адаптация на мигрантите в новата среда и за поддържането на българската култура и традиции далеч от родината, дискутират се също семейни решения, свързани с езика на разговор в семейството, изпращането на детето в българско училище и пр. Вътре в кръга от приятели сънародници българите обменят идеи за създаването или развитието на различни

български институции в съответната държава и град (училище, църква, културен център и пр.), обсъждат проблеми, споделят информация за практики, станали им известни от други градове с българско население, синхронизират визиите си за това как по-успешно може да функционира и да се съхрани българската общност. Заедно с приятелския кръг от сънародници, българите често празнуват съвместно национални, училищни и религиозни празници, правят общностни събирания, разменят знания за различни традиции, кулинарни практики и пр.⁶⁴²

Разбира се, обсегът и числеността на приятелските кръгове от сънародници може да варира. В най-разгърнат вид, това може да са представителите на цялата общност български имигранти – срещащи се при повод в някои от българските институции или събиращи се епизодично в някои от българските заведения или места за срещи на българската общност (кафета, ресторанти, културни центрове и пр.). В по-тесен смисъл, това са кръгове, обхващащи приятелите, с които даден индивид и семейство поддържа по-тесни отношения и с които общува почти на всекидневно ниво. Несъмнено всеки имигрант общува в чужбина не само със свои сънародници (понякога почти и не познава такива в града, където живее), но също с местни граждани и с представители на други имигрантски групи. В рамките на това общуване споделя практики и традиции от родната си култура, като част от своето себе-представяне и политики на идентичност в новата среда. В повечето случаи, дори и когато общуването със сънародници може съзнателно да се избягва (което е чест рефрен сред много от българските имигранти в чужбина) повечето семейства и индивиди поддържат контакти с поне няколко свои сънародници и това също помага за поддържане на връзка с България и с българската култура.

Разгледани в по-широк план, много от приятелските кръгове са в основата на създаването на приятелски мрежи и клубове по интереси в чужбина, като последните могат да бъдат регистрирани и нерегистрирани. Освен приятелските събирания, за наслаждаване „по български, въпреки че сме в чужбина“⁶⁴³, в български заведения или на открито в дворовете на българи, притежаващи собствени имоти в страната приемник, съществуват също фен клубове на ЦСКА и Левски в Англия, Виена, Чикаго и др., както и (фейсбук) група на българите, любители на конния спорт във Виена „Сократес“, „БМВ-Тийм“ в Мюнхен към „БМВ Клуб България“ (Каменова 2017: 103-104). В градовете с по-многобройна българска общност българите се събират да играят футболни мачове, а по-активните създават и свои отбори: „Малко по малко събрахме българи, които си тренират футбол, и събрахме един футболен отбор. Даже има още много желаещи, разбрали, че има отбор, и те да участват“⁶⁴⁴. Същият този отбор към българската асоциация „Единство“ в Торевиеха заедно с

⁶⁴² Вж. специално посветените за тези празници глави в монографията.

⁶⁴³ АИФ I № 487, а.е. 25, интервю с Пламина Диманова, Живко и Слави, зап. Т. Матанова, 04.06.2015 г., Франкфурт на Майн, Германия.

⁶⁴⁴ Вж. ФНАИФ № 2825, а.е. 2, интервю с Мария Орлешкова, зап. В. Воскресенски, 30.10.2015 г. Торевиеха, Испания.

местната община организира приятелски мач, като сумата от билетите е дарена за българче в Испания, страдащо от детска церебрална парализа. Пример за регистриран, създаден от приятели в Чикаго и единствен извън България, е мото клубът „Хайдутѝ“ (2014). Членовете му споделят, че този клуб „на първо място е патриотичен и след това рокерски“, показващ „на българите в Америка, че подобен клуб може да бъде направен, за да сплоти българите и да им помогне“⁶⁴⁵. Те смятат, че помагат „на близо 300-та хиляди българи в Чикаго да не забравят българското. Децата, които растат там, да не забравят историята, нашите герои, да се гордеят, че са българи“⁶⁴⁶. Показателен за позицията на рокерите в този клуб е и фактът, че те даряват и средства за бюст-паметника на Васил Левски в Чикаго. Клубът приема Деня на Ботев за свой рожден ден, като по този повод организира всяка година пикник или събор.

Друг любопитен пример за клуб, опрян на приятелска основа, е неформално съществуващата, но доста активно действаща работилница за ръкоделие седянка „Здравец“, основана през 2013 г. от участнички в танцова група „Здравец“ в Хамбург⁶⁴⁷. Участничките в тази група са водени от желанието да възпроизведат български традиционни модели и техники от различни области на България, но също така да могат да включват в своето съвременно ежедневно (или официално) облекло български шевици и други ръкоделия с автентичен бод и цвят⁶⁴⁸. Интересен пример в това отношение е и „Работилничката на Дани“, провеждаща своите неформални срещи в Интернационалния форум на майките в Мюнхен, при която водещо е не разпространяването на културното наследство, а обмяната на „опит за майсторството на ръчно направените неща, да разменим рецепти за бабината питка, а защо не и да я опитаме, както и да завържем социални контакти и си споделяме неволите на ежедневието“ (Каменова 2017: 96).

В рамките на тези групи по интереси може да се наблюдава особено отчетливо протичането на процеса по предаване на българското културното наследство, на споделяне и усвояване на традиционни знания, практики и умения. При седянка „Здравец“ това личи и в проведените съвместно с д-р Любка Любенова (председател Национално сдружение „Работилница Седянка“), работилнички около 24 май: „в училището съм ходила със совалките, мартенички правихме и ме питат кога ще ходя пак, кога ще правим по-сложни неща. И сега в събота пак беше така, нямаше значение 1 клас или 11 клас, момче или момиче. Просто всички бяха в еуфория. Ние правим всичко безплатно. Децата не знаеха какво е гъдулка, тамбура. Те пипаха и гледаха с такъв трепет и вечерта всички си тръгваме и си казваме: „Ето

⁶⁴⁵ www.bg-voice.com/articles/view/hayduti_yahnaha_motorite/3633 (22.02.2017).

⁶⁴⁶ melnicata.com/index.php/category-blog/2015-01-12-13-51-25/2133-savremenniyat-haidutin-nikola-maslarski-za-motorite-balgarshtinata-i-nesebar (23.02.2017).

⁶⁴⁷ По-подробно вж. Матанова 2016б.

⁶⁴⁸ Вж. АИФ I № 487, а.е. I, интервю със София Рълева, зап. Вл. Пенчев и Т. Матанова, 11.06.2015 г., Хамбург, Германия.

го най-голямото и най-скъпото заплащане“... Това, което видях от работата ми с деца в чужбина... нали днешно време сме свикнали все да се оплакваме, че това и онова не се прави и младежите не се интересуват. Как да се интересуват от нещо, за което не знаят, че съществува. Има интерес. Моето мнение е, че отговорността е при нас възрастните, ние да им го покажем“⁶⁴⁹. В плана именно на популяризиране на наследството, седянката предоставя обилна информация на своята страница във фейсбук за български традиции и ръкоделие, за техники на плетене, за ръчно изработени продукти и пр.

Всичко това ясно очертава функцията на подобни неформални мрежи, опрени върху приятелски кръгове и групи по интереси – да стимулират интереса към носените от мигрантите български традиции, да съдействат за тяхното популяризиране сред българите зад граница, а и по принцип, осъществявайки също сътрудничество с други български институции в България и в чужбина. Изградени въз основата на общи интереси и хобита, тези кръгове свидетелстват също за способността да увличат нови и нови почитатели, които, потапяйки се в приятелската атмосфера и съвместните практики по поддържане на споделено наследство, да бъдат част от българската култура, макар и живеещи далеч от България. Отворени и радващи се на включването на нови членове, тези кръгове открояват една същностна функция на наследството, а именно – да събира хората и да изгражда мостове на приятелство между тях – функция, която притежава особено важно значение в условията на миграция.

Социални мрежи

С развитието на интернет комуникациите и разпространяването на по-традиционните медии и във виртуалното пространство се формират нови комуникационни среда и канали. Те съществуват само в рамките на онлайн пространството, тъй като са основани на непрекъснатата и свободна връзка между потребителите, ползващи различните интернет базирани средства за общуване и за предаване на съобщения, мнения и ценности на други потребители с подобни интереси. Това, което различава дигиталните медии от традиционните комуникационни средства и обстоятелства за установяване на контакти и изграждане на приятелства, е, че предлаганите в тях възможности за взаимодействие са по-многобройни и образуват един вид виртуална социална мрежовост.

Проведените изследвания на различните социални мрежи сред българи в чужбина показват, че според естеството си изследваните групи са „институционални“ или „неформални“. Първите групи (и страници) са такива на български и българо-местни дружества (в приемната страна), на български православни църковни общини и български училища, на български

⁶⁴⁹ АИФ I № 487, а.е. 1, интервю със София Рълева, зап. Вл. Пенчев и Т. Матанова, 11.06.2015 г., Хамбург, Германия.

хорове и танцови групи, на студенти и студентски сдружения, на български етнопредприемачески структури и пр. За разлика от тях неформалните групи, които най-често имат номинативното сходство: „Българи в ...“ (име на страната, областта или града), са създадени от дейни българи в чужбина с цел сплотяване на българската общност, улеснена комуникация и информационен обмен, взаимна подкрепа, забавление и организиране на съвместни прояви. Такива са напр. „Група за взаимопомощ на българите в Мюнхен“, „BG МАМА – UK, „Българи в Италия – гражданско движение за по-добра България“, „Весел Берлин“ и много други. Често във фейсбук групите се инициират срещи извън виртуалното пространство – на неделно кафе („Българи във Франкфурт и региона“), посещаване на български партита, концерти. Там биват популяризирани мероприятия по повод български празници, като например утвърдилото се Гергьовско хоро в Лондон и др., но също и предложения за запълване на свободното време в ежедневието, например чрез организиране на състезания по футбол, табла, белот и др. Организираните прояви укрепват и задълбочават връзките в мигрантската общност, преодолявайки послабата и повърхностна онлайн свързаност. Тоест те имат значителен принос за консолидирането на българите в съответната страна и поддържането на усещането за общност, обединена по място, време и общи интереси.

Според Арджун Ападурай родината съществува само във въображението на детериториализираните етнически групи (Appadurai 2003: 49). В този смисъл фейсбук групите дават възможност за създаване на своеобразно виртуално родно пространство като заместител на реалната, пространствено отдалечена родина, привеждайки в текст, образ или звук своите мисли и пожелания, свързани с България. То включва и спомените, навиците и съзнанието от миналото, „събуждани“ и намиращи образ в настоящето чрез публикуването им в интернет. Ясно се откроява и хранителната носталгия (Карамихова 2004: 193) на българските мигранти, формирали групите „Кухнята на мама в Берлин“⁶⁵⁰ и „Гостилницата“⁶⁵¹. Честването на празници също е аспект на родното пространство, тъй като всеки човек израства с традициите на своята родна страна и социално обкръжение, към което е бил „причислен“ вследствие на първичната социализация и инкултурация. В приемното общество често остава навикът за празнуване отпреди емиграцията.

Колкото по-спокоен е микроклиматът в приемната страна, толкова по-реалистична е възможността в групите на българските мигранти да бъдат обсъждани политическата ситуация в България, теми за родното, за български културни и спортни постижения (вж. Матанова, Борисова 2014: 45). В такава

⁶⁵⁰ В групата „Кухнята на мама в Берлин“, администраторът кани „всеки почитател на кулинарията – професионалист или любител, да сподели вкусоите от кухнята на мама“ – web.facebook.com/groups/216582145106701/about (20.06.2016).

⁶⁵¹ Водеща идея в „Гостилницата“ е всеки да сподели своите изпитани рецепти на любими ястия, салати или десерти, останали незабравени от детството, или други, открити в интернет – web.facebook.com/groups/237914469680562/?fref=ts (20.06.2016).

среда са споделяни проза и поезия на български автори, често с патриотическа насоченост. Срещат се и публикувани вицове от типа „американецът, французинът и Бай Ганьо“, които, освен като закачка, функционират и като етнически стереотипи, маркиращи „своя“ и „другия“. Музикалните клипове, публикувани в мигрантските онлайн групи, обикновено излъчват фолклорна или поп музика, но и възприеманите като емблеми на българщината изпълнения „Пътнико свиден, пътнито млад“, „Моя страна, моя България“, Химна на св.св. Кирил и Методий и пр.

Друга категория съобщения, представяща моменти от общностния живот на българските мигранти, включва публикации и снимки на български институции – посолство, училище, българска православна църковна община, фолклорна формация, медии, ресторанти и др., представени чрез страниците им в социалната мрежа – визуализирайки и популяризирайки по този начин тези български топоси и тяхната дейност в съответната страна. Трета група съобщения обхващат публикации, свързани с реализирането на взаимопомощ, изразена както чрез търсенето на подкрепата на „по-опитните“ български мигранти в намирането на работа, квартира, транспорт до България, така и чрез готовността за съдействие при попълването на документи в страната приемник, подновяването на български документи в чужбина, намирането на български специалисти в различни професии⁶⁵².

Общо взето, интернет пространството е благоприятно за писмена комуникация на български език и същевременно допринася за интензивното поддържане на контакта с България и родното, поради възможността за бърз достъп до близките в родината, както и до търсена информация в публикуваните там статии, снимки, видео, музика и пр. Фейсбук групите изграждат виртуален български уют чрез възможността за публикуване на изображения на български национални символи (флаг, герб, „национална“ носия, кирилица, национални герои, карта на България, български ястия), на български културни и природни забележителности и поздравления за български празници. Така „усещането за българска общност размива разстоянията и политическите граници, създавайки виртуална България в приемната страна“ (Матанова, Борисова 2014: 48). С други думи, фейсбук групите, а и като цяло онлайн социалните мрежи на българските мигранти потвърждават значимостта на виртуалното общуване за създаването на българско виртуално пространство и за консолидирането и поддържането на българската общност зад граница.

Спортни клубове

В тясна връзка и до голяма степен резултат от сформирани приятелски

⁶⁵² Тази практическа насоченост и принципът на социална солидарност между мигрантите изпъква особено ясно в рубриките и публикациите на различните уебсайтове, посветени на общностите на българите в чужбина. Вж. напр. форума на Обществото на българите в чужбина „Заедно“: zaedno.eu/forums/index.php?sid=83dcdd6ac109fbbefac2116439b0262a (20.06.2016).

мрежи са и различните спортни клубове сред българските общности в чужбина. Според президента на ФК „Плиска“ в Лион, Франция, Иван Григоров формирането на спортен отбор в чужбина дава възможност на мигрантите не само да спортуват, „но и да се поддържат, подкрепят, помагат и събират по празници, и по този начин да помнят и пазят българските си корени“⁶⁵³, т.е. той има и консолидационен принос, тъй като сплотява част от българската общност в дадено населено място или регион. За ФК „Плиска“ той споделя, че това не „е просто футболен клуб, а един колектив, обединяващ българите не само по спортни мероприятия, но и по празници“⁶⁵⁴.

Най-често срещани и най-разпространени в различните страни с българско емигрантско население са футболните отбори. В сравнение с тях е открита информация във фейсбук само за един волейболен колектив, „Волейболна група на Абърдийн“. От една страна, това може да се дължи на лесната организация за провеждането на футболна среща, дори и на поляна (другите спортове изискват повече атрибути и приспособления). От друга страна, това е най-разпространеният спорт сред българите, които независимо от възрастта им ритат в почивните дни, за да разнообразят ежедневието. От трета страна, футболният отбор има отношение към културно-историческото наследство, ако се приеме, че „българските футболни отбори в чужбина възникват поради необходимостта от заявяване в приемната среда на българско футболно лице“ (Борисова 2015: 5).

Самите отбори, независимо от спортната сфера, почти винаги възникват в резултат на приятелства, някои от тях – като част от други български сдружения, а други – самостоятелно. Към втория тип принадлежат формираните като неправителствени организации от български емигранти в САЩ (в градовете с помногобройно българско население като Чикаго и др.) български футболни отбори. Само в Чикаго българите от различни възрастови групи членуват в няколко отбора – „Миньор“ (2010), „Левски“ (2014), „Ботев Чикаго“ (2009), (най-старият) „Балкан“ (2001), „България“ [„Славия“] (2011 [2003]), „Бодрост“ (2009), „София БГ“ (2015) – и се изявяват „с класирания в най-силната полупрофесионална лига на САЩ“ (Борисова 2015: 5).

В Западна Европа български отбори са сформирани по-рядко. Едни от първите отбори в Германия са футболният едноименен отбор към Българо-германското студентско сдружение „Хъшове“, създаден през 2000 г. в Берлин, и този към Клуба на българските жени и българските семейства в Хамбург, съществуващ от 2005 г.⁶⁵⁵ И двата са създадени към други организации – първият е част от българските студентски отбори, формирани като дейности към регистрираните в по-големи университетски градове на Германия студентски организации, а

⁶⁵³ „Българските лъвовве – историята на ФК „Плиска“. – *Знаме*, 2014, 1, с. 8.

⁶⁵⁴ Пак там, с. 9.

⁶⁵⁵ zaedno.de/article4592.html?menu1=# (20.06.2016).

вторият принадлежи към единствената българска обществена клубна организация за българска култура, спорт и екология („Bulgarischer Frauen- und Familien-Club Hamburg“) в Хамбург.

На своята страница членовете на „Балкан Сен-Жермен“ в Париж споделят как възниква техният отбор през 2011 г.: „в мразовития съботен следобед, трима стари приятели са се събрали в задимен парижки бар. Между две халби бира те си спомнят отминалите славни времена...“⁶⁵⁶ и решават да възобновят футболните си занимания и да участват в различни български и френски турнири⁶⁵⁷. Това, че футболните отбори се образуват най-често покрай приятелски кръгове показват наименованията на някои от тях като ФК „Мъдрево 2015“⁶⁵⁸ от Хага, ФК „Абърдийн Црънча“⁶⁵⁹ в Абърдийн, ФК „Спартак Варна Бремен“⁶⁶⁰, а повечето членове на „Пирин“ от Вормс/Манхайм се познават още като футболисти на „Пирин“ (Благоевград) в България⁶⁶¹. ФК „Майнц Юнайтед“ (2008) е обединеният отбор на българските студенти в Майнц, като е участвал и с имената „Варвари Висбаден“ и „Дрим Тийм Райн Майн“ в провежданите футболни турнири в Германия. Във ФК „Марек Италия“ (2011) в Милано всички футболисти са български работници от Дупница⁶⁶². Различен пример е „The Bulgarian Football Team in Brussels“ или „Лъвчетата в Брюксел“ (2006), който включва български еврочиновници, дипломати и експерти (работещи към НАТО, Съвета на Европа, Европейската комисия, Европейския парламент и посолството), но и студенти и ресторантьори, които участват в Брюкселската Евролига („BXL Euroleague“)⁶⁶³.

Независимо от начина им на създаване, всички се срещат не само заради развлечението, за да спортуват при хубаво време в почивните дни, но и за да взимат участие в провежданите футболни първенства в различни части на техните страни на пребиваване. Българските студентски отбори участват в първенства, провеждани както от местната общност, така и от местните български мигранти. Така например, отборът на студентското сдружение „Бай Ганьо“ в Манхайм взема участие в немска студентска лига, а футболният отбор „Хъшове“ играе в лигата на техническия университет в немската столица: „Само нашият отбор е по-

⁶⁵⁶ balkansaintgermain.com/parvistapki (20.06.2016).

⁶⁵⁷ Вж. и фейсбук страница на отбора www.facebook.com/BalkanSaintGermain (20.06.2016).

⁶⁵⁸ FC Madrevo 2015 (Hara) – www.facebook.com/FC-Madrevo-2015-1535730726719585 (20.02.2017).

⁶⁵⁹ www.facebook.com/ФК-Абърдийн-Црънча-167379039960847 (20.06.2016).

⁶⁶⁰ www.facebook.com/BGCup/photos/pcb.970014619762475/970014493095821/?type=3&theater (20.02.2017).

⁶⁶¹ Вж. www.bgcup.com/bg-cup-archiv (20.02.2017).

⁶⁶² Вж. www.facebook.com/FC-Marek-Italia-100980056661939; zadupnitsa.com/italianski-vestnitsisipat-superlativi-za-marek-segrate-ot-kluba-dariha-ekipi-na-otbora-v-resilovo (20.02.2017).

⁶⁶³ bg-brussels.yolasite.com/news-and-history.php. Вж. и фейсбук страница Bulgarian Football Team-Brussels League: www.facebook.com/Bulgarian-Football-Team-Brussels-League-154107741284199 (20.02.2017).

етнически, другите са съвсем нормални отбори. Има отбор на Камерун, отбор на Мексико, но такива са по-скоро изключение. Другите са германци студенти, които се събират в университета, независимо от специалността⁶⁶⁴. Пример от Южна Европа е българският отбор във Валядоид FC „Bulgaros – Leones“, който участва във футболни турнири на Испания⁶⁶⁵.

Първият футболен турнир за българи в чужбина, инициран от студенти – първоначално именуван „BG TURNIER“, впоследствие BG CUP – се провежда за първи път през 2007 г.⁶⁶⁶ в гр. Бон с 16 отбора от 16 града в Германия. С течение на годините се включват отбори от Италия, Франция, Белгия, Холандия, Испания и Великобритания. За доброто настроение на публиката се организира и българска скара (приготвена от организаторите или български ресторант наблизо), забавна музикална програма, понякога участие взимат и български танцови групи („Българска роза“ от Кобленц през 2009 и 2010 г.⁶⁶⁷, „Бояна“ от Саарбрюкен и „Луди млади“ от Кьолн през 2010 г.), като турнирът завършва традиционно с разпускане I-Love-BG Party (Златен век 2009: 7). Във Франция за първи път се организира футболен турнир през 2012 г. – „AssoBG Cup“, от българската студентска асоциация в Париж, в която участват „осем отбора с български студенти и техни приятели от различни градове във Франция“⁶⁶⁸. Футболни турнири се състоят и в рамките на български дни, организирани около почивни дни или национални празници. Пример за това е провежданият от 2007 г. през месец май „БГ Фест“ в Карлсруе, в който освен вечерен грил и парти се провеждат футболен турнир – получил с течение на времето и името „БГ Спирит/BG Spirit Cup“⁶⁶⁹.

Освен футболни българите в чужбина организират за себе си и други турнири. В Германия „Хъшове“ от Берлин провеждат през 2015 г. Великденски турнир по настолни игри (включващи шах, белот, табла, джага)⁶⁷⁰. Други студентски сдружения като „Будители“ в Кьолн и Бон и академичното дружество в Карлсруе провеждат турнири по шах и белот⁶⁷¹, „Златен Век“ от Нюрнберг – по боулинг⁶⁷². Заслужаващ споменаване е спортният турнир, провеждан в Детройт, САЩ, от

⁶⁶⁴ АИФ I № 487, а.е. 27, интервю със Смилен Хаджикостов, зап. Вл. Пенчев и Т. Матанова, 13.06.2015 г., Берлин, Германия.

⁶⁶⁵ www.novaduma.com/00092826-Голям-успех-на-български-футболисти-във-Валядоид.html и www.facebook.com/1534317650162179/photos/a.1542049672722310.1073741832.1534317650162179/1610178665909410/?type=3&theater (20.02.2017).

⁶⁶⁶ „BG TURNIER. Първият футболен турнир за българи в чужбина“. – *Златен век*, 2009, 2, с. 7.

⁶⁶⁷ Завърши 3-ти BG TURNIER 2009 Mainz. – *Златен век*, 2009, 3, с. 6.

⁶⁶⁸ assobg.org/bg/assobg-cup (20.02.2017).

⁶⁶⁹ www.facebook.com/groups/301229765100 (посетени на 20.02.2017).

⁶⁷⁰ Вж. АИФ I № 487, а.е. 27, интервю със Смилен Хаджикостов, зап. Вл. Пенчев и Т. Матанова, 13.06.2015 г., Берлин, Германия.

⁶⁷¹ www.bg-verein.de; www.facebook.com/klub.buditeli (20.02.2017).

⁶⁷² Вж. Спорт. – *Златен век*, 2009, 1, с. 4-5.

2013 г. в чест на загинали през същата година в рамките на шест месеца български гимнастици (Деян Колев и Петър Георгиев), допринесли значително за развитието на спортната гимнастика в щата Мичиган и известността на българските таланти там. През различните години той включва турнири по футбол, тенис, баскетбол, волейбол, белот и народна топка, а децата на гимнастиците от Мичиган показват своите умения на публиката. Събитието е озвучено с българска музика, а отскоро и с изпълнения на танцова група „Извор“ от Детройт⁶⁷³.

Етническо предприемачество

Етнопредприемачеството (или „етнобизнес“) е понятие, с което като цяло се назовава икономическата дейност на представители на определена етническа общност в другоетническа среда, чиято същност е обичайното предприемачество, но съвместено с финансова подкрепа за различни и разнообразни инициативи на общността⁶⁷⁴. Според някои автори етническото предприемачество се развива като форма на социално-икономическа адаптация, при която мигрантите, попадайки в другоетническа среда, мобилизират своите вътрешни ресурси и опитвайки се да оцелеят, започват собствен бизнес (Рязанцев 2000: 73). Тоест когато мигрантите не могат да намерят работа в предприятия на приемното общество (например поради недостатъчни езикови знания или непризнати професионални квалификации), се ориентират към създаването на собствена фирма или търговско дружество на основата на личен социален, финансов, професионален или друг капитал.

Отваряйки свой етнически ресторант, магазин, салон за красота и пр., мигрантите се превръщат в етнически предприемачи (*ethnic entrepreneurs*) или предприемчиви мигранти (*entrepreneurial migrants*), чието развитие се определя както от външни (по отношение на приемното общество спрямо мигрантите), така и от вътрешни фактори (напр. специфичните прояви на предприемаческата активност на мигранта и характера на неговата социално-икономическа интеграция) (Рязанцев 2000: 75). Етнопредприемачеството представлява положителен и продуктивен метод за адаптиране на мигрантите в другоетническата среда, който позволява повишаване на социалния им статус и на имотното им състояние (вж. Waldinger, Aldrich, Ward 1990), а самата етническа фирма се поддържа като социална структура от социалните мрежи на собственици и клиенти, в които се извършват икономическите транзакции, и когато всички участници са с еднакъв етнически произход, взаимодействието се оказва от изключителна важност за изграждането и консолидирането на мигрантската общност в съответното населено място (град, квартал).

Като форми на етническо предприемачество кафенетата, ресторантите, баровете, сладкарниците и други заведения за обществено хранене, чрез различните

⁶⁷³ www.facebook.com/BG-Detroit-Sports-726840787421999 (20.02.2017).

⁶⁷⁴ Вж. в тази връзка и Matanova, Penchev 2017.

си етнически елементи (кухня, интериор и др.) „представят разпространени и значими знаци в процеса на поддържане и представяне на символичната, „въображаемата“ етничност“ (Дятлова 2015: 174) и на културното наследство на мигрантите в градското пространство на местното общество. Същевременно, те функционират и като притегателни центрове, позволяващи да бъдат „открити“ мигрантските общности и „разбрани техните механизми за формиране и функциониране, да се изучи вътрешната им структура“ (Варшавер, Рочева 2013). Голяма част от тези етнически заведения поддържат и собствена интернет или фейсбук страница, на която се открива прагматична информация (контакти, месторазположение, меню и др.), кратки популярни текстове за съответната кухня и кулинарни традиции, както и фотоснимки и кратки видеоклипове, разказващи за заведението и минали събития в него.

Добър пример в това отношение са българските ресторанти и кафета в Чикаго – „Селект“, „Мираж“, „Балканика“, „Авеню БГ“, „Механата“, „Български орел“, „Ескейп“, както и ресторантите към двете български православни църкви. Всички те са места за срещи и социални контакти за българската общност (вж. Krasteva-Vlagueva 2009), където се провеждат празненства и неформални събирания със сънародниците, и по този начин действат като консолидационни форми за общността. Повечето ресторанти участват активно в организирането на дейности и празненства (включително и около официални празници) на българската общност, като някои от тях предлагат богата културна програма (напр. изпълнения на традиционна българска музика и концертни изпълнения на певци от България).

Стремейки се да привлекат български клиенти, повечето български ресторанти имат национални символи и украса в интериора, но и по витрините. Имената на някои от заведенията за хранене също имат значение като своеобразна емблема на България. Въпреки че някои собственици запазват предишното име на ресторанта, други често му дават ново име, включващо града или района, от който произхождат – София, Пловдив, Варна, Бургас, Несебър, Рила, Тракия и пр. Използват се също имена с религиозен, митологичен или исторически характер, като св. Георги, св. Никола, тракийци, Сердика, Кубрат, Тангра и др. В САЩ имената на българските ресторанти (за разлика от тези в Германия) рядко имат българска дума, а само понякога „BG“ или име на географско място в България, като Родоп, Сердика, Магура и пр. Създаването на български ресторанти очевидно допринася за идентификацията и себепрезентацията в чужда етническа среда, но и за съхраняването и популяризирането на българското културно наследство, например чрез празнуването на обществени и семейни празници: в българския ресторант „Магура“ в Лас Вегас по повод 1 март жена, облечена като Баба Марта, раздава мартеници на посетителите, а в градината на ресторант „Механата“ окичват дърво с мартеници (вж. Matanova 2015: 242). Съществуват и кафета и ресторанти с разположени в тях етажерки с български книги, които клиентите могат да взимат

и четат⁶⁷⁵.

Сходна е ситуацията с българските магазини и ресторанти в Германия. Към 15 юни 2015 г. в Германия има 27 ресторанта, както и три кафенета, предлагащи българска храна (вж. Матанова 2018). Например „София Бар“ организира български празненства и партита, а понякога двудневни купони. Собственикът на заведението споделя: „Всяка Нова година тук идват българи. Поставям голям телевизор и пускам българска музика... Миналата неделя на българското парти в края на май присъстваха около 100 човека. То беше организирано от асоциация на българските студенти. Една от двете български фолклорни танцови групи в Берлин дойде също и ние всички танцувахме хора“⁶⁷⁶. В „Българан“ се празнуват не само национални празници, но също сватби и рождени дни⁶⁷⁷. В български ресторанти в други градове в Германия собствениците организират поне веднъж годишно български вечери, които се считат „за традиция и се приемат добре от гостите“⁶⁷⁸ (ресторант „Ваня“, Льокниц). Закусвалнята „Слънце“ в Асамщадт организира българска седмица всяка година⁶⁷⁹. Отличен пример за отбелязването на български събития е вече закритото кафене „Тракия“ в Хамбург, което винаги е било посещавано от българи по различни поводи: български жени от формация „Здравец“ в Хамбург – за да обменят опит в различни български традиционни домашни дейности⁶⁸⁰; организиран е Български пролетен бал с конкурс за „най-красивата българка в Хамбург“ и съревнования за български хумор, музика и танци.

Интересен пример в Берлин е българска баничарница „Пловдив BG“, която в по-късен момент се превръща и в гостилница. Там, освен любимите на много българи различни видове баници и кифли, като обедно меню се предлагат и шкембе чорба, боб по селски, сърми, мусака, таратор, шопска салата и др. или, както те самите заявяват, „ние работим само с истински български продукти и гарантираме за нашето качество. При нас може да опитате истинския вкус на топла българска баничка, кифла, боза и на закуските от вашето детство“⁶⁸¹. Друг тип многостранност, пак в Берлин, се открива в българския ресторант „Средната точка на земята“, който предоставя едно от своите пространства за провеждането на вечери и уроци по танци, включително и български народни. Също така на 17 април 2015 г. е организиран „Славянски базар“, включващ изпълнения на украински и руски

⁶⁷⁵ Повече за тези заведения вж. в частта, посветена на книгата, библиотеките и книжарниците, в настоящата монография.

⁶⁷⁶ АИФ I № 487, а.е. 6, интервю със Захари Иванов, зап. Вл. Пенчев и Т. Матанова, 13.06.2015 г., Берлин, Германия.

⁶⁷⁷ balkan.de (20.02.2017).

⁶⁷⁸ www.restaurant-wanja.de (20.02.2017).

⁶⁷⁹ www.land-gasthaus-sonne.de/index.shtm (20.02.2017).

⁶⁸⁰ АИФ I № 487, а.е. 1, интервю със София Рълева, зап. Вл. Пенчев и Т. Матанова, 11.06.2015 г., Хамбург, Германия.

⁶⁸¹ www.bgzakuska.de (20.02.2017).

песни от ансамбъл „Горицвит“ и българска кухня. Освен това, към ресторанта функционира и магазин, от който всеки може да си закупи и оригинално българско краве или овче сирене, кашкавал, вина, лютеница, къпоолу, люти чушлета и други зеленчукови консерви, български подправки и шарена сол и характерните за България конфитюри от рози, зелени орехи, зелени смокини, бели череши и др.⁶⁸² Съвсем друго приложение се наблюдава в наетия от българско семейство ресторант с хотелска част „Валдлуст“ (*Waldlust*) в малкия баварски град Фюрт, където за един от проведените през изминалите години избори в една от залите по инициатива на самите наематели се отваря избирателна секция за българите в областта Нюрнберг.

В някои български ресторанти се провеждат най-малко веднъж годишно български вечери, в други заведения – български седмици, в трети се честват лични празници – сватби, рождени дни и пр. В такива дни освен българската храна звучи и българска народна или друг тип музика и са изпълнявани български хора и песни. Ресторантите и кафенетата не само свързват сънародниците ни кулинарно с България, удовлетворявайки тяхната хранителна носталгия, но им дават също възможност да са в българска среда със семейства и стари и нови приятели от родината. Това е особено важно за младото поколение и най-вече за децата, родени в смесени бракове, защото в такава среда те могат всекидневно да общуват с българи на български език и да поддържат българската си идентичност. По този начин те функционират като социален топос, „сложно социално явление и важна институция“, място за развиване на социални отношения и дейности, където „сервираните ястия, интериорът и отношенията между персонал и клиенти следва определени правила“ (Касабова 2008: 34). Чрез срещаните картини от България, бурета за вино, български знамена, шевици и носии, български гювечета, каручки и пр. заведенията се превръщат в „туристически, но също и имигрантски места на носталгия“ (Möhrling 2012: 258), които символно заместват отдалечената родина (Roth 2001: 569).

Отделен тип етнично предприемачество представляват етническите магазини, които предлагат етнически маркирани, предимно хранителни продукти, важни за членовете на самите мигрантски общности, представляващи и най-голям процент от клиентите (като понякога такива са и представители на географски или етнически близки общности, консумиращи сходни продукти). Подобно на етническите ресторанти, етническите магазини са пространства, в които се откриват различни етнокултурни елементи като текстове, снимки, стоки, но също и аромати и звуци. В допълнение те функционират и като социално-икономическа мрежа, в която се обменя важна и полезна информация, организират се и се провеждат формални и неформални срещи, водят се разговори за семейството, общността, съседството, родината и т.н. (Lauser 1997).

⁶⁸² www.restaurant-mittelpunkt.de (20.02.2017).

Семейство Николови, собствениците на магазин „Serdika“ в Манхайм, Германия, споделят през 2015 г., че много българи идват при тях, за да закупят различни български месни продукти, български алкохол, лютеница и сладкиши, а също и слънчогледови семки и вафли. Те споменават и за проблеми, които са имали с превода на български етикети в Германия, тъй като никоя от българските стоки, внесени от България, не са с етикети на немски език⁶⁸³.

По открита информация в интернет към 2015 г. функционират около двадесет български магазина, отворени в повечето градове в Германия, които или внасят директно от България, или се зареждат през онлайн магазина „Malincho.de“. През август 2015 г. в Мюнхен отваря „Да хапна“ – верига от складове за български храни и напитки на едро и дребно. Всеки български магазин предлага български колбаси, млечни продукти, алкохолни и безалкохолни напитки, вафли, шоколадови пасти, чайове, пшеничени пръчици „Зайо Байо“, както и перилни препарати. Освен „Малинчо“ в Германия успешно се развиват и други онлайн „филиали“ на функциониращите марки⁶⁸⁴.

В САЩ след появата на веригата „Malincho International“ през 2001, магазини „Малинчо“ са открити в Чикаго, Атланта и Ег Харбър (Ню Джърси). Те имат почти 15 отдела с продукти от 51 марки (повечето от тях български, но също турски, гръцки, немски и пр.), като продуктите включват сирена, меса, лютеници, зърнени храни, закуски, бонбони и сладкиши, подправки, плодови сладка и мед, сокове и българска вода, кафе и чай, замразена храна и дори препарати за почистване, козметика, боя за великденски яйца, съдове за готвене и др. Всичко това свидетелства за голямо разнообразие и избор от български продукти и предлага на клиентите „усещане за дома“. Другата голяма верига магазини в САЩ – „Serdika BG“ – се държи от семейство и има значението на семеен бизнес. От 2011 г. предлага вносни български и балкански продукти в САЩ, като „българско сирене, билков чай, подправки, готови за изпичане баници, лютеници, сладки, сувенири и повече от 300 други артикула и дори собствена „линия балкански пушени и обработени меса, произведени и сертифицирани в САЩ“⁶⁸⁵. Друга компания, която внася и произвежда българска храна от 2005 г., е „Hebros Foods“. От една страна, тя предлага голямо разнообразие от вносни продукти като кафе, билков чай, безалкохолни напитки, подправки, зеленчукови и плодови продукти за мазане, шоколад, закуски, изворна вода и пр. От друга страна, тя произвежда българско саламурено сирене и сушени меса, следвайки семейни рецепти⁶⁸⁶.

⁶⁸³ АИФ I № 487, а.е. 18, интервю със сем. Николови, зап. Т. Матанова, 02.06.2015 г., Манхайм, Германия.

⁶⁸⁴ Вж. напр. bulgariashop.de, mainzbgshop.com, онлайн-продавницата към разположения в Хамбург с три филиала магазин „Българска храна/Bulgarische Kost“ и др.

⁶⁸⁵ www.seridikabg.com/about_us (30.07.2015).

⁶⁸⁶ www.herbosfoods.com (30.07.2015).

Макар по принцип българските магазини да са най-често тип „супермаркет“, т.е. да предлагат всевъзможни български стоки, включително алкохол, има и такива, които са специализирани, като най-често срещани са винотеките, предлагащи на съответната публика български вина. В тях визуализацията на българското е чрез витрините, окичени с бутилки качествено вино, а понякога и с постери, разкриващи красотите на България⁶⁸⁷. По-важно за консолидацията на българите обаче е, че собствениците на подобни магазини са между най-щедрите спомоществователи на българската празничност сред различните наши общности в чужбина. Напоследък се забелязва развитие и при още един тип специализирани магазини – тези за българска козметика. Макар на практика подобни продукти, като се започне от кремове за ръце и се стигне до розово масло, да се предлагат почти във всеки български магазин, този тип бизнес показва, че в чужбина има търсене и пазар и за тези стоки.

Друг тип етнопредприемачество са т.нар. етническите хотели, представляващи сгради за гости и туристи, чиято концепция е основана върху етнически принципи с ярко изразена символика или по-точно етническото наименование, характерната архитектура и обзавеждане, често наличието и на хранително заведение със съответстващо на гастрономическите етнически традиции меню, специалната униформа или носия на обслужващия персонал, наличието на етнически развлечения за гостите. С други думи, неговата същност се състои в това да представи (поне част от) традициите, историята и характеристиките на съответния етнос, които да предоставят възможност на посетителя да се потопи в съответния етнически „свят“, заедно с неговите визуални, музикални и хранително-вкусови особености. Същевременно, както и в анализираните по-горе предприемачески структури, и тук при клиентите се повтаря откритият вече модел – за успешното развитие на този вид бизнес своя роля имат и местните, и мигрантите.

В Източна Германия, където българите живеят още от годините на социализма, през 2017 г. функционират над 10 хотела и къщи за гости, като към повечето от тях работят ресторанти с българска (и немска) кухня. Такива са „Кубрат“ и „Варна“ в Берлин, българо-гръцкият хотел-таверна „Костас“ в гр. Хоф (окр. Нюрнберг)⁶⁸⁸. Освен тях в западноевропейските страни се срещат и хостели, апартаменти и къщи за гости, като например „Park Apartments Wien и CasaVienna“ (апартаменти за гости) във Виена със собственици българи, „Bambi“ в Елмау, както и „Color Dream Rooms Homestay“ около Цюрих. Обединяващо българските хотелиери в чужбина е

⁶⁸⁷ Сайтове на български винотеки в Австрия: SMD Trade Company LTD – supr.com/smd-trade-austria, web.facebook.com/SMD-Trade-Austria-634003830032743, Vinoto – web.facebook.com/pg/vinoto.at/?_rdc=1&_rdr; на онлайн-магазини за български вина в Германия: България-Вина – www.bulgarien-weine.de; Български вина/Bulgarischer Wein – www.bulgarischer-wein.de; и в Швейцария: BVino – bvino.ch (30.07.2015).

⁶⁸⁸ www.hotel-taverna-kosta.de (18.04.2017).

фактът, че те предоставят при случай помещения за инициативите на българските общностни институции, свързани със съхраняването на културното наследство.

И накрая е редно да се обърне внимание и на българските туристически фирми в чужбина. Тяхната цел, като цяло, е т.нар. „аутгоинг туризъм“, т.е. изпращане на местни туристи за България, и затова от гледна точка на емблематизациите на българското техните офиси са доста впечатляващи. От една страна, елементи на културното наследство на дадена дестинация са част от туристическата културна програма и атракции, предлагани на клиентите от съответната туристическа фирма. От друга страна, в повечето офиси на подобни агенции са изложени на щандове и витрини или се продават сувенири, хранителни и други етнически стоки от страната на произход. В „Пирин Райзен“ в Мюнхен, при закупуването на билети до България и други дестинации българинът може да се сдобие и с „лутеница, вафли, консерви и ракия“ (Krasteva-Blagoeva 2009: 258) или да си купи актуален брой от българската преса (Каменова 2017: 181), а в своето помещение туристическата агенция „Е.К. Райзебюро“ във Виена предлага огромно разнообразие от български продукти – от пътни карти на български градове, българска керамика, магнити от цяла България и други сувенири до бижута, картини, цветя, вестници, сурвакници, книги на български, дискове с музика и филми от и за България, хранителни продукти и пр., включително и билети за български концерти и театрални постановки в града⁶⁸⁹.

Като обобщение е необходимо да се подчертае ролята на българското етнопредприемачество в чужбина по отношение на културното наследство. Мигрантите често „избират“ за първоначално местожителство домовете на близки роднини или приятели, а за месторабота – съответната етническа бизнес структура, защото в такава среда „етничността“ може най-лесно да се използва като личностен капитал и като ресурс за справяне с дискриминация или фобии относно приемното общество. Основавайки се на теориите за типологията на етническите общности в другоетническа среда (Пенчев 2017: 27-36) и за икономическите стратегии на мигрантите (Portes 1982) следва, че големи групи от тях работят в икономически структури, създадени от други мигранти. В този смисъл, кварталите, в които се заселват повече мигранти и се отварят български училища, хранителни заведения, магазини, салони за красота и други подобни, могат да бъдат разглеждани като пространствено обособени етнически анклавни⁶⁹⁰. В подобни етнически анклавни ролята на българското етнопредприемачество за съхраняване на българското културно наследство е най-ясно видима, тъй като почти навсякъде, където има българско мигрантско присъствие, етнопредприемачеството е доста активен участник в съхраняването на културните традиции. Същевременно, поддържането на българската празничност в миграция допринася до известна степен и за

⁶⁸⁹ Вж. web.facebook.com/EKReiseb%C3%BCro-1562327507334712 (18.04.2017).

⁶⁹⁰ Сред българските мигранти такъв пример са кварталите Нойкьолен в Берлин, Вилхелмсбург в Хамбург, Баркинг в Лондон и др.

развитието на етническия бизнес сред мигрантите, тъй като често в градове с по-многобройно българско присъствие се организират чествания на Великден, Гергьовден, 3 март, 24 май и другите национални и традиционни празници, на които почти задължително присъстват български хранителни продукти и напитки, предлагани от разположен в региона български магазин или ресторант.

В заключение трябва да се каже, че разгледаните примери ясно показват значението, което социални групи и неформални кръгове имат в процеса на поддържане на културна памет и идентичност сред общностите зад граница. Имащи различни характеристики и функции, всички те – семейството, приятелските кръгове, социалните мрежи, спортните клубове и инициативите за етнопредприемачество – открояват специалното място, което свързаното с България културно наследство има в изграждането на социални контакти между сънародниците, в обсъждането на стъпки и стратегии за опазване на културната идентичност в чужда среда, в процесите на консолидация и институционализация сред българските общности в чужбина. Без да изчерпват другите социални контакти и мрежи, в които мигрантите встъпват и участват на всекидневно ниво (и най-вече тези с представители на местната общност в съответната страна), наличието на всички тези групи от български мигранти свидетелства също и за това, че контактите със сънародниците в чужбина много често са всъщност контакти със съмишленици, с лица, споделящи сходна социална ситуация на живот в имиграция и водени от сходни намерения и трудности по съхраняване на своята културната идентичност. Независимо от различните си биографии и жизнени стратегии, много от тези сънародници споделят и сходни търсения в изявяване на пластовете културно наследство, които са пренесли със себе си в чуждата среда. Поради това, всяка от разгледаните форми е сред множеството различни възможности, които мигрантите намират и използват за постигане на търсената културна изява.

ГЛАВА ТРЕТА

ПРАЗНИЧНОСТ В МИГРАЦИЯ

НАЦИОНАЛНИ И ОФИЦИАЛНИ ПРАЗНИЦИ НА МИГРАНТИТЕ

Лина Гергова, Николай Вуков

Съвременният публичен календар съчетава елементи от различен социо-културен характер като национални годишнини (освобождение, независимост), ключови религиозни празници (Великден, Коледа и пр.), дати, свързани с международно възприети ценности (като Деня на труда, Деня на жената, Деня на детето и др.), както и дни, които отправят послания в полето на националното (в много страни се отбелязват дни на езика, на знамето, на националната култура, на светец, считан за национален покровител, а за България като такива можем да отчетем 24 май и 1 ноември⁶⁹¹). Този календар, специфичен за всяко конкретно общество, се характеризира със сложна вътрешна йерархичност и специфична динамичност (срв. Etzioni 2004: 6). Неговото утвърждаване бива реализирано чрез комплекс от механизми, въвличащ всички функции и институции на националната държава – власти, образование, медии, публична ритуалност, трудов календар и пр. В миграция – поради отсъствието на редица елементи от тази мрежа – календарът се развива в съответствие с условията и нуждите на диаспората. Проучванията ни показват, че в изследваните страни се наблюдават сходни **тенденции в „преработването“ на календара** като цяло и на отделни празници, като едни отпадат напълно, други относително се запазват, а при трети се откроява повишено значение.

Ритуалът, празникът и празничният календар както в националната държава, така и в миграция имат амбивалентната природа едновременно на **консолидационен модел** за общността, който има ключова роля за нейното структуриране и поддържане, и на **елемент на културното наследство**, който бива конструиран, предаван и опазван. Една по-широка представа за институция (вж. напр. Searle 2005: 18) ни дава възможност да открием и презумпцията за константност, задължителност, йерархичност и колективност на общностната празничност изобщо, включително в миграция – условия за структурирането на общността. Същевременно, присъщата на културното наследство перформативност именно в ритуала и празничността достига особена яркост и атрактивност и създава

⁶⁹¹ Повече за тези празници и техните функции вж. Гергова 2015.

емоционални върхове, които са в основата на припомнянето, преживяването и запазването на колективните ценности (Smith 2006: 69; срв. Kapferer 1986: 191). Почти не срещнахме примери за експлицитно осмисляне на календара в миграция като наследство, но проведените наблюдения ни позволяват да го анализираме и през тази призма, независимо дали ще изберем да използваме термина наследство в смисъла му на модел на инструментализация на миналото (срв. Urry 1995: 51-55), на властови жест на имащите право да формулират значения (Smith 2005: 12), на взаимодействие между завещаващи и наследяващи (Бурдийо 2008), на процес на конструиране и артикулиране на значения (вж. по-подробно Graham, Howard. 2008: 21-22) или на пърформанс (Bagnall 2003). Основание за това ни дават и промените в основни характеристики на празничния календар, обвързани с астрономическия и трудовия – поради редица причини, сред които основна е различната социално-икономическа и културна среда, значителна част от празниците от българския обществен календар в миграция не се честват на техните дати и не са почивни дни (вж. и Маева 2017: 239). В този смисъл, участващите в празненствата (а те изобщо не са мнозинство) полагат допълнителни усилия в почивните си дни, т.е. логиката на празничността е обърната (срв. Etzioni 2004: 6).

Празниците в календара на българската диаспора се очертават като **събития**, по време на които членовете на общността се събират, за да преживяват общата си културна идентичност и да артикулират своята позиция в приемното общество (Flinn, Turner 2015: 95). Можем да допуснем, че българските мигранти от първо, а донякъде и от 1,5 поколение, са в преходен момент между национално мнозинство с всички културни атрибути и функционалности и самоорганизирано се малцинство⁶⁹². Впрочем, и тук, както в много от разглежданите сфери на общностен живот, ясно забелязваме контраста между социално битие във всекидневието и културни репрезентации и реализации в почивните и празнични дни. Често наблюдаваме **разпадане на календара и превръщане на празниците в пърформанси** (тенденция, валидна и за съвременната празничност изобщо, както и за множество елементи на културното наследство), които се характеризират със сценичност, репрезентативност, художественост и в които има ясно разграничение между действащи лица и публика. Ролята на националната празничност да прави нацията видима (по Elgenius 2011) в миграция понякога добива съвсем буквален характер и отпадането на ритуалността дава по-широко поле на сценичните, художествените изразни средства. Общността преработва празничността чрез своите институционални и консолидационни форми (училище, дружество, фолклорнотанцов състав), като постепенно празникът (и ритуалът⁶⁹³) биват

⁶⁹² Клифърд Гиърц изказва интересно предположение за явайските преселници от селата в града – в социално отношение принадлежат на градското, но в културно са все още в родната си общност (Geertz 1973: 164).

⁶⁹³ Амитай Ециони настоява в контекста на съвременната празничност ритуалът и празникът функционално да бъдат разглеждани заедно (Etzioni 2004: 6).

трансформирани в професионализирани събития, открояващи неформалните лидери на общността. Не става въпрос за властови позиции и привилегирова̀ни разкази, а за естествено функциониране на самоорганизираща се общност.

Що се отнася собствено до националната празничност, в условията на мигрантска общност изследването ѝ през официалния разказ за миналото, през привилегированото говорене, властовия дискурс на наследството (по Smith 2006: 29) остава на заден план, доколкото не разполагаме с официалните институции на националната държава, а напротив – общността е потопена и функционира в чужда национална инфраструктура. Методологически и аналитично се опираме на настояването на Хобсбом национализмът и неговите характеристики – като националните празници – да бъдат разглеждани не само от гледна точка на „правителствата и говорителите и активистите на националните... движения“, но и „по отношение на допусканията, надеждите, нуждите, желанията и интересите“ на хората (Hobsbawm 2004: 10-11). Същевременно, при изследваните случаи на първо и 1,5 поколение мигранти много рядко наблюдаваме самобитни празнични форми, а по-скоро откриваме следите, инерцията от **моделите на празнуване, усвоени във и донесени от родината**. Наподобяването на тези модели не е несъзнателно, напротив – в миграция е значимо не само празнуването тук и сега, но и усещането за едновременно празнуване с родината.

Именно тези модели на празнуване ще се опитаме да представим – до голяма степен наследени, но и значително трансформирани за нуждите на мигрантските общности и за условията, в които живеят и в които функционират техните институции и организации (срв. Цанева 2005). Наред с другите празници от календара (религиозни, традиционни, училищни и пр.), **националните празници имат важно значение за поддържането на културна памет и на идеята за културно наследство** сред българските общности зад граница. Както и при другите празници, националните включват цял комплекс от празнични действия и ритуални прояви, които намират специфично проявление при отбелязването в чужбина – както заради липсата на политика за тяхното организиране от националните институции в страната, и съответно – разчитането на местните имигрантски институции и мрежи за това, така също и заради извеждането на преден план на акценти и смисли, които да представят и популяризират българската идентичност в чуждия културен контекст.

Празниците от националния календар в миграция рядко са изследвани самостоятелно, както в българската, така и в чуждестранната литература, но информация за тях неизменно присъства във всяко етнографско описание на български общности в чужбина (вж. цит. лит. у Маева 2017: 239). В следващите страници ще бъдат представени някои от културните прояви и формите на отбелязване на национални празници сред българските общности в чужбина, като ще отделим внимание специално на празнуването на 3 март, както и на празници като 6 май, 6 септември и 22 септември. В България като национален празник е

номиниран единствено 3 март, а всички останали неработни дни са определени като официални празници. В условията на миграция това деление е нерелевантно и ние ще наричаме „национални“ всички празници, пряко свързани с изграждането на нацията и държавата, в т.ч. 3 март (Ден на Освобождението на България от османско иго), 6 май (Ден на храбростта и Българската армия), 6 септември (Ден на Съединението) и 22 септември (Ден на Независимостта на България). Съществено място в националния празничен календар заемат и честванията на национални герои като Васил Левски, Христо Ботев и др., които също са повод за събиране на българските общности в различните страни, за провеждането на официални празнични прояви (главно в българските дипломатически представителства и в българските училища в чужбина), а така също и за изложби, концерти и тържествени събирания, които не само събират представители на общността, но и спомагат за изграждане на образа на българското сред местното население в чужбина⁶⁹⁴. Основните акценти, които ще се открият в анализа, са функциите на националните празници да организират мрежите от български институции в различните страни, ритмичността, която те задават в общностния живот, и възможностите, които предлагат за легитимирането на основните представители на българските имигрантски институции в чужбина.

Централно значение в националния празничен календар има **3 март, Ден на Освобождението на България от османско иго и национален празник на Република България**, но сред българските общности в чужбина картината е нееднозначна. Честването му в страните с нова миграция има няколко измерения, които често са паралелни и не формират многопластова структура на празника. Традиционно българските дипломатически мисии организират приеми за дипломатическия състав, местната държавна администрация и изтъкнатите представители на българската общност, живеещи в столицата. В повечето случаи тези елитарни събития, които изключват мигрантската общност, са единствената дейност на посолствата за отбелязване на празника. Това е неособено продуктивна традиция, останала от времето, когато никъде не е имало сериозни мигрантски общности и посолствата са се грижели единствено за външнополитическото представяне на страната ни. Постепенно ситуацията се променя, като в повечето европейски страни, както и в тези от Северна Америка живеят огромни маси емигранти, на които се налага да се самоорганизируют за националния празник. Нишата бива запълнена от училищата, студентските сдружения, танцовите състави и други културни организации.

В общата картина има няколко изключения, на които е важно да обърнем внимание, защото те свидетелстват за реализация на националната държавата в диаспора. Във Виена всяка година посолството ни организира богата програма

⁶⁹⁴ По-подробно за тези чествания вж. в частта за паметните места в миграция и честванията, свързани с тях.

със свободен вход, която включва класически концерти и откриване на изложби (напр. „Полети“ на сдружение „Духовно огледало“, 2015, „Символи на българската идентичност“, 2014). Ето съобщение за честването през 2016 г., което илюстрира политиката на посолството:

По случай Националния празник – 3 март Българският културен институт „Дом Витгенщайн“ във Виена бе домакин на тържествен концерт за българската общност в Австрия. В празничната програма участваха учениците от българското училище „Св.Св. Кирил и Методий“ във Виена, актрисата Лина Гладийска – Георгиева, която прочете откъс от романа „Български хроники“ на Стефан Цанев и проф. Борислава Танева /пиано/ и проф. Ангел Станков /цигулка/, които изпълниха произведения на В. А. Моцарт, П. Владигеров, Г. Арнаудов, Хр. Йоцов, Л. Пипков, Г. Зл. Черкин, В. Монти.⁶⁹⁵

Едно от предимствата на мисията във Виена е възможността да ползва пространствата на Българския културен институт „Дом Витгенщайн“, докато другите посолства би следвало да наемат зали за организирането на подобни събития. Същевременно, проследявайки календара на посолството в австрийската столица, се наблюдава едно последователно и тясно сътрудничество с местните български мигрантски организации, като училище, танцови състави, както и с Българската културно-просветна организация „Кирил и Методий“, развиваща разнообразна дейност.

В Лондон спорадично посолството организира събития, които са за по-широка публика, но тъй като се провеждат в сградата на мисията, където се помещава и Българският културен институт, няма достатъчно пространство за включване на българската общност. Организирането на изложби и концерти, в които участват изпълнители от мигрантските среди, както и ученици от училището към посолството. При разговорите, които проведохме в Лондон, посланикът Константин Димитров и ръководителят на БКИ Светла Дионисиева не отличиха 3 март като специален ден за организиране на събития, а изтъкнаха като такива 24 май и 1 ноември⁶⁹⁶.

В малката общност на българите в Дъблин посолството се включва в честванията, организирани в Българското училище „Азбука“, но самото то не инициира събития за широк кръг, като причината за това е, че в ирландската столица живеят малко български емигранти (по неофициално данни около 500 души).

В Париж настоящият посланик Ангел Чолаков допълва традиционната практика и ежегодно организира прием и за българската общност, като биват

⁶⁹⁵ www.mfa.bg/embassies/austria/events/bg/42/2/5841/index.html (09.09.2017).

⁶⁹⁶ ФНАИФ № 2862, интервюта с Константин Димитров и Цветин Спасов, културно аташе при посолството, и със Светла Дионисиева, зап. Л. Гергова, Т. Матанова и Я. Гергова, 27.10.2017 г., Лондон, Великобритания.

канени „изявени културни дейци и представители на голяма част от българските образователни, научни и обществени организации във Франция“⁶⁹⁷. Всяка година в навечерието на 3 март или в дните около него посолството в сътрудничество с Българския културен център в Париж реализира и културни мероприятия като концерти, изложби и др.

В Осло по случай 3 и 8 март посолството с подкрепата на Българо-норвежкото дружество организира концерт на Теди и Силвия Кацарови (2015 г.)⁶⁹⁸. В Мадрид театрално-фолклорната формация „Възрожденче“ към БНУ „Христо Смирненски“, Сеговия, изнася представление на постановката „Райна Княгиня“ на 5 март, но пред много малко публика⁶⁹⁹. Генералното консулство в Ню Йорк през 2015 г. организира класически концерт – в тон с традициите на българската общност в града⁷⁰⁰.

Вероятно най-публичното и посещавано събитие, организирано от българско дипломатическо представителство за българската диаспора по повод 3 март, е издигането на националния флаг на пл. „Дейли“ в Чикаго. Събитието бележи значим момент от историята на българската общност в града. През шестдесетте години български имигранти отиват при тогавашния кмет на Чикаго с молба да получат официалното му разрешение за отбелязване на националния празник. Той издава указ, с който 3 март е обявен за „Българския ден“ в Чикаго и тогава българското знаме се издига в центъра на града. След известно прекъсване през годините, традицията се подновява със създаването на българското консулство в Чикаго и до днес е едно от емблематичните събития за общността ни.

Ето какво разказва генералният консул Симеон Стоилов:

Даже изместихме го в събота и в неделя, (...) за да може да присъстват хора. И понеже е в центъра на града, а пък на хората им е далече, не им е удобно във центъра, (...) организираме автобуси, (...) които ги извозват от няколко точки, събират ги на центъра, събираме се голяма група хора. Вдигаме знамето, химна, една културна програма, на която даваме трибуна на ученици от училищата да се представят, и автобусите връщат хората по места. (...) примерно на тазгодишното честване даже ни разрешиха да влезем и вътре във фоайето на тази сграда, което фактически ни направи събитието на закрито. (...) Студ, тракат зъби и колене, не е много уютно. Но се събират пет-шест-седемстотин българи се събират на площада

⁶⁹⁷ www.mfa.bg/embassies/france/events/bg/2192/63/2874/index.html (21.10.2017).

⁶⁹⁸ www.mfa.bg/embassies/norway/events/bg/1544/80/4598/index.html (21.10.2017).

⁶⁹⁹ www.mfa.bg/embassies/spain/events/bg/872/37/4571/index.html (21.10.2017).

⁷⁰⁰ ФНАИФ № 2850, интервю с Милен Люцканов, генерален консул на Р България в Ню Йорк, и Любомир Грънчаров, консул, зап. Л. Гергова, М. Борисова и Я. Гергова, 15.05.2017 г., Ню Йорк, САЩ.

и е наистина вълнуващо.⁷⁰¹

Още информация за самия ритуал намираме на сайта на Генералното ни консулство в града: „По инициатива на ГК Чикаго за разлика от други години, изнасянето на българския трибагреник от сградата се осъществи с помощта на деца-знаменосци, облечени в традиционни носии“⁷⁰².

Това събитие едновременно консолидира българската общност в града и работи за позитивния ѝ образ и интеграцията ѝ в местното общество. Това е оценено и от самите представители на миграцията – Симеон Гаспаров пише:

*И това е жест, чрез който жителите на Чикаго всяка година се отблагодаряват на нас българските емигранти. Отблагодаряват ни се за това, че дойдохме в града им и с труда ни, с делата ни, с потта по челата ни, гърбовете ни, с болките в ставите ни, идващи от 10-12 часовите ни работни дни и дългите, безкрайни седмици без почивни уикенди, направихме името на България да се споменава тук с респект. И хората в Чикаго го разбраха.*⁷⁰³

С издигане на българския флаг е свързано и отбелязването на трети март в Хатива, Испания. На самия ден се организира голямо празненство на българите с празнична процесия и тържествено издигане на българския флаг:

На третия 3 март, нещото, което постигнахме, също което е много важно, успяхме да ни разрешат да вдигнем българския флаг. Което пак е показателно много тука, защото не се е случвало такова нещо (Гаспаров 2014: 228).

И още един подобен случай – в италианското градче Нетуно по случай мартенските празници българското училище „Св.св. Кирил и Методий“ организира шествие на учениците, облечени в носии, с националния флаг до центъра на селището (Gergova, Borisova 2016: 224). Публичният ритуал служи и за повод и контекст за популяризиране и трансмисия на разнородни елементи на мисленото като национално културно наследство, като традиционни танци и музика, поезия, език и пр. Той онагледява мрежата от български мигрантски институции и форми на консолидация в града.

Връщайки се към организираните от дипломатическите представителства събития, трябва да обобщим, че независимо дали са отворени за широка публика, или са адресирани предимно към елити и висшестоящи гости, „националното“

⁷⁰¹ ФНАИФ № 2850, интервю със Симеон Стоилов, генерален консул на Република България в Чикаго, зап. М. Борисова и Н. Вуков, 19.05.2015 г., Чикаго, САЩ.

⁷⁰² www.mfa.bg/embassies/usage3/events/bg/1904/93/5814/index.html (22.10.2017). На посочения адрес има препратки към снимки и видео от ритуала.

⁷⁰³ Гаспаров 2014: 228.

културно наследство е неизменна част от презентирането на страната ни. В много съобщения за приеми на посолствата по случай 3 март се съобщава за посрещане на гостите „по стар български обичай“ с хляб и сол, за гостуване на фолклорни танцови състави, закичване със или подаряване на мартеница, изложби на съкровища, фотографии, представящи български забележителности или исторически личности, концерти с българска симфонична, фолклорна или популярна музика и пр. На публикуваните снимки често се виждат жени в носии, които посрещат гостите и се снимат с тях. Не можем, обаче, да твърдим че подобна практика е самобитна, напротив – тя е характерна за дипломатическите приеми изобщо.

Споменатите случаи са по-скоро изключения, които илюстрират липсата на централизирана политика по отношение на включването на мигрантската общност в честванията на националния празник и са резултат от индивидуалните виждания и усилия на отделни ръководители на мисии – посланици или генерални консули. Трябва да подчертаем и че подобни чествания могат да се случат единствено в столиците и другите големи градове, където България поддържа дипломатически представителства. Общата картина, обаче, е съвсем различна и тя съдържа активностите на организациите на самите мигрантски общности, предимно училища, танцови състави, студентски дружества и културни организации. Много често в разговорите със събеседниците ни се споменава за общо празнуване на т.нар. **мартенски празници**, включващи Баба Марта, Освобождението на България и Деня на жената/майката (1, 3 и 8 март). Това важи особено силно за училищната празничност, тъй като там децата се събират не всеки ден, а веднъж, максимум два пъти седмично, и обикновено отбелязват празниците не на точните им дати. Същевременно, и трите празника са важни за образованието и възпитанието на децата – особено в рамките на доминиращата образователна традиция, наложена в България и експортирана за нуждите на мигрантските деца.

Примерите са много, ще посочим само някои от тях. Дарина Буш, съосновател и преподавател в Българско училище „Д-р Петър Берон“ в Манхайм, казва: „1, 3 и 8 март много ни се събират и правим заедно – една част за 3 март, една част за мартениците и една част за майките“⁷⁰⁴. В Българския образователен и културен център „Св. Климент Охридски“ във Вашингтон е вече установена традиция да се честват заедно трите празника: „То беше 3 март, но ние комбинираме винаги 1, 3 и 8. Така че, примерно, най-малките бяха за пролетта, първи клас бяха за мама, а пък големите вече, нали high school – те бяха за 3 март с по, така, сериозна програма.“⁷⁰⁵ И в гръцкия град Патра, в училище „Захари Стоянов“ трите празника се отбелязват

⁷⁰⁴ АИФ I № 487, интервю с Дарина Буш, зап. Вл. Пенчев и Т. Матанова, 21.05.2015 г., София.

⁷⁰⁵ АИФ I № 492, интервю с Юлияна Попова, директор на БОКЦ „Св. Климент Охридски“ – Вашингтон, зап. Л. Гергова и Я. Гергова, 23.05.2017 г., Вашингтон, САЩ.

съвместно⁷⁰⁶. Същата е ситуацията и в училище „Св.св. Кирил и Методий“ в Атина⁷⁰⁷. Милен Иванов, директор на българските училища в Бирмингам и Нотингам, също сподели подобна практика⁷⁰⁸. През 2017 г. във фейсбук страницата на училището е публикувана покана, която отразява установена традиция:

*Заповядайте на 4 март от 15 часа в Първо българско училище „Св. Св. Кирил и Методий“ в Бирмингам на нашето тържество по случай Националния празник на България, Баба Марта и 8-ми март. Ще се проведат и вече традиционните конкурси за най-хубава питка – за родителите и най-красива мартеница – за нашите деца. За победителите са подготвени големи награди.*⁷⁰⁹

Не са малко и случаите, в които 3 март е централен празник, в тържеството по повод който се изиявяват децата в училищата и танцовите клубове. В Ню Йорк дори доскоро двете училища „Гергана“ и „Христо Ботев“ са празнували заедно 3 март, но вече тази практика е преустановена⁷¹⁰. В Лион всички организации (Танцова група „От извора“, БУ „Иван Вазов“ и други общностни лидери) отбелязват заедно 3 март със спектакъл пред публика (както и 24 май)⁷¹¹. В Милано на празника в училището се изиявяват не само учениците, но и гостите им от танцовата група „Нашенци“ (Gergova, Borisova 2016: 225-226). В Лайпциг също се организира съвместно честване на ученици и танцьори:

3 март се празнува като национален празник. Обикновено наемаме зала голяма, щото то е още студено, и каним българите (...) За тържеството си имаме сценарий, подготвена програма, като тя почти винаги задължително е танцова част с български хореографирани сценични танци и след това с хора, свободни за всички, където и всички участват с голямо удоволствие. Децата също участват в програмата с кой каквото може. Ние родителите се договаряме и всеки родител има свои идеи за децата си, примерно,

⁷⁰⁶ ФНАИФ № 2963, интервю с Милена Нанкова, директор на БУ „Захари Стоянов“ – Патра, зап. Л. Гергова и Я. Гергова, 10.05.2017 г., Патра, Гърция.

⁷⁰⁷ ФНАИФ № 2963, интервю с Мими Ничева, директор на БУ „Св.св. Кирил и Методий“ – Атина, и гости, зап. Л. Гергова и Я. Гергова, 08.05.2017 г., Атина, Гърция.

⁷⁰⁸ ФНАИФ № 2864, интервю с Милен Иванов, директор на БНУ „Св.св. Кирил и Методий“ – Бирмингам, и БНУ „Св. Паисий Хилендарски“ – Нотингам, зап. Л. Гергова и Я. Гергова, 02.11.2017 г. Бирмингам, Великобритания.

⁷⁰⁹ www.facebook.com/m.ivanov71.bg/posts/1868680860081534 (04.08.2017).

⁷¹⁰ Разговор с Нели Хаджийска, директор на Български детски хор и училище „Гергана“, зап. Л. Гергова, Ню Йорк, 17.05.2017 г. (изследователски дневник).

⁷¹¹ ФНАИФ № 2964, интервю с Димитрина Бернар, координатор на асоциациите на българите в Лион и танцьор в танцова група „От Извора“, и др., зап. Л. Гергова и Я. Гергова, 23.05.2017 г., Лион, Франция.

ако детето ходи на музика или свири на инструмент, подготвят музикално парче, има и рецитация, правеха сценка „Дядо вади ряпа“.⁷¹²

Понякога в по-малките училища или при различни обстоятелства няма възможност за тържество и за 3 март се провеждат тематични уроци или беседи.

Когато имаме възможност го отбелязваме с по-голямо тържество или в занятията си организираме нещо. Тази година им показвах една книжка, много тематична с богата информация за Трети март. Много ги беше впечатлило, че първото българско знаме е било от конска опашка и дори и на родителите си разказвали за нея. Разказах им за българското знаме, защо е бяло, зелено, червено, гербът какво означава.⁷¹³

В българското училище „Св. Вмчк Георги Зограф“ в Солун чрез разгърнати тематични уроци биват отбелязвани както Баба Марта, така и 3 март. Организиран са представяния на ученически есета на тема „Освобождението на България“, изложби с тематични детски рисунки, прожектиране на документални филми и пр. (Матанова 2017: 364).

За студентските дружества националният празник е повод за събиране с патриотични преживявания⁷¹⁴. В Лайпциг, например, всички студенти занасят българска храна и напитки (кюфтета, пита, баница, макарони на фурна, сладки, шопска салата), а певица пее народни песни⁷¹⁵. Студентското общество в Ковънтри също организира парти за 3 март, като обещава всеки на входа да получи баница и боза⁷¹⁶. Във фейсбук групата на българското студентско общество в Imperial College в Лондон четем: „следващия петък е Денят на Освобождението и ще го празнуваме с вечеря в български ресторант“⁷¹⁷.

Празникът бива отбелязван не само в рамките на консолидационните форми и институциите, но и в неформална среда. В проведената по проекта онлайн анкета почти половината респонденти посочват 3 март като един от празниците, чествани със семейството или с приятели, наред с рождените и имените дни, Баба Марта, Великден (по православния и по местния календар), 24 май, Коледа, Нова година и

⁷¹² АИФ I № 487, интервю с Румяна Митева Михалкова, ръководител на група за народни танци „Шипка“, преподавател по български език, зап. Вл. Пенчев и Т. Матанова, 09.06.2015 г., Лайпциг, Германия.

⁷¹³ Пак там.

⁷¹⁴ Вж. повече по темата в частта за студентските дружества в тази книга.

⁷¹⁵ АИФ I № 487, интервю с Илияна Мадина, ръководител на студентска танцова група „Мадина“, зап. Вл. Пенчев и Т. Матанова, 8.06.2015 г., Лайпциг, Германия.

⁷¹⁶ www.facebook.com/events/187700061716765 (23.09.2017).

⁷¹⁷ www.facebook.com/events/612757088907680 (29.08.2017). Снимки от събирането през 2016 г. вж. www.facebook.com/groups/201925573201822/permalink/1045413342186370 (29.08.2017).

др.⁷¹⁸ И докато подобни събирания – в домашна среда или в българските заведения – остават скрити и частни, във виртуалните пространства на българските мигранти предимно във Фейсбук празничното настроение бива силно визуализирано (срв. Гергова 2014). На практика всички организации и институции отправят поздрав към последователите си – с картичка, патриотично видео, стихотворение, а в групите много членове публикуват свои или споделят чужди материали и си честитят празника (вж. също Маева 2017: 242).

Денят на Освобождението на България от османско иго в миграция се очертава като празник, който онагледява както държавната политика към българската диаспора, така и основните мрежови отношения между формите на организация и консолидация на самите мигрантски общности⁷¹⁹. При липсата на организационен модел, който да е ръководен или координиран от държавна институция, общностните организации сами инициират чествания и определят степента на тържественост и границите на аудиторията. Като цяло, можем да заключим, че 3 март не заема повсеместно централно място в общностния културен живот, често е просто част от календара, еднакво отдалечен от Коледа и 24 май, удобен за представяне на част от наученото в училищата и повод за парти с патриотична тема на дружествата и клубовете. Нещо повече, заради традицията на елитарни приеми в българските дипломатически мисии, той е повод за разединение и социално разделение в българската мигрантска среда.

Специфични смисли за българската мигрантска общност има другият значим календарен празник за българите – **6 май**. Имащ функциите едновременно на църковен, традиционен и официален, за българите в чужбина Гергьовден е преди всичко празник от традиционния календар и предлага възможност за събирания на общността – на трапеза или като специално организирано тържество за представители на общността. За разлика от България, в чужбина Гергьовден не се празнува като празник на българската армия и рядко се свързва от мигрантите именно с това значение. Вероятно единственото изключение в тази посока са приеми, които военните аташета организират за колегите си в чуждестранните ни представителства⁷²⁰, но дори и при тях на преден план отново изпъкват традиционните значения на празника, свързани със специалното му място като бележещ преход в аграрния календар и с курбана като неразривна част от неговото отбелязване:

ТМ: А споменавате ли, че в България е голям празник, Денят на армията?

АК: По принцип говорим за България колко голям празник е, свързан

⁷¹⁸ АИФ I № 501.

⁷¹⁹ София Захова също твърди, че мрежите от различни организации традиционно организират празници, вкл. и 3 март (Zahova 2013: 123).

⁷²⁰ www.mfa.bg/embassies/austria/events/bg/42/2/7511/index.html (29.08.2017).

*със земеделието, за фолклорните традиции, за съборите...*⁷²¹

Основно значение за българите в чужбина има традиционното за празника меню и най-вече агнешко. То присъства както в семейния контекст, така и в менютата на българските заведения в чужбина. Както отбелязват българите в Германия, „на Гергьовден имаме агнешко. И в менюто го има. Менюто ми е 95% българско...“⁷²²

И действително, в повечето от наблюденията и интервютата, проведени в рамките на проекта, Гергьовден повсеместно се споменава като празнуван в семейна среда и повод за събиране с приятели, докато неговото отбелязване с честване за цялата емигрантска общност е сравнително рядко: „Ами българите, всеки си го празнува вкъщи, ама така официално, нали, не“⁷²³. И все пак, налице са няколко примера за избирането именно на Гергьовден като такъв общ за българите мигранти празник. Един от тях е от Лайпциг, където празникът е повод за събиране на голяма част от българите в града и областта, и за поредица от празнични прояви:

РМ: [За Гергьовден] някой път организирано се купува и пече агне, събираме се в природата, или на брега на реката в Лайпциг. Понякога сме се събирали и в градинско дружество, при Блажо например, защото те имат заличка или полянка за организиране на мероприятия за свободното време. По принцип трябва да има и разрешение от полицията и от пожарната и се провежда в двора на някой българин.

ВП: А агне откъде взимате?

РМ: Или от месарница се поръчва. Турски тук няма, може би в източната част на града. Тук няма такова силно присъствие на турски магазини и ресторанти както е в Източен Берлин и други градове в Западна Германия. Тук от няколко години има мароканци, които имат много хубава месарница и се говори сред немците, че неоспоримо най-доброто агнешко месо е там, в „Казабланка“⁷²⁴.

Организирането на празника включва широк кръг от представители на общността.

Имаше и много студенти тогава в Лайпциг и те също се включваха.

⁷²¹ АИФ I № 490, а.е. 2, интервю с Анна Калинчева (и други преподаватели в БНУ в Солун), зап. Т. Матанова, 27-29.11.2015 г., Солун, Гърция.

⁷²² АИФ I № 487, а.е. 6, интервю със Захари Иванов, собственик на „София-Бар“ в Берлин, зап. Вл. Пенчев и Т. Матанова, 13.06.2015 г., Берлин, Германия.

⁷²³ АИФ I № 512, с. 42-45, интервю със Силвия Урумова, зап. К. Михайлова, 31.10.2015 г., Вантаа, Финландия.

⁷²⁴ АИФ I № 487, а.е. 8, интервю с Румяна Михалкова, зап. Вл. Пенчев и Т. Матанова, 09.06.2015 г., Лайпциг, Германия.

Беше трудно. Понякога събирахме пари, за да може отец Любчо да дойде. Като дойде Гергьовден, купувахме агне, опичахме го. Правехме курбан чорба и ги събирахме от 20 човека нагоре вкъщи. Опитвали сме и навънка, в едно предградие, в едно съвсем народно заведение. В градинките, т.е. малки вилички с малки парцели, съвсем близо до града, където няма тоалетни и хората нямат право да преспиват.⁷²⁵

Сходен пример може да бъде посочен в Бостън, САЩ, където Гергьовден е денят, в който се провежда най-големият празник на българите в областта. Празникът е организиран от Българското училище „Св. св. Кирил и Методий“ заедно с Българската църква „Св. Петка“. Провежда се като традиционен пикник в централен парк на Бостън, който е специално нает за целта, и в продължение на цял ден се оглася от българска музика и хора. Важна част от програмата заемат изпълненията на фолклорна танцова групата „Лудо младо“. Събитието се радва на голяма популярност сред българите в тази част на САЩ и е много посещавано, като в празненствата се включват и много американци и представители на други имигрантски общности. Съществена част от празника заема празничното меню, което макар и да включва агнешко, е с основен акцент върху българските кюфтета и кебапчета. Пригответенията им продължават няколко дни преди празника и са с ключовото участие на българския свещеник в Бостън, отец Румен Пеловски, който има професионална подготовка също и като готвач. По негови думи, „по какъв друг начин, ако не с храната и празничната трапеза, ще може тази пръсната имигрантска общност да се събере, да се обедини и да се почувства част от едно цяло?!“⁷²⁶

Гергьовден е и денят за провеждането на основното празнично събиране за българите във Валенсия – района с най-многобройната българска общност в Испания. Организиран от Асоциация „Бялата лястовица“, празникът е известен като „Гергьовденския събор в областта“. На него ежегодно присъстват хиляди българи от различни градове от Валенсия, както и от други части на Испания и от други страни. Следната извадка от интервю с българи, живеещи в този град, хвърля светлина върху идеята за празника и неговото развитие през годините:

И решихме да се съберем на Гергьовден. На Гергьовден отидохме в друг парк и решихме да направим курбан. Тогава хората се изяха, намериха едни големи казани, направиха един курбан с агнешко, купиха агнешко и ядохме курбан, и решихме тогава да правим събор. – Обаче не за Гергьовден, съборът да се казва Гергьовден, защото идеята се роди на Гергьовден, а да има един събор, който да бъде първата неделя на май месец и да бъде събор. – И да е свързан с Гергьовденския

⁷²⁵ АИФ I № 487, а.е. 9, интервю със Слави Такев, зап. Вл. Пенчев и Т. Матанова, 21.05.2015 г., София.

⁷²⁶ Разговор със свещеника в БПЦ „Св. Петка“, отец Румен Пеловски, зап. Н. Вуков, Бостън, САЩ, 17.05.2015 г. (изследователски дневник).

празник. (...) „Как се промени съборът през годините? – Аз мисля, че се усъвършенства. – Той до такава степен се промени, от едно събиране между приятели. – От едно събиране на природа... – След което беше друго събиране, където танцовите състави искаха да се изявят. На следващата година наехме сцена и, като наехме тази сцена, ние казахме, че всички танцови състави, които желаят, могат да дойдат и да покажат. – И тогава поканихме всички, които са на района. – И тогава имаше... – Много, и сутринта, и след обяд играха, и прекалено беше... – Те толкова много танцови състави, че хората, които бяха дошли на събора да се веселят, вече бяха уморени от танци и песни.“⁷²⁷

Макар и епизодично, отбелязването на Гергьовден протича също и в училищен контекст, в българските неделни училища:

За Гергьовден, говори се за св. Георги, за празника, на кого е празник – на овчари, пастири, милиция, военни. Имаме песен за войници, за овчари. Накрая направих едно голямо табло с едно овчарче и трева и те трябваше да направят агънца и да ги закачат, че той си изгубил агънцата.⁷²⁸

От останалите празници в националния празничен календар специално внимание заслужават също **6 и 22 септември**, които обикновено се празнуват заедно поради факта, че в началото на септември много от българите все още са в отпуск и не са се завърнали от посещение в родината, а и децата все още не са започнали учебната година. Както отбелязват българи мигранти в Оксфорд, Великобритания, „на 6-ти все още не сме почнали училище. 22 по някакъв начин все още, не знам тази година не успяхме, защото то е съвсем в началото на учебната година и е трудно да се организира някакво по-специално представяне“⁷²⁹. В Америка 6 септември съвпада с американски празник, а 22 септември винаги съвпада с посещението на Президента в Сесията на ООН в Ню Йорк, което пък е повод за среща на общността с него.

Като цяло, 6 септември почти не се отбелязва от българите в чужбина, но се напомня във връзка с празнуването на 22 септември. Отличен пример за съвместното отбелязване на двете дати са т.нар. Дни на България в Хелзинки в Международния културен център „Кайса“. Проявата е организирана еднократно на

⁷²⁷ ФНАИФ № 2820, интервю със Сийка Мудиева, председател на асоциация „Бялата лястовица“, и с Царинка Панева, Лидия Данчева и Евелина Петрова, преподаватели в училище „Родолубие“, зап. В. Воскресенски, 26.10.2015 г., Валенсия, Испания.

⁷²⁸ АИФ I № 487, а.е. 13, интервю с Дарина Буш, зап. Вл. Пенчев и Т. Матанова, 21.05.2015 г., София.

⁷²⁹ ФНАИФ № 2862, интервю с Валентина Александрова, ръководител на училище „Слово“ – Оксфорд, зап. Л. Гергова, Т. Матанова и Я. Гергова, 27.10.2015 г., Лондон, Великобритания.

19 септември 2015 г. от българската общност във Финландия със съдействието на Посолството на Република България и община Хелзинки и с участието на няколко български организации и фирми⁷³⁰. Програмата на събитието включва класове по иконопис, прожектиране на документални филми за България и представяне на българските традиции, уроци по свирене на кавал, рисуване, танци и песни с децата от Българско неделно училище „АБВ“, изпълнение на народни танци от ансамбъл „Българе“ и фолклорни песни от финландско-българската група Anna Dantchev & Band⁷³¹. По повод тези дни Българското посолство в Хелзинки представя също изложбата „Гутенберг и славянският свят“, предоставена за събитието от Културния институт към Министъра на външните работи. Проведен е също концерт на Викторио Ангелов (16 год.), финалист от финландския музикален формат The Voice of Finland Kids, на който младият изпълнител представя български поп и рок парчета, а в късните часове на деня програмата завършва с балкански ритми (Balkan DJ Party).

В заключение може да се отбележи, че макар и случващо се извън България и в общия случай без участие на български институции от страната, честването на празници от националния празничен календар сред българските мигрантски общности в чужбина има важни консолидиращи функции за българите. В местния културен контекст тези празници намират специфични проявления – на преден план са най-вече техните значения като възможност за събиране на общността и за манифестиране на българската идентичност, подчертавайки характерни за българите културни традиции. Въпреки че отбелязването на национални празници е концентрирано най-вече върху 3 март и отчасти върху Гергьовден (при който напред са изведени най-вече неговите смисли като традиционен и религиозен празник), все пак последните години показват тенденция за повишен интерес към разнообразните поводи за събиране на българските общности, които се предлагат също и от националните празници. Доколкото социалните мрежи и интернет предоставят удобна възможност за споделяне на примери и пренасяне на опит между общности в различни страни, най-вероятно те ще окажат влияние върху това тази тенденция за оползотворяване на националните празници като възможност за събиране на българските общности да продължи и за в бъдеще.

⁷³⁰ www.mfa.bg/embassies/finland/events/bg/2168/61/5137/index.html; www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=10153588195564431&id=331327184430 (29.08.2017).

⁷³¹ www.facebook.com/events/402821506574122 (29.08.2017).

ПАМЕТНИ МЕСТА В МИГРАЦИЯ И ПОЧИТАНЕ НА НАЦИОНАЛНИ ГЕРОИ

Валентин Воскресенски

В следващите страници ще бъде разгледано значението на паметниците и паметните места, създавани от българските мигрантски общности в страните от Западна Европа и САЩ. Тяхната видимост в публичното пространство през последните два века се дължи както на повишения интерес и инициативи от страна на мигрантските общности към културното наследство в миграция като цяло, така и вследствие на преоткриването на стари места на памет, които до този момент са били потънали в забрава. Паметници на личности и събития, свързани с българската история, съществуват в почти всички западноевропейски страни, Източна Европа, Русия, САЩ, Канада, както и в страните от Южна Америка, Африка и Азия. До момента липсват цялостни изследвания по темата. Наличните са посветени предимно на отделни случаи, свързани с паметниците като материално културно наследство в отделни страни (Елджъров 2002; Христов 2005; Gergova, Gergova 2017a).

При анализа на тези паметници ще бъде използвана една добре разработена теоретична методология, свързана с понятието „място на памет“ (*lieu de mémoire*), въведено от френския историк Пиер Нора. С него се означава не само материалният израз (паметният знак, с който означаваме дадена личност или събитие), но също така и символът, който стои зад него. В този смисъл мястото на памет е едновременно материално, функционално и символно и представлява присъствието на миналото в настоящето. То е своеобразен подстъп към националната памет и история и има свойството да се превърне в носител на минало, което да консолидира общностите като формира тяхната колективна памет и идентичност (Нора 2004, 2005). В контекста на подобен теоретичен модел материалният израз на паметта е възприеман като същностен елемент от културата на модерните нации-държави, структурна част от националния пантеон и колективната история на общността. Чрез тези места на памет календарно ориентираните събития конструират свещеното за етноса и нацията време.

Материалният израз на колективната памет придобива нови значения в епохата на засилени миграционни потоци, когато групите са откъснати от родната земя, а в основата на техния етос намира място носталгията към родината.

Паметниците, издигнати от мигрантските общности в чужбина, изграждат тяхната национална идеология по примера на националната държава, но без нейните ресурси и в едно мултикултурно общество (Gergova, Gergova 2017a: 2). В тези условия те са едновременно израз на потребността от културен диалог, интеграцията и стремежа към опазване на идентичността и националното културно наследство. Монументите, издигнати от мигрантските общности осъществяват приемствеността между поколенията и са жизненоважни „социални рамки на памет“, чрез които се опазва нематериално наследство и културните механизми за предаване на значими моменти от миналото (Халбваск 1996). Макар много от тези места да остават неразпознаваеми за местната общност, в други случаи – особено там, където са се превърнали в част от историята на приемната страна – те играят ролята на носители на познание и се явяват мост между двете култури. Поради тази причина често пъти имат голямо значение за целите на т.нар. „културна дипломация“⁷³². Чрез тяхното създаване се обогатява историята на мигрантската общност, създават се календарно ориентирани чествания, формира се институционална памет, осъществява се общностна консолидация и се изграждат връзки с родината. Те са средство за провеждане на конкретни политики на памет⁷³³, представляват значими елементи от празничния календар и са важен ресурс за културната интеграция на мигрантите.

Типология на историческите места и монументи в миграция

Паметни места и монументи на българските общности в чужбина възпоменават различни личности и събития от българската история⁷³⁴. Съществуват много варианти за тяхното класифициране: според времето на тяхното създаване, степента на значимост за мигрантската общност, пространственото им разположение, разпознаваемостта им от местната общност и др. Три са значимите моменти от съществуването им, които променят мигрантската общност. Това са: тяхното създаване, възпоменаване и социализиране в културата на приемната страна. Поставянето на паметни знаци може да се отнесе към различни исторически периоди. Това предполага отнасянето им към т.нар. „стара“ или „нова“ миграция⁷³⁵. От своя страна, всяка историческа епоха със своите социални, политически и икономически измерения оказва влияние върху това доколко

⁷³² Вж. повече в частта, посветена на изкуството в миграция, на настоящата монография.

⁷³³ Френският историк Бруно Гропо смята, че политиките на памет са два вида – едните са резултат от демократична логика, а другите – от авторитарна (Gorpo 2002).

⁷³⁴ Под българската история имам предвид не само националната, но и историята на българските земи от древността до наши дни.

⁷³⁵ Повече за това разграничение вж. в уводната част на монографията.

съответният паметник ще бъде разпознаваем или не за следващото поколение⁷³⁶. Както други елементи от културното наследство, така и паметниците се превръщат в маркер за легитимност, но и разграничение между отделни мигрантски групи. Типичен пример за отсъствие на приемственост между поколенията е първият български паметник, посветен на жертвите на комунизма, който е открит през 1983 г. в двора на църквата „Св. Иван Рилски“ в гр. Онтарио (Канада)⁷³⁷. С настъпването на промените от 1989 г. този паметник е забравен и остава значим единствено за поколението политически емигранти в Канада след 1944 г. За разлика от него, монументът на загиналите офицери по време на Балканската и Първата световна война във Виена е преоткрит след дълъг период на забора, реставриран е през 2015 г. и се превръща в място на памет, което обединява емигранти от различни поколения и с различни политически възгледи⁷³⁸. Идентични монументи са поставени също в Белград, Букурещ, Загреб и Будапеща.

„Старата“ емиграция е инициатор на паметници, които или са свързани с делото на видни българи, живели в чужбина, или възпоменават значими събития от историята на българската държава. Към първата категория се отнася поставената през 1966 г. по инициатива на Академично дружество „Петър Берон“ паметна плоча на д-р Петър Берон. Тя се намира в Хайделберг на фасадата на къщата, в която е живял. Към втората категория се отнасят множеството монументи, издигнати на воители, загинали по време на Първата и Втората световна война. Местата на памет, респективно паметните знаци, с които са означени, се издигат в различни периоди от историята на мигрантската общност. Началото обикновено е последвано от различни трансформации по отношение на възпоменанията. Така например Светлозар Елдъров отбелязва, че докато живеят и творят в Рим колоси на българската литература като Иван Вазов, Константин Величков и Пенчо Славейков, не споменават никъде за гроба на св. Константин-Кирил Философ. Първото документирано честване на 24 май в Рим датира от 1924 г. Тогава по инициатива на тогавашния председател на БАН проф. Любомир Милетич е учреден „Комитет по уреждане отпразнуването на българския национален празник Св. Св. Кирил и Методий в Рим“⁷³⁹.

От своя страна „новата миграция“ след 1989 г. създава значителен брой паметни знаци – места, усвоени от градското пространство и означени като български, но в по-голямата си част без българска следа с реални личности и

⁷³⁶ Както беше отбелязано, през последните години общностните институции заемат все по-значима роля при провеждането на различни културни събития (вж. повече в частта, посветена на изкуството в миграция, на настоящата монография).

⁷³⁷ Открит е от Иван Дочев, председател на създадения през 1948 г. Български национален фронт (БНФ).

⁷³⁸ Издигнат е през 30-те години на XX век по инициатива на Министерството на войната и се намира в Централния гробищен парк във Виена.

⁷³⁹ Вж. повече в Елдъров 2002: 90-140.

събития. Такава е откритата през 2012 г. българска чешма в Хайд парк в Лондон, както и паметниците и барелефи на Васил Левски в Никозия, Солун, Вашингтон, Буенос Айрес, Лас Бреняс (също в Аржентина), Одеса, Белград, Париж и др.⁷⁴⁰ Една от разликите между преди и след политическите промени от 1989 г. се състои в това, че през последните години паметниците са резултат предимно от тясно сътрудничество между българските държавни и общностни институции, което определя и по-високата им степен на легитимност сред мигрантската общност. От своя страна места на памет, създадени в по-ранни периоди, са предпоставка за формирането на по-богата история на съответното място, която сама по себе си разкрива значими моменти от живота на българската емиграция – нейното единомислие, противопоставяне, солидарност. Типичен пример е гробът на св. Константин-Кирил Философ, който става свидетел на редица конфронтации между отделни групи от българската емиграция по време на социализма (Елдъргов 2002).

Независимо от времето на създаването им, всички български паметни места в чужбина представляват материално културно наследство, което оказва пряко влияние върху формирането на образа на българската нация в приемната страна. Поради тази причина тяхното издигане е резултат от предварителна преценка и избор на събитията и личностите, които да бъдат увековечени. Според този избор паметните места най-общо могат да се разделят в две категории. Едната е свързана с идеята за съхраняване на националната и етническа идентичност на мигрантските общности, българския език и култура, разбирани като застрашени от обезличаване и асимилиране. Втората категория е насочена едновременно към съхраняване на колективната идентичност, но също към историята и културата на приемната страна. Към коя от двете категории да се отнесе съответния паметен знак зависи от това доколко възпоменаваните личности и събития представляват символен ресурс за осъществяване на „културна дипломация“, културен диалог или интеграция.

Към първата категория могат да се отнесат онези монументи, които са с *патриотична насоченост*. Този тип паметници са посветени предимно на национални герои и допринасят за консолидацията на общността чрез реактуализация на националната памет. В момента зад граница са известни над двайсет паметни знака на Васил Левски, които са дело предимно на „новата емиграция“ след 1989 г. Такива са издигнати в големите градове като Брюксел, Солун, Торонто, Париж, Никозия, Чикаго, Вашингтон, Валенсия и др. Паметник на Христо Ботев е поставен през 1999 г. по повод 120-годишнината от установяването на българо-австрийските дипломатически отношения във ВИП парка на ЮНЕСКО в Голс (Виена), а през 2008 г. е поставена бронзова паметна плоча на революционера на фасадата на българското посолство в Париж. Към тази категория паметни знаци се отнася и монументът в Централния гробищен парк във Виена, посветен на

⁷⁴⁰ Повече за паметниците на Васил Левски в чужбина вж. Джавезов, Митева 2009.

загиналите български офицери в Балканската и в Първата световна война 1912–1918 г.⁷⁴¹ От своя страна, тленните останки на загиналите за родината създават патриотични нагласи и лансират ценности и морал, свързани с възпоменаваните исторически събития и герои. Тези топоси са разпознаваеми сред емигрантската общност, като често се превръщат в повод за изразяване на почит и признателност към историята на българския народ от чужди дипломати и високопоставени лица.

Към категорията паметници, консолидиращи българските емигрантски общности на етнически и национален принцип, се отнасят паметните места, свързани с делото на светите братя Кирил и Методий и *приноса им за славянската писменост*. Такива места в Западна и Централна Европа препращат към определени моменти от техния живот и дело. Това е причината те да се превърнат в част от вековната история на местните общности. Към тази група се отнася предполагаемият гроб на св. Константин-Кирил Философ в базиликата „Сан Клементе“ в Рим и базиликата „Санта Мария Маджоре“, където през 868 г. двамата братя отслужват литургия на славянски език, а книгите им са осветени от папа Адриан II. Сред тези места са и бенедиктинският манастир в Елванген, където между 870 и 873 г. е заточен св. Методий и откъдето е освободен благодарение на застъпничеството на папа Йоан VIII, както и град Микулчице (Чехия), където археологът Зденек Кланица твърди, че се намира гробът на св. Методий (Кланица 2014). За разлика от местата, свързани с личности от националноосвободителните борби, този тип топоси получават международно признание. Те са места за отдаване на почит и преклонение не само от българи, но и от всички славянски народи. Така например до гроба на св. Кирил в подземието на базиликата „Сан Клементе“ са поставени възпоменателни плочи от името на различни славянски народи. Една от тях е поставена през 1975 г. по случай посещението на Тодор Живков и срещата му с папа Павел VI. Друг пример за място на памет, консолидиращо славянските народи, е базиликата „Санта Мария Маджоре“, където е поставена паметна плоча с надпис на български и италиански език: „В тази базилика на Санта Мария Маджоре / папа Адриан II / освети в годината 868 / донесените славянски книги в Рим / от светите братя / Константин Кирил и Методий / създатели на славянската писменост / От признателния български народ“. По същия начин в центъра на гр. Елванген през 1987 г. е построен параклис „Св.св. Кирил и Методий“, а през 2009 г. по инициатива на Българската културно-просветна организация в Чехия и с финансовата подкрепа на българската държава е издигнат паметник на светите братя в Микулчице.

Приносът на двамата братя за българската история и култура ги превръща в емблематични личности и при поставянето на нови паметни знаци след 1989

⁷⁴¹ Войнишките паметници от този период подтикват към патриотични поклоннически пътувания и консолидират българските емигрантски общности. Такива има в Букурещ (Румъния), с. Ново село, с. Цапари, с. Дойран, с. Беранци, гр. Прилеп (Македония), гр. Харкан (Унгария), гр. Вуковар (Хърватия) и др.

г. В тяхна чест през 2002 г. е издигнат паметник в двора на българската църква „Св. София“ в Чикаго и паметна плоча в двора на църквата „Св. Иван Рилски“. По същия начин на 23 май 2003 г. е открит и паметникът на светите братя в Лисабон. В Абатството на Ньомюнстер в Люксембург и във Виена са поставени техни барелефи. Тук трябва да се отбележи, че редица монументи, свързани с делото на двамата братя, са издигнати в България, Русия, Украйна, Унгария, Чехия, Македония, Сърбия, Гърция, Словакия и др., превръщайки ги в част от едно общосподелено славянско културно наследство⁷⁴².

Друга категория паметни места в Западна Европа и САЩ се отнасят до *исторически събития и личности*, свързани едновременно с българската история и тази на приемната общност. Те обикновено се превръщат в места за поклонение и туризъм не само за българските емигранти, но и за местните хора – своеобразен мост между двете култури и „символен капитал“ за провеждане на т.нар. „културна дипломация“. Подобни места представляват „следи“ от живота на личности, които са допринесли не само за българската, но и за политическата и религиозна история и култура на приемната страна. Такива са българите с принос в разпространението на католицизма в България и по света. Например роденият през 1612 г. в Чипровци Петър Парчевич е погребан в базиликата „Свети Андрея дела фратя“ в Рим, където в негова памет е поставена възпоменателна плоча. Гробът му, отбелязва архимандрит Гаврил Беловежов, е открит от отец Фортунат Бакалски, който в периода 1939–1942 г. следва в Папския източен институт в Рим (Беловежов 2001). Друго паметно място, което е значимо за целия католически свят и за българските католици, е гробът на папа Йоан XXIII, известен като „българския папа“. Намира се в църквата „Св. Петър“ във Ватикана. Друга значима и възпоменавана личност, пряко свързана със съвременната българска история, е екзекутираният през 1952 г. български епископ Евгений Босилков, за когото в базиликата „Св.св. Йоан и Павел“ в Рим е изготвена музейна сбирка. Негови вещи са съхранявани още в мисията на пасионистите в Рим и в подземната базилика „Св. Пий X“ в Лурд. За разлика от местата на памет с патриотична насоченост, този тип места утвърждават религиозния култ, споделян от представители на различни националности.

Ако оставим настрана религията, към тази категория могат да се отнесат и паметниците на чужденци, които са подкрепяли създаването на национална българска държава. Такава е личността на Джанюариъс Макгахан, кореспондент на вестник Daily News, който описва турските насилия над местното население след Априлското въстание⁷⁴³. В родния му град Ню Лексингтън (Охайо) е издигнат паметник и е създаден музей, притегателен център за българската емиграция в САЩ. Подобна взаимна преплетеност между историята на двете страни е свързана и с личността на Емил дьо Лавеле, за когото през 2008 г. е поставена паметна плоча

⁷⁴² Вж. повече в Желязкова 2013.

⁷⁴³ Вж. повече в Макгахан 1880.

в Лиеж, открита от министъра на външните работи Ивайло Калфин.

Друга подгрупа паметници се отнасят за *личности, които историческите обстоятелства са приближили повече до приемната страна, отколкото до родната*. Такъв е примерът с участвалите български доброволци в отряда на Джузепе Гарибалди. В тяхна памет е поставена възпоменателна плоча от италианската държава в близост до паметника на Гарибалди в Рим. На плочата е изписано на италиански език: „В памет на българските гарибалдийци, които със себеотрицание и героизъм воюваха за свободата, обединението и независимостта на Италия“. Подобни примери могат да се изтъкнат и в страни като Полша, Чехия и Словакия, където българите взимат участие в движенията за съпротива срещу нацизма. Във военното гробище „Олшани“ в Прага е поставен паметник на седемнадесетте българи, загинали в Пражкото въстание през 1945 г. Надгробен паметник на българските партизани е издигнат и в гр. Хронски Бенядик, където българи са участвали в Словашкото национално въстание през 1944 г.⁷⁴⁴, както и в Братислава.

Паметници от този род могат да бъдат не само резултат от действията на приемната страна, но и вследствие от различни инициативи на българската държава. Такъв е примерът с историята на седемнадесетте българи, затворени по време на Втората световна война в концентрационните лагери „Маутхаузен“ в Австрия. В тяхна чест през 1975 г. е изграден паметник, дело на проф. Любомир Далчев и арх. Владимир Рангелов. Всяка година, във втората неделя на месец май на мястото се събират българи, за да отдадат почит на загиналите в концентрационните лагери. Резултат от инициатива на българската държава е и паметникът на Капитан Петко Войвода в Рим, издигнат през 2004 г., изработен от скулптора проф. Валентин Старчев. Преоткриването на приемственост между историята на двете страни може да се изведе и от по-далечни исторически периоди, каквото е например италианското средновековие. По този повод през 2016 г. в Челе ди Булгерия е издигнат паметник на прабългарския хан Алцек.

Друга група паметни места е свързана с *личността на видни български писатели, поети, художници и певци*, които са прекарвали част от живота си в чужбина. Техният престой е допринесъл не само за авторитета на българската държава, но и за културния живот на двете страни. На такива личности са издигнати паметници, а историята, която ги свързва с приемната страна, се възприема като своеобразен подстъп за осъществяване на културен диалог. По този начин през 2014 г., в най-голямото съботно-неделно българското училище „Никола Вапцаров“ в Никозия (Кипър), е открит барелеф на поета. През 1932 г. той е стажант на кораба „Бургас“ и посещава пристанището Фамагуста. Този момент от неговия живот и творчество се превръща в значим за формирането на колективната памет на българската мигрантска общност в Кипър. Паметникът е

⁷⁴⁴ Вж. напр. www.mfa.bg/embassies/slovakia/events/bg/1952/97/7696/index.html (19.10.2017).

изработен по поръчка на Съюза на българите в Кипър (СБК) и е дело на българския скулптор Иван Иков, който от години живее и твори в страната⁷⁴⁵. По същия начин, в знак на признателност, е поставен и бюст-паметникът на Алеко Константинов в библиотеката на Чикагския университет⁷⁴⁶.

Без толкова значима за общността история е отритият през 2010 г. до вила „Боргезе“ в Рим паметник на Иван Вазов. Авторът на монумента е проф. Величко Минеков, който изписва в основата на постаментa строфа от стихотворението „Италия“. Друга личност, на която се отдава почит в Италия е писателят Пенчо Славейков, който прекарва последните години от живота си в Брунате. В същото селище са поставени две паметни плочи, на български и италиански език, от Съюза на българските писатели и бюст-паметник пред градската библиотека. Монументът е дело на проф. Валентин Старчев. Паметна плоча на Славейков има и в къщата, в която е живял в Рим.

Освен разгледаните категории паметници има и такива, които благодарение на българската емиграция са издигнати в *границите на българската държава*. През 2013 г. в Търговище е открит паметник на руския генерал и български министър и министър-председател (1880–1881) Казимир Ернрот. Паметникът е издигнат по случай 180-годишнината от рождението на генерала, по идея на Българо-финландското дружество във Финландия. Друг подобен пример е откритият на 12 юни 2017 г. паметник на Джанюариъс Макгахан в гр. София, който е поставен по инициативата на фондация „Ние, българите по света“. Към тази категория може да се отнесе и възпоменателната плоча в памет на оперната прима Елена Николай, поставена през 1991 г. в родното ѝ село Церово по инициатива на Association entrade Franco-Bulgare.

Паметни места и монументи на мигрантските общности: значение, функции и календарна празничност

При създаването на паметни места в условията на глобални миграционни процеси все по-голяма роля имат общностните организации, за които тези места се превръщат в „културен капитал“ и ресурс за легитимност. Издигането на паметни знаци, свързани с българската история и култура е предшествано от различни *културни прояви и организационни инициативи*. Такива са социализирането на идеята, ангажирането на мигрантската общност, събирането на средства и осъществяването на взаимодействие с държавните институции. Например идеята за създаване на мемориален парк в Чикаго възниква още през 2005 г., когато при посещение на президента Георги Първанов се подема инициатива за издигане на

⁷⁴⁵ Вж. повече за тази инициатива във: ФНАИФ № 2958, интервю с Христо Георгиев, посланик на Р България в Р Кипър, зап. М. Борисова и Т. Матанова, 22.05.17 г., Никозия, Кипър.

⁷⁴⁶ Вж. повече във: ФНАИФ № 2861 и ФНАИФ № 2850, интервю с Василен Васевски от „Български художници зад граница“ и с Георги Витанов-Богат от „Съюз на българските писатели в САЩ и по света“, зап. М. Борисова и Н. Вуков, 20.05.2015 г., Чикаго, САЩ.

паметник на Васил Левски. Първоначално тази идея е подкрепена от Националния музей „Васил Левски“ в Карлово и Фондация „Васил Левски“. Скоро след това в Консулството на Република България в Чикаго постъпват нови молби за паметници, този път на Алеко Константинов, Капитан Петко Войвода, Св. Иван Рилски и др. Следва допитване до българската общност в Чикаго за избор на място за мемориалния парк, провеждат се регулярни срещи с медиите, разговори с юристи, създава се архитектурен проект и се взема решение за включване в инициативата на Българо-американската организация от щата Охайо. Първият монумент от мемориалния парк е поставен временно в двора на българската църква „Св. Иван Рилски“. Той е на Васил Левски и е открит през 2015 г. със средства на Фондация „Ние, българите по света“⁷⁴⁷. Този пример илюстрира дейностите, които предшестват създаването на българските паметници в чужбина. Те имат пряко влияние върху процесите на консолидация и институционализация на мигрантските общности.

Разглеждани като културни продукти, паметниците в чужбина се явяват и възможност за изява на български скулптори, художници, историци. Чрез тях се поощрява *дарителството* и събирането на средства от българските общности, което води до по-висока степен на солидарност между мигрантите. Голяма част от изброените паметници са реализирани в резултат от дарение. Така например параклиът „Св. св. Кирил и Методий“ в Елванген е построен със средствата на Васил Помазанов от град Нова Загора. Божидар Петракиев дарява средства за изграждането на паметник на Иван Вазов в Рим, а за открития през 2015 г. бюст-паметник на Васил Левски в Чикаго основен дарител е строителят Михаил Томов от Ахелой. Открития през 2003 г. паметник на братята Кирил и Методий в Лисабон е дарение от скулптора Димитър Янков.

Всички паметни знаци в чужбина са съобразявани не само по отношение на избора на личности или събития, които да бъдат възпоменавани, но и по отношение на тяхната *изработка*. Много често те са двуезични, а използваните символи и послания имат за цел да провокират интереса на местната общност, да развенчаят съществуващи стереотипи и да формират положителна представа за България. Например на плочата под бюст-паметника на Пейо Яворов в Брюксел е изписано „Велик български поет“, а на паметника на Иван Вазов в Рим е добавена строфа от стихотворението му „Италия“, възпяваща италианската земя, култура и история. Друг показателен пример е поставената през 2012 г. в „Хайд парк“ (Кенсингтън Гардънс) чешма „Bulgarian Spring“, върху която са изобразени декоративни орнаменти, наподобяващи традиционни български шевици. Подобни надписи и символи се превръщат в послания, съпътстващи всички паметници в миграция. В други случаи надписите са единствено на езика на приемната страна. Например на плочата в памет на Христо Ботев в Париж е изписано само на френски език:

⁷⁴⁷ Вж. повече в: АИФ I № 495, интервю със Симеон Стоилов, Генерален консул на Република България в Чикаго, зап. М. Борисова и Н. Вуков, 19.05.2015 г., Чикаго, САЩ.

„CHRISTO BOTEV/ 1848-1876/ poète et révoilutionnaire bulgare/ „Celui qui succombe pour la liberté/ ne meurt pas...”.

Друг важен момент, свързан с „новите“ паметни места, е денят на тяхното *откриване*, който се превръща в значим за мигрантската общност и често пъти е съпътстван от различни религиозни и светски практики (света литургия, възпоменателно слово, поклонение, рецитал). Понякога откриването се превръща в елемент от вече съществуваща празничната програма, а друг път изменя хода на честванията. Това е особено видимо във връзка с дати като 6 януари, 19 февруари, 2 юни и 18 юли, по време на които паметниците на Христо Ботев и Васил Левски се превръщат в притегателен център за провеждането на церемонии и възпоменания. Самите монументи обогатяват празничния календар като му придават по-висока степен на легитимност сред общността. Например за откриването на паметника на Иван Вазов в Рим е избран 24 май, а след поставянето на паметника на братята Кирил и Методий в двора на Български културен институт „Дом Витгенщайн“ във Виена мястото се превръща в начална точка за провеждането на честванията на тази дата.

С откриването на нови монументи се утвърждава и ежегодното провеждане на *чествания*, с което се изменя празничният календар на мигрантските общности⁷⁴⁸. Това предполага създаване на нов церемониал и ритуална система, свързани с тяхното възпоменаване. Примерно с откриването на скулптурата „Вяра“ през 2014 г. в испанското градче Енгера се въвежда нова „въобразена традиция“, чиито послания са за толерантност, интеграция и разбирателство между културите. Всяка година в Ню Лесингтън се провежда българо-американски фестивал „Макгахан“, в програмата на който през последните години се включват и български фолклорни групи. По същия начин през последните години се превръщат в значими и годишнините от освобождението на лагера „Маутхаузен“.

В процеса по създаване на паметните места се наблюдават различни тенденции, свързани с *организаторите*. От една страна, монументите са издигани изцяло в резултат от дейността на общностните организации. Неслучайно голяма част от тях се намират пред сградите на българските посолства, консулствата или църкви. Друга тенденция е паметниците да са поставени в резултат от дейността на българските дипломатически мисии (например паметникът на Иван Вазов в Рим). През последните години се наблюдава и трета възможност – все по-голяма част от паметниците са резултат от консолидацията между мигрантските институции, дипломатическите представителства и местните власти (скулптурата „Вяра“ в Енгера, българската чешма в Лондон, барелефът на Никола Вапцаров в Никозия и др.).

⁷⁴⁸ Вж. повече по този въпрос в останалите части на настоящата монография.

От приведените примери може да се обобщи, че паметните места и монументите в миграция съхраняват националната идентичност и свързаната с нея колективна памет, създават диалог между различни общности, интегрират мигрантите в контекста на приемната страна, създават пространствена топография и генерират история, която се трансформира в „културен капитал“ за общността и нейните институции. За българските общности в миграция са значими не само личностите и събитията, свързани с българската история, но и онези моменти от историята на приемните страни, които имат пряко отношение към българската държава. По своя характер монументите имат консолидираща роля за мигрантските общности, изменят празничния календар и въвеждат нови дати, церемониал и ритуали, специфични за културното наследство в миграция.

РЕЛИГИОЗНИ И ТРАДИЦИОННИ ПРАЗНИЦИ И ОБИЧАИ НА БЪЛГАРСКИТЕ ОБЩНОСТИ В ЧУЖБИНА

Катя Михайлова

Празникът изпъква с културни значения, а отделните му елементи притежават богата символика. Разгледан като културен факт, като културно събитие или епизод, той дава богата информация както за поведенчески модели, така и за ментални форми и тяхната обективизация (Стоянова-Бонева 1991: 75). Отбелязването му в чуждоетнична и друга конфесионална среда придобива още по-силна конотация и има ясно изразени функции. Празнуването в мигрантските организации предоставя богата информация за етничността, защото „последната се възпроизвежда (може да се запази) само чрез групата (респ. груповите отношения)“ (Баликси, Стоянова-Бонева 1993: 26). Тогава празникът става изразител на етничното и има етнооразличителна функция спрямо приемното общество и същевременно етноинтегрираща функция за мигрантската общност. Празнуването в чужбина е изпълнено с редица елементи, характерни за празнуването в родината, дори и общите надетнични християнски празници, отбелязвани в БПЦО, се възприемат като български. БПЦО в чужбина се характеризират с подчертаване на етничността и празникът в случая е най-ярък изразител на тази особеност на религиозната организация в чужбина. Празнуването „по български“ спомага за поддържане на етнокултурната идентичност, то е особено важно за поддържане връзка с родината и за избягване на културната асимилация на имигрантите. Елементите от традициите на приемната страна са редки, те се появяват главно в смесената семейна среда. Отбелязването на празника вътре в общността спомага не само за приобщаване към имигрантската общност, за първото поколение имигранти то спомага особено за „намиране на себе си“ в чуждата среда, за по-бързата и добра културна адаптация към новите условия в приемното общество. За второто и третото поколение мигранти, родени вече зад граница, празникът като отделна институция освен горепосочените има също информационна, социализираща и възпитателна функция (Михайлова 2005: 419), той изпълнява и важна роля за съхранение, конструиране и трансмисия на културно наследство в условия на миграция.

В тази глава ще разгледам заедно празниците от църковния календар и свързаните с тях фолклорни празници и обичаи, обозначени с условното название

„традиционни“. Разглеждането им следва годишния цикъл, като извън обсега на вниманието остават националните и просветните празници в календара, които са предмет на други части на настоящата монография. Религиозните и традиционните празници се честват от мигрантите обикновено в следните български институции: Българската православна църковна община (БПЦО), дружеството или културния клуб, училището. В редица случаи тези празници се отбелязват съвместно от трите институции. Най-често е съчетаването на религиозното и светското отбелязване на празника с литургия в българската църква и организиране след това на събор, пикник или тържество с концерт за празника. Тогава в организацията на празника дейно участие взема църковното настоятелство. Това е било много характерно за българските имигрантски общности в САЩ от началото на XX век. Тази особеност е свързана с факта, че за старата емиграция основна обединяваща институция е била църквата, в нея са се създавали неделни училища, женски и други благотворителни дружества за подпомагане на църквата, спортни и юношески клубове и всички тези институции съответно празнуват заедно. В Европа тази тенденция също се наблюдава при имиграцията отпреди Втората световна война. Днес както в САЩ, така и в Западна Европа при най-новата емиграция е характерно участие на мигрантските общности в църковния ритуал предимно за главните християнски празници Коледа и Великден, но се среща и разделно празнуване особено при липса на българска църква. Друга особеност е организирането на чествания на християнски празници съвместно с други православни общности в населеното място, като празненството има светски характер и обикновено е концерт или друга културна програма. При липса на самостоятелна църковна сграда отбелязването на празника може да стане в друга православна църковна община със съслужение на българския и чуждия православен свещеник.

Друг обединителен център за празничността на мигрантската общност е училището. В българските неделни училища зад граница учениците се запознават с основните християнски и традиционни празници – в учебника по литература за пети клас например се обясняват празниците, изучават се Гергьовден, Димитровден и др. Преподавателите почти навсякъде изнасят и отделни уроци за приближаващите празници, най-често за Коледа или Великден. В малко на брой училища за основните християнски празници се учи в уроците по вероучение (Българско неделно училище „Св. вмчк. Георги Зограф“ в Солун към българския Атонски Зографски манастир⁷⁴⁹, Българско училище при БПЦ „Света София“ в Чикаго⁷⁵⁰) или в издаваните училищни вестници се поддържа рубрика „Християнски календар“ с описание на главните празници през месеца, включващо кратко житие на светеца и народната традиция за отбелязване на празника (Българско неделно

⁷⁴⁹ АИФ I № 490, с. 14, интервю с Даниел Цеков, преподавател по вероучение в БНУ „Св. вмчк. Георги Зограф“ – Солун, зап. Т. Матанова, 29.11.2015 г., Солун, Гърция. Вж. също Матанова 2017.

⁷⁵⁰ www.stsophiaschool.org (09.10.2017).

училище „Асен и Илия Пейкови“ в Рим⁷⁵¹). Освен на просветните и националните празници, на всички по-големи религиозни и традиционни календарни празници в училището се организира тържество, на което идват родители, приятели, членове на българското дружество, а на големите християнски празници присъства и свещеникът на БПЦО и празникът се превръща в общ за цялата мигрантска общност. За важноста на опознаването, съхранението и предаването на календарния празник и свързаните с него обичаи сред второто и третото поколение мигранти говори и инициативата на Българското училище „Джон Атанасов“ в Чикаго под надслов „Народни празници, календари и мястото им днес“. Във връзка с изучаването на основните християнски и семейни празници в училището се реализира проект на тема: „Празничен календар на моето семейство“. За главни цели на проекта са посочени: „да затвърдят знанията на учениците по изучавания в пети клас раздел „Празничен календар“; да се даде възможност за свързване на теоретичния материал с бита на съвременното българско семейство; да се достигне до изводи за ролята и значението на фолклора за запазването на идентичността на българския народ през вековете“⁷⁵². В рамките на проекта ученици от пети клас представят в цикъл от доклади или презентации най-важните български традиционни празници и обичаи.

Коледа

Коледа е най-почитаният християнски празник сред изследваните от нас български мигрантски общности в Западна Европа и САЩ. От всички мигрантски общности задължително се организира коледно тържество. Най-често българското културно дружество в населеното място организира преди празника коледен концерт или „предколедно“ тържество, някъде наречено „седянка“. Програмата на концерта включва обикновено както коледни песни и класическа музика, така и изпълнения на народни песни, коледарски благословии, народни хора, изпълнителите задължително са облечени в народни носии. Канят се най-изтъкнатите музиканти от българската диаспора в населеното място, понякога и гостуващи фолклорни изпълнители от България. В някои страни коледното тържество има богата и разнообразна фолклорна програма, в която са застъпени повече елементи на празника и е акцентирано върху най-самобитните от етническа гледна точка обичаи. Така например през 2013 г. към Българския културен център в Сиатъл⁷⁵³, щата Вашингтон, е формирана мъжка фолклорна група, т.нар. „Сиатъл чета“ по примера на коледарската чета. Тя е създадена във връзка с покана за участие именно в коледно тържество. Неин основател е Даниела Иванова-Найберг,

⁷⁵¹ По-подробно за училището и неговия вестник „Паралел 43“ вж. scuolabulgara.jimdo.com (10.09.2017).

⁷⁵² Вж. www.bulgariasega.com/interesting_facts/balgarski_uchilishta_usa/23789.html (08.10.2017).

⁷⁵³ Bulgarian Cultural and Heritage Center of Seattle – BCHCS, вж. seattle-bg.org (07.10.2017).

етнохореолог, културолог и хореограф, преподавател по български народни танци в различни градове на Северна Америка. За коледните тържества, които стават традиция през следващите години, основателката им заедно с Анна-Мария Георгиева и сценографката Мария Апостолова съставя театрални сценки, т.нар. „картини“ с различни коледни обичаи и типични коледарски песни и хора. Тогава десетимата коледари от „четата“ се изявяват с певчески репертоар, като отпяват антифонно на две групи, казват коледарска благословия от Ямболско, а най-характерният им танц на всяко коледно тържество е ямболският коледарски буенек⁷⁵⁴. За коледните концерти на коледарите се ушиват ямурлуци, елеци, пояси, навуща и калпаци, набавят се ботуши, шпори, саби, геги, чемшир за китките и др.⁷⁵⁵ В тези „картини“, имащи характер на цял спектакъл под мотото „Заедно за Коледа“⁷⁵⁶, се включват през следващите години голям брой изпълнители, броят им понякога достига до 100⁷⁵⁷. Сценките за Коледа имат и характерни имена: „Коледни картини, чубрица и топла пита“⁷⁵⁸; „Коледари – буенек“, „Край Дунава и отвъд“ и др. В коледните концерти-спектакли взима участие и детската фолклорна група „Медена питка“, ръководена също от Даниела Иванова-Найберг – децата изпълняват традиционни детски игри като „Тръгнал кос с дълъг нос“, „Виждам те, гледам те, с теб играя аз сега“, „Чукче – пръсти, троп – пета“, „Проводи ме мама на герана“, „Коледо, нямам капа за Коледа“, „Бужи-бужи, Коледо“ и др.⁷⁵⁹ Те представят и драматизации на приказки за Коледа, които включват театър с кукли, театър на сенките, изпълнения на цигулка и други музикални инструменти. Коледните спектакли на българите в Сиатъл гостуват с голям успех и в други градове, например през 2014 г. – на

⁷⁵⁴ Вж. www.youtube.com/watch?v=yJrRTToGBJqE (29.09.2017).

⁷⁵⁵ ФНАИФ № 2947, интервю в Скайп с Даниела Иванова-Найберг, ръководител на фолклорна формация „Сиатъл чета“ и на детска фолклорна група „Медена питка“ към Българския културен център в Сиатъл, зап. К. Михайлова, 15.02.2017 г., Силвър Лейк, САЩ.

⁷⁵⁶ През следващите години мотото на коледния спектакъл е „Коледни картини, чубрица и топла пита“ (2015) и „Да бъде“ (2016).

⁷⁵⁷ Това са изпълнители както от фолклорната формация „Сиатъл чета“, от женския фолклорен хор „Българските гласове на Сиатъл“, от детския танцов ансамбъл „Хопа Троп“ и други местни фолклорни групи, така и отделни изтъкнати български музиканти в САЩ като гайдарят Васил Бебелеков, родопската певица Мария Бебелекова, кавалджията Васил Денев, певицата Мариана Попзлатева, гайдарят Петър Алексиев от Чикаго и др.

⁷⁵⁸ Вж. някои от тези „картини“: www.youtube.com/watch?v=niKwZHagNjE; www.youtube.com/watch?v=h49V5FBq7Pg; www.youtube.com/watch?v=UGqE_57e_lw; www.youtube.com/watch?v=eV_xURulSLA (12.09.2017). Вж. също photos.google.com/share/AF1QipNZVje5iuC8nWBTSOPb-OkmYKOyz6XYV4Jlfr7I2mBCLQ6aA-JXiaqppL-ncbAZbg?key=VjZCNW1QY1g3S0dxRW9Xczh3V2Fna0phak12Wlpn (27.10.2017).

⁷⁵⁹ ФНАИФ № 2947, интервю в Скайп с Даниела Иванова-Найберг. Вж. и АИФ I № 526, с. 40-53, програма за коледните празници, получена по имейл от Даниела Иванова-Найберг, 16.11.2017 г., Силвър Лейк, САЩ.

коледното тържество във Ванкувър, Канада⁷⁶⁰. Концертът в Сиатъл става също притегателен център за други български общности от съседни и по-далечни щати, с всяка година все повече техни представители пристигат специално за концерта, тъй като според тях това е „едно от най-значимите български събития на Западния бряг“⁷⁶¹. Коледните концерти-спектакли, станали вече традиция за местната общност, съставят и постоянната програма „Български фолклорни изкуства“ на Българския културен център в Сиатъл. Основната идея на основателите и организаторите на коледните спектакли е постигане на „заедност“ на общността за големия християнски празник.

На общото коледно тържество и на други български общности в САЩ обикновено има коледна трапеза с погача, баници, боб, сарми и другите характерни за празника български ястия, приготвени от самите българи. Коледните тържества-спектакли завършват винаги с общо хоро⁷⁶², на което се хващат без изключение всички – малки и големи. Общата празнична трапеза и общото празнично хоро стават най-ярките маркери на общностната мигрантска идентичност и изразители на желанието ѝ за идентифициране с родината и нейните традиции. Описаният начин на празнуване в основните си елементи се среща в различна степен и при мигрантски общности в Западна Европа и може да се изведе като модел за отбелязване на Коледа в чуждоетнична среда.

Често българската общност празнува заедно с други православни общности по Коледа, събират се няколко организации и православни общини заедно и организират коледно тържество, коледен концерт и т.н. Например в Сан Франциско от няколко години се организира общ коледен концерт и празнуване на Коледа от всички славянски общности в града – канени са сърби, хървати, поляци, словаци, българи, украинци. Другите изпълняват версии на класически коледни песни, но българите още първия път поднасят народни коледарски песни, коледарски благословии и народни хора, в които участват и възрастни, и млади изпълнители от фолклорния ансамбъл „Антика“ с ръководител Таня Костова. След коледния концерт всяка мигрантска общност поднася своя вариант на коледни сладки и с това запълва многообразната етническа картина на празника на славянските мигрантски общности в Сан Франциско и Калифорния⁷⁶³. Макар и не много често срещана, практика е поднасянето на поздравления от други православни мигрантски общности на коледните тържества на българската общност като

⁷⁶⁰ Вж. photos.google.com/share/AF1QipMbn-D5B5US2Vd8LfolR8-Xhflm5XRpmJ34pQnV1LNZj3WWzD21Nu2_XwIuNDo9sw?key=akNRSzFjN0EyZkxESnoxOE1hUEZsV21EWmMyOE9n (30.10.2017).

⁷⁶¹ bgvoice.com/articles/view/bulgarite_v_siatul_sgovorna_drujina_planina_povdiga/7958 (14.11.2017)

⁷⁶² www.youtube.com/watch?v=V0u71RSGpeA (29.10.2017 г.).

⁷⁶³ ФНАИФ № 2944, интервю с Малгожата Войчеховска от полския фолклорен ансамбъл „Ловичане“ и ръководител на Детска фолклорна група „Соколи“ – Сан Франциско, зап. К. Михайлова, 20.05.2017 г., Сан Франциско, САЩ.

например изпълнението на румънски коледни песни от румънската асоциация „Карисма хувенил“ на коледно-новогодишното тържество на асоциацията на българската общност в Малага „Българска роза“⁷⁶⁴. И обратно, българската общност участва в коледни тържества на други православни мигрантски общности като например изпълнението на коледарски песни от учениците от българското училище „Св. Климент Охридски“ на руски коледен фестивал на руската общност в Лимасол, Кипър⁷⁶⁵.

Коледните тържества съвместно с други православни общности се организират и с благотворителна цел, най-ярък пример е коледното тържество с концерт, организирано от БПЦО „Св.св. Кирил и Методий“ в Щутгарт през декември 2016 г., на което се събират пари за самостоятелен български храм⁷⁶⁶.

Друг вариант е каненето за коледното тържество на местни музиканти не българи, но които свирят българска народна музика и пеят български народни песни. Това е пример за добро съжителство на българската мигрантска общност с макрообщността на приемната страна и интерес на приемното общество към културата на мигрантските общности. Такива са например случаите с фолклорния ансамбъл „Радост“ от Сиатъл на американците Том и Сидни Диъринг, създаден преди 40 години, далеч преди да се заселят повечето българи в Сиатъл⁷⁶⁷, с американския женски хор „Дунав“ на Дина Траджесър от Сиатъл, изпълняващ български фолклор, с американския кавалджия от руски произход Александър Еплер от Сиатъл, изпълняващ български инструментални мелодии, или с ансамбъла „Седянка“ от Цюрих, съставен от швейцарци и други чужденци, изпълняващи българска народна инструментална музика и песни, всички те канени като основни участници в българските коледни тържества.

При своите проучвания на българските имигрантски общности в САЩ и по-конкретно в Чикаго в края на 80-те и началото на 90-те години на XX век Бонка Стоянова-Бонева подава информация за „масово участие на българските имигранти в църковния ритуал за Коледа, независимо дали „принадлежат“ към Българската църква или не“ (Стоянова-Бонева 1991: 76). Последните години не се наблюдава такава масовост при най-новата икономическа имиграция. В някои страни се отслужва „предколедна“ литургия в БПЦО, например в БПЦО „Св.

⁷⁶⁴ www.rodinabg.net/?action=news&id=4332 (15.10.2017).

⁷⁶⁵ ФНАИФ № 2958, № 13, интервю с Таня Христова, училищен ръководител на БУ „Паисий Хилендарски“ – Лимасол, зап. М. Борисова и Т. Матанова, 23.05.2017 г., Лимасол, Кипър.

⁷⁶⁶ Въпреки че Българската църковна община в Щутгарт е една от най-старите в Западна Европа (от 1982 г., дори преди основаването на Епархията за Западна и Средна Европа), тя досега няма собствен храм, а се служи най-често в сръбска, по-рядко в руска или местна евангелистка църква, вж. по-подробно dveri.bg/wf96x (14.08.2017). Вж. и частта за БПЦО в настоящата монография.

⁷⁶⁷ http://bgvoice.com/articles/view/bulgarite_v_siatul_sgovorna_drujina_planina_povdiga/7958 (14.11.2017).

Георги Победоносец“ в Швейцария⁷⁶⁸. Независимо че не е в деня на празника, се извършва празнично богослужение, а след светата литургия се продължава със светското отбелязване – прави се обща „седянка“, на която децата рецитират стихчета и изпълняват песни за Рождество Христово⁷⁶⁹.

Отделно в българските училища винаги се организира за децата посрещане на Дядо Коледа. Коледа се смята за най-важният празник за предаване на традицията на младото поколение, затова и в българските училища учителите споделят: „Най-много наблягаме на Коледа – с носии, с декори, с коледари, сурвачки, коледарски песни“⁷⁷⁰. На някои места училището е основният организатор на коледното тържество за всички местни българи „с цел да се обединят“⁷⁷¹ (БУ „Св.св. Кирил и Методий“ в Лос Анжелис). Тогава тържеството се посещава от широк кръг местни българи, включително от представители на държавните институции като консулство, посолство (БУ „Св.св. Кирил и Методий“ в Лайден, БУ „Пейо Яворов в Милано и др.)⁷⁷². Обикновено за целта се наема голяма зала в кметството или друга „тържествена зала“ в града, където се събират децата от всички класове (Солун)⁷⁷³. В помещението за тържеството се прави коледна елха. На най-малките в първи клас се обяснява какво е коледар или кукер с помощта на мултимедия, показват им се филмчета като например в Българското школо „Васил Левски“ в Баркинг (кв. на Лондон): „Много често илюстрираме нещата, в смисъл, ето виждате кукерите, коледарите. Защото, ако им кажем само коледари и кукери, просто няма да могат да си го представят, дори и ние да бъдем многословни, описвайки ги. Много често използваме мултимедията“⁷⁷⁴.

Преди или по време на коледното тържество се организират работилници за сурвачки, на повечето места със съревнователен характер. Сурвачките се правят съобразно традицията, за което родителите осигуряват дрян от България (Българско училище „Св.св. Кирил и Методий“ в Лайден)⁷⁷⁵. Обикновено обаче се

⁷⁶⁸ БПЦО „Св. Георги Победоносец“ е регистрирана в Баар, има една църква в Цюрих и две мисии в Берн и Женева, а отскоро се служи и в Локарно.

⁷⁶⁹ www.bg-patriarshia.bg/news.php?id=221896 (06.10.201).

⁷⁷⁰ ФНАИФ № 2957, № 3, интервю с Мария Попова и Чавдар Бъчваров от БУ „Св. Климент Охридски“ – Айндохвен, зап. М. Борисова и Я. Гергова, 05.04.2017 г., Айндохвен, Нидерландия.

⁷⁷¹ ФНАИФ № 2975, интервю с Живка Костова, директор на БУ „Св.св. Кирил и Методий“ – Лос Анжелис, зап. В. Воскресенски, Вл. Пенчев и К. Михайлова, 26.05.2017 г., Лос Анжелис, САЩ.

⁷⁷² ФНАИФ № 2957, № 9, интервю с Велка Недялкова и Гергана Аврамова от БУ „Св.св. Кирил и Методий“ – Лайден, зап. М. Борисова и Я. Гергова, 8.04.2017 г., Лайден, Нидерландия.

⁷⁷³ АИФ I № 490, с. 9, интервю с Бояна Добрева, родител на дете в БНУ „Св. вмчк. Георги Зограф“ – Солун, зап. Т. Матанова, 28.11.2015 г., Солун, Гърция.

⁷⁷⁴ АИФ I № 493, с. 21, интервю с Валентина Семерджиева, преподавател в Българското школо „Васил Левски“ в Баркинг, зап. Т. Матанова, 27.10.2015 г., Лондон, Великобритания.

⁷⁷⁵ ФНАИФ № 2957, № 12, интервю с Ариета Семерджиева, ръководител на БУ „Св.св. Кирил и Методий“ – Лайден, и преподаватели, зап. М. Борисова и Я. Гергова, 8.04.2017 г., Лайден, Нидерландия.

използват клонки от по-често срещаното дърво в приемната страна като например маслиново (Кипър, Рим), черешово (Лайден) и др. дърво. Сурвачките се кичат по традиция с червена прежда от коноп, пуканки, сушени плодове, кравайчета.

Във все повече коледни тържества в българските училища в чужбина участва и български свещеник или тържеството се провежда в българската църква. Тържеството се открива с молитва за здраве, успехи и благополучие от свещеника (БУ „Св. Иван Рилски Чудотворец“ в Чикаго)⁷⁷⁶, който обяснява на децата за какво се празнува Коледа (БУ „Св.св. Кирил и Методий“ в Лос Анжелис), всяко дете получава като подарък иконка, а родителите получават православен календар (Български детски хор и училище „Гергана“ в Ню Йорк)⁷⁷⁷ и др.

Основно място в училищното коледно тържество заема подготвената от учениците сценка или т.нар. още драматизация, театрална постановка, спектакъл, дори куклен театър⁷⁷⁸, в които се представят основните моменти от християнския празник и от народните традиции и обреди – историята за раждането на Исус с пещерата, овчарите и светещата звезда, нечетния брой ястия и ритуалите на традиционната трапеза на Бъдни вечер, обичая Коледуване с основни герои полазника и коледарите, раздаването на подаръци от Дядо Коледа и неговите помощници Снежанка, джуджетата или елфите⁷⁷⁹. В други случаи драматизацията е свързана с българския словесен фолклор или литературата за деца, като най-често се представя популярна българска народна или литературна приказка като „Дядовата ръкавичка“, „Ян Бибиан“ или приказката за посещението на Дядо Коледа в бедно семейство и представянето му за замръкнал странник⁷⁸⁰.

След сценките се пеят общо коледни песни, на други места основен в тържеството е коледният концерт с изпълнение от учениците на коледарски, но и други народни песни, навсякъде се играят хора, сурвака се, има обща коледна трапеза. Хубава инициатива в някои училища е провежданият през годината коледен конкурс за писане (Грац). Най-добрите творби, свързани с Рождество Христово и Нова година се представят на коледното тържество⁷⁸¹.

⁷⁷⁶ www.bulgariasega.com/interesting_facts/balgarski_uchilishta_usa/32916.html (09.10.2017).

⁷⁷⁷ Коледното тържество с концерт на трите хорови формации на училище „Гергана“ се провежда в Българската православна църква „Св.св. Кирил и Методий“ в Ню Йорк, вж. www.bulgariasega.com/interesting_facts/balgarski_uchilishta_usa/27706.html (06.11.2017).

⁷⁷⁸ Българското училище „Св.св. Кирил и Методий“ в Лайден, Нидерландия, представя през 2015 г. куклен театър „Коледно приключение“. По време на представлението малките зрители се срещнат „с разтревожените джуджета и изчезналия чувал на Дядо Коледа, който накрая е открит с помощта на децата“, вж. www.rodinabg.net/?action=news&id=3680 (16.10.2017).

⁷⁷⁹ Вж. Коледа в БУЦ „Знание“ в Чикаго, www.bulgariasega.com/interesting_facts/balgarski_uchilishta_usa/32841.html (06.10.2017).

⁷⁸⁰ Вж. АИФ I № 487, с. 21, интервю със Стелияна Симеонова и други учителки в Българско училище в Хамбург, зап. Вл. Пенчев и Т. Матанова, 11.06.2015 г., Хамбург, Германия.

⁷⁸¹ Конкурсът се провежда за първи път през 2016 г. в БУ „Никола Й. Вапцаров“ в Грац, Австрия, вж. www.rodinabg.net/?action=news&id=4279 (09.10.2017).

На училищното тържество редовно се провежда коледна или новогодишна томбола с награди. Някои български училища зад граница организират коледен благотворителен базар с предмети, изработени от учениците (рисувани или бродирани картички, сурвачки, свещници и други сувенири), и поддържат ежегодно коледна благотворителна кампания за институции в България, като организират от БУЦ „Знание“ в Чикаго (за децата от дома в с. Драгоданово, Сливенско)⁷⁸², БУ „Пейо Яворов“ в Брюксел (за Обществен фонд „Детство“)⁷⁸³, БУ „Иван Станчов“ към Посолството на България в Лондон (за децата от „Карин дом“ във Варна)⁷⁸⁴, БУ в Хамбург (за деца с двигателни проблеми в Дупница)⁷⁸⁵ или БУ „Паисий Хилендарски“ в Ориндж Каунти, Калифорния (за Българската Коледа).

Коледа се отбелязва с културни мероприятия и в Българските посолства и Българските културни центрове. Най-често това са коледни концерти или специално подготвени за целта театрални постановки на изтъкнати български изпълнители имигранти, по-рядко и с участието на изпълнители от България или най-рядко и с участието на местни изпълнители от приемното общество. Вече с изградена традиция е например коледният спектакъл с коледни приказки на трупата „Заклинание във времето“ в Българския културен институт в Лондон, който се организира ежегодно от 2010 г. През 2016 г. трупата заедно с известния Лондонски български хор представя спектакъла „Синът на Мечока“ по мотиви от български фолклорни приказки, преведени на английски език⁷⁸⁶. За включване в общата коледна празничност на приемното общество в мултикултурния град Чикаго българската общност украсява българско коледно дърво в общината на града и второ в Музея на науката и индустрията (Vukov, Borisova 2017: 23).

Богоявление

Празнува се не навсякъде сред българските общности в чужбина, а предимно в населени места на или близо до море, океан, река или езеро. Празникът се организира само от местната БПЦО или съвместно с другите православни църковни общности. По-често е самостоятелното отбелязване на християнския празник с отслужване на литургия и хвърляне на кръста във вода. Уловилият го се благославя за здраве и късмет през годината от свещеника на БПЦО. След това свещеникът ръси всички присъстващи един по един за здраве. Празникът завършва с общо хоро. Само в някои страни, предимно православни като Гърция или Кипър, се практикува „ловене“ на кръста в студените води на местната река или море. В

⁷⁸² www.bulgariasega.com/interesting_facts/balgarski_uchilishta_usa/32841.html (06.10.2017).

⁷⁸³ www.rodinabg.net/?action=news&id=4294 (12.10.2017).

⁷⁸⁴ www.rodinabg.net/?action=news&id=4282 (09.10.2017).

⁷⁸⁵ АИФ I № 487, с. 4-5, интервю със София Рълева, съоснователка на седянка „Здравец“ – Хамбург, зап. Вл. Пенчев и Т. Матанова, 11.06.2015 г., Хамбург, Германия.

⁷⁸⁶ bg.bcilondon.co.uk/2016/12 и bg.bcilondon.co.uk/коледен-спектакъл-с-коледни-приказки-а-2 (04.09.2017).

Атина например след светата литургия в българския храм „Св. преп. Йоан Рилски Чудотворец“ свещеникът прави Велик водосвет в двора на храма, ръси всички с китка от цветя и билки, после всички отиват на близката река, свещеникът хвърля кръста, смелчащи мъже нагазват в студените води, един от тях вади кръста: „Тези, които нагазиха в студените води, получиха специални подаръци – икони и благословия за здраве. По една икона получиха и всички присъстващи на празника“⁷⁸⁷. На празника присъстват всички представители на дипломатическата ни мисия, като консулт дори е един от смелчаците влезли в реката да „ловят“ кръста. В Паралимни, Кипър, във водите на Средиземно море да вадят кръста влизат обикновено повече от 10 мъже, а свещеникът Станислав Симеонов от откритата през декември 2013 г. българоезична енория към кипърската архиепископия дори кръщава на Богоявление една жена в морето⁷⁸⁸. В повечето неправославни приемни страни, където празникът се отбелязва от българската общност по-скромно, най-често кръстът се потопява трикратно във водите на местната река с помощта на въже (Пасау)⁷⁸⁹, по-рядко се практикува влизането в реката за вадене на кръста (Нюрнберг)⁷⁹⁰.

Освещаването на домовете се практикува рядко само в някои страни. Така например в Милано свещеникът Стефан Паликаров отслужва Велик водосвет в Българската църква, а в следващите дни по желание на вярващите обикаля и освещава домовете.

В САЩ отбелязването на празника е доста популярно на Западния бряг. В Калифорния на прочутия кей в Санта Моника българският свещеник на БПЦО „Св. Георги“ от Лос Анжелис извършва богослужение, после хвърля кръста от кея в океана. Винаги има желаещи, които скачат във водата да го извадят. На кея в Санта Моника всяка година се събират за празника все повече българи от най-новата икономическа емиграционна вълна, събитието се отразява на живо от единствения информационен сайт на българите в Калифорния – bulgariCa.com – като едно от най-въълнуващите български събития през годината. На Богоявление през 2017 г. хорото за празника се води от Генералния консул на Република България в Лос Анжелис. Това е типичен пример за натоварване с етнически конотации на православния празник.

Съвместното празнуване на християнския празник с други православни общини е сравнително по-рядко. Така например БПЦО „Св. Георги Победоносец“ в Швейцария е член на Асоциацията на православните църкви в кантон Цюрих и участва активно в организирането на съвместно отбелязване на празника

⁷⁸⁷ www.bg-patriarshia.bg/news.php?id=223988 (11.08.2017).

⁷⁸⁸ ФНАИФ № 2958, № 5, интервю с о. Станислав Симеонов, свещеник на българоезичната енория към кипърската архиепископия, зап. М. Борисова и Т. Матанова, 19.05.2017 г., Паралимни, Кипър.

⁷⁸⁹ dveri.bg/wfqc8 (07.10.2017).

⁷⁹⁰ dveri.bg/9fcya (07.10.2017).

Богоявление на Цюрихското езеро (Тунтова 2009). При съвместното празнуване обикновено не се влиза в студените води за ваденето на кръста. В Страсбург, Франция, отбелязването на празника става със съслужение на православните свещеници, след което кръстът се хвърля в близката река и се вади с въже. Влизането във водата за вадене на кръста се възприема от мигрантите като типично българска традиция⁷⁹¹, макар че го практикуват и други православни общности в чуждоконфесионална среда (напр. гръцката в Мюнхен, където вадещите кръста влизат в местната река във водолазни костюми⁷⁹²).

Най-общо можем да кажем, че много по-тържествено празникът се отбелязва от българските общности в други православни страни, където традицията също се спазва. Но той се празнува и сред български общности в чуждоконфесионална среда, където придобива особена конотация и става изразител на българската идентичност, свързвана според стереотипните представи на мигрантите единствено с православната вяра.

Кукери

В учебниците по литература за пети клас за чужбина има урок за кукерите и затова в някои училища в периода между януари и март се изработват от децата или от родителите кукерски маски, за да се онагледят урокът (Българско училище в Сиатъл, детска градина „Калина Малина“ в Лос Анжелис, БУ „Св.св. Кирил и Методий“ в Лос Анжелис, БНУ „Св. вмчк Георги Зограф“ в Солун и др.). На някои места от възрастните се организират кукерски шествия, които са насочени към приемното общество и целят запознаване с българското културно наследство като например кукерското шествие до Централната библиотека в Бруклин и Проспект парк в Ню Йорк през 2011 г.⁷⁹³

Трифон Зарезан

Празникът се отбелязва в страни, където е топло и се отглеждат лозя, например в Испания, която е световен производител на вина. В Енгера ученици се завеждат в местна изба с големи насаждения на лозя и там се извършват всички ритуали по зарязването с обяснения. После учениците се запознават в избата с всички техники за правене на вино⁷⁹⁴. В този и в повечето случаи зарязването на

⁷⁹¹ ФНАИФ № 2941, № 7, интервю със свещеник Георги Георгиев, зап. Т. Матанова, 08.05.2017 г., Страсбург, Франция.

⁷⁹² АИФ I № 529, с. 20, интервю с Найден Големанов, председател на църковното настоятелство на БПЦО „Св. Климент Охридски“ – Мюнхен, зап. Вл. Пенчев и Т. Матанова, 07.06.2015 г., Мюнхен, Германия.

⁷⁹³ <http://content.yudu.com/Library/A1qw5x/Start3072011Bulgaria/resources/4.htm> (14.09.2017).

⁷⁹⁴ АИФ I № 497, с. 42, интервю с Ваня Пенчева, директор, и Ваня Ангелова-Топузова, преподавател в БУ „Св. Иван Рилски“ – Хатива/Енгера, зап. В. Воскресенски, 27.10.2015 г., Хатива, Испания.

лозията не се прави в обредния си смисъл, а има само познавателна функция за младото поколение. Същевременно българската традиция се популяризира и пред приемното общество.

Баба Марта

Денят 1 март или Баба Марта се празнува навсякъде сред българите в чужбина. Отбелязва се във всички български училища с работилници за правене на мартеници. В някои училища те се наричат първомартенски работилници „Пижо и Пенда“, провеждат се ежегодно и за участието си в тях учениците получават специални грамоти (БУ „Дунав“ в Линц и Залцбург). Учителите разказват на децата за Баба Марта и защо трябва всички да се окичват с мартеници, за произхода на мартеницата и т.н. Това е празник, по време на който в най-голяма степен става предаване на културно наследство от възрастните на децата. В много училища се разиграва театрална сценка за празника – децата посрещат възрастна жена от местната българска общност, облечена в българска народна носия и дегизирана като Баба Марта, тя идва с кошница с бяла и червена прежда, плете мартеници за децата, раздава им ги и им разказва за символиката на цветовете на мартеницата, на кого се връзва и т.н.⁷⁹⁵ Сред някои имигрантски общности години наред жена от общността изпълнява тази роля и е известна сред децата и възрастните не толкова със собственото си име, колкото като Баба Марта (Лос Анжелис). В някои български неделни училища се организират игри с оплитане и прескачане на дълги мартеници като въжета, в други се правят състезания по излитане на най-дългата мартеница за най-кратко време⁷⁹⁶. За огромната популярност на този празник сред българските деца в чужбина говори и кръщаването на мигрантски организации и институции за деца с името на мартеницата – танцова група „Мартеничка“ в Уотфорд, Англия, Училище за изкуства, български език и традиции „Мартенички“ в Сан Франциско и др. Училището в Сан Франциско е известно с най-дългата „танцуваща“ мартеница, изплетена под звуците на фолклорни ритми⁷⁹⁷. Оплитането на мартеници има и символично значение, което се предава на децата от възрастните: например многобройни групи от деца в гимназията в Елк Гроув, филиалите „Кристъс Виктор“ и „Алеко Константинов“ в Чикаго сплитат ръце, за

⁷⁹⁵ www.rodinabg.net/?action=news&id=4377 (09.11.2017).

⁷⁹⁶ Например най-дългата мартеница в Кипър от 44 м е изплетена в Българското училище „Никола Вапцаров“ в Никозия. Отбелязването на празника с общо плетене на мартеница е част от инициативата за поставяне на рекорд „Най-много хора, правещи заедно български мартеници за 5 минути в цял свят“. Инициативата е на фондация „Национален тръст за съхранение на културно-историческото наследство на България“ в рамките на Националната благотворителна кампания „Децата и традициите“ и е подкрепена от Съюза на българите в Кипър, вж. www.bgschoolnicosia.com/2014/03/01/най-дългата-мартеница-в-кипър (25.09.2017).

⁷⁹⁷ ФНАИФ № 2950, № 122 и 123, интервю с Таня Костова, ръководител на Училище за изкуства, български език и традиции „Мартенички“ в Сан Франциско, зап. Вл. Пенчев, 28.05.2017 г., Сан Диего, САЩ. Вж. и https://www.youtube.com/watch?v=GPFWw7_gZZo (28.10.2017).

да образуват най-дългата „жива“ мартеница, свързваща ги символично с корените им в България.

Първи март се чества не само в българското училище, къщи мигрантите се закичват с мартеници, изплетени от по-възрастните жени от общността или изпратени им от България. Мартеници могат да се видят и през цялата година като емблема на българското в помещенията на българските организации – в българския клуб и дори в българската църква (например в Милано). Баба Марта се отбелязва и от възрастните в общността, защото, както посочват мигрантите: „Ако има един празник, който ние, българите, обичаме от сърце и винаги празнуваме с усмивка и удоволствие, то това е денят на Баба Марта. Откоleshната традиция, събрала в себе си множество легенди и първопричини за създаването и празнуването ѝ, ни дава усещането за ново начало, пролетно настроение и тръпка за повече слънчеви лъчи“⁷⁹⁸. Българската общност в Лос Анжелис и околностите организира за празника на Баба Марта голям събор сред природата с надиграване⁷⁹⁹.

Мартеницата се възприема като символ на българското и традиционният календарен празник приема черти на национален. Това се подчертава на редица места със закачане на националното знаме или с празнуване на 1 заедно с 3 март – националният празник на България. В тези случаи на училищното тържество най-напред се разиграва сценка с Баба Марта, после се изнася от учениците рецитал за 3 март, а накрая Баба Марта връзва мартеници на всички присъстващи (Лос Анжелис)⁸⁰⁰. В гр. Нетуно, Италия, на 1 март се организира шествие, на което учениците минават по улиците на града в национални носии, с национални знаменца и носейки табла с мартеници⁸⁰¹.

Друга форма за показване на българските мартенски традиции е организирането със специално разрешение от кметството на града на колективно изработване на мартеници – например станалите вече традиция ателиета за мартеници на централните градски площади в Орхус, Дания, или Нетуно, Италия. В полския град Вроцлав от доста години насам организацията на българите „Вроцлавско дружество на приятелите на България“ организира ателиета за изработване на мартеници с беседа за българския характер на празника на площада в стария град, в Етнографския музей, в различни клубове и зали на културни асоциации или в полски училища в града. Мероприятието, станало вече популярно сред вроцлавската общественост, е известно като „Посрещане на пролетта с мартеница – българският символ на пролетта, любовта и доброжелателността“ и се

⁷⁹⁸ <http://www.rodinabg.net/?action=news&id=3853> (09.10.2017).

⁷⁹⁹ ФНАИФ № 2945, интервю по фейсбук с Петро Душков, съръководител на групата за български народни танци „Д.Е.Б.А.“ – Ориндж Каунти, зап. К. Михайлова, 20.02.2017 г., Лос Анжелис, САЩ.

⁸⁰⁰ Вж. също частта за националната празничност в настоящата монография.

⁸⁰¹ ФНАИФ № 2730, интервю с учителки в БУ „Св.св. Кирил и Методий“ – Нетуно, зап. К. Михайлова, М. Борисова и Я. Гергова, 06.04.2015 г., Нетуно, Италия

провежда всяка година под мотото „Вроцлав, град на срещите с мартеницата“⁸⁰². За запознаване на местната общественост с пролетните мартенски обичаи през 2017 г. в Синсинати, щата Охайо, се организира пролетен фестивал „Баба Марта“⁸⁰³.

В това представяне на българската традиция на мартеницата пред приемното общество обикновено участват различни поколения мигранти и поради тази причина то служи едновременно за консолидиране на общността и за трансмисия на културно наследство. Същевременно консолидацията на българските общности в чужбина, основана на трансмисията на културно наследство (в случая на мартеницата), започва да се извършва и на трансгранично ниво. Характерен пример в това отношение е международната инициатива на български емигранти, т.нар. „Проект Мартеница“, за украсяване на 1 март с мартеници на дърво във всеки град по света⁸⁰⁴. Инициативата тръгва в 2011 г. от Асоциацията на българите в щата Куинсланд, Австралия, които украсяват дърво на централния площад на столицата на щата Брисбейн, след това се подема от българи в Оклънд, Нова Зеландия, в Макао, Китай, и за кратко време намира последователи навсякъде сред българските имигранти по света. Сред българите в Западна Европа за първи път инициативата се подема от българите в гр. Енгера, Испания, после става популярна в градове като Орхус, Дания, Милано, Италия, Тулуза (там окичват дърво в местния парк) и мн.др. Сред целите, които си поставя проектът, освен „да популяризира българските традиции и култура по света и да приобщи към тях децата на българите, живеещи в чужда културна среда“, е „да обедини българските общности по света около една българска традиция и да даде на всеки член на общността чувство за принадлежност, повод за удовлетворение и национална гордост“⁸⁰⁵.

Сирница

Отбелязването на празника се организира обикновено в детски градини или в училища с най-малките деца. Така например в културно-образователната програма „Българче“ към българо-македонската асоциация „Подкрепа“ в Портланд, Орегон, на този ден всяка година се организира обичаят хамкане на халва, също детски игри като надбягване с чували и др. С подобни обичаи празникът се отбелязва и от детската фолклорна група „Медена питка“ в Сиатъл, щата Вашингтон⁸⁰⁶.

Лазаровден

Празникът се отбелязва, макар и не често, предимно в българските училища зад граница. В някои училища вят венци за празника (БУ „Св.св. Кирил и Методий“

⁸⁰² www.wroclaw.info-migrator.pl/aktualnosci-wr/781-2015/1044-xx-marcowe-dni-bulgarii (21.03.2017).

⁸⁰³ Baba Marta Spring Festival, вж. www.facebook.com/events/716313385210069 (15.04.2017).

⁸⁰⁴ www.facebook.com/groups/martenitza (25.03.2017).

⁸⁰⁵ patepis.com/?p=29595 (10.03.2017).

⁸⁰⁶ ФНАИФ № 2947, интервю в Скайп с Даниела Иванова-Найберг.

в Нетуно). Като типичен пример за трансмисия на културно наследство чрез среща на поколенията мигранти е например пресъздаването през 2017 г. на народния обичай лазаруване в БУ „Васил Левски“ в Париж. От голямо значение за доброто протичане на празника е подходящият подбор на автентични лазарски песни и музикален акомпанимент от Снежана Колева, една от „Мистериите на българските гласове“ и музикален ръководител на училището. Пресъздаването на обичая започва с представянето на седянка: „селска стая, в средата сения (малка масичка), а на нея подредени битови съдове с орехи, ябълки, бонбони, стопанка и стопанин и техните деца“... Лазарките, пременени в хубави носии, идват с кошнички за яйца и изпяват лазарски песни на стопаните и на момчето в къщата като „Ой, Лазаре, Лазаре...“, „Прехвъркна птичка“, „Припаднала тъмна мъгла“, „Лаленце се люлее“ и др., наричат също за пчелите и дръвчетата – „да роят и плодят, да има берекет и радост за стопани и за стопанки“. Стопанката дарява всички лазарки с по едно яйце с благословията: „Нека яйцето – знак на живота, да утвърди благословията за приплод на добитъка в тази къща!“ Кулминацията на празника е изпълнението на „площада“ на традиционните лазарски хора, на които се хващат и родители, и гости⁸⁰⁷.

Всички пресъздадени моменти от обичая спомагат за по-лесно усвояване от децата на българската традиция чрез песен, музика и игра, а с участието на учители, родители и гости, училищният празник се превръща в общ празник за българската общност.

Цветница

Отбелязва се основно в БПЦО, където има български храм, със света литургия. След богослужението свещеникът раздава често върбови клонки, донесени от България от миряните, ако в приемната страна няма такива. Така например в Рим на Цветница в БПЦО „Св. Седмочисленици“ отец Емил Ангелов раздава според местната традиция маслинови клонки, но в Милано в българската църква „Св. Амвросий Медиолански“ отец Стефан Поликаров раздава осигурените от вярващите за празничното богослужение върбови клонки. В Скандинавия, когато служи на Цветница, отец Ангел Петрунов, който е свещеник за всичките БПЦО в четирите скандинавски страни Швеция, Норвегия, Дания и Финландия, също раздава върбови клонки. Същата традиция се поддържа вече и в новооткритата българска църква „Св. св. Кирил и Методий“ в Мартинес, в района на Сан Франциско. В църквите в Калифорния докъм 2014 г. са се събирали над 100 черкуващи се за празника, в богослуженията в българската църква „Св. Георги“ в Лос Анжелис е участвал и църковен хор⁸⁰⁸. Последните две-три години поради чести смени на свещениците и други проблеми в църковната община отбелязването

⁸⁰⁷ www.rodinabg.net/?action=news&id=4562 (06.10.2017).

⁸⁰⁸ www.bulgariCa.com/2014/04/17 (15.10.2017).

на празника става значително по-скромно.

На някои места се организира за празника тържество за цялата местна българска общност с традиционни български ястия и фолклорни танци (Хамбург). Празникът се отбелязва в някои училища с виене на венци от цветя (БУ „Св. Кирил и Методий“ в Лос Анжелис) или с пролетен концерт с изпълнения на народни песни и танци (Българско училище в Сиатъл).

Великден

Великден подобно на Коледа е един от най-почитаните християнски празници сред българските мигрантски общности. Може да се обобщи, че обикновено вкъщи се боядисват яйца, после се чукат с тях, на някои места трият бузите на децата с първото червено яйце⁸⁰⁹. Празнуването е организирано около българската църква, затова често в храмовете може да се видят бои за яйца, донесени специално за празника от България. Навсякъде, където има БПЦО, празникът се отбелязва с църковните ритуали и богослужения за цялата Велика седмица. В неделя се отслужва второ Възкресение и се чете Евангелието на различни езици (Лос Анжелис и Мартинес, Калифорния и др.). След неделната великденска служба свещеникът осветява донесената от миряните ритуална храна за празника – боядисани яйца, козунаци и други сладкиши, събралите се богомолци се чукат с яйца и опитват от козунаците. Навсякъде е валидно наблюдението, направено още в края на 80-те и началото на 90-те години на XX век в Чикаго, че на църковната служба за Възкресение Христово в българската църква броят на присъстващите далеч надвишава броя на постоянните богомолци (Стоянова-Бонева 1991: 78). Тази тенденция не се променя през годините, защото, както казват самите българи, „ние сме великденско-коледни християни“⁸¹⁰. При липса на българска църква мигрантите посещават великденските богослужения на други православни църкви, обикновено гръцката, сръбската или руската църква.

В Северна Америка на този ден правят пикници след великденската служба. Пикниците са характерна американска специфика за отбелязване на големи празници в по-топло време и българите в Америка често прилагат тази форма на празнуване. След литургията навън на поляна се събират на ядене и пиене и задължително има народни хора, песни, игри. В миналото това е била много популярна традиция и за старата емиграция, която се е събирала на великденски пикници или „църковни вечеринки“ с танци, за които преди това са се публикували обяви в емигрантските

⁸⁰⁹ АИФ I № 493, с. 3, интервю с Милена Тонева, преподавател и ученици от БУ „Св. Климент Охридски“ – Годамлинг, зап. Т. Матанова, 24.10.2015 г., Годамлинг, Великобритания.

⁸¹⁰ ФНАИФ № 2945, интервю във Фейсбук с Петро Душков, съръководител на групата за български народни танци „Д.Е.Б.А.“ – Ориндж Каунти, зап. К. Михайлова, 20.02.2017 г., Лос Анжелис, САЩ.

вестници⁸¹¹. Много такива обяви за пикници от началото на 20-те и 30-те години на XX век намираме например за Лорейн, Охайо⁸¹². Великденски вечеринки са се организирали всяка година и от българската православна църква „Св. Климент Охридски“ в Детройт, Мичигън⁸¹³.

Днес пикници се правят в Америка на големите християнски празници, започвайки от Великден и чак до Никулден, най-вече в Калифорния, където времето е по-меко и топло и може да се излиза навън сред природата до късно през годината. Пикниците се организират от БПЦО за цялата българска общност от населеното място и околностите, например от Българската църква „Св.св. Кирил и Методий“ в Мартинес, район Сан Франциско. Когато има църковна община, но няма собствена българска църква, за празника пак се прави пикник навън, както е например в Сан Диего, Калифорния, където на този ден се събират винаги в голям местен парк и тогава идват около 300 души, в това число и от други градове. Главни организатори на пикника са членовете на църковното настоятелство на БПЦО „Св. Николай Чудотворец“ и много доброволци. Подготовката започва предварително месец и половина по-рано. Подготвя се традиционно великденско меню – винаги има агнешко, най-често цяло печено агне, дроб-сарма, зелена салата, боядисват се яйца за всички (около 300), задължително има козунаци. На тези събирания обикновено има културна програма от народни танци, изпълнявани от трите български фолклорни групи в града – „Месечина“, „Хороводна среща“ и „Хоп-троп“. В празнуването се спазват обредни практики с типичната трапеза и чукането с шарени яйца по български, но се наблюдават и „културни смесвания“ (Стоянова-Бонева 1991: 79). За децата се прави американският обичай Egg hunt (букв. Ловуване/търсене на яйца) – в пластмасови черупки се слагат шоколадови яйца, които се разпръскват из тревата, децата ги търсят и като ги намерят, отварят ги и изядат скритите шоколадчета и бонбони. В случая се приема местната традиция за второто и третото поколение, което е вече родено и възпитано в Америка⁸¹⁴. Пикникът в парка в Сан Диего за Великден става обикновено без църковна служба през деня в неделя. Българските мигранти, които искат да се черкуват, отиват вечерта срещу Великден в сръбската църква в града, в която се служи за Великден, както и за всички големи християнски празници. Само понякога се прави съслужение – канят български свещеник и той служи заедно със сръбския свещеник на големи християнски празници, в това число и на Великден. По-рано, преди основаването

⁸¹¹ Често такива обяви могат да се прочетат във вестниците, издавани в САЩ, като „Народен глас“, „Македонска трибуна“ и др.

⁸¹² Вж. „Народен глас“, т. 19, бр. 122, 6 юли 1926 г., с. 1.

⁸¹³ Вж. ФтАИФ № 1626, № 246, сн. К. Михайлова, 27.09.2017 г., гр. Гоце Делчев.

⁸¹⁴ Криенето на великденските яйца и търсенето им от децата е характерна обредна практика и в Европа и българите там също я спазват заради децата, вж. например за Германия АИФ I № 487, с. 38, интервю с Румяна Михалкова, ръководител на група за народни танци „Шипка“ – Лайпциг, зап. Вл. Пенчев и Т. Матанова, 09.06.2015 г., Лайпциг, Германия.

на БПЦО в Сан Диего, българският свещеник Христо Цанков, тогава от БПЦО „Св. Георги“ в Лос Анжелис, е идвал и е изнасял служби на открито в градския парк. Иконите, подпрени на дърво, са образували олтар на открито, на който се е весело българското знаме⁸¹⁵. В случая отново отбелязваме характерната особеност на празнуването на българските общности в чужбина – придаване на етнически характер на християнския празник. Характерен заключителен момент на празника е организирането на томбола.

В Западна Европа БПЦО е също главен организатор на великденските празници. В честванията на много места се включват и представители на българската дипломатическа мисия в съответната страна като например в гр. Малмьо⁸¹⁶, Милано и др. Тържествата са съпроводени с изпълнения на великденски песни и народни танци⁸¹⁷.

Оригинален начин за отбелязване на Възкресение Христово от българи в Испания е поставянето през 2014 г. навръх Великден на голямо великденско яйце от метал и гипс на централна улица в гр. Енгера, провинция Валенсия. От едната страна на яйцето е изрисуван Рилския манастир, а от другата – българската църква „Св. Архангел Михаил“ в града, изобразен е и красивият планински масив Пикет във Валенсия. Яйцето е поставено от българската асоциация „Балкан – Хатива“ и е наречено „Вяра“ с желание да стане символ на българския принос към културното многообразие на Енгера, където живеят представители на 8 различни етноса⁸¹⁸.

Общите великденски концерти на няколко православни общности са друг начин за отбелязване на празника главно в скандинавските страни, за които е характерно по принцип често сътрудничество и взаимна заменяемост на православните свещенослужители при отслужване на сватби или погребения и извършване на общо православно „всеслужение“ на първата неделя от Великия пост⁸¹⁹. Всеслужението се извършва в гръцката църква „Св. Николай“ в Осло, а на самия Великден по инициатива на гръцкия митрополит и със съдействието на посолствата на Гърция и България се организира тържествен великденски концерт за цялата православна общност в скандинавските страни в гръцката църква „Св.

⁸¹⁵ АИФ I № 527, с. 10-12, интервю с Марио Кършалева, председател и членове на църковното настоятелство на БПЦО „Св. Николай Чудотворец“ – Сан Диего, зап. К. Михайлова, 27.05.2017 г., Сан Диего, САЩ.

⁸¹⁶ www.rodinabg.net/?action=news&id=3937 (09.10.2017).

⁸¹⁷ В Малмьо например изпълненията за празника през 2016 г. са от детската вокална група към БПЦО „Св. Богородица“ и групата за народни танци „Дилмана“ от Копенхаген, вж. www.rodinabg.net/?action=news&id=3937 (09.10.2017).

⁸¹⁸ www.desant.net/show-news/30176 (15.11.2017). Вж. и АИФ I № 497, с. 42, интервю с Ваня Пенчева, директор, и Ваня Ангелова-Топузова, преподавател в БУ „Св. Иван Рилски“ – Хатива/Енгера, зап. В. Воскресенски, 27.10.2015 г., Хатива, Испания; ФтАИФ № 1457, № 244–250, сн. В. Воскресенски, 27.10.2015 г., Хатива, Испания.

⁸¹⁹ По-подробно вж. Mihaylova 2017.

Георги“ в Стокхолм. В празничния концерт през 2015 г. например взимат участие местният женски хор за български народни песни „Перуника“ под ръководството на видния български хоров и оркестров диригент Михаил Делчев⁸²⁰, гръцкият хор „Орфеас“, руският камерен хор „Николай“, румънската хорова група „Кредо“ и хорът към гръцката църква „Св. Георги“. На концерта присъстват висши духовници на православната общност в скандинавските страни и посланиците на повечето православни страни в Швеция⁸²¹.

Характерни елементи на великденските празници е организирането от дружествата или асоциациите на българите на великденски работилници за боядисване на яйца, рисуване на великденски картички, изработване на кошнички. Работилниците се организират за всички възрасти и често с участието на други православни общности и гости от приемното общество. На тези празненства присъстващите се запознават с традиционните обичаи за празника, организира се и обща трапеза с различни обредни ястия. В Малага, Испания, например асоциацията „Българска роза“ организира празник и уъркшоп за Великден, на който са поканени румънската общност в града и представители на местната власт. Съществени моменти на празника са изложбата на великденски яйца, както и общото великденско хоро⁸²².

Празнуване на Великден се организира отделно и в българските неделни училища. Навсякъде се провежда великденска работилница, а на някои места и конкурс „Най-красиво великденско яйце“⁸²³. С най-малките деца се шарят яйца, предварително сварени вкъщи, правят се и кошнички за яйцата. В работилницата участват майките и бабите на децата, които им предават уменията и знанията за различни техники на боядисване и украса на яйцата и така по най-достъпен и лесен начин се осъществява предаването на културното наследство. На тези работилници възрастните разказват за старите начини за боядисване с естествени бои⁸²⁴, за месенето и печенето на козунаци от техните майки и баби, за празнуването на Великден в тяхното детство в България. В случая празнуването в миграция става израз на носталгията: „Великден ни напомня на родния дом с

⁸²⁰ Михаил Делчев, който живее от 1990 г. в Дания, е хоров и оркестров диригент, основател на 4 женски хора за български народни песни в скандинавските страни, в които участват само чужденки: „Седянка“ в Орхус, „Усмивка“ в Копенхаген, „Иглика“ в Одензе и „Перуника“ в Стокхолм, вж. ФНАИФ № 2833, интервю с Михаил Делчев, зап. Вл. Пенчев и К. Михайлова, 29.10.2015 г., Орхус, Дания. Повече за хорове вж. в частта за фолклорните танцови и музикални групи в настоящата монография.

⁸²¹ www.rodinabg.net/?action=news&id=3257 (16.10.2017).

⁸²² Вж. по-подробно www.rodinabg.net/?action=news&id=3286 (09.10.2017).

⁸²³ В БУЦ „Знание“ в Чикаго през 2015 г. се провежда за втора поредна година подобен конкурс от шестокласниците, вж. www.bulgariasega.com/interesting_facts/balgarski_uchilishta_usa/24804.html (16.10.2017).

⁸²⁴ За боядисване на яйца по „бабешки“ с листа от лук и боровинки от децата в „Ново българско училище“ в Чикаго вж. Лабова 2014: 210.

аромата на вкусните козунаци и червените яйца. Нашата великденска работилница неусетно ни отведе в родните места. Великденските яйца, изписани с цветя, дъги и усмивки се превръщат в един малък кът от България⁸²⁵. На по-големите деца се обяснява характера на празника и те правят презентации: „Задължително говорим за Великден, защото те не могат да осъзнаят разликата между ортодоксален християнин и останалите католици и англиканската църква. Осъзнават, обаче не го разбират“⁸²⁶. Проследяването на този процес на усвояване на българската празничност от най-младото поколение е много важен момент в антропологичното изследване на мигрантските общности в чужбина.

Гергьовден

Празнува се по няколко начина – чрез провеждане на събори и пикници сред природата, организиране на общо гергьовденско хоро на централния площад на населеното място и в училище. Тук се спирам само на отбелязването на Гергьовден според църковния календар и съпътстващите го традиционни обичаи. Празнуването на Гергьовден като Ден на храбростта и Българската армия почти не се среща сред българските общности в чужбина⁸²⁷. Гергьовденският събор е за всички поколения мигранти и се подготвя обикновено от няколко мигрантски организации⁸²⁸. При провеждането на събор или пикник на открито, най-често на поляна в местния градски парк (Лондон, Портланд и др.), на брега край река или в градското предградие (Лайпциг) задължително има печено агне, дроб-сарма, курбан чорба, а накрая гергьовденско хоро: „Имаше един Гергьовден, който беше нещо страхотно. Две агнета се изпеккоха, дроб-сарми, скари се изкараха отвън, музика. Тук в един комюнити център. И се оплакали съседите, че била музиката странна и висока, народна. Плюс това те не са свикнали с тази миризма на кебапчета, кюфтета. Имаше два големи казана със салати и дроб-сарми. Бяхме около стотина човека...“⁸²⁹

Празнуването на Гергьовден в училище е съпроводено със задължително обяснение за личността на светеца: „Той много ги впечатлява в пети клас. Биографията му я помнят доста време. Впечатляват ги мъченията, на които го

⁸²⁵ www.bulgariasega.com/interesting_facts/balgarski_uchilishta_usa/34615.html (06.10.2017).

⁸²⁶ АИФ I № 493, с. 24, интервю с Мариана Начева, учителка в Българско школо „Васил Левски“ в Баркинг, зап. Т. Матанова, 27.10.2015 г., Лондон, Великобритания.

⁸²⁷ За празнуването на Гергьовден вж. и частта за националната празничност в настоящата монография.

⁸²⁸ Съборът за Гергьовден в Ларнака например се прави от 4 български организации: фолклорна формация „Соватчий“, ансамбъл „Българи“, сдружение „Българи зад граница“ и в-к „Българите в Кипър“, вж. ФнАИФ № 2958, № 3, интервю с Радослав Георгиев, ръководител на БУ „Д-р Петър Берон“ – Ларнака, и Елеонора Ангелова, преподавател и председател на Асоциацията на българските учители в Кипър, зап. М. Борисова и Т. Матанова, 18.05.2017 г., Ларнака, Кипър.

⁸²⁹ АИФ I № 493, с. 11, интервю с Петър Минчев, директор, и Милена Тонева, преподавател в БУ „Св. Климент Охридски“ – Годамлинг, зап. Т. Матанова, 24.10.2015 г., Годамлинг, Великобритания.

подлагат⁸³⁰. Урокът за Гергьовден често включва обяснения за различните страни на празника – „каква е религиозната основа, каква е фолклорната основа, как се възприема от държавната система...“⁸³¹ и „на кого е празник – на овчари, пастири, милиция, военни“⁸³². В случаите, когато тържеството за Гергьовден се организира за цялата българска общност в българската църква (Лос Анжелис), тогава след празничната литургия учениците участват в културната програма за празника. На някои места отбелязват празника в училище с доста оригинални практики, свързани със светеца. Така например в БУ „Дунав“ в Линц, Австрия, организират на деня работилница за иконопис, на която учениците рисуват лика на св. Георги, присъединяват се и родителите. В градината на училището всички ученици са залюлени на люлка с пожелание да са здрави през цялата година. Накрая на празника децата посещават местната ферма, където могат да се полюбуват на зайци, кончета и понита за яздене⁸³³.

Св. Кирил и Методий

Празникът е основен за всички български общности зад граница. Характерно е, че и религиозният, и светският празник се отбелязва сред мигрантите на една и съща дата – 24 май. Отбелязва се с църковна служба в българската църква, със светско тържество в българските училища и с концерт с богата културна програма на българското дружество. Основното празненство е в българското училище, за което ще стане дума в частта, посветена на просветните празници, тук ще се спра само на някои аспекти от съвместното отбелязване на празника от различните български институции. Такова съвместно отбелязване на празника е характерно особено за САЩ, където обикновено светското тържество с богата културна и фолклорна програма се провежда в помещение на църквата. За тясното сътрудничество между българските институции – църква, дружество, училище, фолклорен ансамбъл и отбелязването на празника едновременно като Ден на светите равноапостоли Кирил и Методий и Ден на българската просвета и култура и славянската писменост ще посоча само един характерен пример от общността в Сан Франциско, Калифорния. В чест на св. Кирил и Методий и тяхното дело от 18 години в града се организира ежегоден Фестивал на българските изкуства и култура „Св.св. Кирил и Методий“ или наричан още „Антика Фест“ (по името на местната българска организация), за който вече стана дума. Инициатор и основен организатор е Таня Костова, която е създател и ръководител на още три български

⁸³⁰ АИФ I № 493, с. 24, интервю с Мариана Начева, учителка в Българско школо „Васил Левски“ в Баркинг, зап. Т. Матанова, 27.10.2015 г., Лондон, Великобритания.

⁸³¹ АИФ I № 487, с. 31, интервю с Румяна Михалкова, ръководител на група за народни танци „Шипка“ – Лайпциг, зап. Вл. Пенчев и Т. Матанова, 09.06.2015 г., Лайпциг, Германия

⁸³² АИФ I № 487, с. 62, интервю с Дарина Буш, съосновател и преподавател в БУ „Д-р Петър Берон“ – Манхайм, зап. Вл. Пенчев и Т. Матанова, 21.05.2015 г., Манхайм, Германия

⁸³³ www.rodinabg.net/?action=news&id=3928 (27.10.2017).

институции в града – Български културен клуб/читалище „Антика България“, Българско училище за изкуства, български език и традиции „Мартенички“ и Български фолклорен ансамбъл „Антика“. Програмата на най-голямото през годината българско културно събитие в района трае 4 дни и включва фолклорни танци, песни, инструментални мелодии, джазови интерпретации, детски игри, работилници, камерни концерти класическа музика, поетически рецитали, изложби и др. През 2005 г. основателката на фестивала поръчва икона на светите братя от България, иконата се изписва в Академията за музикално, танцово и изобразително изкуство в Пловдив, освещава се в Бачковския манастир със специално посвещение за майския фестивал на българската култура „Св.св. Кирил и Методий“ в Сан Франциско и покровителство над студентите, академичните среди и всички българи в Калифорния, после с перипетии се пренася през океана, по пътя се загубва, намира се и накрая „долита“ до Западния бряг⁸³⁴. Разказът е изпълнен с подробности, характерни за смятаните за чудодейни икони. Поръчана е специално в доста големи размери, цялата е покрита с 23-каратен златен варак, поради което е наречена „златната фестивална икона“. Фестивалът се открива със служба за светите братя в Българската православна църква „Св.св. Кирил и Методий“ в гр. Мартинес, район Сан Франциско⁸³⁵. После иконата на светите братя се пренася в залата, където се провежда фестивалът и ритуално се украсява с венец от цветя. След края на фестивала се пренася в манастира „Свети Кръст“ към Българския диоцез на Православната църква на Америка в Кастро Валеј, район Сан Франциско, където се съхранява през годината (там виси на стена заедно с портрет на Васил Левски). Пренасянето се извършва със специален ритуал – под звуците на кавал иконата се предава от ръка на ръка по пътя към манастира между основните участници във фестивала, като докосването до иконата е задължително за измолването на покровителството на светите братя. Игуменът на манастира отслужва пред иконата кратка служба, всички участвали в пренасянето ѝ пеят „Многая лета“, накрая се изчита посвещението на иконописците за покровителство на светите братя над българската общност в Калифорния, изписано на задната страна на иконата⁸³⁶.

Еньовден

Този празник на много места не се празнува. Един от малкото примери е отбелязването му с фолклорен спектакъл, в който участват фолклорни групи от България и други страни. Спектакълът под надслов „Розова магия“ е инициран

⁸³⁴ ФНАИФ № 2944, интервю с Тания Костова, основател на Фестивал на българските изкуства и култура „Св.св. Кирил и Методий“ – Сан Франциско, зап. К. Михайлова, 23.05.2017 г., Сан Франциско, САЩ.

⁸³⁵ БПЦО „Св.св. Кирил и Методий“ в Мартинес, район Сан Франциско, е към Българския диоцез на Православната църква на Америка (Orthodox Church of America – OCA).

⁸³⁶ ПВ № 1109, сн. К. Михайлова, 23.05.2017 г., Сан Франциско, САЩ.

и организиран от българската асоциация „Българска роза“ в Малага. Целта на организаторите е, от една страна, трансмисия на културното наследство към младото поколение български мигранти, а от друга страна – популяризиране на българската традиция и включването ѝ в богатото културно многообразие на приемното общество. Празникът започва с дефиле на участниците в народни носии и с изпълнения на народни песни до общината на града. Там се засажда една българска роза с изпълнение на емблематичната песен на Паша Христова. Продължава по-нататък в Културния център на града, където е уредена и етнографска изложба „България от миналото и днес“ с ръчно изтъкани и везани носии на повече от 100 години, престилки, карета, бродерия, дантели, накити, пендари, пафти, колани, плетени чорапи, терлици, кенарени кърпи, карловски кожени мускали, керамика и др. Богатата програма на празника включва поредица от танци и ритуали под надслов „Посрещане на Слънцето на Еньовден“: „Красиви в своята бяла премяна..., препасани с червени колани, закичени с венчета с[ъс] 77 билки лековити, танцорите изиграха „Еньово хоро“. С ръце, вдигнати молитвено нагоре, те молеха да се отприщи благословията на небето. Босите им нозе следваха хоровада на Слънцето, очите им търсеха сянката си цяла зад себе си...“⁸³⁷ След представянето на българските традиционни обичаи в отбелязването на празника взимат участие с песни и танци поканените фолклорни формации от Испания, Румъния и други общности.

Петровден, Илинден, Голяма Богородица

Летните християнски празници се празнуват много по-рядко от сънародниците ни в чужбина, тъй като през лятото те се връщат в България или пътуват в други страни през почивката си. Малък брой българи посещават организираните редовно от българската църква „Св. Иван Рилски“ в Чикаго три събора на посочените летните празници Петровден, Илинден и Успение Богородично (Ivanova 2015: 353; Елчинова 2009: 151). Празниците протичат с отслужване на света литургия и пикник на открито, на който наред с традиционните български ястия, присъстват народните песни и хора.

Малка Богородица

Християнският празник Рождество на Пресвета Богородица се празнува на повече места, отколкото летните християнски празници. След празничното богослужение, когато се изнася иконата Рождество Богородично, БПЦО организира събор-пикник, обикновено в двора на църквата. Най-популярни сред българските мигранти отново са пикниците на този ден пред църквата „Св. Иван Рилски

⁸³⁷ www.rodinabg.net/?action=news&id=4634 (05.10.2017).

Чудотворец“ в Чикаго⁸³⁸ и пред църквата „Св. Георги“ в Лос Анжелис⁸³⁹.

Никулден

Освен в семейна среда с приготвяне на риба, празникът се отбелязва групово през последните години в някои части на Калифорния. В Северна Калифорния – в Лос Анжелис, Ориндж Каунти или Ла Кресента се прави придобилото вече голяма популярност сред тукашните българи никулденско надиграване. Провежда се шест поредни години на голяма поляна в местния парк, наречена от българите „Самодивска поляна“⁸⁴⁰. Надиграването се организира от най-голямата българска организация в Калифорния – Българско общество за просвета и култура/читалище „Пчела“⁸⁴¹, която е инициатор на най-разностранны културни мероприятия за българите в Калифорния. Основната идея на организаторите на надиграването е да се съберат всички фолклорни танцови групи на общността – както на възрастни, така и детски, а също на американци, които свирят българска и балканска музика. На надиграването се кани и танцор от фолклорен ансамбъл в България, който да предаде своя опит и знание⁸⁴². Целта отново е трансмисия на културно наследство на младото поколение и популяризиране на българската традиция сред приемното общество. Инициативата има подкрепа на българската държава в лицето на Генералния консул на Република България в Лос Анжелис, редовен гост на мероприятиято. При важни годишнини от исторически събития освен народни хора „надиграването“ е съпроводено и с инсценизация – така например 140-годишнината на Априлското въстание през 2016 г. е отбелязано на Никулден на поляната в известния Грифит парк в Лос Анжелис с поява на кон на Райна княгиня с българското знаме, черешово топче и др. Така календарният празник придобива етнически характер и се засилва консолидиращата му функция за общността.

Другото място, където от доста години основен празник за българската

⁸³⁸ www.eurochicago.com/2017/08/sabor-malka-bogoroditsa (05.10.2017).

⁸³⁹ www.bulgarica.com/2014/09/10 (09.10.2017).

⁸⁴⁰ Названието се свързва от информаторите с главните инициатори на надиграването и на отбелязването на повечето български празници в Калифорния: „Самодивската поляна не е място, а състояние. Там, където е хорото на надиграването, там е и Самодивската поляна. Самодивската поляна е женското начало в нашите начинания. Жените винаги са първи и на хорото, и във всяко начинание..., ние ако и да сме дошли тук, да сме воеводи, нищо няма да се случи, ако ги нямаше тези наши жени с независим дух и желание за празник... Жените са много важен елемент на всичко, дето се случва тук“, интервю по фейсбук с Калин Крумов, председател на борда на директорите на Българско общество/читалище „Пчела“ – Лос Анжелис, зап. К. Михайлова, 13.11.2017 г., Лос Анжелис, САЩ.

⁸⁴¹ Pchela Bulgarian Educational and Cultural Society, вж. bgpchela.org и www.facebook.com/Pchela.Edinenie (31.10.2017).

⁸⁴² През 2016 г. специален гост на никулденското надиграване е била Елена Димитрова от ансамбъл „Тракия“, основател и артистичен директор на Студио за народни танци „Пълдин“ в Пловдив.

общност се явява Никулден, в Южна Калифорния и по-специално Сан Диего. В градския парк се събирали на Никулден на пикник-събор, защото в Южна Калифорния „времето е хубаво и всъщност зима няма“, както казват информаторите, и на този ден откривали коледните и новогодишните празници⁸⁴³. На събора на Никулден през 2010 г. решават да основат Българска православна църковна община в Сан Диего, правят анкета за името и най-много гласове логично получава „Св. Николай Чудотворец“. Преди да има БПЦО в Сан Диего, пак са канели български свещеник от Лос Анжелис, който е правел богослужение на открито в парка преди пикника. На основаването на БПЦО е бил отец Христо Цанков, който е извършил малка служба за празника и откриването на новата църковна община. На събора на открито винаги имало риба, по-рано са ловили шарани в тукашните езера, които ги зарибяват изкуствено, но в последно време купуват риба обезкостена на филе и я пекат. На пикника-събор имало богата културна програма с изпълнения на български фолклорни танцови състави от Сан Диего и гости от района⁸⁴⁴. През последните години БПЦО ползва за празника безвъзмездно предоставено помещение в комплекса на сръбската православна църква „Св. Георги“ в града, там се приготвят ястията и там вечерта се отбелязва празникът. Българска празнична литургия не се отслужва, но при желание черкуващите се българи посещават вечерното богослужение за празника в сръбската църква. През последните години на тържеството на Никулден и на други календарни празници се събират пари за построяване на българска църква в Сан Диего.

И на други места в Северна Америка се правят на Никулден „различни вечеринки (културни представления с вечеря и танци)“, например в Чикаго, организирани отново от църковното настоятелство на българската църква „Св. Иван Рилски Чудотворец“ (Елчинова 2009: 151).

Представените примери позволяват да се открият следните няколко извода за отбелязването на християнските и традиционните празници и обичаи на българските общности в миграция. Изучаването им е един от най-преките пътища за опознаване на изследваните общности. Празничната ситуация става най-подходящият повод за изразяване на етническата и културната им идентичност (Михайлова 2005а). Същевременно празникът е място за предаване на традициите на общността, на нейните ценности и норми. В традиционната празничност на най-новите български мигрантски общности в Европа и Северна Америка се наблюдава една значителна промяна не толкова в начина на празнуване, колкото в неговия обхват, участието на младото поколение и начина на предаване на празничността на второто и третото поколение мигранти и в механизмите за включване в културното

⁸⁴³ АИФ I № 527, с. 3, интервю с Марио Кършалева, председател, и членове на църковното настоятелство на БПЦО „Св. Николай Чудотворец“ – Сан Диего, зап. К. Михайлова, 27.05.2017 г., Сан Диего, САЩ.

⁸⁴⁴ Пак там, с. 12.

многообразие на приемното общество. Изследователите на тези общности в края на 80-те и началото на 90-те години на XX век предимно в САЩ правят обобщение за възпроизвеждане на българската традиционна празничност единствено от първото поколение имигранти и непредаване тази традиция и българския начин на празнуване на следващите поколения мигранти (срв. Стоянова-Бонева 1991: 79). Главна причина за това изследователите виждат в липсата на български организации (или много слабото им влияние), които да консолидират общността и да осъществят трансмисията на културното наследство на младото поколение. Същевременно липсата на организиран празничен живот води и до липса на видимост на българската етническа група в приемното общество. Тази тенденция се наблюдава и при отбелязването на религиозните и традиционните празници сред все още малките мигрантски общности в Западна Европа по това време. Оставането само в рамките на първото поколение мигранти, което поддържа традицията единствено в семейна среда, а не в рамките на етническата група, води като цяло до отмиране на българската традиционна празничност в миграция. С увеличаването значително на българската емиграция в годините след отпадането на визите за страните от Шенгенското пространство през 2001 г. и особено след приемането на България в Европейския съюз се наблюдава засилено сдружаване на българите в чужбина и именно чрез организациите като дружества, БПЦО и училища се активира поддържането на българската традиционна празничност, предаването ѝ на следващите поколения и популяризирането ѝ сред приемното общество. Бихме могли да обобщим, че изследваните от нас мигрантски общности са развили вече „общностни механизми за междупоколенческо предаване на български културални елементи“ (Стоянова-Бонева 1991: 79) и осъществяват социално значимо възпроизвеждане на българското културно наследство, нещо, което изследователите преди нас отричаха.

БЪЛГАРСКИ ПРОСВЕТНИ ПРАЗНИЦИ ЗАД ГРАНИЦА

Мариянка Борисова, Боян Кулов

В условията на миграция различната културна, социална, икономическа среда в приемната страна повлиява мигрантското културно наследство, като от своя страна то също оказва въздействие: стимулира интеграцията и консолидацията на българската общност, обезпечава персоналната и колективната културна идентичност. Възникналите в резултат мигрантски консолидационни форми – училища, църковни общини, културни центрове, асоциации, сдружения, фолклорни танцови и инструментални групи, хорове, медии, читалища, музеи – (ре)конструират, опазват, валоризират, предават на поколенията, представят (включително пред местни публики) българското културно наследство, един от елементите на което е празничността. Българската празничност и зад граница обхваща разнородни типове чествания, като обикновено инициатор и организатор на съответния празник е една или няколко мигрантски консолидационни форми, а празникът е насочен към цялата българска общност в съответната локация. Отчетливо място сред отбелязваната от мигрантската общност българска празничност заемат просветните празници, организирани от българските мигрантски училища. Българските просветни празници, чествани зад граница, имат особено място в празничния календар на диаспората, оформят се като празници на цялата общност, поддържат културната идентичност на подрастващите българи в условията на миграция, предоставяйки им нови перспективи и, едновременно с това, популяризирайки българската култура зад граница.

Приложената в изследването методика включва наблюдение, включено наблюдение, полуструктурирани интервюта, практически опит от участие в основаване, организиране и ръководство на асоциации, дружества и училища в САЩ⁸⁴⁵. Използван е и анкетният метод чрез резултатите от анкети⁸⁴⁶, попълвани

⁸⁴⁵ Боян Кулов е съосновател и първи директор на Български образователен и културен център „Св. Климент Охридски“ във Вашингтон, окръг Колумбия, САЩ.

⁸⁴⁶ Създадени от екипа по проект „Културно наследство в миграция. Модели на консолидация и институционализация на българските общности зад граница“ и провеждани в българските училища зад граница по време на теренните изследвания. Над 270 попълнени анкети се съхраняват в НЦНКН при ИЕФЕМ-БАН и са заведени под номер АИФ I № 501.

онлайн⁸⁴⁷ или проведени с ученици в български училища зад граница (в Испания, Великобритания, Австрия, Германия, Ирландия) относно различни аспекти на българското културно наследство, сред които и просветната празничност.

Усещането за общност в празника, изборът, продуцирането и консумирането на пространство и място в празнуването, споделените в празника ценности, идеи, самосъзнание, идеологии, идентичност, приемственост, са акценти в изследванията на редица изследователи (Jepson, Clarke 2015; Ali-Knight et al. 2008; Miyares, Airriess 2007; Falassi 1987). Концептуализирайки културната памет, Ян Асман спира внимание на празниците и ритуалите, които чрез повторяемост осигуряват възпроизвеждане на културната идентичност (Асман 1997:55). Ритуалното повторение, пише Асман, осигурява кохерентност на групата в пространството и времето – специфика, особено необходима в условията на миграция. Отделяйки внимание и на усещането за общност в празника, на споделените ценности, на ритуалното повторение, изследването акцентира върху възприемането на българските просветни празници като репрезентативни за българското наследство зад граница.

Изследването акцентира върху просветната българска празничност, чиито **средища** зад граница са **българските училища**⁸⁴⁸. Просветните празници, отбелязвани в българските училища в чужбина, почти изцяло съвпадат с тези, отбелязвани в България: откриването на учебната година, Денят на народните будители – 1 ноември, Денят на българската просвета и култура и славянската писменост – 24 май, края на учебната година. Носталгията и географското отстояние от родината пораждат вторичен патриотизъм у българските имигранти (Вж. Карамихова 2004), видим и при честването на просветните празници. Биват отбелязвани и някои просветни празници в приемната страна в паралел с българската просветна празничност. Като пример за съчетаване на българска и местна просветна празничност може да се посочи отбелязването на 30 януари (2016) – ден на буквите в Кипър, съчетан с тържество, посветено на славянската азбука⁸⁴⁹.

Откриването на учебната година в българските училища зад граница обикновено е съобразено времево с началото на учебната година в приемната страна. Празникът е тържествен, съпътстван с характерната за този ден в България символика и ритуалност: на първия училищен звънец, изобилието от цветя, котлето с вода, излята пред учениците като пожелание за успешна учебна година, за успешен възход по образователната стълбица. На празника поднасят приветствия

⁸⁴⁷ През сайта на проекта www.migrantheritage.com (20.10.2017).

⁸⁴⁸ Изследването обхваща българските училища зад граница, включени в географския обхват на проекта – Европа и Северна Америка.

⁸⁴⁹ Вж. www.mfa.bg/embassies/cyprus/events/bg/1112/46/7149/index.html и www.culture-mfa.bg/news/Изложбата-„Светлината-на-буквите“-в-Кипър_755.html (12.10.2017)

официални лица (български посланик, консул, други дипломати), кмет на града (в Българско училище „Джон Атанасов“, Чикаго, САЩ), както и представители на местната общност, родители. И зад граница бива следван церемониалът, специфичен за откриване на учебната година в България: внасяне под звуците на българския химн на националното знаме от знаменосци и асистентки⁸⁵⁰.

Като повтаря българските училищни ритуали за първия учебен ден, празникът създава среда, близка до родната и способства за преодоляването на носталгията, утвърждава институционалността на българските училища в чужбина (които функционират на границата с неформалността), осигурява континуитета на културното наследство в условията на миграция. В отбелязването на този просветен празник се наблюдават и специфики: Български детски хор с училище „Гергана“ в Ню Йорк, САЩ, организира празничен концерт за откриване на учебната година, който съвпада с провеждащите се годишни сесии на ООН; в града пристигат делегати от България, начело с президента, които са почетни гости в училището (вж. Гергова, Борисова 2018).

Сред символите на празника е иконата на светеца – патрон на училището, какъвто е случаят в Образователен и културен център „Св. Климент Охридски“ във Вашингтон, САЩ. На тържеството за откриването на учебната година в Българско училище „Иван Станчов“ към посолството на Република България в Лондон на почетно място присъства портретът на училищния патрон – бившия български посланик в Лондон Иван Станчов, благодарение на чиято възрожденска самоотверженост през смутната 1991 г. училището продължава да съществува⁸⁵¹. Иван Станчов е единственият посланик патрон и единственият жив патрон на училище поради заслугите му на ревностен радетел за българска просвета в столиците на Великобритания⁸⁵² и България.

В Първо българско неделно училище „Иван Рилски“ и в Първа българска неделна гимназия „Йордан Йовков“ в Мадрид, Испания, сред ритуалите за откриването на учебната година присъства посрещането „по стар български обичай“⁸⁵³ на учениците с хляб и сол/шарена сол/чубрица/мед, т.е. зад граница просветната празнична обредност се обогатява с ритуали, свързани с българската традиция по посрещане като цяло и нямащи пряко отношение към просветния празник.

⁸⁵⁰ За откриването на учебната 2017/2018 г. в Българско училище „Никола Вапцаров“ в Никозия, Кипър, вж. www.bgschoolnicosia.com/2017/09/03/откриване-на-учебната-година-2; за откриването на учебната 2017/2018 г. в Българско училище „Св.св. Кирил и Методий“ в Лос Анжелис, САЩ, вж. www.eurochicago.com/2017/09/bu-la; за откриването на учебната 2017/2018 г. в Българско училище „Св.св. Кирил и Методий“ в Лайден, Нидерландия, вж. www.eurochicago.com/2017/09/layden/ (10.10.2017).

⁸⁵¹ За детайли вж. частта от тази монография, посветена на българските училища зад граница.

⁸⁵² Вж. www.eurochicago.com/2017/09/bu-stanchev (10.10.2017).

⁸⁵³ Вж. www.eurochicago.com/2017/09/madrid (10.10.2017).

Откриването на учебната година в българските училища зад граница е съпътствано от паралелни прояви: тържеството през 2017 г. в Българо-австрийско училище „Св.св. Кирил и Методий“ във Виена започва с откриването на изложба, посветена на 180 годишнина от рождението на Апостола на свободата Васил Левски⁸⁵⁴. При откриването на учебната 2017/2018 г. в Българското училище „Св. св. Кирил и Методий“ в Лайден биват обявени наградите за училището от Деветия фестивал на българите по света „Аз съм българче“, както и наградите, получени от конкурсите на ДАБЧ⁸⁵⁵. Гости на този просветен български празник са български и местни дипломати, родители, лидери и представители от други български общности и организации в съответния град.

Денят на Народните будители е инициран като държавен празник, организиран от държавната власт през 1922 г. (период на тежка национална политическа и икономическа катастрофа) и е посветен на българските възрожденски просветители, революционери, книжовници. Както подчертава Лина Гергова, „празникът се основава на спомена (или страха от загубата на спомена) за героите и славното близко минало“ (Гергова 2015: 13). Отменен през 1950 г., празникът бива възстановен през 1992 г. Тази прекъснатост в досегашното му битие не е позволила Денят на народните будители да се утвърди в българска среда, още по-малко в чужбина. В България Денят на народните будители всяка година бива поставян в конфронтация с привнесения от чужбина атрактивен, особено за децата, празник Хелоуин, който се празнува на предишния ден (31 октомври). Адаптацията в условията на миграция включва възприемане или най-малкото разбиране на празничността на приемното общество, в резултат на което в българските училища зад граница се празнуват и Денят на будителите, и Хелоуин.

В българските мигрантски училища Денят на народните будители бива честван чрез училищни тържества, лекции, посветени на народните будители, бива възприеман като елемент на културното наследство, който потвърждава ценността на просветата и е наложително да бъде съхранен за общността. Лекцията, беседата, като начин на отбелязване на празника, са показателни, че празникът все още е в процес на утвърждаване, необходимо е знанието за него и ритуалът да се повтарят, препотвърждават.

Така например първото значимо събитие за училище „Св.св. Кирил и Методий“ в Рим след преместването му в сградата на Българския културен институт през 2014 г., е честването на Деня на народните будители, като празникът включва открит урок за будителите и лекция на посланика на България във Ватикана и Ордена на Малта проф. Кирил Топалов (вж. Gergova, Borisova 2015: 220). В редки случаи празникът е патронен, какъвто е случаят с българско училище „Народни

⁸⁵⁴ Вж. www.eurochicago.com/2017/09/viena (10.10.2017).

⁸⁵⁵ Вж. www.eurochicago.com/2017/09/layden (10.10.2017).

будители“ в Паралимни, Кипър.

През 2015 г. българското училище „Св.св. Кирил и Методий“ в Барселона отбелязва Деня на народните будители с презентация за будителите и тематична ученическа изложба, а децата представят проектите си, посветени на конкретни български будители. Лекция и ученическа презентация включва и тържеството на българско училище „Свети Седмочисленици“ в Реус, Испания⁸⁵⁶. По аналогичен начин са организирани тържествата за 1 ноември 2015 г. в българските училища и в други испански градове – Мадрид, Алкоркон, Хетафе, Валенсия.

Като най-важни за българите зад граница празници, децата, посещаващи български училища в чужбина, избират в анкетите си 1 ноември два пъти по-рядко в сравнение с 24 май, при възможност да посочат повече от един верен отговор. С други думи, и теренните изследвания, и анкетите очертават Деня на народните будители, отбелязван зад граница, като просветен празник в процес на развитие, на утвърждаване.

Хронологически следващият просветен празник е **24 май – Денят на българската просвета и култура и на славянската писменост**. Този ден е смятан за просветната празничност в България. В развитието си празникът преминава през няколко фази – от църковен през училищен до национален и наднационален (с обявяването на св. Кирил и Методий за Съпокровители на Европа от папа Йоан Павел II през 1980 г.). Популярността си този празник дължи и на факта, че за пръв път е празнуван в училищна среда още преди Освобождението от османско владичество – през 1851 г. в Пловдив. За българите 24 май е повод за национална гордост поради гостоприемството, което държавата оказва на Кирилометодиевите ученици. Цивилизационната роля на България в това отношение бива изтъквана на държавно равнище още през 30-те години на XX век. Първоначално отбелязван в църквата и в училището, празникът се разраства, разпространява се и излиза на градския площад, където шествията от манифестиращи ученици носят окичени с цветя портрети на Първоучителите. През периода на социализма манифестациите (като цяло, включително) за 24 май, са особено пищни и тържествени. Вероятно тази празнична разточителност и задължителност, асоциирани със социализма, са сред причините след 1989 г. манифестациите в България да девалвират и почти изцяло да отпаднат. Съхранени са предимно в градовете, чиито празник е 24 май⁸⁵⁷. Редица български училища зад граница, следвайки мисията си да съхраняват и предават българската културна идентичност на подрастващите, вероятно водени и от носталгия по родината, припознават в шествията за 24 май по-скоро българско културно наследство, отколкото социалистическо наследство, поради което на

⁸⁵⁶ Вж. ФТАИФ № 1479, сн. Н. Вуков, 1.11.2015, Реус, Испания.

⁸⁵⁷ 24 май е празник на града за Балчик, Девня, Долни Чифлик, Чепеларе, Благоевград и др., където тържественото шествие е сред начините за отбелязване на празника.

места в чужбина просветният празник бива отбелязван чрез манифестации. През 2015 г. „Малко българско училище“ в Чикаго (най-голямото българско училище зад граница, с над 600 ученици), отбелязва 24 май с празнично шествие. През 2017 г. четири български училища от различни градове в Кипър организират в Никозия обща манифестация за Деня на славянската писменост и българската просвета и култура, гост на която е и българският посланик в страната.

За 24 май през 2015 г., по инициатива на Асоциацията на българските училища в чужбина (АБУЧ) и Петя Цанева – основател и директор на Първо българско неделно училище „Св. Иван Рилски“ в Мадрид – е организирано поклонение пред предполагаемия гроб на св. Константин-Кирил Философ в Рим с участието на 320 ученици, родители и учители от осемнадесет български училища зад граница от осем европейски държави (вж. Gergova, Borisova 2015: 221). Домакин на инициативата е училище „Асен и Илия Пейкови“ в Рим, а кулминационните моменти са самото поклонение и аудиенцията при папа Франциск на площад „Сан Пиетро“. Празникът завършва с изпяване на химна на светите братя „Върви, народе възродени“ и с българско хоро⁸⁵⁸.

С посредничеството на ДАБЧ продуцентският екип на детското предаване „Аз мога, аз знам“ на TV7 за 24 май 2009 г. осъществява интернет връзка с българските училища в Чикаго, Виена и Париж и в реално време излъчва тържествата, посветени на Деня на българската просвета и култура. Българските училища в чужбина отбелязват празника с тържествени концерти, с празнични шествия, с многобройна публика. Училището към посолството в Лондон изпълнява своя химн, създаден по текст на преподавателя в гимназиалния курс Здравка Момчева. Почти всички ученически анкети поставят 24 май сред най-тачените български празници зад граница. Празникът носи характерните за честването му в българска среда символика и ритуали: венци от цветя, изображения на Първоучителите и на азбуката, изпълнение на Химна на Кирил и Методий, концерти, рецитали, посветени на българския език, на словото и просветата.

Българските училища не са единствените консолидационни форми, които отбелязват 24 май⁸⁵⁹. Месец май през 2017 г. в Кипър изобилства с културни прояви, посветени на книжовния празник: фотоизложба в Пафос, фолклорен събор в Лимасол, класически концерт в Никозия, спектакълът „Пиянството на един народ – слово и песен“ в изпълнение на учениците от българско училище „Народни будители“ в Паралимни. Спектакълът е посветен на 141 годишнина от Априлското въстание. Всяка година за 24 май българският посланик в Кипър организира прием за българските културни и образователни дейци, живеещи на острова. Приемът събира български преподаватели, оперни и театрални дейци, художници, издатели, музиканти, представители на различни мигрантски формации. През май 2017 г.

⁸⁵⁸ www.eurochicago.com/2015/05/balgarskiyat-da-stane-maturiteten (24.09.2017).

⁸⁵⁹ Вж. напр. Гергова, Гергова 2016.

част от дните на българската култура е и организираният в Пафос класически концерт на български музикални изпълнители, както и изложбата на български художници на острова⁸⁶⁰. А кулминационната проява е тържественото шествие за 24 май в Никозия, събрало учениците от четири български училища в Кипър.

Аналогична е ситуацията в Калифорния където отбелязването на 24 май през 2017 г. прераства в дни на българската култура: във фестивала в Сан Франциско са включени обичаи, песни, танци, работилници за традиционни занаяти, а български изпълнители представят фолклорни песни и танци на принципа на флашмоб в различни точки на града⁸⁶¹. В гр. Ървайн празникът е отбелязан с български събор, в Сан Диего – с училищен концерт. В проявите участват училищата в щата, български фолклорни групи, дипломати от генералното консулство на Република България в Лос Анжелис; биват обхванати множество участници и публика. Друго събитие от майския културен календар е представянето на книгата „Хайка за вълци“ на Ивайло Петров в превод на Анжела Родел – събитието се състои в престижната книжарница „Бук суп“ на Сънсет булевард в Холивуд⁸⁶². Просветната празничност по повод 24 май включва множество и разнородни прояви с различни участници и насочени към българската мигрантска общност като цяло и към различни публики в приемното общество.

Празникът на българската просвета и култура бива припознаван като свой не само от ангажираните в образователните институции, а и от цялата българска общност. Зад граница 24 май придобива нова консолидационна мощ, утвърждава българската културна идентичност чрез свързването му с българската книжовност, с православието, със средновековното величие на България.

Завършването на учебната година също представлява своеобразен просветен празник, доколкото ознаменува осъществена инициация (въплъщение на която е съответния документ – удостоверение), завършек е на определен етап от образователната програма. Въпреки че българските училища зад граница издават удостоверения за проведено обучение, а не за завършени степен или клас на обучение, финалът на учебната година е тържествен и важен просветен празник. Гости на училищните тържества са родители, български дипломатически представители – често посланици, консули връчват на учениците свидетелства за проведеното обучение. Ако училището обучава зрелостници, се осъществява ритуално предаване на училищното знаме на следващия випуск (напр. в Българско училище „Христо Ботев“, Ню Йорк). Празненствата включват концерти, рецитали,

⁸⁶⁰ За майския културен календар в Кипър през 2017 г. вж. ФТАИФ № 1611, сн. М. Борисова, 18-25.05.2017, Кипър, и ФНАИФ № 2958, записали М. Борисова и Т. Матанова, 18-25.05.2017, Кипър.

⁸⁶¹ Повече за честванията в Сан Франциско вж. в частта за традиционната и религиозната празничност в настоящата монография.

⁸⁶² Вж. www.rodinabg.net/?action=news&id=4556 (10.10.2017).

театрални постановки. Празникът често се организира на открито. В редица български училища зад граница финалът на учебната година съвпада с тържеството за 24 май – например в наблюдаваните в Чикаго български училища „Св. София“, „Св. Иван Рилски“, „Родолубие“, „Родна реч“ и др.

Българските просветни празници зад граница биват възприемани от мигрантската общност като ярък белег на националното, българското наследство, поради което те са **подходящи дати** за официално **откриване на български места на памет**. На 24 май 2015 г. в Чикаго пред българската православна църква „Св. Иван Рилски“ българската общност открива изграден с дарения⁸⁶³ бюст-паметник на Васил Левски⁸⁶⁴. Около друг просветен празник – Деня на народните будители – през 2017 г. пред българската православна църква „Св. Димитър“ в Брамптън, предградие на Торонто, е открит също създаден чрез дарения бюст-паметник на Апостола на свободата⁸⁶⁵. Изборът на време (просветен български празник), на място (пред български православен храм), на място на памет (бюст-паметник на Васил Левски) утвърждава консолидационния потенциал на българската просветна празничност, на православието като традиционна характеристика на българския гражданин⁸⁶⁶, на Апостола като национален герой. Новосъздадените места на памет⁸⁶⁷ се превръщат в символни топоси на българското, в културен капитал, който участва в конструирането на национална принадлежност. Свързаните с тях значими за общността събития и ритуали, посредством символиката и знанието, което предават, играят отчетлива роля за идентификацията, възпроизвеждането на културната идентичност и изграждането на националната памет (Gergova, Borisova 2015: 217).

В обобщение: просветните празници, отбелязвани в българските училища зад граница, са разпределени в рамките на учебната година. Откриването и закриването на учебната година я обрамчват, Денят на народните будители е кулминационният просветен празник през първия учебен срок, а Денят на българската просвета и култура и славянската писменост е кулминационният просветен празник за цялата учебна година. Училището, както в България, така и извън нея, и до днес е основен домакин на просветната празничност, доколкото просветителските и възрожденските идеи, които тя възпроизвежда, се интродуцират и утвърждават най-напред и основно в училищна среда (вж. Гергова 2015: 10). Най-

⁸⁶³ От Милчо Томов, който живее в България.

⁸⁶⁴ За откриването на бюст-паметника на В. Левски вж. ФТАИФ № 1434, сн. 619-733, сн. М. Борисова, 24.05.2015 г., Чикаго, САЩ.

⁸⁶⁵ За събитието вж. www.24chasa.bg/novini/article/6522808 и www.eurochicago.com/2017/10/levski-kanada1 (10.10.2017).

⁸⁶⁶ Вж. Гергова 2017.

⁸⁶⁷ Вж. и частта за паметните места в миграция в настоящата монография.

значимият от просветните празници – 24 май, в българските училища зад граница събира като публика значителна част от българската общност в съответната локация, разгръща мощен консолидационен потенциал въз основа на културното наследство, обединява представители на различни български мигрантски организации, превръща се в общностен празник, утвърждава училището като образователен, културен и социален център в условията на миграция.

Допълващи съответната образователна система, българските училища зад граница се институционализират чрез регистрирането си в приемната страна и в България, функционират „с ясно дефинирани административни рамки и йерархии, с цялата палитра от механизми на властово взаимодействие, но изключвайки принудата, на която се основава задължителното светско образование в съвременността“ (Гергова, Борисова 2018). Българските училища зад граница и чрез празничността си получават легитимация пред българската държавност, споделяйки просветните си празници с акредитираните представители на българската държава по места. Както участието на българските училища в чужбина съпътства почти всяка културна проява на българската общност, така и празничният календар на българските училища, особено отнасящият се към просветната празничност, е значим за цялата общност. Елемент от календарната празничност, българските просветни празници стимулират поддържането на културна идентичност и самосъзнание, формират солидна база, върху която децата с български произход се изграждат като граждани на света. Организиран като шествие, концерт или пикник, всеки просветен (и не само) празник в мигрантска среда завършва с почерпка за децата, където ясно се долавя вкусът на възприемани за български традиционни ястия.

Българските просветни празници зад граница безпроблемно биват свързвани с български символни топоси, доколкото и едните, и другите възплъщават представата на мигрантската общност за общобългарско наследство, консолидиращ фактор на базата на историята, географията и културата. Гледките, звуците, националните символи, ароматът, вкусът, които посетителите на просветните празници в българските неделни училища възприемат, настояват за това, което географите наричат „усещане за място“, т.е. човешкият опит трансформира абстрактния концепт за пространство в място (вж. Hawkins 2007: 376). Танците, рециталите, езикът на просветните празници, музиката, портретите на честваните личности, ритуалите, обозначават мястото като специално, извън мейнстрийма на доминантната приемна култура (ibid.). Проявата на културната идентичност очертава физическо пространство, дори то да е само временно празнично. Просветните празници усилват усещането за общност, за континуитет на културното наследство у ученици, преподаватели и публика.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В резултат от наблюденията на екипа по време на изпълнението на проекта „Културно наследство в миграция. Модели на консолидация и институционализация на българските общности в чужбина“ в настоящия монографичен труд бяха очертани характерните специфики в различните изследвани страни с акцент на първо място върху типове миграционни потоци от България (в съпоставка с такива от други страни в региона), различните поколения мигранти и техния професионален профил, процесите на консолидация на българските общности, както и създаването на институции, които да поддържат и популяризират носеното от мигрантите културно наследство. Бяха проследени също така взаимоотношенията между традиционните и новите мигрантски общности, значението на различните типове миграция (трудова, образователна, сезонна и пр.) в оформяне профила на мигрантските общности, както и ролята на мигрантските мрежи в увеличаване на притока на мигрантски потоци и в процесите на адаптация и усяждане на новите мигрантски групи. Специално бяха открити аспектите на конструирането и поддържането на общности на българите в чужбина, ролята на неформалните лидери в тези процеси и мястото на културните институции в процесите на консолидация в мигрантските общности.

В резултат от наблюденията върху ролята на институциите на българите в чужбина бяха регистрирани процесите на създаване, поддържане и функциониране на различен тип институции (училища, църкви, асоциации, музеи, медии и др.) и на мястото, което те заемат в живота на българските общности в чужбина. Анализите потвърдиха ролята най-вече на училището и фолклорната група като лидери сред българските институции зад граница. В много от изследваните общности първо се създава училище, а едва след това институция за културно общуване и разпространение на българската култура. Макар и по принцип да не е свързано с училищните институции, създаването на фолклорни групи и състави понякога е в допълнение към дейността на училищата или е плод на инициативи, възникнали в училищна среда. И двата типа институции имат ключово присъствие в културните дейности на мигрантските общности. Почти няма културно мероприятие без организирано участие на училището в някаква форма. За разлика от училищата в България обаче образованието е само една от основните функции на училищата. Освен възможност за родители и роднини и немалко българи без деца за запознанство, обмен на информация, търсене на работа, обмен на услуги и поддържане на връзки и приятелствата, те играят ролята

и на културни клубове (общностни дружества, сдружения), чиято дейност е в повечето случаи по-богата, по-лесно възприемана и по-близка до хората от тази в културните клубове, в местата, където и двете институции съществуват паралелно. Освен процесите по окрупняване на българските институции в чужбина и тяхната специфична мултифункционалност, анализите очертават също динамичността в развитието, мрежите и взаимодействията в сектора на институциите, създадени „отдолу“, в противовес на относителната пасивност и резервираност в дейността, събитийността и комуникативността на официалните представителства на България зад граница.

Във връзка с провежданите политики от и към българските общности в чужбина, анализите очертаха някои от основните насоки в държавната политика към българите и българските общности зад граница: подпомагането на съботно-неделните училища зад граница; съхраняването на българския език като централен стратегически елемент за запазване на националната идентичност на сънародниците ни; политиката в областта на българското гражданство и нейната връзка с въпроса за трайното завръщане в страната на сънародници от чужбина; приобщаването и включването на българските граждани в протичащите в страната социокултурни процеси и пр. Открито е специфичното място, което заема Държавната агенция за българите в чужбина при формулиране и провеждане на въпросните политики, както и на програмата „Роден език и култура зад граница“, която финансира български неделни училища и си поставя за цел „съхраняване на българското етнокултурно пространство зад граница“. Отбелязани са и трудностите при провеждане на единна държавна образователна и културна политика сред българските институции в чужбина, довеждащи често до обобщения и упреци за липсата на адекватна реакция. Вниманието е отделено също на политиките на местните общности към мигрантите, на подкрепата за техните институции (напр. предоставяне на сгради за училища и църкви, съдействие при провеждане на културни прояви и др.), както и на взаимодействието на българските институции в чужбина с местните общини.

По отношение на културно-историческо наследство на българите в чужбина, работата по проекта позволи да се наблюдават и регистрират разнообразни форми на българското наследство зад граница – официални празници и чествания (3 март, 24 май, 1 ноември и др.); отбелязване на религиозни и традиционни празници (Коледа, Йордановден, Сирни Заговезни, Баба Марта, Лазаровден, Цветница, Великден, Гергьовден, Успение Богородично и др.); усвояване на познания по български език, литература, история и география; поддържане на традиционни обичаи (изготвяне на сурвачки, мартеници, кукерски маски и др.), поддържане на различни фолклорни традиции (народни танци, песни, инструментални изпълнения и др.); организиране на различни културни прояви (български хорове, театрални курсове, изложби и пр.). Видимо е извеждането на преден план на нематериалното културно наследство, тъй като то е по-изявено в миграция, но се забелязва тенденция по изграждане (и

то буквално) на наследство (църкви, параклиси, паметници и пр.). Очертани бяха и стратегии по конструиране, трансмисия и популяризиране на културно наследство, които (особено що се отнася до училищата) залагат на: 1) календара (включващ училищни и традиционни празници и организиращ общностната консолидираност във времето); 2) предметността (основаваща се на артефакти като учебници, книги, носии, етнографски предмети и др. и материализираща наследството, както и на паметници и паметни места, организиращи общостния живот в пространството) и 3) публичността (която е важна не просто за комуникацията на изследваните общности с приемното и изпращащото общество, но и за изграждането на усещането им за значимост и, в крайна сметка, за валоризирането на културните практики и осмислянето им като наследство).

Извършената аналитична работа позволи да се открие водещата роля на културното наследство в процесите на консолидация и институционализация на общностите. В условия на миграция това наследство не представлява съвкупност от качества като организираност, завършеност на продукта и всеобхватност. Ако споменатите са характерни за един по-късен етап на консолидация на общността, когато водят до по-висока степен на завършеност, то за предходния не-институционализиран етап са характерни показването, назоваването, демонстрацията и означаването. При следващото ниво на консолидация на българските общности, опосредствани от процесите по създаване на институции, културното наследство придобива нови специфики. Една от характеристиките на този етап е, че то се създава чрез институцията и по тази причина културното наследство трябва да се разбира и през рефлексията му върху сътворилата го институция. Нещо повече, културното наследство се изменя в случая от локалност към надлокалност, при което стремежът е към създаването на обединяващи цялата общност събития; от друга страна, наследството се използва и като ресурс за самопредставяне в приемната общност. Следователно може да се направи изводът, че специфика на културното наследство в миграция представлява преосмислянето му в процеса на преоткриване.

Въз основа на своите системни и задълбочени наблюдения, анализи и осмисляния на проблемите изследователският екип изведе няколко основни предложения към обществото и държавата, които могат да бъдат формулирани по следния начин:

Глобална нация. В днешни дни политиките по отношение на мигрантските общности се основават до голяма степен на виждането за нацията като затворена в държавните граници, а образът на емигранта – като „загубен за нацията“. В свят на все по-активни мобилности и в обединена Европа подобна визия не е съвсем адекватна и продуктивна. Българите в чужбина би следвало да се възприемат като интегрална част от българската нация и техните културни практики да се впишат в културното ни наследство. Държавата освен това трябва последователно да прокара политики за подобряване на образа на българските емигранти.

Преосмисляне на ролята на държавните представителства. Посолствата и дипломатическият състав нерядко се разграничават от мигрантските общности и техния вътрешен живот, което показва липса на категорична държавна политика в това отношение. Би следвало да има единен подход към българските емигрантски общности, основан на схващането им като интегрална част от нацията, естествени посредници между българската държава и местните общества и осъществяващи богат културен живот.

Не само децата са важни. Политиките на българската държава към мигрантите във връзка с културното наследство е насочена преимуществено към децата. Държавните културни политики (и от България по места) би следвало да са насочени към всички възрастови, професионални и териториални общности без приоритизиране на ученици, творци, свещеници и (не)формални общностни лидери. Ако хората не усещат грижата на държавата и културното ни наследство не бъде съществена част от живота им, и техните деца няма да се възползват от насочените към тях политики.

Гражданско общество в миграция. Поради липсата на културни институти на много места, както и на активна държавна политика в областта на културата, местните общности изграждат свои институции. Тази тенденция би следвало дори да се подкрепи от държавата, като се създаде механизъм за подпомагане на новосъздадените емигрантски институции (различни от БКИ) да получат възможности за провеждане на културна дипломация и организиране на различни културни прояви (изложби, прожекции на филми, представяне на книги и други произведения на изкуството и пр.). Политиките на държавата не трябва да се осланят само на официално регистрираните юридически лица (асоциации, организации, клубове и пр.), а да имат предвид и неформалните общностни, индивидуалните артисти или културни мениджъри.

Преосмисляне на приоритетите на Държавната агенция за българите в чужбина. За да се съсредоточи върху реалния си предмет на дейност – българите в чужбина, ДАБЧ трябва да бъде освободена от вменените ѝ непривични функции, свързани с българско гражданство на чужденци с български произход, като те бъдат прехвърлени към Министерство на правосъдието. Илюстрация на неприоритетното отношение към българските емигрантски институции и техните културни практики е неактуалният публичен регистър на тези организации на сайта на ДАБЧ. Наложително е задачите на Агенцията да бъдат така преосмислени, че тя да може да координира дейностите и политиките, насочени към българите в чужбина. За целта трябва да се реструктурира и бюджетът ѝ, като в него целево присъстват пера за изследвания и мониторинг на резултатите от политиките.

Практическа реализация на Националната стратегия за българските граждани и историческите български общности по света. Тя представлява основен законов документ, ориентиран в голяма степен и към бъдещето. Нейното прилагане би решило редица от проблемите и въпросите, поставени от нашия екип в

изданието „Културно наследство в миграция: добри практики и проблеми“ (Гергова 2017). Нещо повече, тя вероятно би била по-успешна, ако стане интегрална част и от една цялостна национална доктрина за развитието на България в стратегически план. Ясната визия за перспективите на страната ни в демографски, икономически, социален, културен, образователен план допълнително би допринесла държавната политика към българите по света да бъде още по-гъвкава и по-адекватна на предизвикателствата на времето.

И накрая, в заключение, бихме подчертали, че ние, изследователите и авторите на тази монография, сме далеч от мисълта, че сме изчерпали съдържанието на проблематиката, свързана с процесите на съхраняване и конструиране на българско културно наследство сред българските общности в чужбина чрез тяхната консолидация и институционализация, но смятаме, че направихме сериозна крачка в тази посока, извършвайки най-мощното досега изследване. Затова искаме да вярваме, че не само сме допринесли за развитието на научното познание в това отношение, но сме успели да подпомогнем и институциите на българската държава в процеса на формиране и изпълнение на конкретни политики, насочени към българите в чужбина, и българските мигрантски институции в усилията им за консолидация на съответните общности на основата на културното ни наследство.

И още веднъж ще си позволим в тази връзка да изкажем своята най-искрена признателност за отзивчивостта и гостоприемството, за отделеното време и усилия и за съвместните емоции на всички наши събеседници в Европа и САЩ.

От авторите

ПРИЛОЖЕНИЕ

ВКЛЮЧЕНИ В ИЗСЛЕДВАНЕТО ИНСТИТУЦИИ, ОРГАНИЗАЦИИ, НЕФОРМАЛНИ ГРУПИ И ДР.

БЕЛГИЯ

Брюксел

Българско училище „Пејо Яворов“ към Посолството на Република България в Брюксел
БПЦ „Св. Климент Охридски“

Антверпен

Група за народни танци „Светулка“

ВЕЛИКОБРИТАНИЯ

Лондон

Посолство на Република България в Лондон

Български културен институт

Българско училище към Посолството на Република България в Лондон

Фолклорен състав „Гергьовден“
Български фолклорен клуб „Мераклии“
БПЦО „Св. Йоан Рилски“
Българска онлайн телевизия BBRTV
Бистро „Ezo“
Книжарница-библиотека „Имало едно време“
Група за народни танци „Китка“ към Българско школо „Васил Левски“, Баркинг

Уотфорд

Школа за български народни танци „Мартеничка“
Българско училище „Св.св. Кирил и Методий“

Кент

Българска школа в Медуей

Годалминг

Българско училище „Св. Климент Охридски“

Оксфорд *(не е посещаван, интервю в Лондон)*

Българско училище „Слово“

Бирмингам

Българско училище „Св.св. Кирил и Методий“

Нотингам *(не е посещаван, интервю в Бирмингам)*

Българско училище „Св. Паисий Хилендарски“

Глостър

Българско училище „Христо Ботев“
Българо-британска фондация „Св. Георги“
Български магазин

Белфаст

Българска асоциация в Северна Ирландия

Арма

Българско училище „Иван Вазов“
Български клуб за фолклорни танци „Чемшир“

ГЕРМАНИЯ

Берлин

Българско училище в Берлин
Студентско дружество „Хъшове“, Берлин
Фолклорна група „Сборенка“, Берлин

БПЦО „Св. цар Борис Покръстител“, Берлин

Карлсруе *(не е посещаван, интервю във Франкфурт)*

Българско училище „Ян Бибиян“

Лайпциг

Танцова група „Шипка“

Танцова група „Мадина“

Магдебург

Германско-българска социокултурна асоциация

Танцова група „Българска роза“

Танцова група „Лудо-младо“

Манхайм

Българско училище „Д-р Петър Берон“

Студентско дружество „Бай Ганьо“

Фолклорна танцова група „Фолклорна фабрика“

БПЦО „Св. Петка Търновска“

Магазин „Сердика БГ“

Мюнхен

Българско училище „Дора Габе“

Студентско дружество „Алеко“

Танцов състав „Лазарка“

БПЦО „Св. Климент Охридски“

Нюрнберг

Културно-просветна организация „Златен век“

Танцова група „СамоДиви“

БПЦО „Св. Теодосий Търновски“

Франкфурт на Майн

Фолклорно дружество „Гайда“

Студентско дружество „Съединение“

БПЦО „Св. цар Борис I“

Хайделберг

Българска школа „Българче“

Танцова група „Лудо-младо“

Хамбург

Българско училище в Хамбург

Танцова група „Здравец“

Седянка за ръкоделие „Здравец“
БПЦО „Св.св. Кирил и Методий“
Магазин „Българска храна/ Bulgarische Kost“

Щутгарт

Българско училище „Ние, вработетата“
БПЦО „Св.св. Кирил и Методий“

ГЪРЦИЯ

Атина

Посолство на Република България в Атина
Танцова формация „Детелини“
Храм „Свети Преп. Йоан Рилски Чудотворец“
Българско неделно училище „Преп. Паисий Хилендарски“
Клуб на дейците на културата „Нов живец“
Гръцко-българско сдружение за култура – Атина
Гръцко-българско сдружение за култура „Паисий Хилендарски“
Фолклорна формация „Родина“
Българско неделно училище в Атина „Св.св. Кирил и Методий“
Фолклорна танцова формация „Пиперлии“
Детски център „Майчина грижа“
Български вестник „България днес“
Български ресторант-бистро „Парадайз“

Герани *(не е посещаван, интервю в Атина)*

Второ неделно училище „Преп. Паисий Хилендарски“ към Гръцко-българско сдружение за култура

Ираклион

Сдружение на българите на остров Крит

Патра

Българско неделно училище „Захари Стоянов“
Дружество на българите на Пелопонес „Хан Аспарух“

Солун

Българско неделно училище „Св. Вмчк Георги Зограф“

ДАНИЯ

Копенхаген

Български просветен център „Иван Вазов“

Български музикален танцов център
Група за фолклорни танци „Дилмана“
Български магазин BulgarskMad.dk

Орхус

Културно дружество „България – Дания“
Танцов състав „Балкан Ритмер“
Михаил Делчев, ръководител на хорове „Седянка“ (Орхус), „Усмивка“ (Копенхаген),
„Иглика“ (Одензе), „Перуника“ (Стокхолм)

ИСПАНИЯ

Валенсия

Генерално консулство на Република България във Валенсия
Асоциация „Прогрес“
Първо българско неделно училище „Васил Левски“
Асоциация „Бялата лястовица“
БПЦО „Св.св. Кирил и Методий“
Фолклорен ансамбъл към Асоциация „Прогрес“
Училище „Родолюбие“ към Асоциация „Бялата лястовица“
Лидия Данчева, народна певица
Евелина Петрова, хореограф
Заведение „Хъшове“
Българско училище „Слово“
Български хранителен магазин във Валенсия
Училище „Св. Иван Рилски“ към Асоциацията „Балкан“

Аликанте

Асоциация „Духът на България“
Асоциация „Прогрес“
Български хранителен магазин в Аликанте

Гандия

Асоциация „Пробуда“

Ел Раал

Асоциация за развитие и интеркултурен диалог „Български корени“

Енгера

Сантьяго Аревало, кмет на Енгера

Картахена

Асоциация „Пирин“

Торевиеха

Асоциация „Единство“

Български ресторант „Европа“

Български склад за стоки в Торевиеха

Служба за имиграция (OARI) към Община Торевиеха

Български хранителен магазин в Торевиеха

Торент

Неделното училище „Христо Ботев“ към Асоциация „Св. София от Леванте“

Хатива

Асоциация „Балкан“

Български хранителен магазин в Хатива

Български ресторант в Хатива

Мадрид

Посолство на Република България в Мадрид

БНУ „Св. Иван Рилски“

Асоциация „Тангра“

Вестник на българите в Испания „Нова Дума“

Алкоркон

БНУ „Бачо Киро“

Коядо Вналба

Българско училище „Димитър Димов“

Хетафе

Училище към асоциация „Хан Кубрат“

Сеговия

БПЦО „Свето Богоявление Господне“

Барселона

БНУ „Св.св. Кирил и Методий“

БПЦО „Св. Богородица“

Асоциация за приятелство и сътрудничество „Св.Георги“

Група за фолклорни танци „Гергьовден“ към Българското училище в Барселона

Българският информационен интернет сайт „За Барселона“

Кастельон

Българското неделно училище „Васил Априлов“

Българска асоциация „Хан Аспарух“

Льорет де Мар

Българското неделно училище „Възраждане“
Асоциация на българите в Каталуния „Приста“
Група за народни хора „От извора“

Реус

Асоциацията на българите в провинция Тарагона „България“
Българското неделно училище „Свети Седмочисленици“

РЕПУБЛИКА ИРЛАНДИЯ

Дъблин

Посолство на Р България в Дъблин
Българското училище „Азбука“
Българския магазин „Балкан“
Българският образователен и културен център в Ирландия (БОКЦИ)

ИТАЛИЯ

Рим

БПЦО „Св. Седмочисленици“
Българско училище „Св.св. Кирил и Методий“
Български културен институт
БНУ „Асен и Илия Пейкови“

Нетуно

Българско училище „Св.св. Кирил и Методий“

Милано

БПЦО „Св. Амвросий Медиолански“
Асоциация за българска култура
Българско училище „Пейо Яворов“
Фолклорна група „Нашенци“

КАНАДА

Ванкувър *(не е посещаван, интервюта в Сан Франциско)*

Българско училище „Св.св. Кирил и Методий“
Танцова група „София“

КИПЪР

Ларнака

Асоциация на българските учители в Република Кипър

Българско училище „Родна стряха“

Българско училище „Д-р Петър Берон“

Ансамбъл „Българи“

Танцова група „Канатица“

Списание „БГ Фактор“

Българска книжарница в Ларнака

Юлия Бациева и Моника Мелеки, Български театър в Кипър

Вестник „Българите в Кипър“

Никозия

Посолство на Република България в Никозия

Съюз на българите в Кипър (СБК)

Българско училище „Никола Вапцаров“ към СБК

Фолклорна група „Лудетини“ към Българско училище „Никола Вапцаров“

Магазин „Трите девятки“

Пекарна „Bake 4 U“

Лимасол

Българско училище „Паисий Хилендарски“

Българско училище „Климент Охридски“ към СБК

Фолклорна формация „Соватчий“

Паралимни

Българско училище „Народни будители“ към СБК

Българоезична енория „Св. Иван Рилски“

Полис Хрисохус *(не е посещаван, интервюто в Пафос)*

Българско училище „Азбукарче“ към СБК

Пафос

Българско училище в Пафос към СБК

НОРВЕГИЯ

Осло

Посолство на Република България в Осло

Българо-норвежкото дружество

БПЦО „Св.св. Кирил и Методий“

Folk Dance Club „И-ха“

ПОРТУГАЛИЯ

Лисабон

Посолство на Република България в Лисабон
Българско училище „Св.св. Кирил и Методий“
БПЦО „Св. Йоан Рилски“
Португалско-българско асоциация „Св.св. Кирил и Методий“

САЩ

Ню Йорк

Генерално консулство на Република България в Ню Йорк
Български детски хор и училище „Гергана“
Българско училище „Христо Ботев“
Фолклорен танцов ансамбъл „Горана Джуниър“
„Young Bulgarian Voices NY“
„101 Kaba Gaidi NY“
Ансамбъл за фолклорни танци „Босилек“
Tsenov Chamber Ensemble
Bulgarian Concert Evenings New York (Павлина Доковска, Стефка Естатиева, Анна Стойчева и Лора Чекоратова)

Бостън

Българско училище „Св.св. Кирил и Методий“, Уолтъм
БПЦО „Св. Петка“
Българо-американски културен център „Мадара“
Женски фолклорен хор и оркестър „Диви жени“
Танцов състав „Лудо младо“

Филадельфия

Ивета Тодорова-Пиргова, Сирма Куцакис и Стефан Георгиев (вече „Български културен център за Пенсилвания, Ню Джърси и Делауер“), организатори на Събор на българите във Филадельфия

Чикаго

Генерално консулство на Република България в Чикаго
Съюз на българските писатели в САЩ и по света
Българо-американска асоциация
Българо-американски център за културно наследство
„Български художници зад граница“
Фолклорен ансамбъл „Хоро“
Сдружение „Български музей в Чикаго“

Фолклорен клуб „Верея“

БПЦО „Св. София“

БПЦО „Св. Иван Рилски“

„Малко българско училище“

Български учебен център „Знание“: Българско училище „Родолюбие“ и Българско училище „Родна реч“

Българско училище „Св. София“

Българско училище „Св. Иван Рилски“

Българско училище „Джон Атанасов“

Малка детска академия „Мечо Пух“

EuroChicago

Ресторант „Механата“

Вашингтон

Център на българската общност, Вашингтон

Български образователен и културен център „Св. Климент Охридски“

Българско училище „Христо Ботев“

Фолклорна група „Люти чушки“

Татяна Сърбинска, народна певица и ръководител на фолклорни певчески групи „Орфей“ (Вашингтон), „Диви жени“ (Бостън) и „Зорница“ (Бостън)

Българско училище „Христо Ботев“, Вашингтон

Сан Франциско

Български културен клуб/читалище „Антика България“

Българска класическа формация „Антика Славянски струни“ (Antika Slavic Springs)

Български фолклорен ансамбъл „Антика“

Българско училище по изкуства, български език и традиции „Мартенички“

Мартинес

Българска православна църква „Св. Кирил и Методий“

Кастро Вели

Православен манастир „Св. Кръст“ (Holy Cross)

Лос Анжелис

Генерално консулство на Република България

Българско културно-образователно общество и читалище „Пчела“

Българска православна църква „Св. Георги“

Българска православна църква „Св. Климент Охридски“

Българско училище „Св. Кирил и Методий“

Детска градина „Gaya's schoolhouse“

Детска школа по родолюбие „Златната ябълка“ в Глендейл

Евгени Веселинов, главен редактор на информационния сайт на българите в Калифорния www.bulgaria.com, създател на първото печатно издание на български език на Западния бряг в САЩ, вестник „Обзор“ (2004–2008), основател на първото Българско училище в Лос Анжелис „Иван Вазов“ (2009–2011)

Българо-американско културно-образователно дружество (BACES)

Американска православна църква „Св. Инокентий“

Група за български народни танци „Опа-Хей Ел Ей“ в Ла Кресента

D.E.B.A. – Organic Dance Club (Bulgarian Folk Aerobics) в Ориндж Каунти

Общество за народни танци „Хоротропи“

Танцов състав „Хоп-Троп“ към Българското училище „Св. Кирил и Методий“

Фолклорна танцова група „Жарава“

Цветанка и Иван Варимезови, водещи майсторски класове по български фолклор (пеене и гайда) в Департамент „Етномузикология“ при Калифорнийския университет

Балкански ансамбъл „Мераклии“ със солист Петя Алварадо (Ню Йорк)

Оркестър „Мезе“

Сан Диего

Културно-образователна фондация „Васил Левски“

Българско училище „Васил Левски“

Фолклорен състав за народни танци „Месечина“

БПЦО „Св. Николай Чудотворец“

Сръбска православна църква „Св. Георги“

Сънивейл *(не е посещаван, интервюта в Сан Франциско)*

Българско неделно училище „Хан Аспарух“

Детска фолклорна формация „Водица“

Сакраменто *(не е посещаван, интервю в Сан Франциско)*

Танцова група „Росна китка“

Финикс *(не е посещаван, интервю в Сан Диего)*

Танцова група „Balkanik Dance“

Лас Вегас *(не е посещаван, интервю в Сан Диего)*

Българо-американска асоциация, Невада (БААН)

Сиатъл *(не е посещаван, интервюта в Сан Франциско и Сан Диего)*

Фолклорна танцова група „Сиатъл Чета“

Български културен център в Сиатъл (Bulgarian Cultural and Heritage Center of Seattle – BCHCS)

Детска работилница „Творилница“

Детска фолклорна група „Медена питка“

ФИНЛАНДИЯ

Хелзинки

Посолство на Република България в Хелзинки

Дружество „България – Финландия“

Дружество на българите във Финландия „Club Bulgaria“

Българско неделно училище „АБВ“

Детска занималня „Малчо“ към Българското неделно училище „АБВ“

БПЦО „Св.св. Кирил и Методий“

Български магазин „Balkanika Delicious“

Библиотека с архиви на Финландската Православна община с библиотекар българката Кристина Контканен

Мира Андреева, организатор на Ден на България и приятелите на България във Финландия в Дом „Кайса“ в Хелзинки

Анна Данчев, ръководител на Anna Danchev & Band

ФРАНЦИЯ

Париж

Посолство на Р България в Париж

Българско училище „Иван Вазов“

Българско училище „Васил Левски“

Българско училище „Паисий Хилендарски“

БПЦ „Св. Патриарх Евтимий“

Ансамбъл за народни танци „Зора“

Страсбург

Българско училище в Страсбург

Европейска асоциация „Кирил и Методий“

БПЦО „Св.св. Кирил и Методий и преп. Бенедикт Нурсийски“

Лион

Асоциацията на българските студенти

Асоциация „Франкофонски обмен на знания и опит“

Група за народни танци „От Извора“

Българско училище „Иван Вазов“

Фолклорна формация „Шарено герданче“

Монпелие

Асоциация „Les enfants bulgares à Montpellier“

Училище „Патиланци“

Екс ан Прованс

Асоциация Българско Училище „Св. Климент Охридски“

Българско училище „Св. Климент Охридски“

Мандельо ла Напул *(не е посещаван, интервю в Екс ан Прованс)*

Българско училище „Иван Вазов“

Тулуза

Асоциация „Forum Franco-Bulgare“

Българско училище – Тулуза (клон на Българско неделно училище „Кирил и Методий“ – Париж)

ХОЛАНДИЯ

Айндховен

Българско училище „Св. Климент Охридски“

Амстердам

Първо българско училище „АБВ“

Сдружение „Българско образование и култура“

Хага

Фондация „Български център“

Българска православна църква „Св. Архангел Михаил и св. Архангел Гавриил и св. Преподобни Паисий Хилендарски“

Клуб за български народни танци

Лайден

Българско училище „Св.св. Кирил и Методий“

ШВЕЙЦАРИЯ

Берн

Танцов състав „Bulgarian Club Bern“

Българо-швейцарски клуб за български танци „Норо“

Български народни танци „Здравец“

Людмила Савова, „Български час“ по Радио „Рабе“

Цюрих

Сдружение „Родна реч“

Българско училище „Родна реч“

БПЦО „Св. Георги Победоносец“

Българо-швейцарски музикален състав „Седянка“

Българо-швейцарски хор „Swiss Bulgarian Choir“

Група за български народни танци „Луди Млади“

Базел

Балканска танцова формация „Феникс“

Родителско сдружение „Буквар“

Българско училище „Буквар“

Българска танцова група „Пъстра плетеница“

ШВЕЦИЯ

Стокхолм

„Първо българско училище“

Фолклорна група „Трио лева“

Ангел Петрунов, свещеник, БПЦО „Св. Паисий Хилендарски“ (Стокхолм), БПЦО „Св. св. Кирил и Методий“ (Осло), БПЦО „Св. св. Кирил и Методий“ (Хелзинки), БПЦО „Св. Богородица“ (Малмьо), БПЦО „Св. Димитър“ (Гьотеборг)

*Приемът, организиран за 24 май от българския посланик в Никозия Христо Георгиев, на който присъстват български общественици, учители, художници, музиканти, артисти, дейтели на културата.
Никозия, Кипър. Снимка: М. Борисова, 2017*

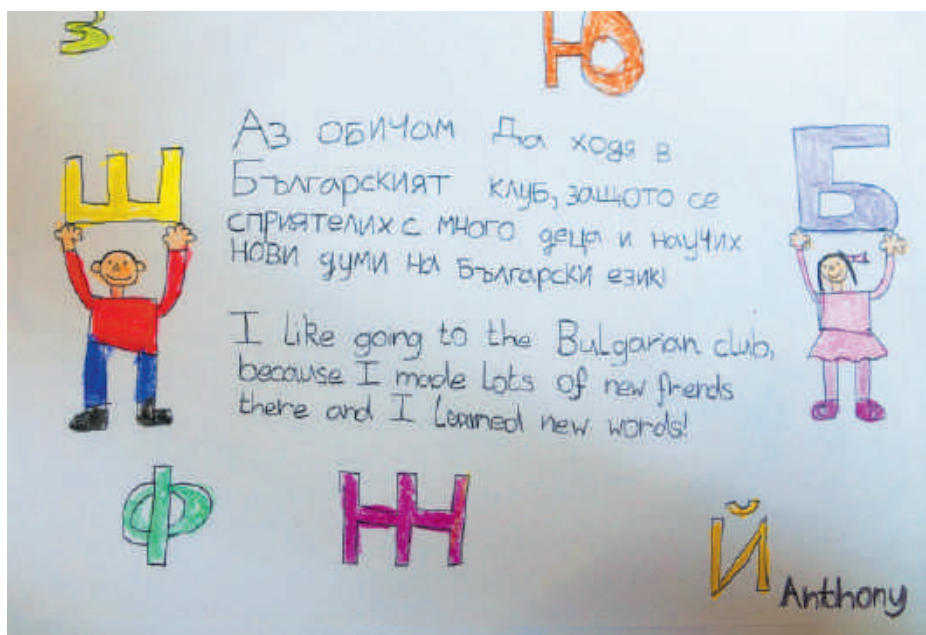
Асоциация „Балкан“, Хатива, Испания. Снимка: В. Воскресенски, 2015

*Деца четат българска книжка, „Малко българско училище“, Чикаго, САЩ.
Снимка: Н. Вуков, 2015*

*Фотоизложба „През лятото си бях в България“
към БНУ „Преп. Паисий Хилендарски“, Атина, Гърция.
Снимка: Я. Гергова, 2017*

Ученическа рисунка от Голямата книга на българското училище „Патиланци“, Арма, Северна Ирландия. Снимка: Я. Гергова, 2015

Изпълнение на танцов ансамбъл „Горана Джунигър“ на тържествения концерт по повод 10 години училище „Христо Ботев“, Ню Йорк, САЩ. Снимка: Я. Гергова, 2015

*Малка детска академия „Мечо Пух“, Чикаго, САЩ.
Снимка: М. Борисова, 2015*

*Българската църква
„Св. Паисий Хилендарски“,
Стокхолм, Швеция.
Снимка: Я. Гергова. 2015*

*Българската църква
„Св. Георги“ в Лос Анжелис, САЩ.
Снимка: В. Воскресенски, 2017*

*В българския храм „Св. Йоан Рилски“, Лондон, Великобритания.
Снимка: Т. Матанова, 2015*

*Отец Стефан по време на Гергьовденската служба в българската църква
„Св. преп. Иван Рилски“, Атина, Гърция. Снимка: Я. Гергова, 2017*

*Отец Йоан по време на службата в българската църква „Св. Арх. Михаил и Св. арх. Гавриил и св. преп. Паисий Хилендарски“, Хага, Холандия.
Снимка: Я. Гергова, 2017*

*Сградата на българската църква „Св.св. Кирил и Методий“, Дения, Испания.
Снимка: В. Воскресенски, 2015*

*Неделна служба в параклис „Св. Йоан Предтеча“ на ПБО „Св. Кл. Охридски“,
Мюнхен, Германия. Снимка: Вл. Пенчев, 2015*

*Репетиция на Танцова формация „Детелини“, Атина, Гърция.
Снимка: Я. Гергова, 2017*

*Група за български народни танци и хора „Светулка“, Антверпен, Белгия.
Снимка: Н. Вуков, 2017*

*Репетиция на групата за фолклорни танци „От Извора“, Лион, Франция.
Снимка: Я. Гергова, 2017*

*Репетиция на група за народни танци към Българско школо „Васил Левски“
в Баркинг, Лондон, Великобритания. Снимка: Я. Гергова, 2015*

Танцов ансамбъл „Зора“, Париж, Франция. Снимка: Н. Вуков, 2017

Участници от български фолклорни групи на фестивала „На Мегдана на Другата България“, Гандия, Испания. Снимка: Я. Гергова, 2017

Клуб „Чемшир“, Арма, Ирландия, по време на фестивала „На Мегдана на Другата България“. Снимка: Я. Гергова, 2017

Участници във Фестивала на българските изкуства и култура „Св.св. Кирил и Методий“, организиран от българския културен клуб „Антика България“, Сан Франциско, САЩ. Снимка: К. Михайлова, 2017

Фолклорният ансамбъл „Антика“ и други участници във Фестивала на българските изкуства и култура „Св.св. Кирил и Методий“ в Сан Франциско, САЩ. Снимка: К. Михайлова, 2017

*Участие на групата за народни танци към българската асоциация Forim-Franco Bulgare по време на Форум на световните езици, Тулуза, Франция.
Снимка: Я. Гергова, 2017*

*Изпълнението на Ансамбъл за български фолклорни танци „Босилек“
на The 9th Avenue International Food Festival, Ню Йорк, САЩ.
Снимка: Я. Гергова, 2015*

*Участие на „101 Каба гайди – Ню Йорк“
на The 9th Avenue International Food Festival, Ню Йорк, САЩ.
Снимка: Я. Гергова, 2015*

*Фолклорна формация „Гергьовден“, концерт-спектакъл на Ансамбъл
„Божествени български ритми“ по случай една година от създаването му,
Лондон, Великобритания. Снимка: Я. Гергова, 2015*

*Втора фолклорна среща на българските състави от чужбина
„Българският фолклор е магия“, Стара Загора, България.
Снимка: Г. Георгиев, 2015*

*Изпълнение на българската вокална група „Приятели“
по време на празничен концерт по повод 24 май, Лион, Франция.
Снимка: Я. Гергова, 2017*

Импровизирано общо изпълнение на всички участници с пианистите Хасан и Ибрахим и певицата Стефка Евстатиева („Моя страна, моя България“) по време на репетиция за концерт по повод 24 май в БДХУ „Гергана“, Ню Йорк, САЩ. Снимка: Л. Гергова, 2015

Уъркишоп по грънчарство на фестивала „Balkan Fest. Europa Roots“ в Сан Диего, САЩ. Снимка: В. Воскресенски, 2017

Изложба на плакати „Българска азбука“ по време на Европейския ден на езиците, център „Сибелес“, Мадрид, Испания. Снимка: Г. Георгиев, 2015

Къщата на българския оперен певец Борис Христов, в която днес се помещава Българският културен институт в Рим, Италия. Снимка: К. Михайлова, 2015

*Връчване на награда на Татяна Сърбинска от Асен Асенов,
председател на Центъра на българската общност – Вашингтон, САЩ.
Снимка: Я. Гергова, 2015*

*Училищната библиотека на БНУ „Св. вмчк Георги Зограф“, Солун, Гърция.
Снимка: Т. Матанова, 2015*

Музейната експозиция на Института по история на българската емиграция в Северна Америка „Илия Гаджев“. Снимка: К. Михайлова, 2017

Библиотеката-кафене „Имало едно време“ в Уоутъмстоу (кв. на Лондон), Великобритания. Снимка: Т. Матанова, 2017

Николина Кадийска, основател и редактор на вестник „България днес“ в редакцията на изданието, Атина, Гърция. Снимка: Я. Гергова, 2017

Списание „БГ Фактор – Кипър“. Снимка: М. Борисова, 2017

Празненството на българите в с. Моренвиле край Париж, Франция, организирано от БПЦ „Св. Климент Охридски“. Снимка: Н. Вуков, 2017

Стоки в българския магазин в Хамбург, Германия. Снимка: Вл. Пенчев, 2015

Българският ресторант в Хатива, Испания. Снимка: В. Воскресенски, 2015

Български магазин в Нюрнберг, Германия. Снимка: Вл. Пенчев, 2015

*Българска баницарница и гостилница „Пловдив“, Берлин, Германия.
Снимка: Вл. Пенчев, 2015*

*По време на честването на Гергьовден в българския ресторант „Парадайз“,
организирано то Клуба на дейците на културата „Нов живец“,
Атина, Гърция. Снимка: Я. Гергова, 2017*

*Изпълнение на българска народна песен от българи и чужденци от „Седянка“ и „Българо-швейцарски хор“, 6 май в Цюрих, Швейцария.
Снимка: Т. Матанова, 2017*

*Тържествено откриване на паметника на Васил Левски пред Българската православна църква „Св. Иван Рилски“, Чикаго, САЩ.
Снимка: М. Борисова, 2015*

Тържествено откриване на паметника на Васил Левски пред Българската православна църква „Св. Иван Рилски“, Чикаго, Вашингтон.

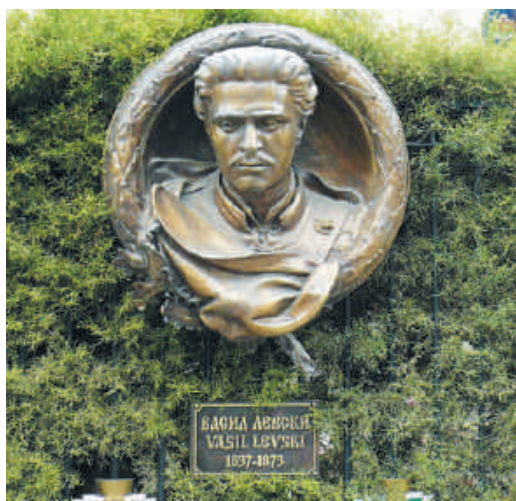
Снимка: Н. Вуков, 2015

Възпоменателно великденско яйце с изображението на Рилския манастир, поставено по случай 15-годишнината от заселването на българите в Енгера, Испания. Снимка: В. Воскресенски, 2015

*Паметната плоча
на Пейо Яворов върху фасадата
на сградата, в която се помещава
едноименното българско училище
в Брюксел, Белгия.
Снимка: Н. Вуков, 2017*

*Барелеф на Васил Левски пред
българското посолство в Никозия,
Кипър. Снимка: М. Борисова, 2017*

*Паметникът на Иван Вазов на
пл. Тордвалсен в Рим, Италия.
Снимка: Я. Гергова, 2015*

*Бюст-паметникът
на Капитан Петко Войвода
на хълма Джаниколо в Рим, Италия.
Снимка: Я. Гергова, 2015*

Паметната плоча на св.св. Кирил и Методий пред Българската православна църква „Св.св. Иван Рилски“, Чикаго, САЩ. Снимка: М. Борисова, 2015

Кукерска маска по време на фестивала „Balkan Fest. Europa Roots“, Сан Диего, САЩ. Снимка: В. Воскресенски, 2017

*Боя за яйца и мартеници за продажба в българската църква в Милано, Италия.
Снимка: Я. Гергова, 2015*

Закичване на мартеница на дърво в двора на българското училище „Св.св. Кирил и Методий“, Нетуно, Италия. Снимка: Я. Гергова, 2015

*Церемонията по връщането на фестивалната икона на светите братя Кирил и Методий в Orthodox Holy Cross Monastery, САЩ.
Снимка: В. Воскресенски, 2017*

*Великден, българска църква „Св. Амвросий Медиолански“, Милано, Италия.
Снимка: К. Михайлова, 2015*

*Великденска служба в българската църква „Св. Амвросий Медиолански“,
Милано, Италия. Снимка: Я. Гергова, 2015*

*Цветница в българската църква „Св. Седмочисленици“, Рим, Италия.
Снимка: Я. Гергова, 2015*

*Ден на народните будители в българското училище „Васил Левски“,
Валенсия, Испания. Снимка: В. Воскресенски, 2015*

Честване на Деня на народните будители в българското училище „Христо Ботев“ в Глостър, Великобритания. Снимка: Я. Гергова, 2015

Тържествено за 24 май в Българско училище „Паисий Хилендарски“, Лимасол, Кипър. Снимка: М. Борисова, 2017

*Празнично шествие по повод 24 май, „Малко българско училище“,
Чикаго, САЩ. Снимка: Н. Вуков, 2015*

*След тържеството за 24 май в българското училище
„Св. Климент Охридски“, Екс ан Прованс, Франция. Снимка: Я. Гергова, 2017*

*Честване на 24 май и края на учебната година в БУЦ „Знание“, Чикаго, САЩ.
Снимка: М. Борисова, 2015*

*Празник по случай 24 май и края на учебната година в българското училище
„Родолюбие“, Чикаго, САЩ. Снимка: М. Борисова, 2015*

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Аврамова, Светлана. 2016. 130 години от рождението на митрополит Андрей. – *Вестник на българите в Детройт*, бр. 12, 6-8.

Ангелова, Йорданка, и др. 1987. *Българските държавни институции 1879–1986*. София: ДИ „Д-р Петър Берон“.

Ападурай, Арджун. 2006. *Свободната модерност. Културни измерения на глобализацията*. София: ЛиК.

Арнаулов, Михаил. 1934. *Ив. Селимински. Живот, дело, идеи*. София: Държавна печатница.

Арнаулов, Михаил. 1966. *Българското книжовно дружество в Браила*. София: БАН.

Арнаулов, Михаил (ред.). 2003. Васил Априлов. – В: *Библиотека „Български писатели“*. *Живот – Творчество – Идеи*. Т. I. Достъпно на: liternet.bg/publish9/marnaudov/bpisатели/1/vaprilov.htm [посетен на 10.10.2017 г.].

Асман, Ян. 2001. *Културната памет*. София: Планета 3.

Баева, Искра, Евгения Калинова. 2003. *Следвоенното десетилетие на българската външна политика (1944–1955)*. София: Полис.

Баликси, Асен, Бонка Стоянова-Бонева. 1993. *Балкански бизнесмени в Канада (Българо-македонската етническа група в Торонто към средата на века)*. София: Издателство ЛИК.

Беловежов, Гаврил. 2001. *Страданието не е етикет, то е достойнство: документи от съдебните процеси срещу Католическата църква в България през 50-те години на XX век*. София: Иврай.

Дамянов, Симеон, Любен Беров. 1986. *Българите в Австралия*. София: Издателство на БАН.

Борисов, Милко, Александър Ваврек, Ганка Камишева. 1985. Д-р Иван Селимински – основоположник на обучението по физика у нас и пропагандатор на физическите науки и тяхното значение. – В: *Предшественици на разпространението и развитието на физическите науки в България*. София: Народна просвета.

Борисова, Мариянка. 2015. *Формирането на институции и приобщаване към вече налични такива на българските емигранти*. – *Културно наследство в миграция*. Достъпно на: www.migrantheritage.com/wp-content/uploads/2016/02/dokladmarianka.pdf [посетен на 10.09.2017 г.].

Борисова, Мариянка. 2016. Как „неравенството се превръща в равенство“: ролята на българската църква в Мюнхен за адаптиране и интегриране на диаспората. – В: Ильева, Ангелина, Вихра Баева, Лина Гергова, Мариянка Борисова, Яна Гергова (съст.). *Фолклор, разказване, религиозност. Юбилеен сборник в чест на Албена*

Георгиева. 219-226. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“.

Борисова, Мариянка, Яна Гергова (отг. ред.). 2017. *Българи в чужбина, чужденци в България – институции, организации, обществен живот.* София: ИЕФЕМ-БАН. Достъпно на: iefem.bas.bg/wp-content/uploads/2017/09/Abroad-Sbornik.pdf [посетен на 15.09.2017 г.].

Борисова, Мариянка. 2018. Български учебен център „Знание“ – Чикаго: интеркултурни специфики. – В: Пенчев, Владимир, Катя Михайлова, Станой Станоев, Ирина Коларска (съст.). *Сборник с научни статии в памет на проф. Евгения Мицева.* (под печат).

Бочков, Пламен. 2004. Българските турци, изселници в Измир – идентичност, адаптация и мрежи на солидарност. – *Антропологични изследвания*, т. V, 175-190.

Бурдийо, Пиер. 2004. *Правилата на изкуството. Генезис и структура на литературното поле.* София: Дом на науките за човека и обществото.

Бурдийо, Пиер. 2008. Противоречията на наследството. – *Социологически проблеми*, 1-2, 111-118.

Вартоломеев, Огнян, Румен Аврамов, Благовест Георгиев. 1987. *Българите в Аржентина.* София: Издателство на БАН.

Варшавер, Евгений, Анна Рочева. 2013. *Сообщества мигрантов в Москва: взгляд через „этнические кафе“.* Москва: Центр исследований миграции и этничности РАНХиГС, Центр изучения проблем гражданства и идентичности. Достъпно на: docplayer.ru/28785120-Sooobshchestva-migrantov-v-moskve-vzglyad-cherez-etnicheskie-kafe.html [посетен 17.04.2017 г.].

Василева, Бойка. 1999. *Българската политическа емиграция след Втората световна война.* София: УИ „Св. Климент Охридски“.

Величков, Климент. 2014. 111 години български вестници в Чикаго. – В: Величков, Климент, Динко Динев, Симеон Стоилов (ред.). *Chicago – българският град.* Т. 1, 26-27. София: Deorax Printing House.

Витанов-Богат, Георги. 2014. Съюзът на българските писатели в САЩ и по света – от едно хрумване до работеща реалност. – В: Величков, Климент, Динко Динев, Симеон Стоилов (ред.). *Chicago – българският град.* Т. 1, 98-101. София: Deorax Printing House.

Воскресенски, Валентин. 2016. Формална и неформална консолидация на българските общности в чужбина – опит за теоретично осмисляне. По примера на българите в Испания. – *Културно наследство в миграция.* Достъпно на: www.migrantheritage.com/wp-content/uploads/2016/02/dokladvalentin.pdf [посетен на 25.10.2017 г.].

Вуков, Николай, Лина Гергова. 2014. Фестивалът на мазните борби Къркпънар в Одрин: проблеми на културното наследство. – *Антропология*, 1, 80-113.

Ганева-Райчева, Валентина. 2004. *Българите в Унгария – проблеми на културната идентичност.* София: АИ „Проф. Марин Дринов“.

Ганева-Райчева, Валентина. 2012. Миграции и институции: политики и практики при конструиране на памет и наследство. – В: Ганева-Райчева, Валентина, Магдалена Елчинова, Миглена Златкова, Николай Вуков (съст.). *Миграции от двете страни на българо-турската граница: наследство, идентичности, интеркултурни взаимодействия.* 169-196. София: ИЕФЕМ-БАН.

Ганева-Райчева, Валентина, Магдалена Елчинова, Миглена Златкова, Николай Вуков (съст.). 2012. *Миграции от двете страни на българо-турската граница: наследства, идентичности, интеркултурни взаимодействия.* София: ИЕФЕМ-БАН. Достъпно на: books.google.ro/books?id=uCFvsJt_MB4C&printsec=frontcover&hl=bg&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false [посетен 24.02.2016 г.].

Гаджев, Иван. 2003. *История на българската емиграция в Северна Америка (1860–1944). Поглед отвътре.* Т. 1. София: Гутенберг.

Гаджев, Иван. 2006. *История на българската емиграция в Северна Америка (1944–1989). Поглед отвътре.* Т. 2. София: Гутенберг.

Гаспаров, Симеон. 2014. Трети март – с български флаг над Чикаго. – В: Величков, Климент, Динко Динев, Симеон Стоилов (ред.). *Chicago – българският град.* Т. 1, 228. София: Deorax Printing House.

Генов, Георги. 2011. *Американската православна църква на българите (1794–1945).* София: Исторически архив.

Генов, Георги. 2013. *Православната църква на българите в Америка.* Т. 1-5. София: Темто.

Генова, Елена. 2017. „Вуе Ганьо? Банален национализъм и банален европеизъм във всекидневните практики на българските висококвалифицирани мигранти във Великобритания“. – В: Борисова, Мариянка, Яна Гергова (отг. ред.). *Българи в чужбина, чужденци в България. Институции, организации, общостен живот.* София: ИЕФЕМ-БАН. Достъпно на: iefem.bas.bg/българи-в-чужбина-чужденци-в-българия.html [посетен на 31.10.2017 г.].

Георгиев, Георги. 2014. Постмодерната публична сфера и медиите. – *Лаборатория за медиен мониторинг – Анализи*, 13.10.2014 г. Достъпно на: www.fmd.bg/?p=8972 [посетен на 11.10.2017 г.].

Георгиев, Георги. 2017. *История на вестниците в България.* Достъпно на: www.vestnicibg.com/article/istoria-na-presata-v-bulgaria [посетен на 11.10.2017 г.].

Гергова, Ани. 2004. *Българска книга: енциклопедия.* София: Пенсофт.

Гергова, Лина. 2014. Нови форми на празнуване и празнично съпреживяване в киберпространството. – В: Илиева, Ангелина, Лина Гергова, Лозанка Пейчева, Светла Казаларска (съст.). *Добре дошли в Киберия. Записки от дигиталния терен.* 123-139. София: ИЕФЕМ-БАН.

Гергова, Лина. 2015. Денят на българската просвета и култура и славянската писменост и Денят на народните будители – два празника на духовността. – В: Анастасова, Екатерина, Галина Лозанова, Станой Станоев (съст. и ред.). *Празникът на Кирил и Методий. Пространства на духа.* Т. 2, 7-19. София: Парадигма.

Гергова, Лина, Яна Гергова. 2016. Наследство и консолидация на мигрантските общности: институциите на българската общност във Вашингтон. – *Електронно списание „ОНГЪЛ“*, 12, 29-40.

Гергова, Лина (съст. и ред.). 2017. *Културно наследство в миграция.* Добри практики и проблеми. София: ИЕФЕМ.

Гергова, Лина, Мариянка Борисова. 2018. Трансмисия на културно наследство в миграция: моделът на училището (по материали от Ню Йорк, САЩ). – В: *Сборник в чест на доц. д-р Катя Михайлова.* (под печат, достъпно на goo.gl/KuTt8G [посетен на

20.10.2017 г.]).

Гергова, Яна, Мариянка Борисова, Лина Гергова, Таня Матанова. 2015. Църквата като институция за българите в чужбина. – В: Златкова, Меглена, Борислава Петкова, Стоян Антонов (съст.). *След следващата запетая. 20 години етнология в Пловдивския университет. Сборник от юбилейна научна конференция, Пловдив 2012.* 139-152. Пловдив: ПУ „Паисий Хилендарски“.

10 години Асоциация на българските училища в чужбина (2007–2017). 2017. София: Анубис, Булвест 2000.

Джавезов, Стоян, Жанет Митева. 2009. *Васил Левски: памет за Апостола. Паметници, скулптурни портрети.* София: Ирис 98.

Дикова, Татяна. 2017. От 15 септември в над 330 неделни училища по света ще звучи българска реч. – *Аз Буки*, бр. 29, 20-26.07.2017 г. Достъпно на: azbuki.bg/editions/azbuki/archive2017/newspaper292017 [посетен на 10.09.2017 г.].

Димитрова, Коянка. 2017. Българите с придобито образование и професионален опит в чужбина – един неизползван докрай потенциал. – В: Йовева-Димитрова, Снежана (съст.). *Българите в чужбина „...толкова близо, толкова далече...“*. Ч. 2, 258-268. София: Род.

Дойнов, Стефан. 2005. *Българите в Украйна и Молдова през Възраждането (1751–1878).* София: АИ „Проф. Марин Дринов“.

Драндийски, Димитър. 2015. *Виена и българите. Из историята на българската общност в Австрия (1700–2000).* София: Гутенберг.

Дятлов, Виктор И. 2015. „Етническият пазар“ в современной России – ускользящий объект исследовательского внимания. – В: Дятлов, Виктор Иннокентьевич, Константин Вадимович Григоричев (ред.). *Этнические рынки в России: пространство торгова и место встречи.* 16-41. Иркутск: Издательство ИГУ. Достъпно на: library.isu.ru/ru/resources/e-library/conf_works_ISU/er_soderzhanie/S_2.pdf [посетен на 17.04.2017 г.].

Дятлова, Евгения Викторовна. 2015. Китайский общепит в процессе этнизации городского пространства (например Иркутска). – В: Дятлов, Виктор Иннокентьевич, Константин Вадимович Григоричев (ред.). *Этнические рынки в России: пространство торгова и место встречи.* 171-185. Иркутск: Издательство ИГУ. Достъпно на: cyberleninka.ru/article/n/kitayskiy-obshchepit-v-protssesse-etnizatsii-gorodskogo-prostranstva-na-primere-irkutsk [посетен на 17.04.2017 г.].

Елджеров, Светлозар. 2002. *България и Ватикана 1944–1989. Дипломатически, църковни и други взаимоотношения.* София: Логис.

Елчинова, Магдалена. 2009. Ролята на етническата църква в имиграция (по примера с българската общност в Чикаго). – *Антропологични изследвания*, т. 7, 137-161.

Елчинова, Магдалена. 2010. Миграции и конструиране на наследство. – *Годишник на Департамент Антропология*, т. 4. Достъпно на: ebox.nbu.bg/apl2010/index.php?p=18 [посетен на 17.09.2017 г.].

Желев, Иван. 2001. Български църковни общини зад граница. – *Доклад от международната работна среща София, 21-22 септември 2001 г.* Достъпно на: www.cl.bas.bg/bsc/bg/conf2001/zelev_bg.htm [посетен на 28.10.2017 г.].

Желязкова, Веселка. 2013. *Паметниците на св. Кирил и Методий от края*

на XX – началото на XXI в. Достъпно на: www.kmnc.bg/files/PDF/Pametnicite_na_Sv_Kiril_i_Metodii.pdf [посетен на 28.09.2017 г.].

Захариева, Мария. 2009. 150 години Болгарска гимназия. – *Българи*, 3-4, 45-47. Достъпно на: www.blgari.eu/ArchivPDF/0903/www/0903-45-47.pdf [посетен на 21.10.2017 г.].

Иванов, Георги. 2011. *Българските църковни общини в Америка и Чикаго (Документална хроника)*. Пловдив: Дигитална печатница „Летера“. Достъпно на: otzvuk.com/Knigi/TSURKOVNI%20OBSHTINI.pdf [посетен на 28.10.2017 г.].

Иванов, Димитър (съст.). 2004. *От Девети до Десети*. София: Захари Стоянов, УИ „Св.Климент Охридски“.

Иванова, Диляна. 2016. „Чикаго – българският град“ – поглед отвън и отвътре. – *Българска етнология*, 2, 259-275.

Иванова-Найберг, Даниела. 2011. *Съставът за народни танци като културно явление в България*. София: Марс 09.

Иванова-Найберг, Даниела. 2017. (Бяла) роза в косите на Америка. Балканското и българското танцуване в international folk dance groups в САЩ: въведение. – *Българско музикознание*, 1, 61-83.

Йовева-Димитрова, Снежана. 2013. *Модели на интеграция на българите в Средна Европа*. София: Мултипринт.

Йовева-Димитрова, Снежана, Ана Кочева, Владимир Пенчев. 2011. *Българската общност в Австрия – историческо, лингвистично и етнологско изследване*. Т. 1. София: ДАБЧ.

Йовева-Димитрова, Снежана (съст.). 2017. *Българите в чужбина „...толкова близо, толкова далече...“*. Ч. 2. София: Род. София: РОД.

Йорданов, Георги. 2016. *Притаени мигове*. Кн. 1. Среци. София: Захари Стоянов.

Калев, Кирил (съст.). 1999. *Традиция и бъдеще. 120 години дипломатически отношения между България и Австрия*. Виена: б.и.

Каменова, Нина. 2017. *Информационен справочник за българите в Бавария*. Мюнхен: изд. авт.

Карамихова, Маргарита (съст.). 2003. *Да живееш там, да се сънуваш тук. Емиграционни процеси в началото на XXI в.* София: Международен център по проблемите на малцинствата и културните взаимодействия.

Карамихова, Маргарита. 2004. *Американски мечти: Пътеводител сред първа генерация имигранти*. София: Кротал.

Карамихова, Маргарита (съст.). 2006. *Градиво за етнология на миграциите*. София: Етнографски институт с музей.

Карамихова, Маргарита. 2016. *Intangible Borders*. В. Търново: УИ „Св.св. Кирил и Методий“.

Касабова, Анелия. 2008. Сред „най-екзотичните кухни“ във Виена – „Ресторантът за истинските български специалитети“. – *Българска етнология*, 3, 34-64.

Киряков, Бойко. 2012. *България зад граница*. – В: Стоянов, Лъчезар, Живко Лефтеров (ред.). *Съпротивата срещу комунистическия режим в България (1944–1989 г.)*. Сборник материали от национална научна конференция, НБУ, 23-24 март 2011 г.

75-108. София: НБУ. Достъпно на: ebox.nbu.bg/anti/ne3/7%20B._Kiryakov._Bulgaria_zad_granica_NBU%20+.pdf [посетен на 25.10.2017 г.].

Кланица, Зденек. 2014. *Тайната на гроба на Методий, Моравски архиепископ.* София: Изток – Запад.

Коев, Красимир. 2009. Културна дипломация или за евентуалните ефекти от турските сериали върху международните отношения и външната политика. – *Научни трудове на Русенския университет*. Т. 48, серия 5.2, 53-57.

Колев, Йордан. 2005. *Българите извън България 1878–1945 г.* София: ТАНГРА ТанНакРа ИК.

Колев, Йордан. 2013. *Майка България и нейните чедра по света.* София: Образование и наука.

Константинова, Здравка. 2009. Из географията на българската преса (1878–1944). – *Медии и обществени комуникации*, 3. Достъпно на: media-journal.info/?p=item&aid=66 [посетен на 11.10.2017 г.].

Кристанов, Цветан, Иван Пенаков, Стоян Маслев. 1962. *Д-р Иван Селимински.* София: БАН.

Кръстева, Анна. 2014. *От миграция към мобилност. Политики и пътища.* София: НБУ.

Кръстева-Благоева, Евгения. 1999. *Личното име в българската традиция.* София: АИ „Проф. Марин Дринов“.

Кулов, Боян. 2016. Българските училища в чужбина – историко-географско изследване. – *История*, 24(2), 119-139.

КРДОПБГДСРСБНА. 2014. *Държавна сигурност и вражеските емигрантски организации (1945–1989).* София: Комисия за разкриване на документите и за обявяване на принадлежност на български граждани към Държавна сигурност и разузнавателните служби на Българската народна армия. Достъпно на: comdos.bg/media/Snimki%20sbornici/sbornik%2016/CD16-SS-HEO.pdf [посетен на 11.10.2017 г.].

Кюркчиева, Ива. 2017. Български училища в Швейцария: инициативи, идентичности и предизвикателства. – В: Борисова, Мариянка, Яна Гергова (отг. ред.). *Българи в чужбина, чужденци в България: институции, организации, общностен живот*. 213-227. София: ИЕФЕМ-БАН.

Лабова, Мария. 2014. „Ново българско училище“: в началото беше страхът, после дойде радостта... – В: Величков, Климент, Динко Динев, Симеон Стоилов (ред.). *Chicago – българският град*. Т. 1, 210-215. София: Deorax Printing House.

Луканова, Галина. 2017. Хорът към Българската църква в Берлин и хор „Bulgarian Voices Berlin“. Репертоар, участия, поддържане на национална и културна идентичност. – В: Борисова, Мариянка, Яна Гергова (отг. ред.). *Българи в чужбина, чужденци в България: институции, организации, общностен живот*. 173-181. София: ИЕФЕМ-БАН.

Маева, Мила. 2006. *Българските турци – преселници в Република Турция (Култура и идентичност).* София: IMIR.

Маева, Мила. 2013а. Българските християнски църкви в Лондон и прекосяването на граници. – *Българска етнология*, 2, 195-209.

Маева, Мила. 2013б. Hirschman емиграция във Франция – светла и тъмна страна. –

В: Маева, Мила, София Захова (съст.). *Етнография на миграциите: българите в Средиземноморието*. 137-173. София: Парадигма.

Маева, Мила. 2015. Празникът на Кирил и Методий в Париж и идентичността на българските емигранти във Великобритания и Франция. – В: Анастасова, Екатерина, Галя Лозанова, Станой Станоев (съст.). *Празникът на Свети Кирил и Методий. Пространства на духа*. Т. 1, 305-321. София: Парадигма.

Маева, Мила. 2017. *Българските емигранти в Англия – минало и съвременност*. София: Парадигма.

Маева, Мила, София Захова (съст.). 2013. *Етнография на миграциите: българите в Средиземноморието*. София: Парадигма.

Макарова, Н. 1999. Студенческите корпорации първых российских университетов. – *Высшее образование в России*, 4, 86-89. Достъпно на: www.uapa.ru/adv/5028 [посетен на 01.08.2017 г.].

Макгахан, Джанюариъс. 1880. *Турските зверства в България. Писма на специалния кореспондент на Daily News Джанюариъс Алойзиус Макгахан*. София: Я. С. Ковачев.

Матанова, Таня. 2013. „...Един ден на словашки, един ден на български“. Аспекти на възпитанието в семейна среда на деца от българо-смесен произход. – *Български фолклор*, 4, 43-55.

Матанова, Таня. 2015. Трансмисия на културно наследство в семейна среда. – *Културно наследство в миграция*. Достъпно на: www.migrantheritage.com/wp-content/uploads/2015/04/doklادتanya.pdf. [посетен на 24.02.2016 г.].

Матанова, Таня. 2016. „С две родини, два езика, две култури...“ (*Поколението от смесен брак – идентичност и етнокултурни характеристики*). София: Парадигма.

Матанова, Таня. 2016а. Трансмисия на украинско културно наследство в семейна среда (украински и украинско-смесени бракове в България). – В: *Українці в Болгарії, болгари в Україні: питання національної ідентичності в контексті сучасних трансформацій*. ІМФЕ імені М.Т. Рильського НАН України (под печат).

Матанова, Таня. 2016б. Употреби на българското културно наследство от български мигрантски институции и функциите му за консолидация на българската общност в Хамбург. – *Електронно списание Онгъл*, 12, 48-60. Достъпно на: www.spisanie.ongal.net/broi12.html [посетен на 24.02.2016 г.].

Матанова, Таня. 2017. Българското неделно училище „Св. Вмчк Георги Зограф“ в Солун – институция, консолидационен център, медиатор на българско културно наследство. – *Български фолклор*, 3, 355-371.

Матанова, Таня. 2018. Български магазини и обществени заведения в Германия и функциите им като мигрантски институции. – В: *Храната – сакрална и профанна*. Т. 4. Габрово: АЕК „Етър“ (под за печат).

Матанова, Таня, Мариянка Борисова. 2014. Фейсбук групите на българските мигранти в ЕС – типове, функции, граници. – В: Илиева, Ангелина, Лина Гергова, Лозанка Пейчева, Светла Казаларска (съст.). *Добре дошли в Киберия. Записки от дигиталния терен*. 40-55. София: ИЕФЕМ-БАН.

Мечева, Снежана. 2017. Толкова далече – толкова близо: едно училище – един живот, една асоциация – много съдби. – В: Йовева-Димитрова, Снежана (съст.). *Българите в чужбина „...толкова близо, толкова далече...“*. Ч. 2, 226-227. София: Род.

Миланов, Емил. 2002. Просветното дело сред българските общности зад граница в периода 1990-2002 година. – *Електронно списание LiterNet*, 09.12.2002, 12 (37). Достъпно на: litenet.bg/publish7/emilanov/prosvetno.htm [посетен на 18.09.2017 г.].

Михалев, Николай. 2009. Русская эмигрантская периодика как инструмент формирования мирового общественного мнения. – *Медиаскоп. Електронный научный журнал*. Достъпно на: www.mediascope.ru/русская-эмигрантская-периодика-как-инструмент-формирования-мирового-общественного-мнения [посетен на 20.10.2017 г.].

Михайлова, Катя. 2005. Празници и идентичност на поляците в България. – В: Михайлова, Катя, Светла Петкова, Наталия Рашкова, Мила Сантова, Йорданка Холевич (ред.). *Проблеми на българския фолклор. Т. 10. Фолклор – идентичност – съвременност*. 415-420. София: АИ „Проф. Марин Дринов“.

Михайлова, Катя. 2005a. Празничност и религиозна специфика на българите в Словакия. – В: Krekovičová, Eva, Vladimír Penčev (eds.). *Bulhari na Slovensku. Etnokultúrne charakteristiky a súvislosti*. 105-122. Bratislava: VEDA.

Нора, Пиер. 2004. *Места на памет – от републиката до нацията*. Т. 1. София: ДНЧО.

Нора, Пиер. 2005. *Места на памет – от архива до емблемата*. Т. 2. София: ДНЧО.

Пейковска, Пенка. 2011. *Българските общности в Унгария през XIX–XX век (Миграции и историко-демографска характеристика)*. София: ИИИ-БАН.

Пейчева, Лозанка. 2004. Отношението чужденци – български музикален фолклор (Размисли върху идентичността). – *Български фолклор*, 1-2, 113-125.

Пейчева, Лозанка. 2008. *Между Селото и Вселената. Старата фолклорна музика от България в новите времена*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“.

Пенков, Сава. 1992. *Международни договори на България*. София: Издателство „Жорж-Неф“.

Пенкова, Ива, Владимир Пенчев (съст.). 2016. *Българската общност в Австрия – историческо, лингвистично и етноложко изследване*. Т. 2. София: Парадигма

Пенчев, Владимир. 2001. *Паралакс в огледалото, или за мигрантските общности в чуждоетнична среда*. София: Херон прес.

Пенчев, Владимир. 2015. Ролята на институциите на мигрантите по отношение на културното наследство. – *Културно наследство в миграция*. Достъпно на: www.migrantheritage.com/wp-content/uploads/2015/04/dokladvladimir.pdf [посетен на 17.09.2017 г.].

Пенчев, Владимир. 2016. Българи в чужбина, или за топологията на българското присъствие. – В: Йовева-Димитрова, Снежана (съст.). *Българите в чужбина „... толкова близо, толкова далече...“*. Ч. 1, 18-28. София: Род.

Пенчев, Владимир. 2017. *Българските общности в Средна Европа. Формиране, битуване, идентичности*. София: Парадигма.

Пенчев, Владимир, Таня Матанова. 2017. Етнопредприемачеството сред българските общности в чужбина и културното ни наследство. – В: Йовева-Димитрова, Снежана (съст.). *Българите в чужбина „... толкова близо, толкова далече...“*. Ч. 2, 43-74. София: Род.

Побратим 1994. (Моравцова, Мирян, Зденек Урбан, Катя Михайлова, Владимир Пенчев, Величко Светославов/Тодоров). *Българи по чешките земи*. София: УИ „Св. Климент Охридски“.

Попниколова-Табакова, Елена. 2014. Сдружение „Български музей – Чикаго“. – В: Величков, Климент, Динко Динев, Симеон Стоилов (ред.). *Chicago – българският град*. Т. 1, 111-113. София: Deorax Printing House.

Прешленова, Румяна. 2008. *По пътищата на европеизма: висшето образование в Австро-Унгария и българите: 1879–1918*. София: Парадигма.

Прешленова, Румяна. 2011. Интеграция чрез образование. Българските студенти във висшите заведения на Виена и Грац (1879–1918 г.). – В: Йовева-Димитрова, Снежана, Ана Кочева, Владимир Пенчев (съст.). *Българската общност в Австрия – историческо, лингвистично и етнологско изследване*. Т. 1. София: ДАБЧ.

Раева, Биляна. 2017. Направихме си един остров, на който си мислим, че сме си в България. Българското училище „Златен век“ в Нюрнберг в процеса на адаптация на българите в Германия. – В: Борисова, Мариянка, Яна Гергова (отг. ред.). *Българи в чужбина, чужденци в България. Институции, организации, общностен живот*. 228-249. София: ИЕФЕМ-БАН. Достъпно на: iefem.bas.bg/wp-content/uploads/2017/09/Abroad-Sbornik.pdf [посетен 29.10.2017 г.].

Рашкова, Наталия (съст.). 2011. Етнокултурни традиции и съвременност – български поглед към Унгария. – *Български фолклор*, 1, 5-16.

Рашкова, Наталия, Владимир Пенчев (съст.). 2005. *Българи в Словакия. Етнокултурни характеристики и взаимодействия. Теренно изследване*. София: АИ „М. Дринов“.

Ризов, Димитър. 1917. *Българите в техните исторически, етнографически и политически граници (Атлас, съдържащ 40 карти)*. Berlin: Königliche Hoflithographie, Hof-Buch- und -Steindruckerei Wilhelm Greve.

Рыжакова, Светлана. 2013. Фуксы, коммилтъны, филистры...: некоторые предварительные заметки и материалы о студенческих корпорациях Латвии. – *Антропологический форум*, 19 Online, 45-105. Достъпно на: anthropologie.kunstkamera.ru/files/pdf/019online/ryzhakova.pdf [посетен 1.08.2017 г.].

Рязанцев, Сергей. 2000. Этническое предпринимательство как форма адаптации мигрантов. – *Общественные науки и современность*, 5, 73-86. Достъпно на: ecsosman.hse.ru/data/017/352/1216/008rQZANCEW.pdf [посетен на 17.04.2017 г.].

Симеонова-Харгитаине, Райна. 2004. *Градинарска култура и дейност на българските градинари в Унгария*. Будапеща: Българско републиканско самоуправление.

Славкова, Магдалена. 2014. Памет и въображение на българите в Испания във фотографиите във Фейсбук. – В: Илиева, Ангелина, Лина Гергова, Лозанка Пейчева, Светла Казаларска (съст.). *Добре дошли в Киберия. Записки от дигиталния терен*. 58-63. София: ИЕФЕМ-БАН.

Славкова, Магдалена. 2017. Църква и религия при българите в Испания. – Йовева-Димитрова, Снежана (съст.). *Българите в чужбина „...толкова близо, толкова далече...“*. Ч. 2, 74-86. София: Род.

Снегаров, Иван. 1929. Отношенията между Българската църква и другите православни църкви след провъзгласяването на схизмата. – *Църковен архив*, кн. 3-5. София: П. Глушков.

Сотиров, Петър. 2000. *Език и живот. Социолингвистично описание на българите в Унгария.* Будапеща: Българско републиканско самоуправление.

Станоев, Станой. 2015. Почитането на св. Методий в гр. Елванген, Германия. – В: Анастасова, Екатерина, Галина Лозанова, Станой Станоев (съст. и ред.). *Празникът на Кирил и Методий. Пространства на духа.* Т. 2, 220-231. София: Парадигма.

Стателова, Елена, Стойчо Грънчаров. 1999. *История на Нова България 1878–1944.* София: Анубис.

Стоянова-Бонева, Бонка. 1991. *Американци по български или българи по американски. Етнопсихологическо изследване на български имигранти в САЩ.* София: УИ „Св. Климент Охридски“.

Стоянович, Петър, Юрдан Лазаров, Мирослав Боршош, Свгустина Даскалова, Илияна Паскова, Ненка Евлогиева (съст.). 1999. *120 години модерна българска дипломация (1879–1999).* София: Анубис.

Тахир, Мюмюн. 2012. Постмодерни измерения на мултикултурната дезинтеграция и интегриращата идентичност. – В: *Научни трудове – Фондация „Национална и международна сигурност“.* Т. 1, 207-221. София: Симолини – 94.

Тверетинов, Павел. 1859. Из воспоминаний дерптского студента. – *Библиотека для чтения*, 4.

Тодоров, Цветан. 2013. *Интимните неприятели на демокрацията.* София: Изток-Запад.

Тончева, Веселка. 2009. „България“ във Виена – места, музика, идентичности. – *Български фолклор*, 1, 36-50.

Трайков, Веселин. 1993. *История на българската емиграция в Северна Америка. От началото ѝ през средата на XIX в. до 80-те години на XX век.* София: УИ „Св. Климент Охридски“.

Трайков, Веселин. 2000. *Националните доктрини на балканските страни.* София: Знание.

Трофимов, Дмитрий. 2014. *Студенческая корпорация и её принципы.* Достъпно на: snob.ru/profile/28418/blog/78327 [посетен 1.09.2017 г.].

Тунтова, Мариела. 2016. Щрихи за Българската църква в Швейцария. – В: Йовева-Димитрова, Снежана (съст.). *Българите в чужбина „...толкова близо, толкова далече...“.* Ч. 2, 114-115. София: Род.

Тьонис, Фердинанд. 1987. Общност и общество. – *Социологически проблеми*, 4, 98-110.

Халбвакс, Морис. 1996. *Колективната памет.* София: Критика и хуманизъм.

Христов, Христо. 2005. *Българските паметници в Истанбул.* Варна: Славена.

Христова, Евелина. 2017. Асоциация на българските училища в чужбина – история на възникването, основни дейности и работещ модел за успешни обществени отношения. – В: Йовева-Димитрова, Снежана (съст.). *Българите в чужбина „...толкова близо, толкова далече...“.* Ч. 2, 247-257. София: Род.

Цанева, Еля. 2005. Какво и как празнуват българите в Австралия. – *Българска етнология*, 1, 35-47.

Цончев, Петър. 1934/1996. *Из общественото и културно минало на Габрово – исторически приноси.* Габрово.

Чавдарова, Таня. 2008. Кандидат-студенти или кандидат-емигранти? България и проблемите на българското общество през погледа на младите. – В: Чавдарова, Таня (съст.). *Да останем в България: най-трудният избор? (кандидатстудентски дилеми)*. 178-192. София: УИ „Св. Климент Охридски“.

Чангова-Менихарт, Пенка. 1989. *Под слънцето на Унгария*. София: Земиздат.

Чичовска, Весела. 1990. *Международната културна дейност на България 1944-1948*. София: Издателство на БАН.

Шопов, Атанас. 1995. *Дневник, дипломатически рапорти и писма*. София: Македонски научен институт.

Янев, Йордан. 1997. Институция с европейско и световно присъствие. – *ЕК*, 4, 27-28.

Янев, Йордан. 2007. Европейско минало и бъдеще. – *ЕК*, 1, 2.

Янев, Йордан. 2015. Етапи във формирането на общностните институции на българите в страните от Централна и Западна Европа. – *Културно наследство в миграция*. Достъпно на: www.migrantheritage.com/wp-content/uploads/2015/06/dokladjordan.pdf [посетен на 13.12.2016 г.].

Янкова, Венета. 2014. *Българите в Унгария – културна памет и наследство*. София: Ирка.

Adams Parham, Angel. 2005. Internet, Place and Public Sphere in Diaspora Communities. – *Diaspora*, 14(2/3), 349-380.

Al Sayyad, Nezar (ed.). 2001. *Consuming Tradition, Manufacturing Heritage: Global Norms and Urban Forms in the Age of Tourism*. London. New York: Routledge.

Alfonso, Ivan Darias. 2012. Re-reading Cuba in London: Media and Identity in the Cuban Diaspora. – *Revista comunicare*, 27: 65-83.

Ali-Knight, Jane, Martin Robertson, Alan Fyall, Adele Ladkin. 2008. *International Perspectives of Festivals and Events*. Amsterdam, Boston, London: Elsevier.

Altankov, Nikolay. 1980. Bulgarians. – In: Thernstrom, Stephan (ed.). *Harvard Encyclopedia of American Ethnic Groups*. 186-189. Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard University Press.

Altankov, Nikolay. 1979. *The Bulgarian-Americans*. Palo Alto, CA: Ragusan Press.

Anderson, Barbara, Brian Silver. 1984. Equality, Efficiency, and Politics in Soviet Bilingual Education Policy: 1934-1980. – *American Political Science Review*, 78(4), 1019-1039.

Andreescu, Ioana. 2014. *From the “Castle” to the “Agora”: Romanian Cultural Institutes Abroad in the Making of National Culture*. Budapest: Lambert Academic Publishing.

Appadurai, Arjun. 2003. *Modernity at Large. Cultural Dimensions of Globalization*. Minneapolis/London: University of Minneapolis Press.

Arnold, John, Kate Davies, Simon Ditchfield (eds.). 1998. *History and Heritage: Consuming the Past in Contemporary Culture*. Dorset: Donhead.

Aspaturian, Vernon. 1968. The Non-Russian Peoples. – In: Kassof, Allen (ed.). *Prospects for Soviet Society*. 143-198. New York: Praeger.

Bagnall, Gaynor. 2003. Performance and performativity at heritage sites. – *Museum*

and Society, 1(2), 87-103.

Bailey, Olga. 2015. Diasporic Media in Multicultural Societies. – In: Atton, Chris (ed.). *The Routledge Companion to Alternative and Community Media*. 414-425. London and New York: Routledge.

Barston, Ronald. 1992. *Modern Diplomacy*. London, New York: Longman.

Beyer, Peter, Lori G. Beaman (eds.). 2007. *Religion, Globalization and Culture*. Leiden: BRILL.

Boccagni, Paolo, Andrea M. Brighenti. 2015. Immigrants and Home in the Making: Thresholds of Domesticity, Commonality and Publicness. – *Journal of Housing and the Built Environment*, 32(1), 1-11.

Boccagni, Paolo. 2017. *Migration and the Search for Home: Mapping Domestic Space in Migrants' Everyday Life*. New York: Palgrave Macmillan.

Boniface, Priscilla, Peter Fowler. 1993. *Heritage and Tourism in "the Global Village"*. London, New York: Routledge.

Borisova, Mariyanka, Boian Koulov. 2017. Literacy Festivities outside the Homeland: Bulgarian Sunday Schools in Chicago. – In: Vukov, Nikolai, Lina Gergova, Tanya Matanova, Yana Gergova (eds.). *Cultural Heritage in Migration*. 399-410. Sofia: Paradigma.

Botík, Ján. 1973. Enkláva a diaspora jako zvláštne formy spoločenstva ľudí. – *Slovenský národopis*, 4, 495-512.

Brooks, Rachel, Kate Byford, Katherine Sela. 2015. The Changing Role of Students' Unions within Contemporary Higher education. – *Journal of Education Policy*, 30, 165-181.

Butcher, Melissa, Mandy Thomas. 2001. *Generate: Youth Culture and Migration Heritage in Western Sydney*. Penrith: University of Western Sydney. Available at: www.uws.edu.au/__data/assets/pdf_file/0009/196335/generate.pdf [visited 20.10.2017].

Cassens, David. 1991. *The Bulgarian Colony of Southwestern Illinois, 1900-1920*. – *Illinois Historical Journal*, 84(1), 15-24.

Cassens, David. 1999. The Bulgarians of Southwestern Illinois. Historical Research and Narrative. – *Illinois History Teacher*, 6(2), 52-61.

Daija, Gunārs. 1994. *Latvijas Universitātes studentu biedrības*. Rīga: S.n.

Danes, Sharon M., Jinhee Lee, Kathryn Stafford, Ramona K. Z. Heck. 2008. The Effects of Ethnicity, Families and Culture on Entrepreneurial Experience: an Extension of Sustainable Family Business Theory. – *Journal of Developmental Entrepreneurship*, 13(3), 229-268.

Demost, T. J. 2013. *The Migrant Image: The Art and Politics of Documentary during Global Crisis*. Durham, London: Duke University Press.

Dimitrova, Tanya. 2013. Transnationalisation of the Identities in Emigration – the Case of Bulgarian Migrants in Greece. – In: Dimitrova, Tanya, Thede Kahl (eds.). *Migration from and towards Bulgaria 1989-2011*. 165-182. Berlin: Frank, Timme.

Ebaugh, Helen, Janet Chafetz. 2000. *Religion and the New Immigrants: Continuities and Adaptations in Immigrant Congregations*. Walnut Creek: AltaMira Press.

Edwards, John R. 1977. Ethnic Identity and Bilingual Education. – In: Howard Giles (ed.). *Language, Ethnicity and Intergroup Relations*. 253-282. London: Academic Press Inc.

Eliot, Thomas. 1948. *Notes Towards the Definition of Culture*. London: Faber and Faber.

- Erikson, Erik. 1950.** *Childhood and Society*. New York: Norton.
- Etzioni, Amitai. 2004.** Holidays and Rituals: Neglected Seedbeds of Virtue. – In: Etzioni, Amitai, Jared Bloom (eds.). *We are what we celebrate: Understanding holidays and rituals*. 1-40. New York, London: New York University Press.
- Falassi, Alessandro. 1987.** Festival: Definition and morphology. – In: Falassi, Alessandro (ed.). *Time out of time: Essays on the festival*. 1-10. Albuquerque: University of New Mexico Press.
- Flinn, Jenny, Daniel Turner. 2015.** ‘Wha’s like us?’ Scottish Highland Games in America and the Identity of Scots’ Diaspora. – In: Jepson, Allan, Alan Clarke (eds.). *Exploring Community Festivals and Events*. 95-105. New York: Routledge.
- Gallagher, Kerry. 2014.** *Mediating Catholicism – Religious Identities, Polish Migrants and the Catholic Church in Ireland*. PhD thesis, National University of Ireland Maynooth. Available at: eprints.maynoothuniversity.ie/5440/1/KG_thesis.pdf (visited 15.10.2017 r.).
- Geertz, Clifford. 1973.** *The Interpretation of Cultures. Selected Essays*. New York: Basic Books.
- Gell, Alfred. 1998.** *Art and Agency: An Anthropological Theory*. Oxford: Oxford University Press
- Georgiou, Myria. 2006.** *Diaspora, Identity and the Media: Diasporic Transnationalism and Mediated Spatialities*. Cresskill, NJ: Hampton Press.
- Gergova, Yana, Mariyanka Borisova. 2015.** Cultural Heritage in Migration: Bulgarian Sunday Schools in Italy. – *Papers of BAS. Humanities and Social Sciences*, 2(3-4), 215-229.
- Gergova, Lina, Yana Gergova. 2017.** Ethnic Social Entrepreneurship and Cultural Heritage in Migration: the Case of BBR, London. – In: Vukov, Nikolai, Lina Gergova, Tanya Matanova, Yana Gergova (eds.). *Cultural Heritage in Migration*. 324-340. Sofia: Paradigma.
- Gergova, Lina, Yana Gergova. 2017a.** Cultural Heritage on Foreign Territory: Bulgarian Monuments in Bucharest and Rome. – *Papers of BAS, Humanities and Social Sciences*, 4(1), 3-17.
- Gonzalez, Josué (ed.). 2008.** *Encyclopedia of Bilingual Education*. Los Angeles: SAGE.
- Gowens, Judith. 2001.** *Migrant education*. Santa Barbara, Denver, Oxford: ABC-Clio.
- Graham, Brian, Peter Howard. 2008.** Introduction: Heritage and Identity. – In: Graham, Brian, Peter Howard (eds.). *The Ashgate Research Companion to Heritage and Identity*. Aldershot, Burlington: Ashgate.
- Grancharova, Evgenia. 2013.** Folklore Dance Clubs: A New Phenomenon in Modern Bulgarian Urban Culture. – *Our Europe. Ethnography – Ethnology – Anthropology of Culture*, 2, 177-194.
- Gropp, Bruno. 2002.** Las políticas de la memoria. – *Memoria Académica*, 11-12, 187-198.
- Habermas, Jürgen. 1991.** *The Structural Transformation of the Public Sphere. An Inquiry into a Category of Bourgeois Society*. Cambridge, MA: The MIT Press.
- Hage, Ghassan. 1997.** At Home in the Entrails of the West: Multiculturalism, “Ethnic

food” and Migrant Home-Building. – In: Grace, Helen, Ghassan Hage, Lesley Johnson, Julie Langsworth, Michael Symonds (eds.). *Home/World: Space, Community and Marginality in Sydney’s West*. 99-153. Annandale: Pluto Press.

Hainard, François, Maria Hämmerli. 2011. *Multiple Dimensions of the Integration Process of Eastern Orthodox Communities in Switzerland / Les dimensions plurielles de l’intégration des communautés orthodoxes en Suisse*. National Research Programme 58: Religion, the State and Society Final research report. March 2011. Université de Neuchâtel Institut de sociologie. Available at: www.nfp58.ch/files/downloads/nfp58_schlussbericht_hainard.pdf (visited 29.10.2017 r.).

Halbertsma, Marlite, Alex van Stipriaan, Patricia van Ulzen (eds.). 2011. *The Heritage Theatre: Globalisation and Cultural Heritage*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.

Hämmerli, Maria, Jean-François Mayer (eds.). 2014. *Orthodox Identities in Western Europe: Migration, Settlement and Innovation*. Surrey: Ashgate.

Hämmerli, Maria. 2016. Orthodox Church(es) Stepping out of the Orthodox Heartland. – In: Snyder, Susanna, Agnes M. Brazal, Joshua Ralston (eds.). *Church in an Age of Global Migration: A Moving Body*. 51-63. London: Palgrave Macmillan.

Harrison, Rodney. 2009. *Understanding the Politics of Heritage*. Manchester: Manchester University Press.

Hassane, Souley. 2009. Mainstream Media vs. Ethnic Minority Media: Integration in Crisis. – In: Geißler, Rainer, Horst Pöttker (eds.). *Media – Migration – Integration. European and North American Perspectives*. 117-141. Bielefeld: Transcript Verlag.

Hatcher, Evelyn. 1985. *Art as Culture. An Introduction to the Anthropology of Art*. Westport: University Press of America.

Hawkins, Michael. 2007. Ethnic Festivals, Cultural Tourism, and Pan-Ethnicity. – In: Miyares, Ines, Christopher Airriess (eds.). *Contemporary Ethnic Geographies in America*. 375-395. Plymouth, UK: Rowman & Littlefield Publishers, Inc.

Herskovits, Melville J. 1948. *Man and His Works*. New York: Alfred A. Knopf.

Hirschman, Charles. 2004. The Role of Religion in the Origins and Adaptation of Immigrant Groups in the United States’. – *International Migration Review*, Vol. 38, 3: 1206-1233. Available at: faculty.washington.edu/charles/new%20PUBS/A100.pdf (visited 28.10.2017 r.).

Hobsbawm, Eric, Terence Ranger. 1983. *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press.

Hobsbawm, Eric. 2004. *Nations and Nationalism Since 1780: Programme, Myth, Reality*. Cambridge: Cambridge University Press.

Howley, Kevin. 2005. *Community Media: People, Places, and Communication Technologies*. Cambridge: Cambridge University Press.

Husband, Charles. 2005. Minority Ethnic Media As Communities Of Practice: Professionalism and Identity Politics in Interaction. – *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 31(3), 461-479.

Hutter, Michael, Idle Rizzo (eds.). 1997. *Economic Perspectives on Cultural Heritage*. New York: St. Martin’s Press.

Ihlamur-Öner, Suna G. 2014. Romanian Orthodox Churches in Italy: The

Construction of the Romanian-Italian Transnational Orthodox Space. – In: Hämmerli, Maria, Jean-François Mayer (eds.). *Orthodox Identities in Western Europe: Migration, Settlement and Innovation*. 29-50. Surrey: Ashgate.

Ivanova, Dilyana. 2015. Socialist Legacy and Transformations of Cultural Heritage in the Contemporary Forms of Community Gatherings of the Bulgarian Diaspora in the USA. – In: Luleva, Ana, Ivanka Petrova, Slavia Barlieva (eds.). *Contested Heritage and Identities in Post-Socialist Bulgaria*. 331-335. Sofia: Gutenberg.

Ivanova-Nyberg, Daniela. 2012. Shopska Syuita Forever? Bulgarian Folk Stage Repertoire in the U.S.A. Today. – In: Dunin, Elsie Ivancich, Daniela Stavělová, D. Gremlicová, Zdeněk Vejvoda (eds.). *Dance, Gender and Meanings and Contemporizing Traditional Dance. Proceedings for The 26th Symposium of the ICTM Study Group on Ethnochoreology 2010*. 124-131. Prague: Academy of Performing Arts in Prague; Institute of Ethnology of the Academy of Sciences, v.v.i. of the Czech Republic; ICTM Study Group on Ethnochoreology.

Ivanova-Nyberg, Daniela. 2014. Folk Dancing Abroad: Bulgarian Folk Dance Activities in the United States Today. – In: Ivancich Dunin, Elsie, Catherine E. Foley (eds.). *Dance, Place, Festival, Proceedings for The 27th Symposium of the ICTM, Study Group on Ethnochoreology 2014*. 84-89. Limerick: The Irish Music and Dance; University of Limerick; ICTM Study Group on Ethnochoreology.

Jacob, Evelyn, Cathie Jordan. 1993. *Minority Education: Anthropological Perspectives*. Norwood: Ablex.

Jepson, Allan, Alan Clarke. 2013. Events and Community Development. – In: Finkel, Rebecca, David McGillivray, Gayle McPherson, Peter Robinson (eds.). *Research Themes for Events*. 6-17. Wallingford: CABI.

Jepson, Allan, Alan Clarke (eds.). 2015. *Exploring Community Festivals and Events*. London, New York: Routledge.

Kapferer, Bruce. 1986. Performance and the Structuring of Meaning and Experience. – In: Turner, Victor, Edward Bruner (eds.). *The Anthropology of Experience*. 188-203. Chicago: University of Illinois Press.

Karim, Haiderali Karim. 2003. *The Media of Diaspora*. London and New York: Routledge.

Kasabova, Anelia. 2002. *Migration und Familie. Familienforschung und Politik (Am Beispiel Bulgariens)*. Sofia: Variant 2000.

Kim, Hwajung. 2011. Cultural Diplomacy as the Means of Soft Power in an Information Age. Available at: www.culturaldiplomacy.org/pdf/case-studies/Hwajung_Kim_Cultural_Diplomacy_as_the_Means_of_Soft_Power_in_the_Information_Age.pdf [visited 14.08.2017].

King, Anthony (ed.). 1991. *Contemporary Conditions for the Representation of Identity*. Binghamton: State University of New York at Binghamton.

Kirshenblatt-Gimblett, Barbara. 1998. *Destination Culture: Tourism, Museums, and Heritage*. Berkeley: University of California Press.

Kirshenblatt-Gimblett, Barbara. 2006. World Heritage and Cultural Economics. – In: Karp, Ivan, Corinne A. Kratz, Lynn Szwaja, Tomas Ybarro-Frausto, Gustavo Buntinx, Barbara Kirshenblatt-Gimblett, Ciraj Rassool (eds.). *Museum Frictions: Public Cultures/ Global Transformations*. 161-202. Durham: Duke University Press.

Kosnick, Kira. 2007. *Migrant Media: Turkish Broadcasting and Multicultural*

Politics in Berlin. Bloomington: Indiana University Press.

Krasteva, Anna, Anelia Kasabova, Diana Karabinova (eds.). 2010. *Migrations from and to Southeastern Europe*. Ravenna: Longo Editore.

Krasteva-Blagoeva, Evgenia. 2009. Food and Migration: The Case of Bulgarians in Munich. – *Ethnologia Balkanica*, 13, 249-268.

Krekovičová, Eva, Vladimír Penčev (eds.). 2005. *Bulhari na Slovensku. Etnokultúrne charakteristiky a súvislosti. Štúdie*. Bratislava: Veda.

Kuper, Adam. 2001. *Cultura. La versión de los antropólogos*. Barcelona: Paidós Ibérica.

Kyurkchieva, Iva. 2017. Migration and Cultural Heritage – an Example from Switzerland. – In: Vukov, Nikolai, Lina Gergova, Tanya Matanova, Yana Gergova (eds.). *Cultural Heritage in Migration*. 467-478. Sofia: Paradigma.

Lauser, Andrea. 1997. Beziehungsnetzwerke, Frauenraum und einwenig Heimat. Ein „Asian Food Store“ als Treffpunkt von Filipinas in einer deutschen Großstadt. – *KEA – Zeitschrift für Kulturwissenschaften*, 10, 155-180. Available at: www.book.dislib.info/b1-other/188121-1-andrea-lauser-beziehungsnetzwerke-frauenraum-und-ein-wenig-heimat.php [visited 17.04.2017].

Lee, Sun Kyong, James E. Katz. 2015. Immigrants' Mobile Communication Configures their Social Networks. – *Journal of Computer-Mediated Communication*, 20, 615-631.

Leustean, Lucian N. (ed.). 2014. *Eastern Christianity and Politics in the Twenty-First Century*. New York: Routledge.

Loader, Brian D., Ariadne Vromen, Michael A. Xenos, Holly Steel, Samuel Burgum. 2015. Campus Politics, Student Societies and Social Media. – *The Sociological Review*, 63, 820-839.

Lowenthal, David. 1998. *The Heritage Crusade and the Spoils of History*. New York: Cambridge University Press.

Lumley, Robert. 2005. The Debate on Heritage Reviewed. – In: Corsane, Gerard (ed.). *Heritage, Museums and Galleries: an Introductory Reader*. 15-25. London: Routledge.

Luna, Raúl Barrera. 2013. El concepto de la Cultura: definiciones, debates y usos sociales. – *Publicación digital de Historia y Ciencias Sociales*; Artículo N° 343; 15 de febrero de 2013. Available at: dialnet.unirioja.es/descarga/articulo/5173324.pdf [visited 17.09.2017].

Maeva, Mila. 2017. Emigrant's Home and Preservation of Cultural Heritage (on Bulgarian Cases from the UK and Norway). – In: Vukov, Nikolai, Lina Gergova, Tanya Matanova, Yana Gergova (eds.). *Cultural Heritage in Migration*. 427-436. Sofia: Paradigma.

Martikainen, Tuomas. 2013. *Religion, Migration, Settlement: Reflections on Post-1990 Immigration to Finland*. Leiden: Brill, NV.

Matanova, Tanya. 2015. Bulgarian Restaurants and Shops in Germany and the USA and their Functions as Migrant Institutions. – *Papers of BAS. Humanities and Social Sciences*, 2, 3-4, 230-247.

Matanova, Tanya, Vladimír Penchev. 2017. Ethnic Entrepreneurship Among Bulgarian Communities Abroad And Cultural Heritage. – In: Vukov, Nikolai, Lina Gergova, Tanya Matanova, Yana Gergova (eds.). *Cultural Heritage in Migration*. 295-323. Sofia: Paradigma.

Matsaganis, Matthew D., Vikki S. Katz, Sandra J. Ball-Rokeach. 2011. *Understanding Ethnic Media: Producers, Consumers, and Societies*. Thousand Oaks: SAGE.

Mihaylova, Katya. 2017. The Parish Abroad – Characteristics and Functions. – In: Vukov, Nikolai, Lina Gergova, Tanya Matanova, Yana Gergova (eds.). *Cultural Heritage in Migration*. 240-264. Sofia: Paradigma.

Miyares, Ines, Christopher Airriess (eds.). 2007. *Contemporary Ethnic Geographies in America*. Plymouth, UK: Rowman & Littlefield publishers, Inc.

Möhring, Maren. 2012. *Fremdes Essen. Die Geschichte der ausländischen Gastronomie in der Bundesrepublik Deutschland*. München: Oldenbourg Verlag.

Morphy, Howard, Morgan Perkins. 2006. The Anthropology of Art: A Reflection on its History and Contemporary Practice. – In: Morphy, Howard, Morgan Perkins (eds.). *The Anthropology of Art. A Reader*. 1-33. Malden, Oxford, Carlton: Blackwell Publishing Ltd.

Mushi, Selina. 2002. Acquisition of Multiple Languages Among Children of Immigrant Families: Parents' Role in the Home-School Language Pendulum. – *Early Child Development and Care*, 172(5), 517-530.

Nye, Joseph. 1990. The Changing Nature of World Power. – *Political Science Quarterly*. 105(2), 177-192.

Paschalidis, Gregory. 2009. Exporting National Culture: Histories of Cultural Institutes Abroad. – *International Journal of Cultural Policy*, 15(3), 275-289.

Pajtinka, Erik. 2014. Cultural Diplomacy in Theory and Practice of Contemporary International Relations. – *Politické vedy*, 17(4), 95-108.

Penchev, Vladimir. 2014. Typology of an Ethnic Community in a Foreign Ethnical Environment. – In: Macháček, Michal (ed.). *Dvě století nacionalismu: Pocta prof. Janu Rychlíkovi*. 284-297. Praha: Filozofická fakulta, Masarykovy ústav a Archiv AV ČR, v.v.i.

Penchev, Vladimir. 2015. Contexts and Subtexts: Motivational Models for Emigration towards Central Europe. – In: Hristov, Petko, Anelia Kassabova, Evgenia Troeva, Dagnosław Demski (eds.). *Contextualizing Changes: Migrations, Shifting Borders and New Identities in Eastern Europe*. 121-128. Sofia: Paradigma.

Penčev, Vladimír. 2012. *Po serpentinách sebezpoznání a poznání toho druhého. Češi a Slováci v Bulharsku, Bulhaři v České republice*. Praha: FHS.

Pernecky, Thomas, Omar Moufakkir. 2015. Events as Societal Phenomena. – In: Pernecky, Thomas, Omar Moufakkir (eds.). *Ideological, Social and Cultural Aspects of Events*. 1-11. Wallingford, Boston: CABI.

Portes, Alejandro (ed.). 1982. *The Economic Sociology of Immigration. Essays on Networks, Ethnicity and Entrepreneurship*. New York: Russel Sage Foundation.

Portes, Alejandro, Luis E. Guarnizo, Patricia Landolt. 1999. The Study of Transnationalism: Pitfalls and Promise of an Emergent Research Field. – *Ethnic and Racial Studies*, 2(22), 217-237.

Portes, Alejandro. 2001. Introduction: the Debat and Significance of Immigrant Transnationalism. – *Global Network*, 1(3), 181-194.

Robinson, Mike (ed.). 2000. *Tourism and Heritage Relationships: Global, National and Local Perspectives*. Sunderland: Business Education Publishers.

Roth, Klaus. 2001. Material Culture and Intercultural Communication. – *International*

Journal of Intercultural Relations, 25, 563-580.

Roudometof, Victor. 2010. Transnationalism and Globalization: The Greek-Orthodox Diaspora between Orthodox Universalism and Transnational Nationalism. – *Diaspora: A Journal of Transnational Studies*, 9(3), 361-397.

Rumbaut, Ruben G. 1994. The Crucible within: Ethnic Identity, Self-Esteem, and Segmented Assimilation among Children of Immigrants. – *The International Migration Review*, 28(4), 748-794. Special Issue: The New Second Generation.

Searle, John. 2005. What is an institution? – *Journal of Institutional Economics*, 1, 1-22.

Sheffer, Gabriel. 1986. A New Field of Study: Modern Diasporas in International Politics. – In: Sheffer, Gabriel (ed.). *Modern Diasporas in International Politics*. 1-15. London: Croom Helm.

Slezkine, Yuri. 1994. The USSR as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism. – *Slavic Review*, 53(2), 414-452.

Smith, Laurajane. 2006. *Uses of Heritage*. London, New York: Routledge.

Smith, George, Phyllis Messenger, Hilary Soderland (eds.). 2010. *Heritage Values in Contemporary Society*. Walnut Creek: Left Coast Press.

Stark, Gary D. 1978. The Ideology of the German Burschenschaft Generation. – *European Studies Review*, 8, 323-348.

Steward, David. 1993. *Immigration and Education. The Crisis and the Opportunities*. New York: Lexington Books.

Stoeckl, Kristina. 2014. Orthodox Churches and Migration. – In: Leustean, Lucian N. (ed.). *Eastern Christianity and Politics in the Twenty-First Century*. 723-736. New York: Routledge.

Syrett, Nicholas. 2009. *Company He Keeps: A History of White College Fraternities*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.

Thelwall, Mike. 2009. Social Network Sites: Users and Uses. – In: Zelkowitz, Marvin (ed.). *Advances in Computers* 76. 19-73. Amsterdam: Elsevier.

Thorbjørnsrud, Berit. 2014. Orthodox Priest in Norway: Serving or Ruling? – In: Hämmerli, Maria, Jean-François Mayer (eds.). *Orthodox Identities in Western Europe: Migration, Settlement and Innovation*. 191-212. Surrey: Ashgate.

Tylor, Edward. 1871. *Primitive culture*. Londres: John Murray.

Urry, John. 1995. How Societies Remember the Past. – *Sociological Review*, 43(S1), 45-65.

Van Tomme, Niels (ed.). 2011. *Where Do We Migrate To?* Baltimore: Center for Art, Design and Visual Culture.

Vertovec, Steven. 1999. Conceiving and Researching Transnationalism. – *Ethnic and Racial Studies*, 22(2), 447-462.

Voskresenski, Valentin, Nikolai Vukov. 2017. Bulgarians Communities in Spain: Institutions, Memory, Heritage. – In: Vukov, Nikolai, Lina Gergova, Tanya Matanova, Yana Gergova (eds.). *Cultural Heritage in Migration*. 211-239. Sofia: Paradigma.

Vukov, Nikolai, Mariyanka Borisova. 2016. *The Bulgarian Community in Chicago, US – Migration and Mobility*. Paper presented at “Current Approaches to Migration and Mobility in Ethnology, Folklore and Anthropology” – SIEF Migration and Mobility Working

Group Meeting, 11-13 September 2016, Institute for Cultural Anthropology and European Ethnology, Basel, Switzerland.

Vukov, Nikolai, Mariyanka Borisova. 2017. The Festive Days of the Bulgarian Community in Chicago – Models of Cultural Heritage in Migration. – *Papers of BAS. Humanities and Social Sciences*, 4(1), 18-37.

Waldinger, Roger, Howard Aldrich, Robin Ward. 1990. *Ethnic Enterprise: Immigrant Business in Industrial Societies*. London: Sage Publication.

Weber, R.G.S. 1983. *The German Student Corps in the Third Reich*. New York: Palgrave Macmillan.

Wenzler-Cremer, Hildegard. 2005. *Bikulturelle Sozialisation als Herausforderung und Chance: Eine qualitative Studie über Identitätskonstruktionen und Lebensentwürfe am Beispiel junger deutsch-indonesischer Frauen*. Dissertation. Albert-Ludwig-Universität Freiburg, Wirtschafts- und Verhaltenswissenschaftliche Fakultät, 01.08.2008. Available at: www.freidok.uni-freiburg.de/freidok/volltexte/2006/2267/pdf/Bikulturelle_Sozialisation.pdf [visited 17.04.2017].

White, Leslie. 1959. *The Evolution of Culture*. New York: McGraw-Hill.

Wong, Lingyu. 2005. *Globalization and Intangible Cultural Heritage*. Paris: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization.

Zahova, Sofiya. 2013. Networks of Bulgarians in Italy and Their Impact on the Migrants' Social Life. – In: Dimitrova, Tanya, Thede Kahl (eds.). *Migration from and towards Bulgaria 1989–2011*. 107-128. Berlin: Frank, Timme.

Zhelev Dimitrov, Ivan. 2010. Bulgarian Christianity. – In: Parry, Ken (ed.). *The Blackwell Companion to Eastern Christianity*. 47-72. Chichester UK: Wiley-Blackwell.

Zwicker, Lisa Fetheringill. 2009. The Burschenschaft and German Political Culture, 1890-1914. – *Central European History*, 42, 389-428.

Архив на Националния център за нематериално културно наследство при ИЕФЕМ – БАН (сигн. АИФ I, ФНАИФ, ФТАИФ, ПВ).

Централен партиен архив (ЦПА) на ЦК на БКП – съхранява се в Централния държавен архив.

КУЛТУРНО НАСЛЕДСТВО В МИГРАЦИЯ

МОДЕЛИ НА КОНСОЛИДАЦИЯ И ИНСТИТУЦИОНАЛИЗАЦИЯ
НА БЪЛГАРСКИТЕ ОБЩНОСТИ В ЧУЖБИНА

Автори

Владимир Пенчев
Боян Кулов
Валентин Воскресенски
Йордан Янев
Катя Михайлова
Лина Гергова
Мариянка Борисова
Николай Вуков
Таня Матанова
Яна Гергова

Редакционна колегия

Владимир Пенчев
Лина Гергова
Николай Вуков
Яна Гергова

Рецензенти

Валентина Ганева-Райчева
Веселка Тончева

Формат 70x100/16
Печатни коли 26,5

Издателство „Парадигма“, 2017
www.paradigma.bg

ISBN 978-954-326-331-8